Gwendolyn Leick

kentin mucidi

mezopotamya

SAY

Gwendolyn Leick

Çeviren: Ekin Duru

kentin mucidi

mezopotamya

Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih

SAY

kentin mucidi

mezopotamya

Gwendolyn Leick

Bir antropolog ve Asurbilimcidir. Richmond ve Londra'daki Uluslararası Amerikan Enstitüsü'nde antropoloji, Chelsea Sanat ve Tasarım Koleji'nde Tasarım Teorisi ve Tarihi dersleri vermektedir. Aynı zamanda Ortadoğu'ya düzenlenen kültür turlarında rehberlik ederek yöre tarihi, arkeolojisi ve antropolojisi üzerine bilgi vermektedir. Eski Yakındoğu hakkında *A Dictionary of Near Eastern Mythology; Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature* ve *Who's Who in the Ancient Near East* gibi eserlere imza atmıştır.

Ekin Duru

1937'de Ankara'da doğdu. 1956'da Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nden mezun olduktan sonra Ankara ve İstanbul'da çeşitli yabancı firmalarda genel müdür sekreterliği yaptı. 1969'da İsviçre'de Simultane adlı bir kurumda eşzamanlı çevirmenlik eğitimi aldı. İstanbul'da amatör ve profesyonel tiyatrolarda sahneye çıktı. 1972'de Fethiye'ye yerleşti. 1997'den beri çevirmenlik yapmaktadır. Bugüne kadar Türkçeden İngilizceye ve İngilizceden Türkçeye elliyi aşkın kitap çevirmiştir.

kentin mucidi
mezopotamya

Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih

Gwendolyn Leick

İngilizceden çeviren:
Ekin Duru

say

Say Yayınları
Tarih

Kentin Mucidi Mezopotamya / Gwendolyn Leick
Özgün adı: *Mesopotamia: The Invention of the City*

© Gwendolyn Leick 2001

Türkçe yayın hakları ONK Ajans aracılığıyla © Say Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılan kısa alıntılar hariç yayınevinden yazılı izin alınmaksızın alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-605-02-0752-1
Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Ekin Duru
Yayın koordinatörü: Levent Çeviker
Editör: Sinan Köseoğlu
Son okuma: Duygu Ergün
Kapak ve sayfa tasarım: Artemis İren

Baskı: Lord Matbaacılık ve Kâğıtçılık
Topkapı-İstanbul
Tel.: (0212) 674 93 54
Sertifika no: 45501

1. baskı: Say Yayınları, 2019

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari
www.instagram.com/sayyayincilik

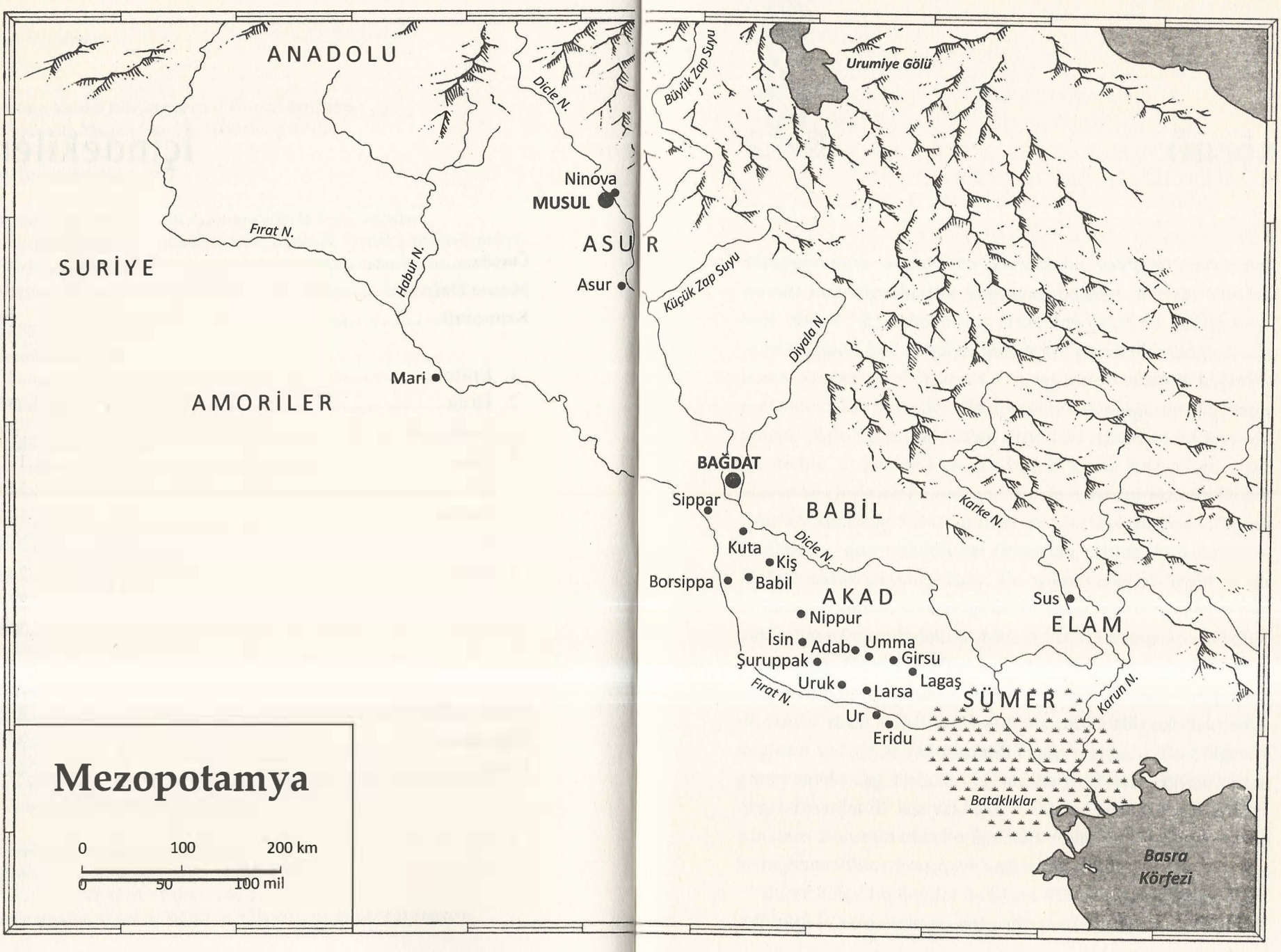
Genel dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İçindekiler

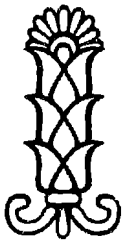
Önsöz 9
Metne Dair 17
Kronoloji 19

1. Eridu 21
2. Uruk 57
3. Şuruppak 93
4. Akad 121
5. Ur 149
6. Nippur 185
7. Sippar 215
8. Asur 245
9. Ninova 273
10. Babil 305

Sözlük 339
Notlar ve Referanslar 351
Kaynaklar 377
Dizin 403

Mezopotamya

Önsöz

Mezopotamya, antikçağda Yunanların yaklaşık olarak bugünkü Irak topraklarını kapsayan bölgeye verdiği isimdir. Tam olarak "iki nehir arası" anlamına gelen bu isimle Anadolu dağlarından doğarak neredeyse paralel bir doğrultuda Basra Körfezi'ne dökülen Dicle ve Fırat nehirleri kastedilmektedir. Günümüzde Mezopotamya sözcüğünün kapsamı genişlemiş olup bu iki ırmak dışındaki ırmak ve vadileri de içermekte, dolayısıyla sadece Irak'la kısıtlı kalmadan Doğu Suriye ve Güneydoğu Anadolu'yu da içine almaktadır. Doğal sınırları kuzeyde Anadolu'daki sıradağlara, doğuda Zagros Dağları'na, güneybatıda ise Arabistan çölüne ve Basra Körfezi'ne kadar uzanmaktadır. Bu coğrafyada iki kesin bölge bulunmaktadır. Birinci bölge Dicle ile Fırat'ın birbirine en çok yaklaştığı günümüzdeki Bağdat'ın kuzeyini kapsar. Bu bölge çoğunlukla Bereketli Hilal olarak anılır, zira buradaki topraklar Akdeniz kıyılarından Kuzey Irak'a kadar uzanmakta ve Suriye sahil şeridi ile Güney Anadolu bölgesindeki sıradağların yol açtığı yağmurlarla beslenmektedir. Bu bölgenin güneyindeki dağ silsileleri ve vadiler Arabistan çölüne kadar ulaşır. İnsanlar ilk kez yaklaşık 10.000 yıl önce iklim koşulları son derece olumlu olan bu Bereketli Hilal'de yerleşmiş, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlardır.

İkinci bölge ise Bağdat ile Basra Körfezi arasında yer alan, çoğunlukla nehirlerin taşıdığı alüvyonlarla örtülü geniş top-

raklardır. Yüksek dozda çeşitli mineraller içeren bu alüvyonlu topraklar da son derece bereketlidir ama düzlüklerden oluştuğu için burası yağış sağlayacak dağlardan yoksundur. İnsanlar ancak bu çevreye uyum sağladıktan, akarsuları denetlemek amacıyla kanallar ve bentler oluşturmayı öğrendikten sonra güneydeki bu düzlüklerin ekonomik zenginliklerinden yararlanabilmişlerdir. Burada ilk kez geniş çaplı toplumların oluşmasından sonra insanlar geçimlerini sağlamalarına yetecek miktarın ötesinde ürün almaya, kültürel etkinliklerini çeşitlendirmeye ve giderek daha çok sayıda kolektif ve yeni bir yaşam tarzı olan kentlere yerleşmeye başlamışlardır.

Kentlerin icadı, Mezopotamya'nın belki de en uzun ömürlü mirası olarak değerlendirilebilir. Sadece bir değil düzinelerce kent kurulmuş, her biri kendi kırsalını sahiplenmiş, kendi sulama sistemini oluşturmuştur. Bu kentler su kenarlarında inci taneleri gibi sıralandığı için aralarında bir işbirliği ve karşılıklı hoşgörü sağlanması gerekiyordu. Tarihçiler geniş toprakları denetleyen merkezi devletlere öncelik tanıma eğiliminde olsalar da Mezopotamya'da en uzun ömürlü ve başarılı sosyo-politik birimler bu kent devletleri olmuştur.

Bu kitap bu kent paradigmasını haklı kılacak olan on Mezopotamya kentinin öyküsünü aktarmayı amaçlıyor. Her biri kendine özgü olan bu öyküler, kentlerdeki bulguları yorumlayan kazıbilimcilerin, çivi yazılı tabletleri kopyalayıp çeviren Asurbilimcilerin, bulguları değerlendiren tarihçilerin, coğrafyacıların ve antropologların çoğu kez birbirine ters düşen görüşlerini yansıtmaktadır. Daha da önemlisi, her kent, keşfedilişi sırasında kendi öyküsünü anlatmakta, Mezopotamyalıların kendileri, ne ile ün saldıkları ve tapınaklarında hangi tanrıların yer aldığı konusunda yazdıklarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Mezopotamya'daki bu on kent hakkındaki öyküler kuruluşu beşinci binyıla tarihlenen Eridu'dan başlayıp varlığını

milattan sonra birkaç yüzyıl daha sürdüren Babil'e dek belli bir kronolojik düzen izliyor. Her kent Irak'taki bir arkeolojik sit alanına dönüşen, içerdiği sırların bir hayli yağmalandığı, kum tepeleri altına gömülmüş bir gerçekliğe sahip. Her kent heykellerden, çanak çömlekten silindir mühürlere ve takılara, tuğla duvarlara ve tabletlere kadar tüm zenginliklerini sergiliyor. Keşiflerin tesadüfi olması sonucu saray arşivleri, mezarlar, tapınaklar ya da kulübeler, iki yüzyıllık geçmişe sahip bulunan bir tapınağın 30 yılını kapsayan kayıtlar gibi çeşitli bulgulara ulaşılmış. Bu somut bulgular entelektüel değerlendirmelere yol açmış olup yeni keşifler ve düşünceler ışığında farklı yorumların da önünü açabilir.

Tüm bu bulgu ve yorumlardan bir kısmını seçerek öykülerimi bunların üzerine oluşturdum. Kentlerin her birinin kendi yorumcuları, yazıcıları ve bilgeleri mevcut; dolayısıyla Asurcadan çevirilerle kısıtlanmış olsalar bile onların seslerine de kulak vereceğiz. Genelde birçok ses ulaşacak bize; arkeologlar ile epigrafistlerin, eski krallar ile onların "akıl hocalarının", eskiler ile çok da eski olmayan din adamlarının, antropologlar ile tapınak görevlilerinin, Babilli işkadınlarının, dul hanımların sesleri. Tüm bu unsurlar her kent için farklı bir bütün oluşturuyor. Öte yandan, büyük çapta hasar görmüş, harika ve eşi bulunmaz bir dokuma parçasında tanık olduğumuz gibi, geçmişi yeniden yapılandırırken onarılamayacak kadar delik deşik ve yıpranmış bölümlerle de karşılaşabiliriz. Gene de bu farklı unsurlar bizi onları yaratan uygarlığın zengin ve karmaşık yapısına ulaştırabilir.

Mezopotamya ile ilgili bilgimiz nispeten kısıtlı olabilir ama o da Mısır ve Klasik Yunan gibi ünlü "ölü uygarlıklardan" biridir. On dokuzuncu yüzyılda sosyal evrimin kökenine inme tutkusu bu uygarlığın araştırılmasında rol oynadı. Victoria dönemi insanının diğerlerinden "daha ileride" olduğu yadsınamazdı ama onun indinde de ilkellikten uygarlığa

geçiş döneminin başlangıcı neredeydi? Uzun süre Yunanların yontulmamış barbarlık ile rasyonel, uygar bir yaşam arasındaki ayrım çizgisini simgelediği varsayıldı, oysa Yunanlar Mısırlılara, gönülsüz de olsa, hayranlık duymaktaydılar. Mısırlıların klasik dönem öncesi uygarlığın temsilcisi olarak algılanmasında Napolyon'un Kuzey Afrika seferinde yanında götürdüğü bilim insanlarının ve "bilgelerin" önemli katkısı oldu. Champollion, Rosetta Taşı üzerindeki yazıları çözümleyince, Avrupa emperyalizminin, geçmişi yağmalamasının ilk adımı atılmış oldu. Napolyon Romalıların dikilitaşları aşırma âdetini benimseyerek bu konuda öncülük etti. Öte yandan, bu tür politik çıkarlar bir yana bırakılırsa, tüm önde gelen Avrupa ve Kuzey Amerika kentlerinde açılmış olan muazzam müzeleri gezen herkes Mısır uygarlığının başarılarına tanık olabilir. Eski Mısır sanat eserlerindeki olağanüstü ustalık ve hüner kültürel açıdan ne denli gelişmiş olduklarını ortaya koymaktadır.

İncil'de "seçkinleri sömürenler" ve okuryazar olduklarından aynı zamanda "uygar" olarak adı geçen Asurlular ve Babilliler gibi eski halklara halkın ve bilim insanlarının ilgisi zamanla arttı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yoksullaşmış yörelerindeki ilk kazılar Fransız-İngiliz rekabeti ile başlatıldı. Yukarı Mezopotamya'daki kocaman höyükler Austen Layard ve Emile Botta gibi cesur kâşiflerin ilgisini çekti. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında memleketlerine sevk ettikleri çok sayıda Asur eski eseri Louvre ya da British Museum'da sergilendiklerinde çok ses getirdi. Çiviyazılı tabletlerin Albay Rawlinson isimli bir İngiliz tarafından çözümlenmesi İngiliz kamuoyu tarafından sevinçle karşılandı. Bloomsbury'ye giderek daha çok sayıda insan başlı boğalar ulaştıkça bunların Victoria çağının keçi sakallı kodamanları olduğu sanıldı. Çiviyazılı tabletlerin çevirileri arttıkça İncil'deki Darwin karşıtı göndermeler daha fazla geçerlik kazanırken bir yandan da

Mezopotamya kültürünün karmaşıklığı ve eskiliği daha da belirginleşti. Pan-Babilcilik tümüyle geçer akçe oldu; uygarlığın beşiğinin Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer aldığı ileri sürüldü. Bu konu öylesine dal budak saldı ki *Daily Telegraph* abonelerden toplanan paralarla Mezopotamya'ya bir heyet göndermeyi başardı.

Yirminci yüzyılda bir dünya savaşının ardından bir ikincisi yaşanır ve Avrupa'daki imparatorluklar birbiri ardına yıkılırken kamuoyunun Yakındoğu'daki imparatorluklara karşı duyduğu ilgi tavsadı. Carter'ın Mısır'daki ya da Woolley'in Ur'daki olağanüstü keşifleri bile –her ikisi de saraydan çok mezar bulmuştu– toplum yaşamına ve insanlığın geçmişine duyulan ilgiyi körükleyemedi. Antropoloji ve tarihöncesi dallarındaki çalışmalarda "uygarlık" değil "kültür" ağır basmaktaydı. Sadece ölümden sonraki yaşama öncelik tanıyan Mısır kamuoyunun ilgisini çekmeyi sürdürdü.

Çok yanlış anlaşılmış bir başka halk olan Keltler gibi, firavunların tebaası Mısırlılar da Yeni Çağ bilincinin bir parçasını oluşturdu. Sanatları pek yalın ve bir zamanlar çamur tuğlalarla inşa edilmiş yapıları bugün bir viraneden ibaret olan Sümer, Asur ve Babil, başka deyişle Mezopotamya kültürü çağımız haklarının imgeleminde buna benzer bir yer işgal etmiyor.

Gene de, kısıtlanan bütçelere ve kamuoyundaki ilgisizliğe karşın bilim insanları kuşaklar boyu kazılardan elde edilen malzemeler, özellikle sayıları binleri bulan ve Batı dünyasındaki müzelerde sergilenen tabletler, mühürler, çömlekler, ağırlık birimleri ve heykeller üzerinde çalışmayı sürdürdüler. Bu objeler, onları yorumlama becerileri geliştikçe günümüzdeki dünyanın bir bölümünü oluşturuyor. Bilgisayarlarla desteklenen teknoloji artık ekonomik metinlerin karmaşık içeriğini dosyalamamıza yardımcı olurken mikro-teknoloji de elde edilen arkeolojik bulguların değerlendirilmesini sağ-

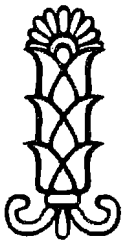
lıyor. Bununla beraber, söz konusu olan yalnızca teknoloji değil; sorulan sorular da değişime uğradı: kültürel farklılıklar, merkezin çevreyle olan bağlantısı, sosyal ilişkiler, güç kaynakları, ekonomik sistemler, ekolojik değişiklikler ve kalıtım sorunları da son zamanlarda tarihçilerin ve arkeologların en fazla ilgilendiği konulardan bazıları. Bu bakış açısı ve hedefler sonuçta günümüzdeki düşünce ve entelektüel "eğilimleri" yansıtıyor. Aynı metinler, aynı mimari ve aynı çömlekler ileride çok farklı biçimde değerlendirilecek, bu da eski toplumlarla ilgili soruların yanıtlarını arayan toplumların daha iyi anlaşılmasına yol açacak. Tüm öykücülerin bildiği gibi, öyküler anlatmaya dair de öyküler var. Bu kitapta bu yorum farklılıkları üzerinde durmaya çalıştım, zira tarihin olgular ya da olayların sıralanması değil sürekli sorular sorup yanıtlar bulma süreci olduğunu akıldan çıkarmamak gerekiyor.

Mezopotamya uygarlığının en dikkat çekici özelliği kentli yaşam tarzıdır. Heterojen, karmaşık, dolambaçlı ve sürekli değişen ama sonuçta insan toplumu için geçerli bir kavram olarak kent fikri bir Mezopotamya icadı idi. Mezopotamyalılar daha başka icatlar da yaptılar: bürokrasi, yazı, matematik ve astroloji; ama bunlar Mısırlılar, Çinliler, İnkalar ve Aztekler gibi diğer toplumlar tarafından da gerçekleştirildi. Mezopotamya'da kentleşme fikrinin nasıl gerçekleştiğini ve buna neyin yol açtığını yeni yeni anlamaya başlıyoruz. Alüvyonlu toprakların potansiyel verimliliği ile kentlerin oluştuğu belli noktalardaki arazilerde önceden kestirilemeyen doğal ortamların söz konusu olduğu çevresel ve coğrafi unsurların etkisi tartışılmaz. Fiziksel sınırların bulunmaması sosyo-kültürel ayrımları ortadan kaldırırken yerel kaynakların kısıtlı olması uzak yörelerle takas bağlantıları kurulmasını gerekli kılmıştır.

Üçüncü binyılın sonuna gelindiğinde Güney Mezopotamya'daki nüfusun yüzde doksanı kentlerde yaşamaktaydı. Birinci binyılın ilk yarısında Babil dünyanın en büyük ve tek

metropolü idi ve Büyük İskender burayı olağanüstü genişlemekte olan imparatorluğunun başkenti yapmayı tasarlıyordu. İskender'in erken ölümü bu düşü gerçekleştirmesini engelledi; ardılları batıya yönelince Babil gerilerde kalıp geçerliliğini yitirmiş skolastik bir fildişi kuleye dönüştü. Bununla beraber, kent fikri, yazısı, bürokrasisi ve hiyerarşik yapısıyla artık günlük yaşamın bir parçası haline gelmişti. Helenistik dönem devletleri ve Roma bu kavramları sahiplendiler ve onları Akdeniz bölgesi ve ötesindeki sömürge imparatorluklarının gereksinimlerine uygun hale getirdiler.

Eski Mezopotamya aydınları hiciv ve yergiden yoksun değillerdi ama kendileri için yaşanacak tek yerin kentleri olduğundan emindiler. Hükümetler kurulup yıkılabilir, nehirler yataklarını değiştirebilir, kentler sular artında kalabilirdi ve nüfusun aşırı artması iyi bir şey değildi ama Kent'in asla yok olmayacağından emindiler. Dünya nüfusunun büyük çoğunluğunun kentlerde yaşadığı günümüzde bu tür öngörüler ürkütücü gelebilir. Ama Babil tarafından ilk kez hayata geçirilen kent kavramının sakıncalı çekiciliği ile insanlığın toplumsal ve yenilikçi yönü arasında bir denge kurma çağrısındaki iyimserliği de dikkate almak zorundayız.

Metne Dair

Bu kitapta yer alan tarihleri, aksi belirtilmediği takdirde, MÖ yani milattan önce olarak okuyunuz.

Orijinal metinlerin çevirileri aynen sözü edilen yayınlarda yer aldığı biçimde verilmiştir. Metin düzeltmeleri kare parantezler içinde yer almakta; metni açıklamak amacıyla eklenen sözcükler yuvarlak parantezler içinde gösterilmektedir. Yuvarlak parantezlerin içindeki noktalar (...) bazı satırların çıkarıldığını göstermektedir.

Metne düşülmüş notlar yararlanılan ikinci derecedeki kaynaklar hakkında bilgi vermektedir. Kaynakça'da her bölümde söz edilen yayınların kısa bir özeti verilmektedir. Bunların bir kısmı başka dillerdedir. Asurbilim Almanya, Fransa, İtalya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde güçlü temellere dayanır. Bununla beraber, önemli bilimsel metinlerin İngilizce çevirileri oldukça azdır; bulabildiklerimi buraya aktardım.

Sözlük'te bu kitap içinde yer alan arkeolojik, tarihi ve bazı antropolojik deyimlerin kısa bir tanımlaması yapılmıştır.

Kronoloji

TARİHÖNCESİ DÖNEMLER

Orta Paleolitik y. MÖ 79.000–28.000
Üst Paleolitik y. MÖ 20.000–10.000
Neolitik y. MÖ 10.000–6000
Kalkolitik y. MÖ 6000–3000
Hassuna y. MÖ 5500–5000
Halaf/Ubeyd y. MÖ 5000–4000
Uruk y. MÖ 4000–3200
Cemdet Nasr y. MÖ 3200–3000

TARİH DÖNEMLERİ

I. Güney Mezopotamya

Erken Hanedanlık I y. MÖ 3000–2750
Erken Hanedanlık II y. MÖ 2750–2600
Erken Hanedanlık III (Fara) y. MÖ 2600–2350
Akad Hanedanlığı y. MÖ 2350–2000
III. Ur y. MÖ 2150–2000
Eski Babil y. MÖ 2000–1600
İsin Larsa Hanedanlıkları y. MÖ 2000–1600
İlk Babil Hanedanlığı y. MÖ 1800–1600
Kassit Hanedanlığı y. MÖ 1600–1155
İkinci İsin Hanedanlığı MÖ 1155–1027

İkinci Denizülkesi Hanedanlığı MÖ 1026–1006
E Hanedanlığı MÖ 979–732
Asur egemenliği MÖ 732–626
Yeni Babil Hanedanlığı MÖ 626–539

II. Kuzey Mezopotamya

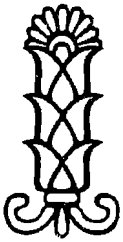
Eski Asur dönemi y. MÖ 1900–1400
Orta Asur dönemi y. MÖ 1400–1050
Yeni Asur Dönemi MÖ 932–610

POST-MEZOPOTAMYA TARİHİ

Ahameniş Hanedanlığı MÖ 539–331
Helenistik Dönem MÖ 331–126
Seleukos Hanedanlığı MÖ 311–126
Partlar dönemi MÖ 126 – MS 227
Sasaniler dönemi MS 224–642

İSLAM DÖNEMİ: MS 642'DEN SONRA

Abbasi Hanedanlığı 760–1258
Osmanlı dönemi 1616–1914
İngiliz işgali 1914–21
Irak Krallığı 1921–1958
Irak Cumhuriyeti 1958–2019
(Baas rejimi) 1958–2003
(ABD işgali ve sonrası) 2003–2019

1 Eridu

İLK KENTİ KURMAK

Eridu, Mezopotamya'da yaratılışın gerçekleştiği Cennet'tir. Babil tanrısı Marduk'un dünyayı nasıl yarattığını anlatan öykü şöyle başlar:

> Kutsal bir ev, kutsal bir yerdeki tanrıların evi henüz inşa edilmemişti, sazlar henüz büyümemiş, henüz bir ağaç yaratılmamıştı,
> Henüz bir tuğla yerleştirilmemiş, bir tuğla kalıbı yapılmamıştı,
> Bir ev inşa edilmemiş, bir kent henüz kurulmamıştı,
> Bir kent oluşturulmamış, (içine) bir canlı yaratık yerleştirilmemişti.
> (...)
> Tüm topraklar denizden oluşuyordu,
> Denizin kaynağı bir su borusu idi.
> Sonra Eridu kuruldu, Esagila inşa edildi.
> Esagila'nın temellerini Lugaldukuga Apsu'nun içine attı.
> (...)
> Annunnaki aynı zamanda tanrıları yarattı.
> Gönüllerine göre olan kutsal kente bu ismi verdiler.
> Marduk suların yüzeyinde sazdan bir çerçeve oluşturdu.
> Toprağı yarattı ve bu sazdan çerçevenin içine döktü.
> Tanrıları (kendi) gönüllerine göre olan yere yerleştirmek için İnsanlığı yarattı.[1]

Bu öykü bir yaradılış efsanesidir; Mezopotamya halkının dünyanın oluşumu hakkındaki görüşünü yansıtırken bir yandan da bir kent kavramından, kutsal bir yer oluşumundan yani Eridu'dan söz etmektedir. Yaratılıştan önceki dönem Mezopotamyalıların bildiği uygar yaşamın tüm özelliklerinden yoksundur. Kadim denizin ortasındaki ilk kent olan Eridu ve Babil'deki ünlü Marduk Tapınağı Esagila "oluşturulmuş", daha doğrusu gerçek yaratıyı ateşleyen kutsal bir düşünce ile gerçekleştirilmiştir. Güney Irak'ta barakalarını hâlâ yüzen sazlık adaları üzerine inşa eden bataklık sakinleri gibi tanrı, sazdan bir çerçeve içine çamur döşeyerek bir platform oluşturur. Bu ilkel ve epey narin temel üzerine kentler ve tapınaklar kurulmaya başlanır. Böylece tanrılar yeryüzüne iner ve kentlerde yaşamaya başlarlar. Ve tanrıların kentlerdeki meskenleri "gönüllerine göre" olduğundan Mezopotamya kentleri daima kutsaldır.

Sonuç olarak, Mezopotamya Cenneti bir bahçe değil, sularla çevrili kuru topraklar üzerine kurulmuş bir kenttir. Yapılan ilk bina bir tapınaktır. Sonra tanrıya ve tapınağa hizmet etmesi için insanlık yaratılır. Mezopotamya geleneğinde evrim ve kentlerin işlevleri bu şekilde aktarılmakta olup Eridu bunun efsanevi temsilcisidir. İncil'deki Âdem'in kovulduğu Cennet'in aksine, Eridu gerçek bir mahaldir; hem kutsaldır hem de kolayca ulaşılabilir. Bu efsanevi öykünün bölgenin özel koşullarını dile getiren yerel renklerini algılayabilmek için Eridu'nun konumunu göz önüne almamız gerekir.

Eridu şimdi Ebu Şahreyn diye bilinen yerin eski adıdır. *Eridu* sözcüğünün kökeni bilinmemekle beraber Sümer-öncesi kültürün dil yapısından geliyor olabilir. Sümerler bu sözcüğü bir tür ağacı hatta sazı andıran NUN simgesiyle yazıyorlardı. Eridu'nun coğrafi konumu son derece kendine özgüdür. En güneydeki kentler arasında, alüvyonlu ırmak yatağında ve bataklıkların yakınında yer almaktadır: deniz ile karanın

birleştiği, gelgitlerin yaşandığı, adaların ve sık sazlıkların bulunduğu bölgede.[2] Aynı zamanda batıda yüzlerce kilometre boyunca uzanan, sadece kum tepeleri ve aşınmış kayalıklarda oluşan çöl, kenti tehdit edecek ve onu kumlarla örtecek kadar yakınındadır. Bu konumdaki eski Eridu birbirinden son derece farklı üç ayrı sistemin etkisi altında bulunmaktaydı: alüvyonlar, çöl ve bataklıklar. Dolayısıyla yaşamını üç ayrı biçimde sürdürmek zorundaydı: çiftçilik, göçebelik ve balıkçılık. Daha da önemlisi, kent kendine özgü bir ekosisteme sahipti, zira çevresindeki arazilerden yaklaşık yirmi kadem aşağıda bulunan bir tepenin üstünde kurulu olduğundan yeraltı sularını biriktirebiliyordu. Bu bataklık arazi bugün de denizin yükseldiği aylarda büyükçe bir göle dönüşebiliyor.[3] Üçüncü binyıl başlarından kalma en eski Mezopotamya metinleri bu lagünün önemi üzerinde duruyor. Sümer dilinde bu lagün *abzu* (Akad dilinde *Apsû*) olarak biliniyor. Hemen tümüyle kurak geçen güney bölgelerde suyun en önemli kaynağı abzu idi. Eldeki metinlere göre Eridu'da bu lagün dinsel merkezin çevresini sarmakta ve onunla birlikte anılmaktadır.

Mezopotamya'daki kozmos kavramına göre dünya kocaman bir su kitlesinin içinde sağlam yuvarlak bir alandı. Yerin altında abzu, üstünde ise yukarıdaki su kitlesinin önünü kesen, neredeyse geçirimsiz bir kapak olan gökyüzü bulunmaktaydı. Bu su kitlesi belli zamanlarda gökyüzünün tavanındaki deliklerden yağmur şeklinde yağmaktaydı. Eridu temiz su tanrısına ya da tanrıçasına inanan kültün merkeziydi.

Bölümün başında alıntılanan metin MÖ altıncı yüzyıldan, Neo-Babil döneminden kalma çivi yazılı bir tablette yer almaktadır. Hürmüz Rasim bu tableti Sippar yakınlarındaki kalıntılarda bulmuştur;[4] hem Sümer hem de Babil dilinde yazıldığı için bilge bir rahip tarafından kaleme alınmış olmalıdır. Yaratılış öyküsü Borsippa'daki Nabu Tapınağı'nın arındırılması amacıyla söylenen uzun bir ilahinin giriş bölü-

münü oluşturuyor.[5] Bu metin nispeten daha sonraki (birinci binyıl) bir döneme ait olsa da Eridu'nun en eski kent olduğu dördüncü binyıl sonlarındaki ilk yazılı metinlerde de yer alıyor; Eridu coğrafi isimler listesinin en başında bulunuyor. Sümer kralları listesi[6] şöyle başlıyor: "Krallık cennetten yeryüzüne indikten sonra Eridu krallığın (merkezi) oldu. Alulim 28.800 yıl boyunca kral oldu; Alalgar'ın krallığı 36.000 yıl sürdü. Sonra Eridu terk edildi (ve) krallık Badtibira'ya taşındı."[7] Geleneksel olarak Eridu'nun eski çağlardan kalma olduğuna inanılmaktaydı ve kentin keşfinden önce Mezopotamya metinlerini okuyan Batı dünyası uzmanları tarafından tekrar tekrar bir gerçek olarak dile getirildi. Eridu'daki arkeolojik keşiflerin öyküsü eski kaynakların aynı zamanda hem yalanlanıp hem de doğrulanmasına bir örnek oluşturmaktadır.

ERİDU KAZILARI

Ur kentinin yalnızca 24 kilometre güneyinde bulunan ve Tell Ebu Şahreyn diye anılan Eridu höyüğünde kazılara on dokuzuncu yüzyılın ortalarında başlandı. Bu, alışılagelmiş koni biçiminde, yarım kilometre çapında, yerden yaklaşık 25 metre yükseklikte bir *tell* yani kalıntı yığınıdır. Çevresinde bulunan daha küçük boyuttaki altı höyük, nüfusun zaman içinde, muhtemelen lagünün değişen sahil şeridine uygun olarak yer değiştirdiğini göstermektedir.

İlk kazılar 1854'te British Museum adına J. H. Taylor tarafından başlatıldı. O dönemde Batı dünyasında uzak diyarlardan ve dönemlerden getirilen sanat eserleri ile ulusal müzeler oluşturmak, böylece on dokuzuncu yüzyılda emperyalist güçlerin zamana ve mekâna egemenliğini sergilemek için bir yarışa girişilmişti. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında özellikle antik dönemde ustalıkla işlenmiş sanat eserleri (heykeller, kabartmalar ve değerli madenlerden yapılmış kap kacak)

çok revaçtaydı ve Victoria dönemi uzmanları tuhaf harflerle yazılmış metinleri çözümlemeye çalışmaktaydılar. Asur topraklarının kuzeyindeki büyük höyüklerde taş kabartmalar, insan suratlı haşmetli boğalar ve çok sayıda çivi yazılı tablet gün yüzüne çıkmıştı.[8] Taylor, Ebu Şahreyn'de sadece kerpiçten inşa edilmiş, büyük ölçüde yıpranmış surlarla karşılaştı. O dönemde kerpiç duvarları değerlendirecek yöntemler henüz gelişmemiş olduğundan işçiler bu duvarları delerek "antika" peşine düştüler. Taylor'un gün yüzüne çıkardığı siyah granitten ustalıkla oyulmuş aslan bile taşıma olanağı bulunmadığından orada bırakıldı.

Bu arada British Museum Asur döneminden kalma seçme sanat eserleri ile dolup taşmayı sürdürdü ve Ebu Şahreyn bir kez daha yöredeki tilkilerin ve çakalların eline bırakıldı. 1918'de Campbell Thompson ve 1919'da H. R. H. Hall müze adına burada araştırmalarda bulundu ise de kayda değer sonuçlara ulaşılamadı. 1945'te İkinci Dünya Savaşı'nın sonlanmasıyla arkeolojideki sömürge dönemi de sona erdi ve Irak'ta yeni oluşturulan Antika Genel Müdürlüğü o ana kadar fazla verimli olmayan bu bölgede ilk geniş çaplı kazıyı başlattı. Bu yöre, "Irak geçmişiyle olan güçlü ve kopmaz bağları ortaya koyma" açısından yeni kanıtları gün ışığına çıkardığı için önemli bir rol üstlenmekteydi.[9] Yüzyıllar boyu Osmanlı ve Avrupa egemenliği altında yaşadıktan sonra Mezopotamya'da ilk politik bağımsızlığa ulaşan yeni Irak ulusu yerel kültürün sürekliliğini doğrulayan birçok eski kentin keşfedilmesi yolunda ilk adımı atmış oldu. Öte yandan laik bir hükümetin halkın geçmişiyle gurur duymasını, ulusal ve Müslüman olmayan bir kimlik kazanmasını sağlamayı amaçlarken İslamiyet öncesi bir bölgeyi seçmesi de dikkate değerdi.

Yöredeki kazılar 1946'da Iraklı Fuad Sefer'in başkanlığında başlatıldı. İngiliz arkeolog Seton Lloyd da Antikalar Müdürlüğü'nün teknik danışmanlığını üstlenmişti. Ekip ça-

lışmalarını üç mevsim boyunca, 1949 Şubat sonuna kadar sürdürdü.[10] Kazılarda öncelikle en son arkeolojik yöntemleri kullanarak bölgede kapsamlı ve sistemli bir araştırma yapılması amaçlanıyordu. Kazı yeri, "kuruyan Mezopotamya'da insan yerleşimi çağının en erken örneği ... Sümer uygarlığının evrim sürecinin gerçekleştiği ortam olarak"[11] değerlendiriliyordu, ama siyasal açıdan asıl amaç bu bölgenin sadece Sümerlerin değil Ortadoğu'daki tüm uygarlıkların kaynağı olduğu konusunda geçmişte ortaya atılmış iddiaları doğrulamaktı.

Iraklı ekip Ur yakınındaki tapınağa çok benzeyen, büyük yüksek anıtın ya da zigguratın kalıntılarının yer aldığı "akropol" üzerinde çalışmaya başladı.[12] Bu yapı Ur'daki Üçüncü Hanedanlığın (yaklaşık yirmi birinci yüzyıl) kralları Ur-Nammu ve Amarsin'e gönderilen bazı yazılı tuğlalar yardımıyla tarihlendi. Zigguratın bir köşesinde işçiler çok daha eskiden yapılmış duvarlara rastladılar; bu surların tarihi geç Ubeyd dönemine (y. 3800) ait birtakım yazıtlarla belirlendi. "Ubeyd dönemi" deyimi 1920'lerde Sir Leonard Wooley tarafından kazısı başlatılan, Ur yakınlarındaki Tell Ubeyd bölgesinden kaynaklanmaktadır. Deyim, kuzey Mezopotamya'daki ünlü Halaf yataklarıyla aynı döneme denk gelen, güney Mezopotamya'daki Kalkolitik kültür yataklarını temsil etmektedir.

Iraklı arkeologlar bu geç dönem Ubeyd katmanını kaldırarak altında ne olduğunu görmeye karar verdiler ve sonunda on sekiz yerleşim düzeyine ulaştılar. En altta "temiz bir kum tepesi üstünde" 3 metrekareden büyük olmayan "ilkel bir tapınağa" rastladılar. Bu "tapınak" 4900'e ya da I. Ubeyd katmanına tarihlenmektedir. Bu binanın ve diğer katmanlardaki yapıların tümü güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmişti. Bu ilginç bir bulguydu, zira Wooley'in kazıları ile gün yüzüne çıkan tipik Ubeyd evleri sazdan yapılma idi. Bataklık arazilerde yaşayan Arapların bugün de uyguladığı bu yöntemde zemin hasırlarla örtülmekte, sütun olarak birbirine sı-

kıca bağlanmış uzun kamış sapları kullanılmaktadır. Bu yapı stilinin güneyde geleneksel olduğu göz önünde bulundurulduğunda Eridu'daki en erken döneme ait binaların yapımında tuğla kullanılmış olması dikkat çekiciydi. Ubeyd kültürü Güney Mezopotamya'da genellikle yeterince belgelenmemiştir,[13] dolayısıyla Eridu'da bulunan malzeme Wooley'in kazıları sonucunda varılan, güneydeki Ubeyd'in az gelişmiş ilkel bir "köy kültürüne" sahip olduğu savını değişime uğrattı.[14]

Tapınakların dizilişi bunların yüzlerce yıldır aynı yerde inşa edildiğini gösteriyordu. XVII. katmanda ilk yapılan tapınak yıkıldığında eski duvarlar üstüne yenisi inşa edilmişti. Yeni bina eskisinin neredeyse benzeri oluyor, iç duvarların sıvanması gibi birtakım eklemeler yapılıyordu. Bir sonraki katmanda yapı kareden çok dikdörtgen şeklinde ve iki kat daha büyük olarak planlanmıştı. Sonra, XIV. katmanda tüm bina tesviye edilmiş ve daha önceki kalıntılar kumla doldurulmuş, tuğla bir duvarla çevrilerek çevreden daha yüksekte bulunan ve bir rampa ile ulaşılan yeni bina için temel oluşturulmuştu. Bu yapının Kuzey Mezopotamya'da aynı dönemde inşa edilen anıtsal binalarla birçok ortak noktası var. Ortada bulunan (4,5 metre genişliğinde ve en az 12,6 metre uzunluğundaki) geniş holün çevresinde daha küçük odalar yer alıyor. Bir başka özellik ise duvarların birbirine niş ve payandalar aracılığıyla ritmik şekilde bitişmesi ve her şeyin kesin bir simetri içinde bulunması.

Bundan sonraki iki katmanda (X. ve IX.) aynı plan uygulanmış. Derken tasarım ve genel yapı tümüyle değişime uğruyor. Duvarlar daha kalınlaşıyor (70 santimetre) ve bina daha geniş bir alanı kaplıyor. Ortadaki nefin çevresinde odalar yer alıyor. İç ve dış duvarlardaki derin oyuklar yüksek ve kalın duvarları daha sağlam kılıyor ve aynı zamanda ışık ve gölgelerin düşey olarak yansıması son derece estetik bir görüntü yaratıyor. Ana salonda birçok kapı görünümlü niş var,

bunlardan birinin içinde balık kılçıklarıyla dolu emzikli bir kap bulunuyor. Nefin zemininde, sunağın hemen altında 30 ila 40 santim uzunluğunda kilden yapılmış yılankavi halkalar var. Bunların bir öbür dünya kültü ile bağlantısı olabilir.[15]

VI. tabakada yapı gerçekten anıtsal bir biçimde yükseliyor. Bir önceki yapının duvarları 1,2 metreye kadar tesviye edilmiş ve aradaki boşluk kerpiçle doldurulmuş. Bu ikinci bir platform oluşturuyor ve yeterince uzatılarak yeni yapı için yer açılıyor. Höyük kazıldığı için binanın planı fazla belirlenemedi ama ana ibadethane 14,4 x 3,7 metre boyutunda son derece uzun bir oda. Her iki uçtaki daha alçak duvarlara ikiz kapılar takılmış. Podyum sıvanmış ve koyu kırmızıya boyanmış. Kürsünün üstü kalın bir kül tabakasıyla kaplı; küller ayrıca tüm zemine yayılmış. Küller arasında çok sayıda balık kılçığı ve küçük hayvan kemikleri bulunuyor. Bu kalıntılar odanın kuzeydoğu ucuna kadar uzanıyor. Kemikler burada balık yendiğini gösteriyor ama kılçıkların atılmadan yapı içinde bırakılması şaşırtıcı. Daha küçük bir oda da kül ve kalıntılarla kaplı ve buradaki cüruf, balık artıklarının ve diğer adakların burada yakıldığını gösteriyor.

VI. katmandaki tapınak yıkılınca üzerine daha yükseğe ama aşağı yukarı aynı planda bir yenisinin yapılması tasarlanmış olmalı. İkinci yüzyıl sonlarında bir ziggurat inşası için geniş çapta tesviye yapıldığından daha sonraki yapıların (V-I. katmandaki tapınakların) sadece izleri kalmış Öte yandan, restore edilmeye çalışılan VI. katmandaki tapınak çok harap durumda bulunduğundan bu, büyük bir ihtimalle, Eridu'daki Ubeyd "tapınaklarının" sonuncusu olmalı.

İlk "tapınağın" sade yapısıyla gösterişli VI. tapınağın yapımı arasında bin yıldan fazla süre olmalı. Hemen hiç ara vermeden, aynı noktada bir yapının ardından ikincisi yapılmış ve her biri öncekinden çok daha büyük inşa edilmiş. Eski kalıntıların özenle tesviyesi sayesinde daha yüksek ve geniş

platformlar oluşturulmuş. Iraklı arkeologların yenileme çalışmaları son Ubeyd "tapınağının" önceki binalar üzerinde yükseldiğini ortaya koyuyor. İç dekorasyonlar, platformlar, nişler ve podyumlar da dikkate değer bir süreklilik ve amaç sergiliyor.

Arkeologlar genelde bu yapılara "tapınak" adını vererek bunların özellikle kutsal törenlere adandığını ileri sürüyor. Ubeyd "tapınaklarının" sadece ibadet için mi kullanıldığı yoksa, daha sonraki dönemlerdeki gibi, tanrıların evi olarak mı değerlendirildiği konusu bilinmiyor. Kesin olan, bunların belli zamanlarda belli etkinliklere ev sahipliği etmiş olması. Daha önce belirtildiği gibi, hepsi "sıradan çöpler", küçük kemikler ve önemsiz çanak-çömlek vb. ile dolu. Görünüşe göre temiz tutulmuyorlar ya da belli bir amaca hizmet etmiyorlar. Buralarda birkaç değerli objeye rastlandı: kilden yapılmış çıplak erkek ve kadın heykelcikleri, küçük hayvan figürleri, Ebu Şahreyn'de hâlâ seçilebilen sürüngene benzer bir yılan maketi ve yukarıda sözü edilen, toprak altına gömülmüş, kilden yılankavi halkalar. Bunun dışında sadece bazı yarı değerli taşlardan yapılmış boncuklar, taştan yontulmuş aletler, obsidiyen bıçak ağızları, kilden örülmüş halkalar ve bir bakır baltaya rastlandı.

Yapıların zamanla daha büyük boyutlar kazanmasının ve daha özenli inşasının yanı sıra iç dekorasyonlar –mihraplar, sahte kapılar, simetrik olarak dizilmiş nişler– bunların sıradan amaçlardan ziyade ayinlere yönelik sembolik ve işlevsel özellikleri bulunduğunu ortaya koyuyor. Son dönemdeki Ubeyd tapınakları 1500 yıl sonraki dönemlerde Mezopotamya'daki tapınak mimarisine öncülük etmiş olabilirler. Çevresinde odalar ve ortasında herhangi bir çerçeveye oturtulmamış bir podyum bulunan plan, nişler ve köşeli sütunlarla süslenmiş cephesiyle bir standart oluşturmaktadır. Adak olarak sunulan armağanları gömme adeti ile dinsel tapınma yöntemleri

de asla terk edilmemiştir. Belki de en dikkat çekici husus, önceki yapıların ve içindekilerin (belki de kutsallığını korumak adına) gömülerek yeni binanın düzleştirilen zemin üzerine inşa edilmesi. Böylece Mezopotamya'daki tapınakların çoğu daha öncekilerin kutsallığını koruyor ve üstüne inşa edildikleri platform da biriken kutsal kalıntılarla kutsanıyor. Sonuç olarak bunlar sürekliliğin ve eskiye dayanan köklerinin gözle görünür bir simgesini oluşturuyor.

Öte yandan, özellikle güneydeki düzlüklerde arazi koşullarının diğer kesimlerdeki kadar kalıcı olmadığını anımsamak gerekiyor. Nehirler yataklarını değiştirebiliyor, su baskınları ekili arazilere zarar verebiliyor, kum tepeleri birkaç hafta içinde terk edilmiş köyleri örtebiliyordu; tüm bunlar bir bölgede kalıcı yerleşime tehdit oluşturuyordu. Sadece kentler ve özellikle "kerpiçten" yapılmış tapınaklar zamana karşı direnebiliyordu ve canlılar gibi gelişimini sürdürebiliyordu. Bu sürece Eridu'da tanık olmak mümkündür. Babil öyküsünde, Apsu'dan yükselen platform tanrıların ilk meskeni olmuş; arkeolojik süreçte kumun üstüne inşa edilen ilkel barakaların üzerine kırsaldaki en kutsal ibadethaneler yapılmıştır. Daha sonraki dönemlerde Eridu'nun ilk tapınak olarak ünü daha da pekişmiştir.[16]

KALKOLİTİK ÇAĞIN SONU

Arkeologlar yalnızca Ebu Şahreyn'de değil civardaki diğer bölgelerde de kazılar yaptılar. Küçük bir yerleşim yeri ve büyük bir mezarlık keşfettiler. Tüm bu bölgelerde ve ana höyükteki "tapınaklarda" çanak çömlek parçaları buldular. Çanak çömlekler kazılarla her zaman önem taşır, zira tarihlendirme onlar sayesinde yapılabilir. Bunun dışında fazla heyecan verici değillerdir. Öte yandan, beşinci yüzyıldaki çömlekçilik sadece kronolojik açıdan değil aynı zamanda çok güzel ol-

duğu için de ilginç bulunmuştur. Aynı zamanda bu parçalar bize dönemin sosyo-kültürel oluşumu hakkında da bilgi verir. Hem kuzeyde Halaf ve Samarra'daki, hem de güneyde Ubeyd ve Hacı Muhammed'deki çömlekleri tanımak çok kolaydır (hepsi keşfedildikleri yerin adı ile anılırlar); cidarları incedir, genellikle krem rengindedir ve tarihöncesi Yakındoğu'da tanık olunan benzersiz bir sadeliğe ve çarpıcı bir zarafete sahiptirler. Desenleri nokta ve çizgilerden geometrik taramalara, hayvan ve insan figürlerine kadar farklılıklar gösterir. Biçimsel olarak kulpsuz bardaklar, yuvarlak ve oval tabaklar, kâseler, emzikli kaplar, büyük ve küçük kavanozlar, kadehler, ince fincanlar ve daha kunt yemek pişirme aygıtları şeklinde yapılmışlardır.

Bu kadar yüksek kalitede çömlekçilik çeşitli üretim merkezlerinde usta eller tarafından gerçekleştirilir. Eridu'daki ilk katmanlarda (XIX başlarından XIII'e kadar) keşfedilen çömlekler yerli üretimdi. Bununla beraber, boyalı çömlekler üretim bölgelerinin çok uzağına kadar ulaşıyordu. Bunlar sıradan ev aletleri değil seçkin ürünlerdi; ancak özel koşullarda saklanabiliyor ve sergileniyorlardı. Bunların nakliyesi o kadar kolay değildi ve göçebe yaşamında bunların yerine kırılmaz malzemeler tercih ediliyordu. Öte yandan, sabit yerleşim ile çömlekçilik birbiriyle uyumludur; dolayısıyla bu özenle üretilmiş ve boyanmış toprak çanakların yerleşik halk tarafından beğenilmesi ve değerlendirilmesi kaçınılmazdı. Aynı zamanda bunlar son derece işlevseldiler ve yemek, içmek ve yiyecek sunmak için kullanılmaktaydılar. Etnografya uzmanları bu bezenmiş ürünlere olan düşkünlüğü ve zaman zaman "ortak keyif" olarak da anılan ortak yemek davetlerinde oynadığı önemli rolü gözler önüne sermektedir; bu, "ortak tüketimin" habercisidir. "Ortak keyif" deyimi, paylaşılan ve özenle servis edilip sergilenen yemeklerin insanlar arasındaki bağları nasıl güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Bu tür ortak ziyafetler

bunlar için süs eşyasından değerli yemek takımlarına kadar üretim yapanların toplumdaki konumlarına da güç katmaktaydı.

Antropologlar kaliteli ürünlerin ve değerli sofra takımlarının ortaya çıkışının ilk dönemlerdeki hiyerarşiyle bağlantılı olduğunu (bu hiyerarşi içindeki bir grubun toprağa ve mallara erişebildiğini ve bu malların dağıtımından sorumlu olduğunu) ileri sürüyor.[17] Yakındoğu'da Ubeyd'in temsil ettiği Kalkolitik (ya da Bakır Çağı) kültürünün başlıca özellikleri yerleşik yaşam, tarım ve takas idi. Mezopotamya'da, Suriye'de, İran'ın batısında ve güneyinde, Anadolu'da ve İran Körfezi çevresinde son döneme ait (y. 4000–3500) çok sayıda renkli çömleklere rastlanmaktadır. Bu da, bölgenin tamamında canlı bir takas faaliyetinin yürütüldüğüne ve bu faaliyetin Uruk dönemi olarak bilinen bundan sonraki dönemde daha da yoğunlaştığını gösterir.[18] Eridu'da hemen kumun altında yer alan en erken yerleşim katmanlarında güneydeki Ubeyd kültürüne özgü Kalkolitik çömlekçiliğin örneklerine rastlanmıştır. Burada yerleşenler bu sanatın teknolojisine ve süsleme yöntemine aşina idiler.

Çanak çömleğe talep arttıkça profesyonel uzmanlık da gelişti; ısı dereceleri daha iyi denetlenmeye ve daha düzgün formlar elde etmek için bir tür tornet kullanılmaya başlandı. İlk katmanlarda yerel çömlek üretiminin ağır basması, arkeologların "Eridu çömlekçiliğinden" söz etmesine olanak sağlıyor. Daha sonraları (XIII. tabakadan sonra) yerel üretim bilinmeyen nedenlerden dolayı sona eriyor. "Tapınakların" zemini Ubeyd çanak çömlek parçalarıyla kaplı; arada bir bütün çanaklar ve kavanozlara da rastlanıyor. Bu da seramiklerin sadece adaklar için değil yemeklerde de kullanıldığı izlemini veriyor. Sunakların çevresinde bol miktarda kül, balık kılçıkları ve hayvan kemikleri bulunduğu göz önüne alınırsa, yiyecek tüketiminin etkinliklerin önemli bir bölümünü

oluşturduğu varsayılabilir. Bununla beraber, yalnızca "tapınaklarda" rastlanan belli çanak çömlek türleri bunların daha belirgin törenlerde kullanıldığına işaret ediyor. Bazı yerlerde (özellikle X. ve XI. katmanlarda) üst üste yığılmış 15 santimden daha ufak çapta, çok ince cidarlı ve olağanüstü bezemelerle donatılmış küçük kaplara rastlandı. Bir başka ilginç bulgu Eridu'nun özelliği olan kaplumbağa şeklindeki kaplardır. Bunlar omuz hizasından dikey olarak yükselen uzun emziklere sahiptir ve alışılmadık bir incelikte ve kırılgandırlar. Bunlardan biri kılçıklarla dolu olarak VIII. tapınağın gerisindeki nişte bulunmuştur.

Daha sonraki "tapınak" kalıntılarında rastlanan "buhurdanlıklar" özellikle dikkat çekicidir. Üçgen şeklinde oyulmuş pencere boşlukları tütsülerin dumanını dışarı veriyor olabilir. Diğer boşluklar kapılar için bırakılmış olabilir ve dekorasyon tümüyle minyatür yapıları çağrıştırmaktadır; öte yandan bunlar tuğladan çok sazlarla yapılan mimariyi anımsatmaktadır.[19] "Tapınak" kalıntılarında ayrıca, aralarında figür parçaları (belki de kadın figürü) bulunan pişmiş toprak figürlere de rastlanmıştır. Bunların belden aşağısı siyah dalgalı çizgilerle bezenmiş bir tür giysi ile örtülüdür. Bunların bir kişi, eylem ya da azizi temsil edip etmediği bilinmiyor. Ubeyd mezarlık katmanlarındaki diğer insan figürlerinin hepsi çıplaktır.

ÇÜRÜK DİŞLER VE UYSAL KÖPEKLER

Kazıların ikinci sezonunda (1947-8) Ubeyd mezarlığının keşfi işçilerin yarısının dönem sonuna kadar burada çalışmasına yol açtı. Bu süreçte eski Eridu'daki yerleşimle ilgili birçok kanıt elde edildi. Mezarlık ana höyüğün bir miktar uzağında, son Ubeyd yerleşiminin sınırlarının hemen dışında yer almaktaydı ve VI. tapınak ile yaşıttı (y. 3800). Yaklaşık 800 ila 1000 kişi buraya gömülmüştü; aynı dönemde iki binden fazla kişi-

nin defnedildiği İran'ın güneyindeki Sus nekropolü ile kıyaslandığında bu sayı çok düşük kalıyordu.[20] Eridu mezarlarının yalnızca yüz doksan üçünde kazı yapıldı. Cesetler basit çukurlara ya da alt kısmı olmayan tuğla kutulara yerleştirilmişti. Sırtüstü yatırılan cesetlerin kolları ya iki yanlarına uzanmış ya da göbek üzerinde kavuşturulmuş durumdaydı. Sonra mezarlar üst duvar hizasına kadar toprakla doldurulmuş ve bir ya da iki sıra tuğla ile kapatılmıştı. Daha önce gömülmüş cesetler bir yana çekilerek yenisine yer açılmıştı ama her mezara sadece iki yetişkin ve varsa bir çocuk yerleştirilmişti.

Sağ ayakucuna yakın köşede genellikle bir kavanoz, bir tabak ya da bir fincandan oluşan çömlekler bulunuyordu. Mezara kimi zaman yiyecek de konuyordu. Dolgu olarak kullanılan toprak içinde ya da mezarın üstünde eti sıyrılmış kemiklere rastlandı. Bir mezarda on beş yaşlarında bir çocuk köpeğiyle beraber gömülmüş, köpek ağzında bir kemikle birlikte çocuğun dizleri üzerine yerleştirilmişti. Bir başka mezarda muhtemelen en sevilen ev hayvanları olan iki köpek iskeletinin kalıntılarına rastlandı. İnsan cesetlerinin boyunlarında ya da bileklerinde genellikle obsidyenden yapılmış boncuklar ya da benzer takılar vardı. Belin çevresindeki boncuk dizileri dekoratif bir saçak ve kemeri çağrıştırdığından ölülerin muhtemelen giyinik halde gömüldüğü sonucuna varılması gerekiyor.

İskeletler incelendiğinde Eridu'da yaşayanların bugünkü Irak ve komşu ülke halkları gibi Akdeniz ırkına mensup olduğu görüldü. En büyük fark dişlerde ve çene kemiklerinde gözlemlendi; "bazılarının çeneleri sivri, dişleri neredeyse Neadertallerinki kadar büyüktü".[21] Dişlerin büyüklüğü aslında bir sağlık belirtisi değildi, zira büyük çoğunluğu çürüktü ve zaman zaman iltihaplanmalar ve aşınmalar yüzünden dişetlerine kadar inmişti. Bunun tahıllarla beslenmekten mi yoksa bir hastalıktan mı kaynaklandığı henüz belirlenememiştir.[22]

Herhangi bir yerde bir mezarlığın varlığı kimi insanların ölülerini belli bir noktaya gömme hakkına sahip çıktığını gösterir. Elimizdeki örnekte burada çok sayıda insanın yaşadığı bellidir ama bunların Eridu nüfusunun kaçta kaçını oluşturduğu henüz kesinlik kazanmamıştır, zira yapılan kazılar yerleşim bölgesinin sadece küçük bir bölümünü kapsamaktadır. Özellikle Yakındoğu'da bilinmeyen nedenlerden ötürü çeşitli gömme yöntemleri uygulandığından mezarlıklar tüm ölümleri yansıtmaz. Cesetleri yerleşim alanları olmayan çöllerde bırakıp bunların yabani hayvanlar tarafından parçalanmasını öngören bazı uygulamalar hiçbir arkeolojik ipucu bırakmamaktadır. Yakıtı bol olan bölgelerde ölü yakma yöntemine daha sık rastlanır ama parçalanan cesetlerin daha sonra yakılmış olması da mümkündür. Daha sonraki dönemlerde cesetler duvarların içine, avlulara ya da kalın duvarların altına gömülmüştür ama evlerde yapılan belli sayıdaki kazılar Ubeyd halkının bazılarının kendi meskenlerinde mi gömüldüğü konusuna bir açıklık getirememiştir. Dahası, bataklıklar ve bizzat lagün de son istirahatgâh olarak kullanılmış olabilir.

Daha sonraki tarihlerde geleneklerle ilgili yazılarda Apsu öbür dünya ile bağlantılıdır. Eridu mezarlığı muhtemelen 25 kilometre kare dahilindeki daha geniş bir topluma hizmet vermiştir.[23] Diğer insanların nereye ve nasıl gömüldüğünü bilmediğimize göre, Eridu mezarlığı bize oraya defnedilenlerle ilgili ne tür bilgiler verebilir? Kimdi bunlar? Bir çocukla[24] birlikte yetişkin bir erkek ve kadının (ve kimi zaman bir köpeğin) gömüldüğü aile mezarları tek eşlilik gibi sosyal uygulamaların ve sülale saygınlığının göstergesi sayılabilir. İthal edilmiş obsidiyen boncuk ve takı gibi kişisel eşyalar bu insanların (mücevher, giysi gibi) oldukça değerli nesnelere sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Bu eşyalardan bazıları, özellikle obsidyen ve diğer taş boncuklar yabancı menşelidir ve ya "satın alınmış" ya da değiştokuş edilmişlerdir. Bunların

mezarlarda bulunması ailenin dış ülkelerle bağlantıda olduğuna işaret etmektedir.

Mezarlardaki çanak çömlekler de çok yüksek standarttadır ve özellikle muhtemelen tanrılara içecek sunmakta kullanılan yuvarlak zeminli uzun fincanlara sık rastlanmaktadır. Kendine özgü formlara sahip, büyük ustalıkla üretilmiş ve özenle dekore edilmiş kap kacak örnekleri yalnızca mezarlarda bulunmuştur. Çocuk definlerinde çoğunlukla minyatür kâse ve kavanoz setleri bulunmuştur. Diğer dikkat çekici bulgular yelkeni bağlamak için minik bir deliği bulunan kilden yapılma bir yelkenli ve pişmiş topraktan minik figürlerdir. Bunlardan bir erkek figürü sağlam olarak ele geçirilmiştir. Minik figürler son derece orantılı olup kertenkele benzeri bir surata ve alışılmadık uzunlukta bir kafaya sahiptir. Göğüslerin üst kısmı kollara kadar uzanan ufak yuvarlak şişkinliklerle örtülüdür. Erkek figürünün bir elinde bir sopa vardır. Temsil ettikleri her neyse, bunlar muhtemelen cenaze törenleri uyarınca mezarlara yerleştirilmişlerdir.

Özetlersek, Eridu mezarlığına definler ayrıntılı olarak planlanıp uygulanmaktaydı. Mezarların üstü muhtemelen bir eş ya da evladın daha sonra gömülmesine olanak tanıyacak şekilde işaretleniyordu. Ölülerin yanlarına takılar ve süslü çömlekler gibi uygun eşyalar yerleştiriliyordu. Dahası, cenaze törenleri, sunumlar ve dinsel törenler için özel kaplar üretiliyordu. Et parçaları ve çocuk mezarlarına yerleştirilen küçük hayvanlar törenin bir bölümünü oluşturan adaklardı. Bazı cesetler kırmızı aşı boyasıyla kaplı olarak bulundu ama kazıbilimciler bunun sembolik olarak eski dönemlerde mi yapıldığı yoksa topraktaki değişimlerden mi kaynaklandığı hususunda bir karara varamadılar.

Bir bütün olarak Eridu mezarları buraya gömülen insanların bir şekilde özel kişiler olduğunu gösteriyor. Hepsi değerli eşyalara sahipti; onlara adaklar ve etler sunuluyordu; özel bir

törenle defnediliyor, daha sonra mezarlarına özen gösteriliyordu; oysa toplumdaki diğer insanlar bu ayrıcalığa sahip değillerdi. Neden böyle bir ayrım yapıldığı çözümlenemedi. O dönemde bazı grupların mal (ve belki de zaman zaman kadın) değiş tokuşu ile oluşturup sürdürdükleri geniş bağlantıları ve iletişim olanakları bulunduğu varsayılıyor.[25] Bu gruplar zaman içinde yerel toplumların kültürel ufuklarını genişletiyor ve onları çok daha geniş bir sisteme dahil ediyor olmalıydı. Bu sistem çömlekçilik ve diğer prestij mamullerinde somut arkeolojik ifadesini bulan bir tür Kalkolitik ortak kabuller ve fikirler bütünü olmalıydı. Mezopotamya'nın kuzey ve güneyindeki ovalar ile günümüzde İran'ın sınırları içerisinde yer alan Elam'daki vadiler ve nehir yatakları arasında bir bağlantı oluşturuyordu. Bununla birlikte, Eridu iskeletlerinin "yerli" bir gruba mı yoksa "yeni gelenlere" mi ait olduğu, hatta onların Sümerlerin ataları olup olmadığı hâlâ tartışma konusudur. Tek söylenebilecek şey, Eridu mezarlığına gömülenlerin kişiliklerinden ziyade kültürel alışkanlıkları açısından "farklı" oldukları.

Birkaç özellik dışında, benzer kültürel malzemeler mezarlarda ve "tapınaklarda" da gözlemlendi. Ama meskenlerle mezarlar ya da "tapınaklar" arasında aynı bağlantı kurulamadı. Bu, anıtsal yapılardaki faaliyetleri sürdürenlerle mezarlığa gömülenlerin aynı kişiler olduğu, Eridu cenaze törenlerine bağlantılı olarak belli bir statüye sahip bulundukları anlamına gelebilir. Öte yandan, cenazede sunulan armağanların niteliği ve niceliği arasında belirgin bir fark bulunmaması, diğerlerinden üstün tutulmadığını, bunların özel bir statü sahibi olmadıklarını, ortak bir kimlik taşındığını gösteriyor. Bunlar bölgeler arası değiştokuşu denetleyen seçkin kişiler olabilir. Son dönemdeki "tapınaklarda" bulunan mühürler belli kişilerin bu alım-satımdan sorumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Bunların Eridu bölgesindeki tarımın, hayvan-

cılığın ve arpa tarlalarının işlenmesiyle bağlantılı olması dişlerinin neden çürüdüğünü açıklayabilir; uzun süre çok fazla kumlu ekmekle beslenmiş olabilirler. Ne yazık ki bu tezlerin hiçbiri eldeki az sayıda kanıtla desteklenememektedir.

Ubeyd dönemindeki toplumun yapısı hakkında çok az şey biliyoruz. Çek arkeolog Petr Charvat'a göre bu, üretime aynı oranda katılan ve kendine yeten ev halkının oluşturduğu gerçek eşitlikçi toplumların sonuncusudur.[26] Diğer biliminsanları en azından bazı yörelerde belli grup ya da hane halkının bazı mallara daha kolay ulaşabildiğini gözlemlemiştir. Buradaki esas soru, dinin tüm bunlarda nasıl bir rol oynadığıdır. Büyük tuğla binalar öncelikle dinsel amaçlarla yapıldı ise bu yapılanmayı gerçekleştiren kişiler "yatırımlarından" elle tutulur bir "kazanç" sağlamışlar mıdır? Onların "azizlerle" olan bağlantıları insanlar arasında farklılaşmayı, bir grubun öbürlerinin emek ve ürünü üzerinde daha egemen olmasını haklı kılmış mıdır?[27] Yöneltilen bu sorular ister istemez yazarların ideolojik olarak sınıf farklılıkları üzerine odaklanan ve toplumun ana yatırımının üretim olduğunu savunan Marksist görüşe yakınlığını ortaya koyuyor. Çağdaş bir anlatım çerçevesi içinde bu, insanın emeğinin ve bunun kimin kontrol altında bulunduğunun öyküsüdür. Yeterli başvuru kaynağı olduğu için bu birtakım ilginç sonuçlara yönlenebilir. Ne yazık ki Ubeyd dönemini anlamamıza yarayacak daha ayrıntılı araştırmalar yok. Eridu mezarlığında, kemik parçaları, süslü kâseler ve çürük dişler ile yatmakta olan ölüler varoluş gerçeklerini hem ortaya koyuyor hem de gizliyorlar.

Ubeyd döneminde Eridu

Ubeyd döneminde gelişen ortak kültürün tüm Yakındoğu'ya yayıldığı bir gerçek. Bununla beraber, eski yaşam tarzları da varlığını sürdürmüş ve yenilikle geleneklerin bu karışımı ba-

şından beri Mezopotamya'nın özelliklerinden biri olmuştur. Yerel toplumlar ürettikleri gıda maddeleri ile kendileri için yeterli olmuşlar ve çevrelerindeki potansiyelden ustalıkla yararlanmışlardır. Eridu'da bataklıklar ve lagündeki kaynaklar zengindi ve gür su kaynakları büyükbaş hayvan ve domuz yetiştirilmesine olanak tanıdı.[28] Tapınak'ta en fazla tüketilen madde balıktı ve muhtemelen bunda Apsu ile olan bağlantı rol oynamaktaydı.

Okuryazarlığın bulunmadığı, az bilinen bu dönemdeki manevi başarılarla ilgili olarak Charvat eski geleneklerin "güneydeki temsilcisi"[29] olan Eridu'nun tüm bilgeliğin ve bilim tanrısının merkezi olarak kabul edilmesi yüzünden burada "evrensel bir dinin gelişmesinin" zor olduğunu ileri sürüyor. Bu "evrensel dinin" ne şekilde gerçekleşebileceği konusunda bir değerlendirme yapmaya yarayacak kanıtların kısıtlı olması nedeniyle inşaat alanındaki alışkanlıklara odaklanmak gerekiyor. Burada sadece bu alışkanlıkların geçerli olduğunu iddia etmiyoruz ama bu alışkanlıkların mimari çerçevesi önem taşıyor. "Kutsal" bir bölgede gerçekleştirilen bir yapılanmanın sadece bir grubun sorumluluğunda olması gerekmiyordu; öyle olsa bile zaman içinde bu öncelik eskisi kadar önplanda yer almıyordu. Daha önce gördüğümüz gibi, binalar zaman içinde yıkılıyor ve çoğu kez aynı biçimde ama daha büyük boyutta yenileniyordu. Kerpiç binalar bakım ve dönem dönem yenilenme gerektirir; mimarı yapı korunsa bile her yenilenme daha sağlam ve masif olmak zorundadır.

Bakım ve gelişim sürecinde ülkenin dağlık bölgelerinde höyük yapımında taş kullanılmaya başlandı. Eridu "kenti" bataklık sakinleri ve avcılardan, hayvancılık ve çiftçilik yapanlara kadar, yerleşik ya da göçer herkese açık tören yerleri olarak düşünülebilir. Muhtemelen sosyal bağlantıların kısıtlılığı yüzünden bu gözden ırak noktalar tanrıların en yakında

bulunduğu yerler olarak gömülmek, bir iz bırakmak adına uygun görülmüş, insanlar buralara karanlık bir odada pişirilecek bir tabak balık getirip bırakmış ve gitmişlerdi. Yakın çevreye yerleşen nispeten az sayıda insanın buralarla nasıl bir bağlantı içinde oldukları belirgin değildir. Eridu tek örnek değildir. Ubeyd, Tell Ukayr ve Ur gibi diğer yörelerde de benzer örneklere rastlanmıştır. Öte yandan Eridu, Ubeyd dönemi açısından en zengin belgelere sahip olmasının yanı sıra Mezopotamya tarihinin daha sonraki dönemlerinde, günümüze kadar, efsanevi önemini sürdüregelmiştir.

TARİHSEL DÖNEMLERDE ERİDU

Ubeyd döneminin sonunda gerileme emareleri gözlemleniyor. Düşük kalitede çömlek parçalarına rastlanıyor ve en son "tapınağın" uzun süre yıkık bir halde kaldığı görülüyor. Arkeologlar "Uruk döneminin" başlangıcında, Ubeyd'i izleyen dördüncü binyılın ilk üç çeyreğinde Eridu'nun artık "tarımın ağır bastığı bir köy olmaktan çıktığını" ileri sürüyorlar. Yalnızca eski kalıntıların bulunduğu merkezdeki höyük işlevini sürdürüyor. Öte yandan "Uruk kültürünün" anıtsal tarzına uygun olan, eskisinden daha büyük boyutta kamusal binalar inşa ediliyor.[30] Arkeologlar tüm höyüğün "dinsel özellikler taşıyan, rahiplerin yaşadığı binalarla" dolu olduğunu ileri sürüyorlar.[31] Eski kalıntılar bir kez daha büyük bir platform üzerine inşa edilen, kireçtaşından bir terasa sahip bir yapının altında kalıyor.

Kireçtaşı ve kumtaşı Eridu'nun doğal ortamında mevcut ve Eridu Güney Mezopotamya'da surları alçıtaşından yapılmış az sayıda kentten biri.[32] Ana "tapınak" da kireçtaşından yapılmış ve duvarları ince bir bakırla kaplı koni biçiminde mozaiklerle bezenmiş. Uruk dönemindeki diğer yapılar (ve duvar resimlerinin izlerini taşıyan bazıları) kumla örtülü.

Dolgu kumu içinde adak olarak bırakılmış çömleklerin bulunması, bu binanın işlevinin sürdürülmesine ve sonlandırılmasına yönelik kasıtlı bir eylem olarak düşünülebilir.[33] Tüm höyüğü çevreleyen destek duvarı muhtemelen daha sonra, 3000 yıllarındaki Cemdet-Nasr döneminde inşa edilmiş olabilir. Uruk ve Ur'da bulunan belgelerde yer alan Eridu mührü onun bu yöredeki en eski kent olduğunu gösteriyor.

Birkaç yüz yıl boyunca Eridu güneyde sadece törensel (ya da dinsel) bir merkez olarak varlığını sürdürdü ve zamanla hızla büyüyen komşu Ur'un gölgesinde kaldı. Derken neredeyse bir gecede terk edildi ve ana höyük dışında tüm boşaltılan binalar çölden gelen kumlar altında kaldı. Tapınak daha sonra iki kez yenilenerek çölde bir ada görünümü kazandı ama çevresini örten kum tepeleri höyüğün yerleşim bölgesi olmasını engelledi. Birkaç yüzyıl sonra bölgede yeniden yerleşim başladığında insanlar bir kilometre kadar kuzeydeki başka bir noktayı seçtiler ve ana höyükteki tapınağın yeniden inşası için birtakım çabalar harcandı.

Bölge II. Erken Hanedanlık döneminde (y. 2500) yeniden önem kazandı. Ya Ur'daki İlk Hanedanlığın bir kralı ya da yerel bir yönetici burada yan yana iki özdeş binadan oluşan büyük bir saray inşa ettirdi. Birbirinin aynısı iki bina yapılmasının sırrı hâlâ çözümlenemedi. Bu binalar döneme özgü dışbükey yüzeyli –yuvarlak tepeli dikdörtgen– tuğlalarla inşa edildi.[34] Arkeologlar bu sarayda oturan kişinin aynı zamanda ana höyükteki tapınağa da gittiğini ileri sürmektedir ama beş yüz yıl sonra Ur'daki Üçüncü Hanedanlığın (Ur III) kralların Eridu'daki bu eski tapınağa yeniden odaklanmasına kadar sürdürülen tesviye faaliyetleri yüzünden bu konuda kanıt ele geçirilemedi. Bu projenin ana mimarı Kral Amar-Sin (y. 2046-2038) idi. Kralın babası Ur'da büyük bir zigguratın da yer aldığı muazzam bir tapınak yaptırmıştı; oğlu da onun izinden gitti. Yazıtlarda, "dört yerleşimin kralı" Amar-Sin'in

burasını "aziz kralı Enki ve sevgili Apsu için" yaptırdığı belirtiliyor.

Ziggurattan başka bina inşa edildiğine dair hiç kanıt yok. Ur kralının ziggurat projesine çok sayıda kaynak ve işgücü sağlamasına karşın, görünen o ki, Eridu o dönemde kent olmak bir yana, işlevsel bir yerleşim merkezine bile dönüşemedi. Özellikle inşa edilen tapınak kulesiyle daha da önplanda ve önemli bir kutsal yer olmayı sürdürdü ama Ur İmparatorluğu içinde sembolik bir değer taşıyordu; krallığın verdiği destekle yeniden canlanan eski bir dinsel merkez oldu. Ur Kralı buraya özel rahip ve rahibeler atıyordu; dönemin ilahilerinde III. Ur hükümdarlarının taç giyme törenlerinin Eridu'da gerçekleştiği belirtiliyor.[35] Burada aynı zamanda ülke genelinde bir tapınaktan ötekine çeşitli tanrı heykellerinin tekneyle taşındığı kült törenleri de gerçekleştiriliyordu.[36]

Daha sonraki yıllarda İsin Hanedanlığının (2000–1800) kralları en azından büyük tuğla yapıları onardılar. Aynı zamanda tapınakta gömülen hazineler için geniş çaplı bir araştırma başlattılar; kazı ekibi onların açtığı birçok tünel ve dehlizi gün yüzüne çıkarttı. Daha sonra Enki Tapınağı zamanla yıkıldı ve Eridu yüzyıllar boyu ihmale uğrayıp terk edilmiş durumda kaldı. Bununla beraber, baştanrının kültü başka kentlerde sürdürüldü. Anlaşıldığına göre, tapınağın tüm görevlileri Hammurabi döneminde (y. 1792–1750) Ur'a nakledildi ve kült oradaki ay tanrısının meskeninde bulunan bir tapınakta devam etti.[37] Ele geçirilen az sayıdaki kitabe ve yönetimsel belgelere göre birinci binyılın ortalarında Kral II. Nebukadnezar (605–562) ihmale uğrayan kalıntıların yeniden onarımını başlattı. Daha sonra Eridu Tapınağı kaderine terk edildi. Bununla beraber, Mezopotamya'daki her tapınak Apsu hakkında kendine özgü yapay ve minyatür bir anlatımı benimsemiştir; bunlarda ya ufak bir su birikintisinden ya da su ile dolu cilalı bir çanaktan söz edilir. Dolayısıyla Eridu'nun

özü hemen her yerde sembolik olarak temsil edilmektedir ve belki de daha sonraki yüzyıllarda Ortadoğu'da inşa edilen binaların avlularındaki çeşmeler ve havuzlar Mezopotamya'nın güneyindeki bu eski lagünden izler taşımaktadır.

ERİDU ÖYKÜLERİ

Kadim çamur, Enki'nin cinsel yaşamı, içki ve Yedi Erenlere dair[38]

Eridu'nun tanrıları kimlerdi? Elimizdeki tarihi metinlerden Enki'nin (Babilliler ona Ea diyorlardı), tanrıçalar Nammu ile Damgalnunna'nın ve Lahmt ile Lahamu ve Tiamat ile Apsu isimli kutsal çiftlerin isimlerini öğrendik ama onların beşinci ve dördüncü binyıllardaki atalarının isimleri bilinmiyor. Eridu ile bağlantılı en önemli kavram Apsu'dur (Sümer dilinde *abzu*).[39] Apsu hem soyut tanımlı doğal bir olgu hem de kişileştirilmiş bir varlık olarak algılanmaktaydı. Dolayısıyla Apsu bir yandan yeraltı sularının bereketini ve ıslak çamurun yaratıcı potansiyelini temsil ederken mitolojik anlatımlarda bir kişilik olarak ortaya çıkar. Eridu Kozmogonisi adı verilen metinlerde evren tatlı ve tuzlu suların karışmasıyla meydana gelir ve bu suları da sırasıyla Apsu ve Tiamat temsil eder.[40] Bu, bataklık alanların doğal ortamlarında bir arada bulunan tuzlu ve tatlı suları çağrıştırıyor. Apsu eril, Tiamat ise dişil olarak tanımlanıyor; Mummu adındaki çocukları ise büyük tanrıların kaynağı olan Cennet'i ve Yeryüzü'nü doğuran dişi.[41] Daha sonraki yaratılış öykülerinde de Apsu ve Tiamat daha sonra çeşitli değişimlere uğrayan kaosu temsil ediyor. Bunlar güçlü, tehlikeli ve güvenilmez olan ilk unsurlar.

Bu doğa güçleriyle daha sonraki gelişmeler arasındaki gerilim çoğu kez kalıtımsal bir karşıtlık olarak algılanıyor. Babillilerin *Enuma eliş* adındaki yaradılış öyküsünde "tanrıları oluşturan" Apsu sakin ve durgundur ama genç tanrıların gü-

rültüsü ile huzuru kaçar ve onları yok etmek için harekete geçer. Torunu Ea (Sümer dilinde Enki) genç tanrıların temsilcisi olmayı üstlenir ve Apsu'ya büyü yaparak onun derin bir uykuya dalmasını sağlar. Bu büyünün amacı Apsu'yu yer altına hapsetmektir. Bunun sonucunda Apsu sadece bir yer adına dönüşür. Söylenenlere göre Ea adındaki tanrı "Apsu'nun derinliklerini" mesken tutar. Artık Ea üstün zekâsıyla daha da güçlenmiş, Apsu'nun özeliklerini ve işlevlerini üstlenmiştir. Apsu'nun dişi karşıtı olan Tiamat'a boyun eğdirmek bu kadar kolay olmaz; genç tanrıları yok etmek için bir sürü canavarı onların üzerine salar. Onunla ancak genç tanrıların önderi ve Ea'nın oğlu olan Marduk, dört yönden esen rüzgârların ve sihirli bir ağın yardımıyla başa çıkabilir. Onun bir istiridye gibi ikiye böldüğü bedeninden bildiğimiz dünyayı yaratır; bunun göz çukurlarından Dicle ve Fırat fışkırır.

Yaratılışla ilgili Nammu adında bir Sümer tanrıçasının yer aldığı bir başka ve daha eski öykünün bulunduğunu da göz ardı etmemek gerekir.[42] Kutsal yaradılış öykülerinde bazı söylencelerde o Enki'nin annesi ve "büyük tanrıları doğurduğu" söylenen ana tanrıçadır. Nammu ve kadim sular bir erkeğe gereksinim duymadan kendiliklerinden doğuran unsurlardır. Mezopomya ve Nammu kültünde, dişi tanrıçaların erkek tanrılardan daha yaşlı olduğuna inanılır; ya da sudan kaynaklanan yaratıcı bir güce sahip olan ve güçlü yeraltı ilişkileri bulunan kadın kültünün Ea/Enki'den önce var olduğu düşünülür.[43] Enki ile cinsiyet temsilciliğinde ilginç bir değişim yaşanır, döllenmeyi sağlayan, aynı zamanda "tohum" anlamına gelen Sumeria adındaki sudur. Bir Sümer ilahisinin ilginç bir bölümünde Enki kuru bir nehir yatağının başında durur ve onu "suyu" ile doldurur.[44] Başka öykülerde (aşağıya bakınız) Enki nehri hem döller hem de sular.

Abzu aynı zamanda Eridu'daki tapınağın, kentteki kutsal yer ve biçimin mimari temsilcisi olan "kutsal dağ"ın da tem-

silcisidir. Su her zaman kutsal sayılmıştır. Bunun nedeni sadece çöl ikliminin ekonomisindeki büyük öneminden önemi değildir. Su, kehanetlerde uygulanan büyünün arıtılması ve aktarımı için de elzemdir.

Apsu ile ilgili düşünceler coğrafi koşulların dinsel ve fizik ötesi kavramların oluşmasına nasıl etki ettiğini ortaya koymaktadır. Bu, güney Mezopotamya'da yerleşik yaşamın başlangıcına kadar uzanan Eridu kentinin yapılarında da gözlemlenmektedir. Suyun hem yeryüzünde hem de öteki dünyada yaşam kaynağı olduğu düşüncesi çok eski dönemlerde oluşmuş ve Mezopotamya'daki dinsel inançları sonuna kadar desteklemeyi sürdürmüştür.

Üçüncü binyılın ilk yarısında, Erken Hanedanlık olarak anılan dönemde, yerel din adamları farklı kutsal kuşaklar çerçevesinde hiyerarşik bir yapı oluşturdu. Eridu sistemi, eski Eridu tanrıçası ile Sümerlerin başrahibi gök tanrısı An'ın oğlu Enki'ye (Akatlarda Ea) odaklandı.[45] Enki'nin karısı Damgalnunna idi ve ikisi birlikte o dönemde E-engur diye anılan Apsu tapınağında yaşamaktaydılar. Asarluhhi ismindeki oğullarına Babilliler daha sonra tanrı Marduk adını verdiler. Buna ek olarak Eridu ile kan bağı olan birçok daha az önemli tanrı vardı. Mezopotamya'da çeşitli tanrı ve tanrıçalar arasındaki ilişkiler teolojik olduğu kadar politik açıdan da önem taşıyordu. Kralların soyağaçları ile birlikte tanrıların isimleri de dördüncü binyıl sonlarında belirlenmişti ve dinsel metinler, ilahiler ve kült şarkıları bu ilişkileri daha da geniş bir kapsama taşımaktaydı.

İkinci binyıl sonlarına doğru Marduk Ea/Enki'nin birçok işlevini üstlendi ama tümüyle bu su tanrısının yerine geçmedi. Enki daha sonra Marduk'un devraldığı "tanrıların baş sihirbazı" görevini sürdürmekteydi. Mezopotamyalılar aynı zamanda su ile zekâ ya da bilgelik arasında bir bağlantı kurdular. Enki (ya da Marduk) bir şey yaratırken kullandığı bir

sözcük ile daha önce hareketsiz bir varlığı canlandırıyordu. Enki hem pratik hem de dinsel yapıda bir bilgeliğe sahipti ve bu, yaratıcılığa son derece uygundu. O dericiler, çamaşırcılar, saz kesiciler, berberler, dokumacılar, yapı ustaları, demirciler, çömlekçiler, sulama teknisyenleri, bahçıvanlar, keçi çobanları, sağaltıcılar, kâhinler, ağıtçı rahipler, müzisyenler ve yazıcılar gibi çeşitli meslek gruplarının tanrısıydı.[46] Mitolojik öykülerde Enki çözümlenemez gibi görünen her türlü sorunun çaresini buluyordu.[47]

Apsu'nun simgesi olan Eridu, Enki'nin denetimi altında bir bilgi yuvası ve bilgelik kaynağıdır. Bu konuyu işleyen birçok öykü var. Sümerlerin "Enki ve İnanna" isimli öyküsünde Eridu tanrı buyruklarının korunduğu yer olarak tanımlanıyor. Apsu'ya yerleşmiş olan Enki, *me*'lerin tümünü elinde tutuyor. "Me" dünya düzeninin sağlanmasında vazgeçilmez olan kurumların, sosyal davranışların, duyguların ve yönetim tarzlarının tümünü ifade etmek için Sümerlerin kullandığı bir terim. *Me*, Eridu ve Enki'nin mülkiyetindedir. Öte yandan Uruk kentinin tanrıçası İnanna[48] me'ye sahip olmak ve onu Uruk'a taşımak ister. Bu amaçla bir tekne ile Eridu'ya doğru yelken açar. Bu, Mezopotamya'da bir kentten ötekine gitmek için en kolay yoldur. Enki onun gelmekte olduğunu öğrenir ve kötü niyetli olmasından kuşkulanır. Vezirinden onun onuruna bir karşılama töreni ve şölen düzenlemesini ister. Şölende tüm tanrılar çok fazla bira içerler. Enki derin bir uykuya dalar ve İnanna bu fırsattan yararlanarak baha biçilmez me'yi tekneye yükleyip denize açılır.

Enki ayıldığında olup bitenin farkına varır ve me'yi yeniden ele geçirmek için sihir gücünü kullanır. İnanna peşine düşen iblislerden kurtulmayı ve sağ salim Uruk'a ulaşmayı başarır. Öykünün bundan sonraki bölümü yeterince korunamamış olduğundan daha sonra neler yaşandığı bilinmiyor ama anlaşılan üçüncü bir tanrı araya girerek İnanna ile

Enki'nin uzlaşmasını sağlıyor. Bu, yerel bir tanrıça ve onun süper gücüne odaklanan tipik bir Uruk öyküsüdür. Me'yi Apsu'nun derinliklerinden çekip alan İnanna sadece gücünü pekiştirmekle kalmaz, aynı zamanda insanlar için birtakım yasalar koyar. Me, krallık, dinsel yönetim ve el sanatları ile müziğin yanı sıra cinsel ilişki, fahişelik, yaşlılık, barış, huzur, kara çalma, yolsuzluk, yazı sanatı ve aydınlanma gibi alanları kapsamaktadır.[49] Öykü ayrıca İnanna'nın müdahalesi sonucu bunların dünyada kalıcı olduklarını göstermektedir. Enki'nin Eridu'da kilit altında tuttuğu me'yi ele geçirmiştir. Eridu her zaman gizil güçler ve başlangıçlarla bağlantılıdır, bu gizil gücün kullanılması ile değil.[50]

Apsu'nun bereketi ve Enki'nin içkiye olan düşkünlüğü başka Sümer öykülerinde de ele alınır. "Enki ve Ninmah" isimli bir başka Sümer öyküsü cennette bir "sohbet" ile başlar. Anunnaki diye bilinen ilk kuşak tanrılar doğmuş, tanrılar arasında gerçekleştirilen evlilikler sonucu daha sonraki kuşaklar da dünyaya gelmiştir. Bunların her birine toprağı işleme ve sulama alanlarında belli görevler verilmiştir. Bazıları "büyük tanrıların" denetiminde küfeler dolusu toprak taşımak zorundadırlar. Bunlar işlerinin ağırlığından yakınırlar ve bir çözüm bulması için Enki'ye başvurmaya karar verirler. Bedensel çalışmadan muaf tutulan Enki o sırada Apsu'nun içinde derin bir uykudadır. Ana tanrıça Nammu onu uyandırır ve kalkıp insanoğlunu yaratması gerektiğini söyler.

Enki uyanır ama bu görevi Nammu'ya devredip ondan Apsu'dan bir miktar çamur alarak biçimlendirmesini ister. Yardıma gelen Ninmah adındaki başka bir tanrıça insanlara ağır işler yüklemeyi üstlenir. Tanrılar insanların yaratılışını kutlamak için bir şölen düzenler. Şölende hem Ninmah hem de Enki sarhoş olur. Ninmah daha fazla insan yaratmayı önerir ve Enki de onların kaderini belirlemeye talip olur. Tanrıça altı insan yaratır ama bunlar mükemmel değildir; her birinin

bir özrü vardır. Enki sonunda her biri için bir "kader" ya da meslek belirlemeyi başarır. Örneğin, gözleri görmeyen şarkıcı olacak, kısır kadına dinsel bir görev verilecek, cinsel organları bulunmayan yaratık ise sarayda görevlendirilecektir. Derken insan yaratma sırası Enki'ye gelir.

Öykünün sonu bu noktadan sonra belirsizleşiyor ama Enki'nin iki insan yarattığı görülüyor. Bunlardan Umul adındakinin yaşama tutunması neredeyse olanaksızdır. Ayakta duramaz, oturamaz, yürüyemez, konuşamaz ve kendi kendine beslenemez. Ninmah bu yaratığa hiçbir şekilde yardımcı olamayacağını söyleyerek Enki'yi lanetler ve onu sonsuza dek Apsu'da kalmaya mahkûm eder. Enki ondan Umul'u kucağında taşımasını ister; görünüşe göre bu, yaratılan ilk bebektir. Öykü (yaratıcı tanrıların sarhoşluğu yüzünden) bedensel ve zihinsel engellileri, insan yavrularının aczini ve dünyada düzenin korunması işi kendilerine havale edilen insanların tanrılara karşı olan görevlerini mizahi bir dille aktarır.

"Enki ve Ninhursaga" adındaki bir başka Sümer öyküsü Enki'nin sekse aşırı düşkünlüğü hakkında. "Genç Enki" sürekli olarak sazlıkların arkasına gizlenip çıplak tanrıçaları dikizlemektedir. Kuşaklar boyu genç tanrıçalardan çocuk sahibi olur ama en sonunda dokumacılık tanrıçası örümcek Utru ondan "suyundan" (Sümerler ersuyu için bu sözcüğü kullanıyorlardı) fazlasını elde etmeyi başarır. Enki onun için salatalık ve meyve yetiştirilen bir bahçe oluşturmak zorunda kalır. Yaratılış öyküsündeki gibi, burada tüketilen meyveler cinsel birleşmelere ve dolayısıyla farklı bitki türlerinin gelişmesine yol açar.[51]

Eridu hakkındaki son öykü Babillilerin Ea rahibi Adapa ile ilgili olanı. Bu metnin kopyaları Mısır'da, On Sekizinci Hanedan firavunu Akhenaton'un başkent ilan ettiği Akhetaten'de (Tell el-Amarna) bulundu. On dördüncü yüzyılda Yakındoğu'daki tüm devlet başkanları prenses, altın ve değerli eşya

takası yoluyla diplomasi yapıyorlardı. İletişim, Babil dilince hazırlanmış çivi yazılı tabletlerle sağlanıyordu. Tabletler Mısır'dan Anadolu'ya, Filistin'den Mısır'a, Suriye'den Babil'e gidip gelmekteydi. Böylece Mezopotamya kültürü uzak diyarlara ulaşıyordu.

Bu öykünün bir başka kopyası çivi yazılı tabletlerin en geniş kapsamlı koleksiyonuna sahip Ninova kitaplığında bulundu. Amarna versiyonu Asurlularınkinden biraz farklıdır ama aynı ana temayı işler. Adapa Ea tarafından örnek olarak yaratılan Yedi Eren'den biridir. Ea'nın rahibi olarak Eridu'da görev yapmaktadır ve burada tanrılara sunulan yiyeceklerden sorumludur. Lagünde balık avlamak zorundadır; burada sular genellikle çok durgun olduğundan dümen ve yeke kullanması gerekmez. Bir gün lodos teknesinin alabora olmasına yol açar. Sırılsıklam olan Adapa rüzgârı lanetler ve "kanatlarını kırılsın" der. Bu sözleri o kadar etkili olur ki rüzgâr hemen kesilir ve "yedi gün boyunca" (bu çok uzun bir süredir) bir daha esmez. Dağlardan serin hava taşıyan rüzgârın kesilmesi ulu tanrı Anu'nun da dikkatini çeker ve buna sebep olanın yargılanmak üzere huzuruna getirilmesini emreder. "Cennetin kurallarını bilen" Ea Adapa'yı bu seyahat için hazırlar. Rahibine karalar giymesini ve Anu'nun sarayının kapısında nöbet tutan Dumuzi ve Ningishzida adlarındaki iki tanrı ile karşılaştığında onlara kendisinin onların yeryüzünden ayrılmalarının yasını tuttuğunu söylemesini tembih eder. Bu tövbekârlık Adapa'nın lanetinden dolaylı olarak etkilenmiş bulunan bu iki sebze yetiştiricisi tanrının öfkesini yatıştıracaktır.

Adapa cennete götürülür ve orada Ea'nın önerilerini harfi harfine uygular. Dumuzi ve Ningishzida da onun lehinde konuşacaklarına söz verirler ve onların araya girmesiyle Anu'nun da öfkesi diner. Adapa'ya bu bilgeliği nereden edindiğini sorar ve bunun Ea'dan kaynaklandığını öğrenince Adapa'ya zeytinyağı ve giysilerin yanı sıra onun "tanrılara

benzemesini" sağlayacağını söylediği "yaşam suyu ve besinini" armağan etmek ister. Ea onu "yaşam suyu ve besinini" almaması için uyarmış olduğundan Adapa Anu'nun armağanını geri çevirir. İnsanoğlunun bu aptalca davranışı üzerine Anu "ilahi kahkahalar" atar ve Adapa'yı yeniden yeryüzüne gönderir.

Anu'nun gerçek amacı neydi? Neredeyse tanrılar kadar bilge olan Adapa'yı ölümsüzleştirmek mi? Yoksa onu kahkahalara boğan, tanrıların "yaşam suyu ve besininin" insanlarda tümüyle aksi tesir yaratacağını bilen kurnaz Ea tarafından alt edilmesi mi? Öykünün amacı bu belirsizlikte gizlidir ve Yedi Eren'den biri olan Adapa gibi birinin bile "cennetin kurallarını" kavrayamadığını anımsatmaktadır.[52]

Yedi Erenler, Apsu'nun öngörülemeyen güçlerini temsil etmektedir. Sihir ve yaratılışla ilgili metinlerde çoğunlukla *abgal* (Akad dilinde *apkallu*), yani Enki/Ea'nın emrindeki balığa benzer yaratıklar olarak temsil edilirler. Mühürlerde ve birtakım Asur kabartmalarında rastlanan rahiplerin taktığı maskeler Apkallu'nun kötülüklerle başa çıkma gücüyle bağlantılıdır. Aynı zamanda Yedi Erenler, Ea tarafından insanlığa uygarlığı öğretmek için gönderilen geleneksel yedi "kültür kahramanını" temsil ederler. *Erra Destanı* olarak bilinen son Babil yazıtlarında onlardan "Apsu'nun efendisi Ea kadar derin bir bilgeliğe sahip yedi aziz, saf *paridu* balığı" olarak söz edilmektedir.[53] Onlar aynı zamanda sayıları yedi olan tufan öncesi kralların danışmanlarıdırlar ve kentlerin icadından ve kurulmalarından sorumludurlar. Dolayısıyla kentler ilahi zekânın bir ürünüdür.

Nedendir bilinmez Apkallu aynı zamanda kibri temsil eder. Ninova'da iki dilde yazılmış bir tablette bunların her birinin önde gelen bir tanrıyı öfkelendirdiği için sonsuza dek Apsu'ya sürgün edildikleri anlatılıyor. Daha önce sözü edilen evrenbilimle ilgili yazıtlarda görüldüğü gibi, Apsu'nun ve

onun içindeki yaratıkların gizil güçleri ve zekâsı tehlikeli ve güvenilmez bulunuyordu. Onların yardımseverlikleri Mezopotamya irfanının yeni bir dünyaya son ulaşan bölümlerinden biriydi. Seleukos Kralı I. Antiokos (MÖ üçüncü yüzyıl) döneminde yaşamış olan Marduk isimli Babilli bir rahip *Babyloniaca* adında bir eser kaleme aldı. Bunu Yunanca ve Berossu adını kullanarak yazdı. Kadim kültürünün geçmişini ve edebiyatını özetlemeyi amaçladığı Yunanca yazdığı diğer yapıtlarından sadece birkaç bölüm bulunabildi. Bu bölümlerden birinde su baskınından sonra Ea'nın insanlığa bir ders vermek için gönderdiği balığı andıran canavarlardan söz ediliyor. Bunlardan birinin adı olan Oannes, Adapa'nın Sümer dilindeki U-an isminin Yunancadaki kullanımıdır.

APSU'NUN MESKENİ

Enki ve Eridu hakkındaki tüm bu öyküler yörenin, özellikle Apsu'nun yaratılışı ve bereketi üzerinde duruyor. Ezeli ve kalıcı olan Eridu tuğla ve kentlerin icat edildiği dünyadaki ilk yerleşim merkezidir. Öte yandan, Babillilerin yaradılış öyküsünde altı çizildiği gibi, burada güdülen başlıca amaç ibadettir.

Sümerlerin tapınak ilahilerinin başlangıcı Enki'nin Eridu'daki tapınağında söylenen E-unir adındaki ilahidir. Bu ilahiler Eski Babil döneminden (y. 1800) kalma tabletlerde yer almaktadır ama uzmanlara göre çok daha önce, yirmi üçüncü yüzyılda yaşamış olan Ur'un ay tanrısı Enheduanna tarafından yazılmışlardır.[54] Tapınak ilahileri metafor açısından çok zengin olup Mezopotamya'da önde gelen kült yerlerini ele alır ve tapınakların özellikleri üzerinde durur:

Yükselen E-unir cennetle yeryüzünü (birleştirir),
Cennetin ve yeryüzünün temelidir,
Kutsalların en kutsalı olan Abzu'daki Eridu'da bulunan tapı-

nak prens için yapıldı
İçinde katışıksız besinlerin tüketildiği kutsal höyük
Prensin tertemiz kanalı ile sulanır,
Tepe sabunla ovularak temizlenir,

Görkemli duvarların ... çok bakımlıdır
Tanrıların meskeni olan
Bu görkemli ... ve ... güzel yapıya ışık sızmaz.
Sağlam yapılmış meskenin tertemiz ve eşsizdir
Prensin, ulu prensin sana
Kutsal tacı giydirdi...
Ah, başında tacı bulunan Eridu
Giderek daha arılaşmakta
Abzu tapınağı, sen çok görkemlisin
Burada Utu'ya dua edilmekte
Ocağında (kaliteli) ekmek pişirilmekle
Zigguratında ulu bir kürsü gökyüzüne yükselmekte
Ocağın (ya da Ziyafet Salonun) Kutsalların en kutsalı ile boy ölçüşmekte
Prensin asla değişmeyen cennetin ve yeryüzünün prensi yaratıcın bilge Efendi Nudimmud bu meskeni sana verdi (E-engura) ve kürsüdeki yerini aldı.[55]

Bu metindeki betimlemeler sadece Eridu Tapınağı'na özgü değil. Tapınaklar genellikle dağlara benzetilir ve cennetle yeryüzünü birleştirdikleri söylenir. "Prens" sözcüğü Eridu (NUN[ki])[56] adını yazmak için kullanılan kamış kalemi ve burada "prens" olarak adı geçen *nun*'u simgeliyor. İçerideki ibadethanesi, "kutsalların en kutsalı", tanrının suretinin karanlıkta sergilendiği odadır. Eridu tapınağının diğer başlıca özellikleri burada "tatlı su kanalı" olarak adı geçen Apsu ve tapınağın kendisidir. Sözü geçen ziggurat Erken Hanedanlık kralları tarafından yaptırılmış (bu konuda hiçbir arkeolojik bulgu yok) ya da daha sonraki bir dönemde inşa edilmiş olabilir. Metinde ayrıca tapınakta hazırlanan yiyeceklerden

övgüyle söz ediliyor. Ubeyd dönemi "tapınaklarında" bulunan pişmiş yemek kalıntılarını anımsarsak, bu çok eskiye dayanan bir gelenek olmalı. İlahi son olarak tanrının kimliğini açıklıyor: Bu, bu meskeni burada kuran ve tahttaki yerini alan "yaratıcı ve bilge" Enki'dir.

Fuad Sefer, Eridu'daki kazılar sırasında "Ea/Enki adına yapılmış en eski ve en önemli tapınak ve aynı zamanda önde gelen bir kehanet merkezi niteliğinde, dinsel öğretileri içeren Sümer tabletlerinden oluşan bir kitaplık veya en azından birtakım tabletler" bulmayı umuyordu.[57] Böyle bir kitaplığa rastlanmadı. Birkaç tuğla yazıt dışında hiçbir yazılı kaynak bulunamadı. Eridu tarihte hiçbir zaman "dinsel eğitim merkezi" olmadı, hatta kendi başına bir siyaset merkezi, hatta yaşanır bir kent bile değildi. Uruk döneminden (dördüncü binyıl ortalarından) itibaren Eridu Ur ile çok yakın ilişkiler kurdu.[58] Bazı kentler ikiz kent gibiydiler; biri simgesel ve dinsel bir merkez iken diğerinde yönetim ve yerleşim yerleri bulunuyordu.[59] Tapınağın Cemdet-Nasr döneminden sonra yeniden canlanması Ur'un Erken Hanedanlık dönemindeki gelişmesine ve Ur kralı III. Amar-sin'in son derece iddialı bir mimari proje olan zigguratı yaptırmasına bağlı olabilir.

Parlak döneminde tapınak hacıların geleneksel ziyaretgâhı oldu. Tapınağın giderleri muhtemelen gönüllü bağışlar ve benzer kaynaklar tarafından karşılanıyordu. Öte yandan, binaların masraflı bakımları için Eridu devlet desteğine gereksinim duymuş olmalıdır. Bu resmi ve bölgeler arası yatırımın ancak merkezi hükümet yeterli ekonomik olanaklara sahipse ya da bunun ideolojik yararı bulunduğuna inanıldığında gerçekleştiğine tanık olduk. III. Ur İmparatorluğu döneminde Sümerlerin önde gelen tanrılarıyla yakın ilişkide oldukları iddia edilen Ur yöneticilerinin yasal kimliğini pekiştirmek için eski kült merkezlerinin yenilenmesi öncelik kazandı. Enki'nin tapınağı yöresel olmanın yanı sıra en eski ve tanınmışlardan bi-

riydi. Enki'nin zigguratı için yapılan olağanüstü harcamaların gerekçesi tüm ülke yararına ve Ur kralının desteği ile tapınağa eski işlevinin kazandırılmasıydı. Ur'da önemli bir yazıt merkezi vardı ve tanrı Enki hakkındaki metinlerin çoğu burada korunmaktaydı; hatta burada kaleme alınmış olabilirlerdi. Ur dışında ayrı bir aydınlanma merkezinin yer alması ve saray yetkililerinin buraya sansür uygulaması Ur hükümetinin ideolojik denetimine uygun düşmezdi. Eridu'nun simgesel değerine yatırım çabaları tapınağın antik değerini korumak ve onun tanrı Enki ile olan bağlantısını canlandırmak adına son derece yararlı oldu. Babil tanrılarının soyağacında Ea/Enki'nin oğlu" olduğu belirtilen Marduk yaşlı tanrının görevlerinin ve güçlerinin büyük bir bölümünü üstlendikten sonra da Ea "ulu tanrı" (özellikle sihir ustası) olmayı sürdürdü.

Çağlar boyu Mezopotamya'da Eridu en eski kent, kutsal bir yer ve yaratılışın merkezi olarak algılandı. Mezopotamya'da kent kavramının boyut, nüfus yoğunluğu ya da siyasal konumla çok az ilgisi vardır. Sümer Kralları Listesi'nde adı geçen iki efsanevi kral dışında hiçbiri Eridu'da bulunmadı. Tarihin hiçbir döneminde siyasal bir güç merkezi olmadı. Ekonomik ya da stratejik olarak fazla önem taşımıyordu. Eridu'nun simgesel bir önemi vardı. Uygarlığının akıl almaz bir süreçte ayakta kalmasının kanıtladığı, Mezopotamya'nın dünyanın başlangıcıyla bağlantısını temsil etmekteydi. Aynı zamanda çok kutsaldı. Eridu'daki doğal görünüm –özellikle zengin tatlı su kaynağı ve çöl ortasında oluşmuş bir tür lagün– kutsallığın simgeleri olarak kabul diliyordu. Yörenin özel doğası keşfedildikten sonra bin yıl boyunca tekrar tekrar yapılandırılırken ufak boyutuna ve uzun yıllar fiziki olarak yıkıma ve ihmale uğramış olmasına karşın önemini korumayı sürdürdü. Eridu kimi zaman daha çok bir kavram olarak, kimi zaman da olağanüstü biçimde yenilenerek kültürel ortamın bir bölümünü oluşturmaktaydı.

Apsu'da olduğu gibi, Eridu'nun kutsallığının en güçlü simgesine yöredeki herhangi bir tapınakta rastlanabilir. Yeraltında gizli olmakla birlikte her zaman var olan su tablası gibi, Eridu da kalıntıları kumlarla kaplandığında bile her zaman ölümsüz kaldı. Balçığın içinden sıyrılıp çıkan balık benzeri yaratıklarıyla, Eridu ve Mezopotamya kültürü aynı kökenlere sahiptir. Onlar günümüze kadar ulaşan bir sürecin başlangıcını temsil etmektedirler.

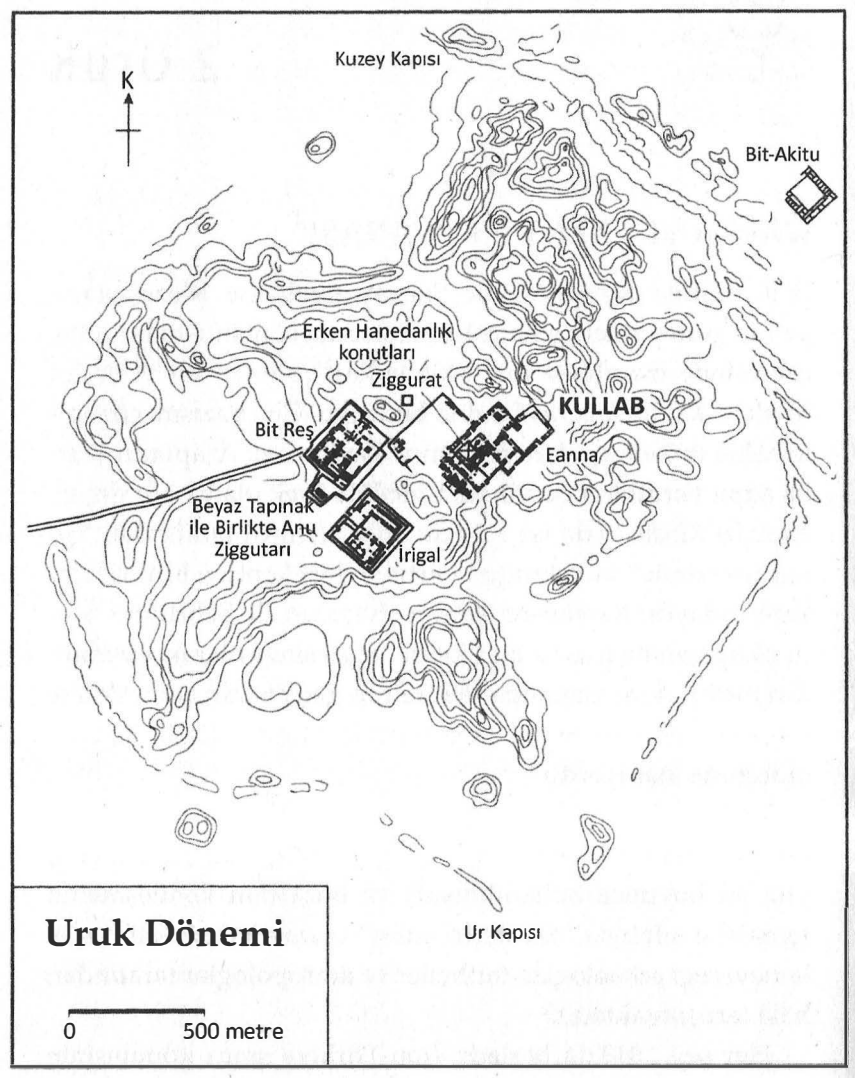
2 Uruk

WARKA VE "KENTLERİN ANASI"

1856 yılında Royal Asiatic Society üyelerine Mezopotamya'nın güneyindeki ıssız çölün ortasında olağanüstü boyutta, çevresinde inanılmaz miktarda enkaz bulunan bir yerleşim merkezi kalıntısına rastlandığı bildirildi. Çivi yazısını çözümlemekle ünlenmiş olan Sir Henry Rawlinson, Arapların Warka adını verdikleri bu yörenin İncil'de Erek olarak adı geçen, *Yaratılış Kitabı 10*'da ise Kûş'un oğlu Nemrut tarafından "Şinar ülkesinde" kurulduğu belirtilen dört kentten biri olduğu kanısındaydı. Rawlinson kentin çiviyazısı ile belirtilmiş adını okuyamamıştı ama bu "kenti" *mükemmel* olarak vasıflandırıyordu. Aynı zamanda Warka'nın geçmişinin çok eskilere dayandığına, burasının daha sonraki tüm kentlerin "anası" olduğuna inanıyordu.[1]

Yaklaşık 150 yıl sonra artık Warka'nın Sümerler tarafından kurulan Uruk adındaki kent olduğunu biliyoruz (bu isim beş yüz yıl boyunca kullanılmıştır) ve burasının kentleşmenin temsilcisi sıfatıyla "kentlerin anası" olarak kabul edilip edilemeyeceği arkeologlar, tarihçiler ve antropologlar tarafından hâlâ tartışılmaktadır.[2]

Her şey 1849'da başladı. İran-Türkiye sınırı komitesinin üyesi Sir William Loftus, Austen Layar'ın birkaç yıl önce Asur saraylarıyla ilgili inanılmaz keşiflerinden esinlenerek Mezopotamya'nın güneyinde uzanan bu düzlüğü incelemeye gitti.

Kuzey Kapısı
K
Bit-Akitu
Erken Hanedanlık konutları
Ziggurat
KULLAB
Bit Reş
Eanna
Beyaz Tapınak ile Birlikte Anu Ziggutarı
İrigal
Ur Kapısı
Uruk Dönemi
0
500 metre

Kalde ve Elam'da Seyahat ve Araştırmalar (*Travels and Researches in Chaldea and the Susiana* [1857]) isimli yapıtında Warka ile ilgili ilk izlenimlerini şöyle dile getiriyor: "İlk Avrupalı ziyaretçiler olarak hızla bu düzlüğe yaklaşırken önümüzde yükselen üç muazzam ve karmaşık yığın bu kalıntıların önemine işaret ediyordu." Yaklaşık altı metre uzunluğunda hâlâ seçilebilen surlarla çevrili olan bu alan olağanüstü boyuttaydı.

Loftus burasının şimdiye kadar gördüğü en ıssız yer olduğunu düşünmesine karşın "surları geçtikten sonra attığımız her adım bize Warka'nın daha önce varsayılandan çok daha önemli olduğunu, çevresinde inanılmaz miktarda son derece ilginç objeler bulunduğunu, dolayısıyla kapsamlı bir kazıyı hak ettiğini gösteriyordu," diyor.[3] Loftus'un dikkate değer bir yerle karşılaştığı hakkındaki kanısı daha sonra Rawlinson'un Warka'yı Erek olarak tanımlamasıyla desteklenmiş oldu. 1850 ve 1854 yılları arasında önde gelen höyüklerde ufak çapta kazılar yaptı. Asur yerleşim bölgelerindekine benzer kabartma ya da anıtsal heykeller bulamadığı için düş kırıklığına uğradı ama muazzam mimari kalıntılar –2 metreye kadar yükselen olağanüstü kalınlıktaki surlar ("bunların çirkin görünümü özgün olduklarını doğruluyor")– onu çok etkiledi. Aynı zamanda çivi yazılı tabletler ve çok sayıda kilden tabut buldu; bunların büyük zorluklarla Londra'ya gönderdiği bir bölümü British Museum'daki Babil koleksiyonunun çekirdeğini oluşturdu.

Öte yandan, kerpiç duvarlar ve kilden tabutlar Victoria döneminde arkeoloji alanına yatırım yapanların indinde yeterince ilginç bulunmadı. Warka'daki kazılar ancak elli yıl kadar sonra başlatılabildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce Berlin'den gelen bir araştırma ekibi 1912-14 yılları arasında burada çalışmalar yaptı. Bu arada arkeoloji ulaştığı konum ve geliştirdiği bilimsel yöntemlerle define avcılığının ötesine geçmiş durumdaydı Babil'de çalışmış olan Robert

Koldewey'in öncülüğünde Alman arkeolojisi özellikle mimari yapıyı önemsemekteydi ve Warka'daki kazı ekibinin çoğunluğu deneyimli mimardı. Bunlar yıkık kerpiç surların belirsiz şemalarının ötesinde, yapılaşmayı ve yükseltileri dikkatle incelediler ve bunları Warka-Uruk hakkında titizlikle hazırladıkları yıllık raporlarda sundular.

Kazılara 1928 yılında yeniden başlandı ve 1939'a kadar devam edildi (bu tarihte savaş yeni bir duraklamaya yol açtı); sonra 1953-1990 yılları arasında kazılar tekrar sürdürüldü. 1930'larda arkaik tabletlerin keşfi üzerine metinler üzerinde çalışmaya odaklanıldıysa da Warka'daki arkeologlar hâlâ mimari üzerinde durmaktaydılar.

Uruk'un Mezopotamya'daki en eski, en muazzam ve en çok sayıda anıtsal yapıya sahip olduğu göz önüne alınırsa, Alman kazı ekibinin heyecanı ve teknik uzmanlığının büyük yarar sağladığı belirtilmelidir. Öte yandan, günümüzdeki arkeologlar Almanların mimari yapıya öncelik vermelerinin stratigrafik kayıtların göz ardı edilmesine yol açtığından yakınmaktadır.

"Çanak çömlek çöptür" anlayışı yerleşim sırası belirlemekte yaşamsal önemi bulunan çanak çömlek parçalarının çöpe atılmasına neden oldu. Dahası, kazı yerinde gün yüzüne çıkarılan en belirgin objeler raporlarda üstünkörü belirtiliyordu. 1980'lerden daha önce elde edilen sonuçlar yeniden incelendi; yeni ölçümler yapıldı ve ayrıntılı yüzey araştırmaları yerleşimin boyutları ve gelenekleri hakkında daha güvenilir bilgiler sağladı.[4] Dördüncü yüzyıldaki yerleşimlerin altyapısını belirlemek amacıyla kırsal kesim araştırıldı.[5] Öte yandan, Birleşmiş Milletler'in Irak'a uyguladığı kısıtlamalar kazı yerlerine ulaşımda büyük zorluklara yol açtığından Uruk'taki çalışmalar bir süreliğine durduruldu.[6]

Arkeologlar Warka'ya döndüklerinde kendilerine çok iş düşecek. Önünde sonunda, kalıntılar 550 hektarlık bir alanı

kaplamakta ve 18 ila 28 metrelik yerleşim katmanları belirlenmiş bulunuyor.[7] 1912'den beri gerçekleştirilen otuz yedi arkeolojik kazıda alanın büyük bir kısmına, en azından 100 hektara dokunulmamış durumda. Kazıların çoğu en büyük höyüklerde sürdürüldü; bunların en önemlisi, antikçağda Eanna adıyla anılan höyük, kalıntıların ortasında yer alıyor. Burada beşinci binyılın başına ve dördüncü binyıla tarihlenen on dokuz yerleşim katmanının yanı sıra ikinci binyıldan kalanlar da bulunuyor. Kullab adı verilen ve batıda yer alan en yüksek höyükte yerleşim yalnızca dördüncü binyılda gerçekleşmiş. Buna ilaveten, görkemli Anu Tapınağı ve diğer dinsel yapılar gibi birinci binyıldan kalan görkemli kalıntılar merkezin çevresindeki daha küçük höyüklerde yer alıyor.

Bu nedenle, Uruk hakkındaki arkeolojik bilgilerin çoğu ya dördüncü bin yıldaki erken Uruk dönemine ya da daha sonraki döneme, özellikle Yeni-Babil ve Seleukos dönemine (birinci binyılın son yarısına) ait. Ne yazık ki üçüncü binyılla ilgili çok az bulgu var; oysa o dönemin yazıtlarında Uruk'un önde gelen politik ve dinsel bir merkez olduğunu görüyoruz. Akad dönemine (2350-2150) tarihlenen kalıntılardan, yüzeyde bulunan çanak çömlek dışında hiçbir kazı yapılmadı. En son araştırma Warka'nın MS yedinci yüzyılda bile hâlâ önemli bir bölge olduğunu ve Sasanilerin batı sınırını koruduğunu ortaya koydu. Kent MS 654'te 4000 Arap atlısı tarafından fethedildi. Sasaniler kaçtı ve Warka on dokuzuncu yüzyılda Avrupalı kâşiflerin gelişine kadar kaderine terk edildi.

Aşağıda Urukla ilgili verilen bilgilerde önce dördüncü binyılla ilgili arkeolojik kanıtlar ve yorumlar ele alınacak, sonra da özellikle ulu tanrıça İnanna-İştar'a yoğunlaşarak Uruk'un Mezopotamya literatüründe nasıl temsil edildiği üzerinde durulacak.

URUK DÖNEMİ

Genellikle arkeologların en büyük şansı, kazı sırasında gün yüzüne çıkarılan sanat eserlerinin ve yapıların benzersiz olduğu bir alanda çalışmaktır. Bu bulgular o döneme kadar belgelenmemiş ise arkeologlar çoğunlukla bu "kültüre" kazı alanının adını verirler. Leonard Wooley'in Tell Ubeyd'deki kapsamlı ölçümleri Mezopotamya'nın güneyindeki Kalkolitik döneme "Ubeyd" adı verilmesine yol açtı; oysa Wooley'in çalışmaları sona erdiğinde Tell Ubeyd'in yerleşimin çok daha marjinal ve ufak bir bölümünü oluşturduğu anlaşıldı.

Warka'da en dikkat çekici ve önemli kazı katmanları Ubeyd katmanlarından sonraki döneme aittir. Burada Uruk'un önemli bir merkez oluşturduğu çok farklı bir kültürün kanıtlarının bulunduğu anlaşıldı. X ila III. katmanlar birbiriyle belli bir bağlantıyı ve süregelen bir gelişimi simgeler ve Mezopotamya'da farklı bir kültür dönemini temsil eder; bu nedenle y. 3800–3200 arasındaki bu döneme, keşfedildiği yerin adına izafeten Uruk kültürü ya da Uruk dönemi adı verilmiş. Öte yandan, Ubeyd kültürünün aksine, Uruk yalnız güney Mezopotamya ile sınırlı kalmamış. Günümüzdeki Irak sınırları dışında, Suriye, Türkiye'nin güneyi ve İran'ın batısında yürütülen arkeolojik çalışmalar Uruk kültürünün Mezopotamya dışında, Güneybatı İran'dan Kuzey Suriye ve Güney Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir bölgeye yayılmış olduğunu ortaya koydu. Uruk dönemine ait el sanatları ve yapılar hemen ayırt edilebilir: Çömleklerin kolayca fark edilen bir tarzı vardır, mimarisi çok işlevli anıtsal yapılardır ve en önemlisi silindir mühürler ve tabletlerde erken döneme tarihlenen çiviyazısı yer almaktadır. Uruk dönemi Mezopotamya tarihinde belki de en ilginç muammadır, zira belli bir kültürün bu kadar geniş bir alana yayılmış olması ve kentsel gelişim alanında Warka'nın en çarpıcı ve görkemli örnek ol-

masına karşın dönemin tek temsilcisi olmaması birçok sorunun sorulmasına yol açmaktadır.

WARKA'DAKİ ARKEOLOJİK SÜREÇ

Eanna

Eanna höyüğündeki derin ölçümler bu alanın Warka'nın en eski ve sürekli yerleşim yaşanan bölümü olduğunu ortaya koydu. En alttaki katmanlar (XVIII-XVI)[8] Ubeyd kültürüne ait olup tipik Ubeyd boyalı çanak çömlek ve kilden oraklarla temsil edilmektedir. XVI-X. katmanlarda Ubeyd'in somut kültürünün zamanla yok olduğu gözlenmiştir (son Ubeyd çömleği XII. katmanda bulundu). XVI-IX. katmanlara ait buluntuların tanımlanması ve arkeolojik değerlendirmesi halen sürmektedir. Genel olarak kültürde somut bir değişim yaşandığı söylenebilir. Eanna ölçümleri bu erken dönemler için yeterli olmamış, diğer bölgelerdeki kazılar bu yeni kültürün oluşmasına yönelik daha belirgin ipuçları vermiştir.[9] Özellikle ilginç bulgular takas mallarını temsil eden, basit desenli, kilden yapılmış andaçlardır; bunlara ilk kez XVII. katmanda rastlanmıştır. Zamanla mozaik duvar süslerinde kilden yapılmış külahlar gibi yeni mimari teknikler kullanılmaya başlanmıştır. İlk madeni aletler, ithal taş, kireçtaşı ve obsidyene XI. katmanda rastlanmıştır

Bugün Uruk kültürünün gerçek temsilcisi olarak kabul edilen örnekler X. katmandan sonra (y. MÖ 3800) ortaya çıkıyor. Ubeyd döneminden kalan çanak çömlek parçaları zarif desenli ve incedir. Bir Uruk bölgesinde çok sayıda bulunan en belirgin Uruk kabı kilden yapılmış biçimsiz ve hantal, topluca üretilen ve kullanılıp atılan, kesik kenarlı denen (kısaca BRB) bir kâsedir. Arkeologlar bu kâsenin gıda maddeleri için kullanıldığını, tahıl ürünlerinin ya da bazı pişmiş besinlerin bu kaplarla işçilere dağıtıldığını ileri sürmektedir.

Son derece özgün bir başka buluntu ise silindir mühürdür. Bu, üzerinde desen ya da resim kabartmaları bulunan boyu eninden uzun taş ıslak kil üzerinde yuvarlanarak kullanılıyordu. Bu mühür VII. Uruk (y. 3600) döneminde kullanılmaya başlanmış. Uruk'taki anıtsal yapılar Orta Uruk dönemine (y. 3600), Eridu'dan oldukça daha sonraki bir döneme tarihleniyor. Buradaki yapılarda asırlar öncesi kerpiç kullanımından vazgeçilmiş ve binalar yeni tekniklerle inşa edilmiş. Örneğin Konik Taş Tapınak diye adlandırılan yapı sıkıştırılan ve bir zift tabakasıyla su geçirmez duruma getirilen bir platform üzerine yapılmış. Binanın temelinde kireç cürufu ile pekiştirilmiş kireçtaşı kullanılmış ve üstündeki duvarlar alçı taşı ve toz haline getirilmiş tuğlalardan oluşan bir tür "beton" ile inşa edilmiş. Yaklaşık 3,5 metrelik kısmı ayakta kalan iç duvarlarda ise kireçtaşı ve dökme beton kullanılmış. Binanın tümü oldukça görkemli bir boyutta (28 x 19 metre). Ana salon ve iki koridor üç büyük duvarla çevrili. Bodrumdaki oda kamıştan yapılmış bir platform üzerine oturtulmuş. Burada ayrıca su tankları ve akaçlamalar bulunuyor. Bodrumdaki bu odalar daha sonra kil tabakalarına destek sağlamak için kocaman taşların altına gömülmüş. Hangi amaçla kullanıldığı bilinmeyen bodrumdaki bu yalıtılmış odaları ile tapınak gerçekten ilginç bir yapı.

Daha sonraki katmanlarda yapılar daha da görkemli bir görünüme bürünüyor. Eridu'da kazı ekipleri bu kocaman yapılara "tapınak" adını verdiler ama Eridu'daki mimari tasarımlarda bir süreklilik gözlemlenirken Uruk'taki yapılarda çok daha değişik tasarımlar ve uygulamalar göze çarpıyor. Kireçtaşı kullanılan Eanna Tapınağı 62 metre boyunda ve 11,3 metre eninde. Ortada dikdörtgen şeklindeki dar bir bölümün (9 x 58 metre) üstü açık bırakılmış ya da bir damla örtülmüş olabilir. Dört yanında dışarıdan girilebilen küçük odalar yer alıyor. Duvarlar kireçtaşı bloklarla örülmüş ve tuğlanın kul-

lanıldığı mimari tarza daha uygun bir teknik olan nişler ve payandalar oyulmuş. Burada çatıya çıkan bir merdiven bulunuyor.

Uruk kültürünün klasik dönemi IV b-a katmanında zirveye ulaşıyor. Bu dönemde bina inşaatı hızlanmış: sürekli olarak yeni binalar yapılmış, yıkılmış ve yeniden inşa edilmiş. Bununla beraber, bir süre sonra bu inşaat deneyleri sonlandırılmış ve tüm kamu binaları kerpiçten yapılarak duvarların yüzeyleri çoğu kez dokumacılıkta kullanılanlara benzer çeşitli geometrik desenler oluşturacak biçimde konik taşlardan yapılan mozaiklerle örtülmüş. Binalar geniş teraslar içine çeşitli açılarda inşa edilmiş. Bunların en görkemlisi terasın kuzeyinde yer alan, 30 metre genişliğinde, gene mozaiklerle süslenmiş ve birbirine bağlanmış sütunlara sahip bina. "D Tapınağı" (45 x 80metre) T şeklinde bir ana salona, çok sayıda daha küçük odalara ve kalın kerpiç duvarlara oyulmuş derin, tünel benzeri girişlere sahip. "E Tapınağı" çok daha farklı. Ortadaki kare şeklindeki avlunun (20 x 20 metre) her iki yanında koridoru andıran odalar (15 x 5 metre) ve bunlara bitişik diğer daha küçük odalar bulunuyor. Yapıda odalardan geçerek avluya açılan çok sayıda simetrik olarak yerleştirilmiş girişler yer alıyor.

Uruk anıtlarının en belirgin özelliği çok iyi planlanmış, belli bir amaçla ve en kolay erişilebilecek şekilde, yaya trafiğinin akışına özen gösterilerek inşa edilmiş kamusal alanlar. Bu açık alanların ve kolay ulaşılan binaların yanı sıra çok daha farklı, benzeri bulunmayan, kimi zaman olağanüstü boyutlara sahip yapılar var. VI. katmandaki Taş Koni binasına benzer, girişi olmayan bir yapıya "Riemchen Binası" denmektedir; yapıya bu isim (Almancada *Riemchen* denen) ince ve uzun tuğlalara atfen verilmiştir. Ziftle pekiştirilmiş taşlardan oluşan bir temel üzerine inşa edilmiştir. Temelin üzerinde dört bir yandan koridorlarla çevrili bir oda yükselmektedir. Bura-

sı Taş Koni Tapınağı'ndan getirildiği düşünülen kavanozlar, hayvan kemikleri, dokumalar, metal kaplar, heykeller, silahlar ve mimari süslerle doludur.

III. katmanda Uruk IV b dönemi yapılarının özenle tesviye edilmiş kalıntıları üzerine inşa edilmiş tamamen yeni yapılar yer alıyor. Mimari yapının neden tümüyle yıkıldığı bilinmiyor. IV a'daki binalar eskilerine oldukça benziyor; T şeklindeki koridorlar, muhtemelen çevredeki odalara ve geniş avlulara ve bahçelere açılan tonozlu kapılar. Ayrıca, ziftle yalıtılmış bir dizi odası bulunan bir hamama da rastlandı.

Kullab

Batıdaki Kullab höyüğü daha uzun ve farklı bir geçmişe sahip gibi görünüyor. Eanna'daki büyük ve geçirimli yapılar düz bir arazi üzerine inşa edilmiş iken Kullab hatırı sayılır yükseklikteki bir teras üzerinde yer alıyor ve buradaki yapılar çok uzaklardan seçilebiliyor. Yapı ilk dönemlerinden itibaren bir rampa ile ulaşılan bir platform üzerine yerleştirilmiş. Daha sonra genişletilen (yaklaşık on inşaat evresi geçiren) platformda bakır dekorasyona sahip binalar simetrik olarak sıralanıyor. Eridu'da görüldüğü gibi, buradaki her yeni inşaatta bir önceki yapıların kalıntılıları ile yeni teraslar yapılmış, böylece platform çevresinden daha yükseğe ulaşmış. Beyaz Tapınak olan bilinen en ünlü bina terasın güneybatısında yer alıyor; kazı sırasında zemindeki ve duvarlardaki beyaz alçıtaşı sıva hâlâ seçilebilmekteydi. Muhtemelen çatıya çıkan merdivenler vardı. Bir dönemde tapınak kapatılmış ve kapılar örülmüş. Tuğla kalıntıları ve molozlar tüm yöreye yayılmış.

Kullab'daki ilk dönemin sona erişi Uruk'taki III. katmanda yer alan son arkaik dönemin başlangıcına rastlıyor. Yüksek terasın terk edilmesine karşın Eanna bölgesinin kullanımı devam ediyor ama IV a'dan kalma tüm mimari yapılar yıkılıp

ortadan kaldırılmış. Merkezdeki teras L şeklindeki bir plan dâhilinde genişletilerek buraya içinde hâlâ yakılan ateşlerin izlerini taşıyan dar, çukur ocakların yer aldığı birçok avlu inşa edilmiş. Daha önceki yapılarda yer alan eşyalar, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, mühürlenmiş özel yapılarda koruma altına alınmış. Uruk'taki ünlü surlar da muhtemelen üçüncü binyıl başlarında III. evrede inşa edilmiş olmalı.

Warka'daki Uruk dönemine ait mimari evrenin bu kısa tanımı dört ila beş yüz yıl gibi kısa bir süreçte yürütülen inşaat faaliyetini gözler önüne serer. Buradaki en dikkate değer husus, en azından Eanna yöresinde tüm mimari birimlerin zaman zaman düzlenip yeniden inşa edilmesidir. Diğer dönemlerde katmanların yükselmesine yol açan etmenler, çok miktarda kullanılan kerpicin doğal yollarla aşınması ya da savaşlardır. Uruk döneminde toprak kayması, doğal yıkım, askeri harekât ya da benzer tahrip edici unsurlarla ilgili çok az kanıt bulundu. Mevcut binalar kasten yıkılmış gibi görünüyor. Duvarların yüksekliği sistematik olarak düşürülmüş, girişler kapatılmış ve iç alanlara dolgu yapılmış. Kullanılan aletler ve biriken molozlar bu amaçla inşa edilmiş yapılarda muhafaza edilmiş. Sonra da tüm alan yeni bir terasla örtülmüş ve bunun üzerine yeni binalar yapılmış.

Daha sonraki tarihi dönemlerde Mezopotamya'daki tapınaklar önceden mevcut yapıların kalıntıları üzerinde inşa edilmiş, kimi zaman aynı tasarım yeni kerpiç duvarlar örülerek uygulanmıştır. Uruk döneminde böyle bir süreklilik görülmez. Konum, boyut, yerleşim ve dekoratif unsurlar sürekli olarak değişime uğrar. Mimari alanda, en azından kamu binalarının yapımında, yeni yöntemler denenmiştir. Eridu'da tanık olduğumuz üzere, Ubeyd döneminde muhtemelen dinsel

işlevleri olan büyük yapılar inşa edilmiştir. Aslında simetrik olarak dizilmiş girişleri ve buraya açılan odaları içeren üçlü tasarım temelde aynen korunmuştur. Duvarlardaki girintiler ve düz payandalar da daha önceden geliştirilmiştir. Dolayısıyla, özellikle tuğla yapılarla ilgili olarak geleneksel mimari yöntemler mevcuttur. Buna karşın Uruk'taki yapı ustaları inşaatta denenmemiş yöntemleri ve alışılagelen çamurun dışında birtakım malzemeleri kullanmaya hazırdılar. İstinat duvarları için sıkıştırılmış kil ve betona gömülmüş şişe biçimindeki kil koniler yerine civarda çıkarılan kireçtaşını, kalıplara dökülmüş beton ve taş kullandılar. Dış yüzeylerde bu malzemeleri tümüyle örtecek yöntemler uygulandı. Duvarlar kireç ve kil karşımı ile badana edildi ya da alçıtaşı ile sıvanıp boyandı. Öte yandan, Uruk'ta en çok tercih edilen dekorasyon farklı renklerde (genellikle beyaz, siyah ve kırmızı) taş ya da kil konilerle yapılan mozaiklerdir.

Uruk dönemi mimarisine özgü bir başka yapısal unsur, daha sonra Mezopotamya'daki yapı tekniklerinde neredeyse tamamen ortadan kalkan, yarım daire biçimindeki birbiriyle bağlantılı dikmelerdir. Bunlar istinat duvarına bağlanıyor ve aynı koni mozaiklerle dekore ediliyordu. Duvarların hiçbirinin 2 metre üstündeki bölümleri ayakta kalmamış olduğundan bunların herhangi bir destekleyici işlevi bulunup bulunmadığını belirlemek olanaksızdır.

Uruk dönemindeki anıtsal mimari Ubeyd kültüründe yerel malzemelere, iklim koşullarına ve yöredeki örneklere dayanan mimarlık geleneğinden inanılmaz farklılıklar gösteriyor. Ubeyd yapı ustaları kerpiçten olağanüstü, zaman zaman gerçekten anıtsal binalar inşa etmişler ama Uruk'taki mimarlar yüzyıllar boyu yeni yöntemler, yeni malzemeler ve yeni süsleme biçimleri denemişler. Görünüşe bakılırsa, bu yenilikler işçilikten tasarruf etmek ve masrafları kısmak amacı güden ekonomik önlemlerden kaynaklanmıyor.[10] Kireçtaşı epey

uzaktaki ocaklardan çıkarılıyor, kesilerek kimi binaların yapımında ya da ahşap veya sazdan kulübeler için gerekli olan betonun elde edilmesi adına yakılmak ve kimyasal işlemden geçirilmek üzere gönderiliyordu. Dekoratif mozaiklerde kullanılan milyonlarca kil ya da taş koninin yapımında da işçilik giderleri çok yüksekti. Geleneksel inşaat geleneğinin dışına çıkarken maliyet, işçi ücretleri, taş kaynaklarına ulaşmakta baş gösteren lojistik sorunlar ve taştan nasıl yararlanılacağının saptanması gibi unsurlar hesaba katılmıyordu. Enerjideki bu savurganlık üzerinde daha ileride durulacak.

Kazılar sırasında uzmanlar özellikle şaşırtıcı Uruk mimarisine odaklandılar ama aynı düzeyde ilginç olan, binaların içinde bulunan sanat eserleri idi. Görünüşe göre bazı binalar daha önceki yapıların içeriğini korumak üzere özellikle inşa edilmişlerdi; bu da bu objelerin tarihlenmesini zorlaştırıyordu. Bunların bulundukları katmanlardan daha önceye ait olamayacaklarına kesin gözüyle bakılabilirdi. Öte yandan stratigrafik verilerin azlığı Orta Uruk döneminde gerçekleştiği düşünülen bir başka önemli Uruk icadının tarihlenmesinde de etkili oluyor.

BÜROKRASİ VE YAZI

Uruk kültürü hakkındaki tartışma arkeolojik bulguların ve kentleşme stratejisinin gelişimi üzerinde yapılan incelemelerle başladı. Uruk dönemindeki bir başka önemli yenilik ise bürokrasinin icadı ve kalıcı kayıtlar tutulmaya başlanmasıdır. Bir dağıtım merkezi olarak Uruk'un başarısı ekonomik takas sisteminde yönetsel koordinasyonun sağlanmasına bağlıydı. Bu başarının vazgeçilmez iki stratejisi bulunuyordu ve bunlar zaten var olan uygulamalarda çok daha fazla esneklik sağlayacak şekilde geliştirildi. Bu stratejiler mühür ve yazı idi.

Mühürler Uruk dönemi boyunca yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Mallar bir yerden başka bir yere toptan sevk edilirken ambalajlardaki mühürler onların kalitesini garantiliyordu. Aynı şekilde, malların saklandığı depoların kapılarındaki mühürler buraların denetimini mümkün kılıyordu. Uruk döneminde bu uygulamalar çok daha büyük boyutlara ulaşmış ve çok daha fazla sayıda insan yönetimde yer almıştı. Görevlileri ve temsil ettikleri kurumları belirlemek için mühürlerin de açıklayıcı olması gerekiyordu. Sıradan bir mühür üzerine tüm bilgiler sığdırılamadığından Uruklular silindir mührü icat ettiler. Bu, eski mühürden pek büyük değildi ama ıslak bir kil tabakası üzerinde yuvarlandığında yüzey çok daha fazla genişliyor ve böylece çok karmaşık görüntüler elde edilebiliyordu.

Bazı uzmanlara göre[11] Uruk döneminde kullanılan mühürler takasın yapısını belirliyordu, zira göndericinin mührü de alıcınınki kadar önem taşıyordu. Mühürdeki ikonografi takası gerçekleştiren kurumları ve muhtemelen takas edilen malları belirleyebiliyordu. Öte yandan, bir desen ile bir yönetim kategorisi arasında bir bağlantı kurulabilse bile bu bağlantı nedeni yeterince açık değildir. Bunlar bir yere kadar hanedanlık armasını andırıyor; üzerlerindeki işaretler mührün sahibini ve malın varış yerini belirlemek açısından fazla önem taşımıyor. Tasarımlarda hayvan ve insan figürleri ayrı ayrı, bazen de birbiriyle bağlantılı olarak yer alıyor. Hayvanlar bozkırdaki yabani türlerden (aslanlar, gazeller, kuşlar) ya da ehlileştirilmiş olanlardan (sığır, koyun ve nadiren domuz) ibaret. Bunun yanı sıra boyunlarını birbirine dolamış dinozor benzeri canavarlar gibi fantastik yaratıklar da kullanılıyor.

Mühürlerdeki insanlar çeşitli mesleklerden olabiliyorlar; kimileri hep aynı işi yapıyor (dokuma yapan atkuyruklu kadın); kimileri malların kara ya da deniz yoluyla sevkinden sorumlu; kimileri de bu malları teslim alıyor; birtakım insanlar

ise neşe içinde dans ediyor, dinsel bir törende yer alıyor ya da çiftleşiyor. Bunun yanı sıra mızrak, ok ve yay, asa taşıyan bazı erkekler elleri bağlı tutsakların muhafızları. Mühürlerdeki tasarımlar yorucu, keyifli ve sıradan birçok faaliyeti temsil ederek o dönemdeki yaşam tarzı hakkındaki kısıtlı bilgilerimize katkıda bulunuyor; Gene de hiyerarşik sosyal yapı ve kişisel güç konusunda çok az ipucu var. Bu konular daha sonraki dönemlere ait mühürlerin oymalarında öne çıkacaktır.

Dönemin bürokrasisi hakkında elde edilen bir başka önemli bilgi belli malların akışını belirleyen kil tabletlerden kaynaklanıyor. Bu tabletler halen Berlin'de çağdaş veri geliştirme sistemlerinden yararlanılarak incelenip çözümlenmektedir.[12]

Daha önce belirtildiği gibi, tüm tasarımlar anlaşılamasa bile Uruk tabletlerini çözümlemek mümkün. Örneğin, malın türüne göre farklı sayısal şifreler kullanıldığı görülüyor. Tahıl, bira, dokuma, maden gibi farklı ürünler için ayrı sayısal semboller var. Kurumlar ve yetkililer de kendilerine özgü sembollere sahip. Genel olarak bilgiler bir tabletin yüzeyinde gelişigüzel yer alabiliyor. Bu işaretleri çözmeye yarayacak genel bir yöntem yok. Arşivlerdeki tabletlerde makbuzlar ve irsaliyeler çoğu kez tabletin arka yüzünde yer alıyor. Bazı işaretlerin temsili bir değeri var; arpa için tahıl başağı, su için dalgalı bir çizgi kullanılıyor; kap kacağı temsil eden başka işaretler var. Kimi çizimler daha soyut, en azından anlamları açık değil. Islak kil, üzerindeki çizimlerin Mısır hiyerogliflerindeki kadar ayrıntılı olmasını engelliyor, onlara kıyasla bu tasarımlar daha kaba ve hantal. Bu, Uruk döneminin çizim stilinden ve yeteneğinden yoksun olduğu anlamına gelmiyor; mühürlerdeki desenler bunun tam aksini gösteriyor. Öte yandan ıslak kil üzerine yazmak ayrıntıları engelliyor ve özellikle yuvarlak şekillerin çizimini zorlaştırıyor. Bu nedenle desenler giderek daha yalınlaştırılmış ve temsil ettikleri nesnelere daha az benzer olmuşlar.

Çözümlenebilen iletiler yönetimle ilgili: makbuzlar, irsaliyeler, gönderilen malların miktarı, kurumların sorumlulukları, üretim ve işçilik giderleri, malın nereye sevk edildiği gibi. Tabletlerin yönetimle ilgili olanları kolayca anlaşılabiliyor. Bu bilgiler gerektiğinde kullanılmak üzere dayanıklı malzemeler üzerine yazılmış. Kullanıldıktan sonra atılıyorlar. İlk tabletlerde sözcüklerin yer almaması ve bildiğimiz "yazı" yerine bir dizi işaret kullanılması bu dönemde ilkelliğin belirtisi, en azından "tam yazıya" geçmeden önceki deneme safhası olarak yorumlanıyor. Oysa bu bilgiler etnik ve dil farklılıkları bulunan bölgeler için daha esnek bir biçimde kodlanmış olabilir.

URUK FENOMENİNİN YORUMLANMASI

Uruk dönemi, özellikle MÖ 3500–3200 yılları arasındaki orta ve gelişmiş dönemler, geçmiş hakkında ne kadar az bilgimiz olduğunu gösteren ilginç bir örnektir. Elimizde anıtsal mimari, sanat yapıtları ve binlerce çivi yazılı tablet ve silindir mühür gibi klasik ayrıntılarla desteklenen tümüyle gelişmiş bir kentsel "uygarlığın" kanıtları var. Tüm bunlar burada yoğun olarak sulu tarıma dayanan, sosyal katmanların, devlet dininin, hatta sömürgelerin yer aldığı en eski devlet örgütlenmesinin bulunduğunu ileri sürmemize yol açtı. Aslında tüm bu iddialar varsayımlardan ibaret. Uruk toplumunun örgütlenme şekli, insanların bu kadar yoğun bir biçimde neden tek bir yere yerleştiği ve neden kamusal çalışmalara bu kadar yoğunlaştığı ile ilgili olarak çok az şey biliyoruz.

Eskiden kalma kil tabletler Uruk toplumunun bütünüyle oluşumuna yol açan örgüt yapısının karmaşıklığını ortaya koyuyor.[13] Sosyal kategoriler arasında ayrım yapılmıyor; "erkekler", "kadınlar" (muhtemelen evli ve sağlıklılar), "denetçiler" ve çeşitli yönetim ve üretim merkezleri var ve bu etkin-

liklerin sürdürüldüğü binaları temsil eden sadece iki işaret kullanılıyor. En yüksek bürokratlar EN ve NİN ile belirtiliyor; birincisi erkeğin, ikincisi de kadının unvanı. Metinde EN'in komuta zincirinin en tepesinde bulunduğu belirtiliyor ama bunun ne oranda törensel ya da yönetsel bir görev olduğu kestirilemiyor. Cinsiyetler arasındaki ayrım da Uruk toplumunun dikkate değer bir başka özelliği. Öte yandan eski tabletlerde sözü edilen farklı yetenek ve sorumluluk düzeylerinin tüm Uruk toplumu için sosyal kategoriler ya da "sınıflar" olarak algılanması gerekmiyor. Muhtemelen ilk başta yalnızca idari kategoriler vardı ve sembolik farklar ya da statü farkları daha sonra ayrıcalıklar ya da kazanılan güç miktarına bağlı olarak gelişti.

Genelde metinlerde açıklananlardan çok daha fazlası gizlidir. Bu yüzden tasarımların, kalıntıların ve tabletlerin bilimsel yöntem ile "kanıtların" kuramsal ve deneysel olarak değerlendirilmesi arasında mevcut tedirgin edici bir işbirliğine dayanan geleneksel yaklaşımdan daha yaratıcı bir biçimde yorumlanması gerekir. Aşağıdaki araştırma Uruk kültürü hakkında en etkileyici varsayımları içeriyor.

Berlin'deki Özgür Üniversite'den Hans Nissen yıllardır Uruk'taki arkeolojik çalışmalara katılıyor. Raporlarında kültürün oluşumunda çevrenin önemi üzerinde duruyor.[14] Onun varsayımına göre Babil'in tamamı Kalkolitik dönemin büyük bir kısmında sular altındaydı. Dolayısıyla, dördüncü binyıl ortalarında iklim değişiklikleri sonucu sular çekilince Mezopotamya'nın güveyindeki düzlüklerde yerleşimler oluştu. Öte yandan, burada Mezopotamya ve Suriye'de geliştirilen yöntemlerle toprağı işlemeye yetecek kadar su vardı. Alüvyonlu toprak sulu tarım, başta büyükbaş hayvan ve

domuz olmak üzere hayvancılık ve bahçecilik için çok elverişliydi. Ayrıca bataklıklarda ve bozkırlarda önemli oranda av hayvanı, balık ve diğer yaban hayatı kaynakları mevcuttu. Beslenmek açısından var olan bu büyük potansiyel Mezopotamya'nın güneyinde yerleşimi son derece çekici kılmaktaydı. Nispeten küçük araziler bile, yağışlara gereksinim duyan kuzey bölgelerinde yaşayanlardan çok daha fazla insanı besleyebilirdi.

Nissen dördüncü binyıl ortalarındaki Babil'in arazinin üzerinde belli bir grubun hak iddia etmesini gerektirmeyecek kadar geniş bir ekosisteme sahip olduğu görüşünde. Bunun sonucu olarak, kuzeydeki yerleşim bölgelerinde bir azalma ve nüfusun çoğunun güneyde yerleşmesi gerçekleşiyor. Nüfus yoğunluğunun artışı ve bunun sonucunda ortaya çıkan çatışmalar burada "insanların ya da toplumların bir arada yaşamasını mümkün kılacak kurallar" belirlenmesine yol açıyor. Bu ise, "salt yönetsel yapı oluşturmaktan ziyade uygarlığın daha fazla gelişmesi" açısından çok önemli. Uruk örneğinde görüldüğü gibi, Mezopotamya'nın güneyinde, başka yörelerde geliştirilen, yalnızca besin kaynaklarına değil örgütsel yapıya yönelik teknikler daha büyük çapta uygulanmaya başlıyor.

Bunun sonucunda, Uruk hızla gelişiyor ve üçüncü binyılda 550 hektarlık bir alana yayılıyor. Nissen kent merkezinin daha sonraki dönemlerde Eanna olarak tanımlanan bölge olduğunu, bu merkezin Uruk'un en parlak döneminde tarımsal üretim ve hayvancılığın yanı sıra el sanatları ve kamu binalarının yapımı alanlarında da geniş çapta bir ekonomik birim oluşturduğunu ve burada düzenlenen şenlik ve kurban kesme gibi törenlerden sorumlu olduğunu ileri sürüyor. Nissen'in varsayımına göre, en azından Uruk'un çevresindeki alüvyonlu topraklar fazla bir çaba ve işletme masrafı gerektirmeden kullanılma konusunda büyük bir potansiyele sahip.

Bu görüş, daha önceki teorisyenlerin, yapay sulama ve bu faaliyetin denetiminin, siyasal düzeni bir "oryantal despotizme" dönüştüren bürokratik seçkinler grubunu oluşturduğu iddiasıyla çelişiyor.[15]

Nissen'in modeli Yakındoğu'nun diğer bölgelerinde farklı kültür ortamlarında gerçekleşen irili ufaklı yerleşim merkezlerinin varlığı olgusuna ve bu yerleşmelerde de Uruk'a özgü mühür, mühür izi, "eğik ağızlı kâse", resimyazılı kil tabletler, anıtsal yapılar ve planlı "kentleşme" olmasına bir açıklama getirmiyor.[16] Bu yerleşimlerin çoğu Mezopotamya'nın güneyi ile bağlantılarını sağlayan önemli suyolları üzerinde oluşmuş.[17] "Uruk" yerleşimlerinin bu kadar uzak bölgelerde keşfedilmesi buralarda kimlerin yaşadığı, bunların kimler tarafından kurulup yönetildiği, işlevlerinin ne olduğu ve içbölgelerle ne gibi bağlantıları olduğu, Uruk kültürünün merkezi ile nasıl bir ilişkisi bulunduğu ve neden birdenbire ortaya çıkıp dördüncü binyıl sonunda terk edildikleri konularında sorulara yol açıyor.

Kaliforniyalı antropolog Guillermo Algaze, Uruk merkezindeki sömürgeciliğin kültürel bir patlamayı tetiklediğini ileri sürüyor.[18] Güneyin iç bölgeleri doğrudan etkileyecek yönetsel ve askeri olanaklara sahip olduğunu, böylece zengin tarım ürünleri elde edilen alüvyonlu topraklarda bulunmayan sert kereste, mineral ve madenleri buralardan sağladığını iddia ediyor. Uruk hükümeti madenler (özellikle bakır, kurşun, altın ve gümüş), mineraller (yarı değerli taşlar ve obsidyen) ve kerestenin çevreden merkeze ulaşmasını sağlayacak bölgeler ve karakollar oluşturuyor. Merkezden de üretim fazlası hububat, deri ürünler, kurutulmuş balık, hurma ve dokuma ihraç ediliyor. Algaze bu durumun iç bölgelerde yaşayanların çıkarına olmadığını düşünüyor ve sömürgeciliği antropolojik açıdan eleştiriyor. Ona göre Uruk kültürü Yakındoğu'da ilk emperyalist gelişmeyi temsil ediyor; yaylalarda ve ovalarda,

doğudaki düzlüklerde ve Anadolu dağlarında yaşayanları Uruk seçkinlerinin egemenliğinde ve denetiminde olan bir ağ içine alıyor. Öte yandan, Algaze'nin Uruk'un sömürgeci bir "imparatorluk" kurmasına yetecek askeri güce sahip olduğu varsayımı fazla destek görmedi.

Uruk toplumunun nasıl bir düzen içinde olduğu sorusu yanıtlanması en zor ve karmaşık konulardan biridir. Çoğu uzman Uruk toplumunun, en azından merkezi kentlerde, (muhtemelen tek bir "yönetici" ile temsil edilen) yönetimi ve dinsel yaşamı denetleyerek nüfusu gücü altında toplayan profesyonel ve seçkin bir grubun liderliğinde hiyerarşik olarak oluştuğu görüşünü paylaşıyor.[19]

Mezopotamya'daki erken dönem toplumuna dair en geniş kapsamlı yorumlardan biri Asurlular konusunda uzman olan, Çek vatandaşı Petr Charvat'a ait.[20] Uruk toplumunun temelde eşitlikçi olduğunu, hatta "ortak üretim ve ortak tüketim" özelliği ile neredeyse ilkel bir "sosyal devlet" olduğunu ileri sürüyor. Bu, bir grup sorumlunun tüm toplumun yararına kararlar aldığı, malların ve yiyecek maddelerinin dağıtımının Uruk "kurulu" tarafından sağlandığı anlamına geliyor. Öte yandan Charvat farklı bölgelerdeki kaynaklar arasında bir dengesizlik olduğunu kabul etmekle beraber Uruk merkezinin çevresini sömürdüğüne inanmıyor. Bunun yerine fazla ürünün toptan dağıtıldığı ve Uruk dünyasındaki tüm bölgelerde mal dolaşımının tüm üreticilerin eşit oranda çıkarına olduğu kanısında.

Charvat böyle bir kurulun karmaşık yönetim sorunlarının ancak profesyonel bir yaklaşımla çözümlenebileceği kanısında, yani kamusal gücün yönetici bir grubun elinde toplanması gerektiğini savunuyor. Uruk sisteminde böyle bir şey olmadığını iddia ediyor, zira arkeolojik kayıtlarda sosyal farklılaşma, seçkin ailelere tanınan ayrıcalıklar, kişisel zenginleşme gibi konularla ilgili hiçbir belirti yok. Eski tabletlerin incelenme-

sine dayanan son araştırmasında[21] Charvat, Uruk toplumunu "gevşek bir şekilde katmanlaşmış" olarak tanımlıyor. Metinler atölyelerde, depolarda ve işyerlerinde çalışan bireyler ile onların mesleki olarak bağlantılı oldukları kurumlar arasında ayrım yapmakta. Kurumlar hem nispeten küçük ve yerel, hem de büyük ve bölgesel olabiliyorlar. Yönetim sorumluluğu açısından en tepede EN ve onun dişil karşıtı, önemli dinsel eylemleri düzenleyen NİN yer alıyor. EN yönetsel güce ve muhtemelen daha yüksek bir statüye sahip. Charvat, Uruk toplumunun bireylerin ve toplulukların çabalarının eşit oranda karşılandığı hassas bir dağıtım sistemiyle ayakta kaldığına inanıyor. Dahası, "demokrasi" inancı, ya da kaynaklara eşit ulaşım, toplumda herkesin eşit olduğuna vurgu yapan dinsel törenler ve diğer eylemlerle destenmiş olmalı.[22]

Uruk kültüründe tüm sektörlerin kamusal yaşamlarının temelinde ortak çabalar ve ortak değerler yer alıyor. Ortak kimliği temsil eden silindir mühürlerin ve yazının icadı ile diğer teknolojik gelişmeler, daha başarılı bir yönetime ve mal ve hizmetlerin eşit dağıtımını sağlayacak daha fazla üretime yönelik sürdürülen deneylerin sonucu olarak açıklanabilir. Bu varsayıma göre, ortak iradeye gem vurularak böylesine geniş bir arazide daha yüksek düzeyde üretim sağlanabilmiştir.

Diğer uzmanlar da merkeziyetçi devlet modelini savunmaktadır. Uruk, "devlet kurumlarının geniş çaplı ekonomik faaliyetleri denetlediği, hiyerarşik olarak düzenlenmiş bir politik sistem"[23] idi. Susan Pollock en son yayınlanan eserinde[24] dördüncü binyıldaki toplumlarda genellikle kendine yeten ailelerin yanı sıra hiyerarşik yapıya sahip ve "lüks ve sıradan malları üretmekte uzmanlaşmış işgücünü denetleyen" kurumların yer aldığını belirtir. Ona göre, o dönemde "tapınaklar" böyle üretim merkezleri değildi; bu anıtsal yapılar "bağışlar ve dinsel törenlerdeki sunumlar" sayesinde zenginleşiyordu. Sıradan malların "yönetsel denetim altında

üretildiğine" dair çok az kanıta rastlansa da Pollock dağıtımın "belli oranda yönetimin koyduğu kurallara" göre gerçekleştirildiği kanısına varır. Mal ve işgücü sağlamakta en fazla kullanılan yöntem bağış toplamaktı; bu ise nüfusun belli sektöründe yer alanların, özellikle yünlü kumaş üretiminde başı çeken kadınların iş yükünü önemli ölçüde artırıyordu.

Tüm bu varsayımlar Uruk kültürünün geçmişini belli oranda ortaya koyarken kent olarak Uruk'un konumuna ışık tutmuyor. Son Uruk kentinin sadece iki küçük bölümünde araştırma yapıldı ve hem Eanna hem de Kullab sadece dinsel merkezleri olarak ele alındı. Burada özel yerleşim alanlarına ve bilhassa mezarlara rastlanmadı. Ayrıca diğer Uruk kentlerinde gayet iyi belgelenmiş bulunan kışla ve işliklerle ilgili hiçbir kanıt mevcut değil.[25] Bu nedenle kentteki gerçek yaşam koşulları hakkında çok az bilgiye sahibiz. Öte yandan mevcut kanıtlar Uruk'un o dönemde Yakındoğu'da çok özel bir kent olduğunu açıkça belirtiyor. Öncelikle, dördüncü bin yılda burada gerçekten büyük bir kent merkezi olmalı. Kent 5,5 kilometrekarelik bir alana yayılmış durumda, MÖ beşinci yüzyılda Atina yalnızca 2 ila 5 kilometrekare üzerine kurulmuş idi ve MS 100 yılında imparatorluk merkezi olan Roma dördüncü binyıldaki Uruk'un sadece iki misli boyutundaydı.[26] Bu gelişimin nedenlerine hala ulaşamadık. Eğer Uruk uzmanların ileri sürdüğü gibi karmaşık bir üretim ve dağıtım sisteminin merkezi idiyse, Yakındoğu'nun birçok bölgesinden farklı insanları buraya çekmiş olmalıdır. Dahası, Uruk bir değil, Eanna ve Kullab gibi iki önde gelen törensel ve dinsel merkeze sahiptir.

Kent iki ana yönde gelişmiş olmalıdır. Dördüncü binyıl boyunca batıdaki Kullab ve mevcut kalıntıların merkezinde bulunan Eanna ideolojik (ya da teolojik) farklılıklar gösteren bir mimari yapı sergiliyor. Daha sonraki dönemlerde Kullab gökyüzü tanrısı An'a adanmış ve Eanna da kent tanrıçası

İnanna'nın merkezi olmuştur.[27] Coğrafi koşulların elverişliliği üzerinde daha önce duruldu. Öte yandan Uruk'ta o dönemde benzeri görülmemiş ölçüde görkemli kamusal yapılar yer alıyor. Bundan sonraki bölümde Uruk'taki anıtsal yapılara daha yakından bakarak bunlardan neler öğrenebileceğimizi irdelemek istiyorum.

URUK "TAPINAK"LARININ ANLAMI

Kazılara katılan arkeologlar anıtsal yapıların çoğunu tapınak olarak tanımladılar ve bunların öncelikle dinsel nitelikte olduğunu düşündüler. Öte yandan, Kullab ve Eanna'da yönetimle ilgili tabletler de bulundu. Doğal olarak, Eanna'da her yana yayılmış olan obje ve tabletler bunların burada oluşturularak saklanıp saklanmadığı konusuna ışık tutmuyor. Eridu örneğinde görüldüğü üzere, tasarım ve binalardaki malzemelerin bir süreklilik sergilemesine karşın daha önceki yapıların salt dinsel amaçla kullanıldığına işaret etmiyor. Özellikle Eanna bölgesindeki Uruk binaları tasarım, konum, dağılım ve yapı teknikleri açısından çok daha değişik. Bunlar etkinlik ve şölen düzenlenmesi, değerli eşyaların saklanması, tören ve ayinler ve belki de karar alma yerleri gibi çeşitli amaçlarla yapılmışa benziyorlar. Genellikle "Anu Zigguratı" diye anılan batıdaki höyük VI. Eridu ve daha sonraki dönemlere ait Sümer tapınakları ile birtakım benzerliklere sahip ve Eanna bölgesindeki farklı yapılara kıyasla daha çok "kutsal bir amaç" için kullanılmış olabilir.

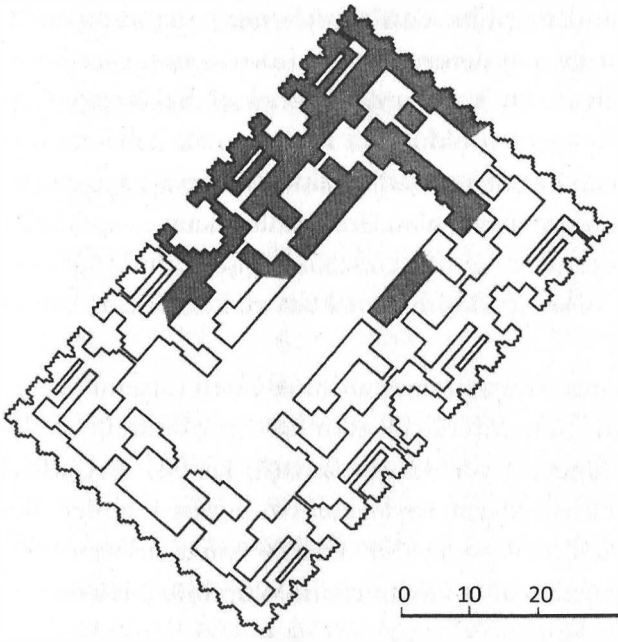
Amaçları tam olarak belirlenemese dahi arkeolojik yapıların ne için kullanıldığı belli bir oranda değerlendirilebilir. Uruk'taki büyük binaların çoğunun planları ilk bakışta seçilebiliyor. Yapılarda yer alan çok sayıdaki boşluklar dışarının içeri ile olan bağlantısının denetlendiğini, rahatça giriş çıkış olanaklarının sağlandığını gösteriyor. Bu olanaklar, erken dö-

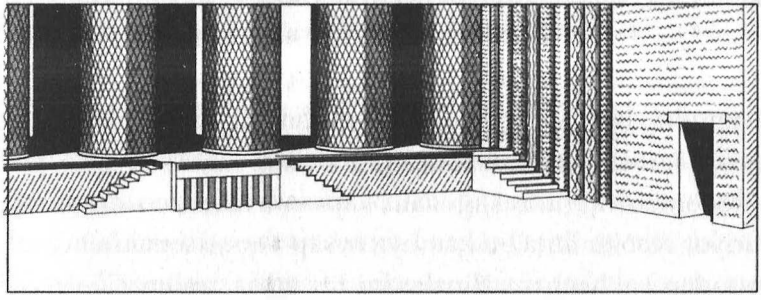
nem Yunan sivil mimarisinde gözlemlendiği gibi, Uruk toplumunda da sosyal ve eşitlikçi bir düzenin varlığının işareti sayılabilir.

Hem dış hem de iç duvarların yüzeyindeki mozaikler dışarı ile içerinin arasındaki farkları en aza indirgiyor. Dokuma ve örgülerdeki desenlere benzeyen geometrik şekiller duvarlara asılan kumaşları anımsatıyor ve geniş dış cephe ile iç duvarlar arasında yakın bir bağlantı oluşturuyor. Öte yandan bu dokumamsı kaplama mimarinin anıtsal görünümü ile çelişiyor.[28] Charvat mozaik desenlerin hem sosyal karmaşayı temsil ettiğine, hem de bireylerin daha geniş bir ortamda yer almasından oluşan "toplumsal ve ortak davranış biçimlerini"[29] vurguladığına inanıyor.[30]

Muhtemelen Batı'nın mimariyi tekli binalar olarak değerlendirme alışkanlığından ötürü daha önce fazla üzerinde durulmayan üçüncü etmen, görkemli yapıların arasında, içinde ve çevresinde yer alan boşluklar. Bu teraslar, platformlar ve avlular da çok büyük önem taşıyor. Sütunlu Salon'da bulunan 30 metre genişliğindeki ünlü sütun dizisi, yine yarım sütunlarla çevrili ince uzun dikdörtgen bir avluya açılıyor. Bu özenle oluşturulmuş yapının bir zamanlar arkasında bulunan bir binanın dış cephesi olup olmadığı bilinmiyor.[31] Öte yandan sarnıç ve su giderleri bulunan bazı açıklıklar ekilip dikilmiş ve bahçe olarak kullanılmış olabilir.[32] Yapıların boyutlarından ya da tasarımlarından ziyade mevcut boşluklar ve ana yapılar arasındaki rahat geçişler açıklığı ve saydamlığı öngören bir davranışı simgeliyor. Daha sonraki dönemlerin simgesi haline gelen duvarlarla çevrili kutsal ya da kapalı alanlara burada rastlanmıyor. Aksine, erken dönemdeki bu kentleşme tasarımı ortak kullanımı ve belki de ortak amacı simgeliyor.

Böyle bir yaklaşım, bölünmüş ve sosyal sınıflara ayrılmış bir oligarşideki seçkin bir zümrenin kitlelerin işsiz güçsüz kalarak kötü yollara saplamasını önlemek amacıyla onları ça-

K
0 10 20 40 metre

lıştıracağı zaman alan yapı tasarımları oluşturma anlayışı ile bağdaşmıyor.[33] Büyük anıtlar ortak girişimin gözle görünür örnekleridir ama böyle karmaşık ve emek isteyen binaların zorla yapıldığını ileri sürmek fazla kötümserlik olur. Daha sonraki Uruk dönemi binaları sürekli yıkım ve teknolojideki değişimler ile son derece deneysel, hatta aşırı enerjik bir tutum sergiliyor. Bu koşullarda geleneksel hakların ya da siyasal gücün egemen olduğunu ileri sürmek daha sonraki tarih dönemleri ile çelişmektedir. Yalnızca Warka'da değil birçok başka bölgede de yer alan Uruk anıtsal kamu yapılarının tümü açık bölümler, büyük ve ustalıkla inşa edilmiş tapınaklar, şeffaflık ve kolay ulaşım olanakları gibi özelliklere sahiptir.

Uruk tasarım stratejilerinin ardında yatan tutumu özetleyecek olursak, bunların birçok etkinliğin göz önünde tutularak düzenlenmesine yönelik çok amaçlı, kentsel ve eşitlikçi bir yaklaşım sergilediğini söyleyebiliriz. Bunlar törenler, dinsel ayinler, ekonomik ya da idari amaçlar için tasarlanmış olabilir ama aynı zamanda katılımcıların olup biteni izlemesine de olanak sağlanmaktadır. Uruk'ta ekonomik yaşamın dağıtım ve takasa dayandığını ve Mezopotamya'nın güneyinde ve ötesinde yaşayan insan kitlelerini kapsadığını düşünürsek kamudaki tüm dağıtım evrelerinin törensel ve bürokratik bir yapıda olduğunu görmek şaşırtıcı olmaz. Budunbilim belgeleri ilkel toplumlarda ürün takasının törensel olduğunu ve kamunun bu işlemleri gözlemleyip onaylaması için herkesin gözü önünde gerçekleştirildiğini ortaya koyuyor. Uruk'taki ekonominin karmaşıklığı daha kapsamlı idari denetim gerektiriyor olabilir ama bu kamuya hesap verme sorumluluğunu ortadan kaldırmıyor. Binalar bu tür takas, teslimat ve geçici depolama işlemleri için en uygun yerler olmasının yanı sıra şölenlerin, törenlerin, dansların ve diğer kamusal etkinliklerin de yer aldığı yapılardır.[34]

Bu binalarda karşılaşılan ekonomik tabletler, mühürler, "adaklar", hayvan kemikleri, incik boncuk, seramik gibi buluntular biraz kafa karıştırıcı olsa da bu yapıların çok amaçlı kullanıldığını ortaya koymaktadır.[35] Bu kalıntıların erişilmesi kolay olmayan, mühürlü, belli bir amaçla inşa edilmiş binalarda saklanmış olması onların kaldırıp atılmayacak kadar değerli bulunduğunu kanıtlıyor.[36]

Warka Vazosu

Buluntular arasında kaymaktaşından yapılmış ünlü bir vazo yer alıyor. Vazonun yüzeyinde yatay olarak dört sıra kabartma var. En alttaki sırada suyu sembolize eden dalgalı bir çizgi bulunuyor. Bir sonraki kabartma iki bölümden oluşuyor: altta tahılların kılçıklı başakları ve hurma ağacı, üstte ise koç ve koyunlar var. Ortadaki sırada ellerinde bir sürahi ya da tas bulunan sakalsız, saçsız, çıplak erkekler sağa doğru yürümekte. En üstteki sıra biraz hasarlı. Burada çıplak bir erkek uzun saçlı, üzerinde bileklerine kadar uzanan pelerine benzer bir giysi bulunan bir kişinin karşısında duruyor. Pelerinli olan sağ kolunu kaldırmış, öbür kolu ise giysisinin altında. Bu kişi genellikle kadın olarak tanımlanıyor. Bu kişinin yanında Sümer dilinde İnanna olarak tanımlanan bir tanrının sembolü olan kamış direkler var. Kadın yalnızca bir ayağı ve uzun eteğinin bir kısmı görünen bir başkasının karşısında duruyor.[37] Kadının arkasında üstünde iki insan bulunan büyük bir koç görünüyor. Bu kişilerin ikisi de uzun etekler giyiyorlar ve saçları sırtlarından aşağıya dökülüyor. Birinin elinde EN'in sembolünü andıran bir şey var. Ayrıca burada çeşitli eşyalar, büyük kaplar, iki vazo, bir koç ve bir koyun, bir boğa başı ve muhtemelen içinde çeşitli besinler bulunan iki tabak göze çarpıyor.

İçecekle dolu kapları taşıyan çıplak erkekler resmi bir töreni çağrıştırıyor. Bunların üstünde hiçbir kimlik ya da rüt-

be simgesi yok. Sakalsız ve çıplak olarak hep birlikte tek bir amaca, tek bir hedefe doğru yönelmişler. Bu sıraların hemen üstünde tanrıların görüntüleri sıralanıyor, her birinden iki adet; kamış kümeleri onlar için özel bir yer oluşturuyor. Bu görüntülerin –İnanna gibi– kutsal bir varlığa mı işaret ettiği yoksa daha genel bir amacı mı temsil ettiği belli değil. Giyim ve saç biçimlerinin farklılığı rütbede olmasa bile görevlerde bir ayrım bulunduğunu düşündürüyor. Pelerinli kişi dolu sepeti getiren kişiyi karşılıyor; bir elini kaldırarak onu kutsuyor ya da selamlıyor olabilir. Eğer burada dinsel bir tören söz konusu ise tanrının insanoğlunun toprağı işleyerek elde ettiği ürünlerle beslendiği kastediliyor olabilir. Ürün toprak işlenerek elde edilmiştir ve burada suyun ekonominin temeli olduğu anımsatılıyor. Bu sahne görkemli, sonsuz, asil, ölçülü ve kararlı bir tutumu temsil ediyor

Bu kabartmalarda yer alan kaplar ve sepetler yönetimle ilgili tabletlerde görülenlerin benzeri ve Uruk katmanlarında bol miktarda bulunanlarla aynı biçime sahip. Bunlar Uruk kültürünü, sahip olunan muazzam servetin kaynağını ve bunun önemli bir biçimde dağılımını sergiliyor. Ortak yaşamın zorluklarını ve kent seçkinlerinin dağıtımın dinsel yönüne egemen olma çabalarını göğüslemeye hazır, düzenli ve iyi yönetilen bir dünyayı temsil ediyor.[38]

MİMARİNİN YORUMLANMASI

Uruk'taki mimarlık anlayışı kaymaktaşından yapılma vazoda resimlenen törensel tutuma hizmet etmiş olabilir ama bir yandan da ortak bağlantıların gerçekleşmesine yol açan bir gelenek ya da alışkanlığın temelini de atmıştır. Ekonomide yaşamsal bir önem taşıyan takas sürecini kolaylaştırır ve gruplar arası işbirliği ve oybirliği gibi eşitlikçi ve "kentsel" değerleri de topluma aşılar.

Uruk kültürünün anıtsal mimariye yatırımlarının birçok sonucu olmuştur. İşgücünü ve sorumlulukları paylaşmak halkın kültürel kimliğinin pekişmesine yardım etmiş; akıl almaz bir şeffaflıkla servetin, uzmanlığın ve süreklilik yolundaki çabaların göstergesi olmuştur. Özel etkinliklerin odak noktalarını (sergileme, takas, tören) oluşturmuş, aynı zamanda kültür ideolojisinin daha geniş bir alana yayılmasına yardımcı olmuştur. Uzaklarda, Suriye'nin kuzeyinde ya da İran'da bulunan kentleri sömürgeciliğin ileri karakolları ya da global bir girişim kültürünün göstergeleri olarak kabul edersek mimarlık alanındaki gelişmeler Uruk toplumunun kendi değerlerinin iletilmesini ve hatta benimsenmesini kolaylaştırmıştır.[39]

Warka, Eanna ve Kullab'daki anıtların dönem dönem yıkılması da dikkat çekicidir. Bu tapınakların yerle bir edilmesi, bir kurumun ya da buradaki eylemlerin kalıcı olduğu gerçeğinin yadsınması şeklinde yorumlanabilir. Buralarda kullanılan eşyaların özenle saklanması, yıkımın bir plan dahilinde gerçekleştiğini, bir ayaklanma sonucu yaşanmadığını kanıtlamaktadır. Eğer inşaat insanları geleceği yaratma çabalarına katılmak için bir araya getirebiliyorsa, törensel yıkımlar geçmişteki yanlışlarla ilgili düş kırıklıklarını temsil edebilir. Böylece geçmişin ve anıların üstü örtülmekte, bu katmanlardaki kalıntılar üzerine yeni bir temel atılmaktadır. Yeni teraslar yeni başlangıçlar için bir *atlama taşı* oluşturacak ve toplumda eşitliği sağlayacaktır. Eğer bu süreç gerçekten törensel bir mahiyette ise "Uruk seçkinleri" kamuyu yönlendirip hoşnutsuzluk yaratma alanında çok temkinli davranmış olmalıdırlar, zira yeniden yapılanma sosyal bir değişim içermemektedir.

Yeni dönemde anıtsal yapıların tasarım ve konumları yenilenir, inşaat yöntemleri değişikliğe uğrar ama genelde her şey eskisi gibi kalır: tabletlerin, mühürlerin ve değerli ya da sıradan eşyaların saklandığı büyük yapılar oluşturulur. Uruk mimarisi bu kültürün içerdiği ikilemi ortaya koymaktadır:

hareketli bir yenilenme ve gelenekler; merkezi yönetimde eşitlikçi değerler oluşturma çabaları, servetin kazanılıp kaybedilmesi, otoriteye karşı direnme ve sosyal bilinçlenme. Bu gelgitler ve birbiriyle çelişen akımlar kent yaşamının özelliği olarak sürecektir.

URUK KÜLTÜRÜNÜN SONU VE DAHA SONRAKİ DÖNEMLER

Kentler genişledikçe tarımla uğraşmaktan bezmiş, belki de geleneklerin dar ufuklarından sıyrılmak isteyen daha çok sayıda insanın buralara akın etmesi sonucu nüfus yoğunluğu arttı ve kırsal kesimde yaşayanların talepleri de fazlalaştı. Gerilim ve huzursuzluğu bastırmak için şiddet uygulandığı görülüyor; silindir mühürlerde ve diğer kaynaklarda elleri arkadan bağlanmış, başlarındaki mızraklı ve sopalı muhafızlar tarafından diz çökmeye zorlanan tutukluların resimleri yer alıyor. Eanna'daki kalıntılarda yer alan çok sayıda kopuz başı, sapan taşı ve ok uçları burada ordunun müdahalesini ortaya koyuyor. Anlaşılan dördüncü binyılın sonuna gelindiğinde kentleşme yeni bir hız kazanmaktadır. Nissen'in dediği gibi, iklim değişikliği sonucu nehirlerdeki sular azaldıysa daha fazla insan kentte var olma çabasına girmiş, bu da kent yaşamının daha da güvensiz olmasına yol açmış olmalıdır. Belki de Uruk IV Eanna'sındaki yıkım ve Kullab'ın son yok oluşu, yaşanan huzursuzluklara karşı yeni bir başlangıç ve daha adil bir paylaşım öngören bir tepki idi.

Eanna ve Kullab'ın yıkılışı tarihöncesi dönemdeki en yenilikçi evrenin sonu olabilir ama bu Uruk'un ya da kentleşmenin sonlandığına işaret etmiyor. Bu dönem arkeolojik açıdan Warka'da çok kötü temsil edilmektedir ama kent Cemdet-Nasr ve sonraki Erken Hanedanlık (üçüncü yüzyılın ilk yarısı) dönemlerinde gelişmesini sürdürmüştür. Aslında kent

üçüncü yüzyılın başlarında en geniş sınırlarına ve en yüksek nüfus yoğunluğuna ulaşmıştır. Bu dönemde en fazla ilgi çeken mimari girişim Uruk surlarının yapımıdır. Daha sonraki kaynaklar bu anıtsal çalışmanın Uruk kralı Gılgamış tarafından gerçekleştirildiğini belirtiyorlar. Kral bir konuğundan eserini takdir etmesini şöyle istiyor:

> Surların (mimarın) ipi gibi (dümdüz) uzanıp gidişine bakın ... başka yerlerde benzeri bulunmayan ... surları inceleyin.
> (...)
> Surların üstüne çıkıp dolaşın, temelleri inceleyin, tuğla işçiliğine yakından bakın. Temel pişmiş tuğladan yapılmış, planları Yedi Erenler tarafından hazırlanmış, değil mi?[40]

Kenti çevreleyen 9 kilometre uzunluğundaki duvarlar sadece merkezi değil dış mahalleleri, ekilmemiş toprakları (tuğla yapımı için), bahçeleri ve muhtemelen otlakları içine almaktaydı. Surların temeli gerçekten de pişmiş tuğladan yapılmıştı. Surlar 7 metreden daha yüksekti ve girişler çıkıntılı kuleler tarafından korunmaktaydı.[41] Peri masallarına konu olan serüvenlerine karşın Gılgamış ölümsüzlük arayışında başarılı olmadı. Mezopotamya geleneği kahramanların kültür liderleri olmasını öngörür. Gılgamış kentine en büyük katkıyı yazının icadıyla yaptı ve ölümsüzleşti.

> Bakır tablet kutusunu bulun, onun tunç kilidini açın, sırlarının kapısını aralayın, lapis lazuli tableti çıkarın ve okuyun, orada çeşitli acılar çekmiş bir adamın, Gılgamış'ın öyküsü yer alıyor.[42]

Gılgamış döneminden binlerce yıl sonra yazılmış en ünlü Uruk öyküsü halen kentle bağlantılı olduğuna inandığımız iki önemli yeniliği özetliyor: anıtsal kent mimarisi ve yazı. Uruk bundan sonra da parlak ve parlak olmayan birçok dö-

nemde varlığını sürdürdü. Uruk'taki İnanna (İştar) ve Anu tapınakları kentin en kutsal yapıları arasında yer alır ve kralların himayesi altında adaklarla ayakta kalmışlardır. Birinci binyılda kent bir kez daha önemli bir ticaret merkezi oldu; aynı zamanda bir bilim merkeziydi. Uruk'ta özellikle astronomi çok gelişti ve gelişimini Seleukos döneminde de sürdürdü. Eldeki arkeolojik kanıtlar bölük pörçük olmasına karşın insanlar yalnızca bu kentin yaşamına dayanarak Mezopotamya'nın tarihçesini kaleme alabilirler. Birçok Sümer, Babil ve Asur metninde Uruk'un adı geçmektedir. Uruk hakkında çok sayıda öykü var. Demin aktardığımız öykü, kendi uygarlığının sürekliliğinden emin olmayan bir dönemdeki kurum ve kültür biçimlerinin "kökeni"ne son zamanlarda yeniden canlanan ilginin bir örneğidir.

İNANNA'NIN URUK'U

Bu bölüme dek, tarihöncesi Uruk ve elde mevcut malzemenin bugün değerlendirilmesiyle ilgili sıkıntılar üzerinde duruldu. Belki de halen ciddi tartışma konusu olan merkezi denetim ve devlet kavramının oluşması ile ilgili endişeler kentin adandığı gökyüzü tanrısı An'ın kendi adına yapılmış ziggurattan Uruk'u sahiplenmesinin bir yansıması olarak algılanabilir. An ataerkil otoriteyi temsil etmektedir. "Tüm tanrıların babası" olarak tanımlanır ve Mezopotamya'daki eski bilim adamlarının sürekli oluşturduğu ilahlar listesinin başında yer alır. Öte yandan, daha önce gördüğümüz gibi, Uruk'ta An tek tanrı değildir. Kentin korumasını bir tanrıça ile paylaşır. Bu tanrıçanın büyüleyici kişiliği birçok ilahide, şarkıda, öyküde ve söylencede dile getirilmektedir.

Babillilerin İştar dediği İnanna'nın adı tepeleri kıvrılmış bir demet kamıştan oluşan bir sembol ile yazılmaktaydı. Bu sembol yukarıda (s. 52–3) sözü edilen mermer vazoda ve di-

ğer birçok yerdeki çizimlerde yer almaktadır. Uruk dönemindeki kökeni ya da kişiliği konusunda hiçbir şey bilinmiyor ve üçüncü yüzyıl ve ondan önceki döneme ait metinlerde gözdesi olan insanların tahta oturmasına yardımcı olan "savaşçı hanım" şeklinde betimleniyor. Kuşkusuz farklı halklar ve ırklar tarafından geliştirilen çeşitli dinsel kavramlarda tanrıçanın kişiliği de daha sonraki metinlerde görüldüğü gibi değişime uğramıştır. Ur'daki III. Hanedanlık döneminde (2150–2100) İnanna ile cinsel arzu ve şehvet arasında açık bir bağlantı kurulmaktadır. Bazı aşk şarkılarında o bedenine hayran olan ve Damada büyük cinsel mutluluk veren Gelin'dir.

Ur kralı Şulgi (2094–2047) İnanna'nın efsanevi eşi olarak sevişmedeki ustalığı ile ünlenmiştir ve tanrıça ile kral arasındaki ilişki başka öykülerde de yer almaktadır.[43] Bunun yanı sıra İnanna Cennetin Kraliçesi, gökyüzünün sahibesidir ve amblemi de hem sabah hem de akşam yıldızı olarak bilinen Venüs gezegenidir. Onun daha güçlü olma tutkusu çeşitli öykülere konu olmuştur; tıpkı daha önce özetlenen, kutsal *me*'ye sahip olmak için Enki'yi oyuna getirişi gibi.[44] Sümer ve Akad metinlerinde yer alan öbür dünyayı ziyareti, daha silik *alter ego*'su olan kız kardeşi Ereşikigal'in yönettiği ölüler diyarındaki etkisini artırmak amacını gütmektedir. Sümerlerin öyküsünde İnanna'nın bu seyahatinde kendisini bekleyen tehlikelerin tamamen farkında olduğu ve geri dönemediği takdirde olacaklar konusunda kadın vezirine talimat verdiği anlatılıyor. Öbür dünyaya girdiğinde Yedi Kapı'dan geçmesi gerekir; bu arada gücünü simgeleyen her şeyi çıkaracak ve kız kardeşinin huzuruna çırılçıplak çıkacaktır. Aralarındaki mücadele onun hayatını kaybetmesiyle sonuçlanır.

İnanna'nın dünyayı terk edişi Babillilere ait metinde çok canlı olarak aktarılıyor:

Hiçbir boğa bir ineğin üstüne binmedi, hiçbir eşek eşini gebe bırakmadı,
Hiçbir delikanlı sokakta bir kızı gebe bırakmadı,
Delikanlı kendi odasında uyudu
Kız da kendi arkadaşlarının yanında kaldı[45]

Cinsel dürtünün böyle aniden yok olması yaşamın sürekliliği açısından bir tehdit oluşturmaktadır ve akıllı tanrı Enki (Ea), İnanna'yı geri getirecek bir yol bulmak zorundadır. Bilinen cinsiyet kategorilerinin ötesine geçebilen varlıklar yaratır. Bu varlıklar öteki dünyaya girmeyi başarır ve ikna yolu ya da bir entrika ile Ereşikigal'in İnanna'nın cesedini onlarla vermesini sağlayarak cesedin üzerine Enki'nin verdiği Hayat Suyu'nu serperler. Canlanan İnanna'nın öbür dünyadan çıkmasına izin verilir ama yasalara göre kendi yerine ölüler diyarında kalacak birini bulmak zorundadır. Her kapıdan geçerken giysilerini ve takılarını toplayarak dünyaya iner ve âşığı Dumuzzi'nin onun yasını tutmak yerine tahtına oturduğunu görünce onu öbür dünya zebanilerine teslim eder.

Birçok metinde İnanna'nın kültünden ve şenliklerden, ayın çeşitli evrelerinin ve Venüs gezegeninin doğuş ve batış sarmalları için düzenlenen özel kutlamalardan söz ediliyor. Bendeleri arasında transseksüeller, muhtemelen eşcinseller ve ataerkil evliliklerden kaçıp aşk tanrıçasının hizmetine girenler de vardı. Geç Babil döneminde yazılmış "Erra" isimli şiirde Mezopotamya'nın önde gelen kentlerindeki kesinlikle kabul edilemeyecek davranışlarla ilgili bir bölüm yer alıyor. Burada Uruk hakkında şunlar anlatılıyor:

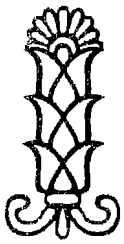
Anu ve İştar'ın yaşadığı Uruk'ta bile
Fahişeler, cariyeler, odalıklar,
İştar'ın kocalarından ayırdığı ve egemenliği altına aldığı kadınlar var.
Bağrı yanık erkek ve kadınlar hakaretler yağdırıyor;

Eğlence düşkünü ve sefih erkekler İştar'a bağlı olanların kendisine tapması için erkekleri dişiye dönüştüren Eanna'yı tahrik ediyorlar
Ellerinde hançerler, usturalar, satırlar ve çakmaktaşı bıçaklar taşıyanlar İştar'ın gönlünü kazanmak için iğrenç davranışlarda bulunuyorlar;
Başlarında onlara iyi davranmayan, onları cezalandıran ve töreleri hiçe sayan küstah bir yönetici var.[46]

Kınanması gereken şey İnanna'nın halkının baskı ve zulüm görmesidir, halkın sosyal kuralları hiçe sayarak sergilediği, tüm tutku ve cinsel arzu belirtilerinin koruyucusu olan tanrıçadan kaynaklanan "iğrenç davranışları" değil.

İnanna, kabilelerde ya da köylerde geçerli olan katı toplumsal kurallardan tümüyle farklı olan kent yaşamının erotik potansiyelini temsil eder. O sık sık erkeklerin tek başına olan kadınlarla buluştuğu taverna ve birahanelere gider; Kullab sokaklarında dolanarak cinsel serüvenler peşinde koşar. Görünüşe göre sokak ortasında cinsel ilişkiye girmek normal ve keyifli bir olaydır ve kendi odalarında yalnız başlarına geceleyen genç erkekler yukarıda sözü edilen koşullarda son derece endişe verici bir durumdur. Mezopotamya'da "kutsal fahişelik" ve sıradan fahişelik her zaman tartışma konusu olmuştur.[47] Bu durum Musevi-Hıristiyan etiği ve feminist görüşler tarafından süzgeçten geçirilen geleneksel tutumları hem açıklamakta hem de yansıtmaktadır. Mezopotamya'daki kent yaşamı hakkında hâlâ çok az bilgiye sahibiz ama İnanna-İştar'la bağlantılı bir "özgür aşk" kavramı bulunduğunu dikkate almamız gerekiyor. İbranilerin Kutsal Kitabında Babil'den bir çapkınlık kenti olarak söz ediliyor ama Mezopotamya şiirleri Uruk'u sokaklarında şarkılar söylenip dans edilen bir festivaller kenti şeklinde tanımlıyor ve "çok güzel, çekici, gür kıvırcık saçlı ve genellikle 'müsait' kadınların" varlığından bahsediliyor.[48] "Kentlerin anası" Uruk daha dördüncü yüzyıl

başlarında birçok açıdan bir ticaret imparatorluğunun başkenti idi. Bürokrasi ve merkezi yönetimi icat etmiş olabilir ama aynı zamanda geleneksel cinselliğe karşı çıkan anlayış ve ortamların ilk geliştiği yerdir. Bu, günümüzdeki kentler için de tartışmaya açık ve yaşamsal önemi bulunan bir işlevdir.

3 Şuruppak

Sir William Loftus 1850'lerde ilginç höyüklerde araştırma yapmaya başlayınca yerel hükümdarlardan biri onun Fara adında bir bölgeyle ilgilenmesini sağlamaya çalıştı. Burada silindir mühür ve oyma heykelcik gibi küçük eski eserler "höyükten fışkırmaktaydı" Ama Lotus gördüklerinden etkilenmedi ve elli yıl sonra Hermann Hilprecht burada bir yüzey araştırması yapıp yöreyi Alman Doğu Cemiyeti'nden Robert Koldewey'e kayda değer bir proje olarak sundu. Koldewey aslında Babil'de çalışmaktaydı ama iki sezon boyunca Fara'ya da zaman ayırdı. Almanlar burada yaklaşık 2 metre derinliğinde hendekler ve çukurlar açtılar. Çok sayıda silindir mühür, mühür izi, 840 tablet, birçok büyük ev ve bir miktar mezar buldular. Kentte bir yangın yaşanmıştı; bu, kent halkı için bir felaket demekti ama arkeologlar için iyi haberdi zira birçok insan yapısı nesne yerli yerinde duruyordu ve kerpiç duvarlar ile tabletler yangında iyice pişmiş ve yüzyıllar boyu sağlam kalmıştı.

Yazılı belgeler sayesinde burasının *Gılgamış* destanında su baskınında kahraman olarak adı geçen Utnapiştim'in yaşadığı eski Sümer kenti Şuruppak olduğu belirlendi. Tüm bu umutlandırıcı bulgulara karşın Koldewey, 1903'te kazıyı sonlandırdı. 1931'de Pensilvanya Üniversitesi kentin efsanevi geçmişi ışığında burada yeniden çalışma başlattı. Öte yandan, kazı başkanı H. Schmidt'e göre çalışma koşulları çok ağırdı. Özellikle kötü hava koşulları, su kaynaklarıyla ilgili

sorunlar, her tarafta Almanların açtığı hendeklerle yüzeyin bozulmuş olması ve hafriyat birikimlerinin çok yer tutması onu çok zorluyordu. Bir miktar daha silindir mühür, tablet, mezar ve pişmiş tuğla kaplı büyük çukurlar buldu ama hiçbir çarpıcı keşifte bulunulmadı ve anıtsal mimari örneklerine rastlanmadı. Bir sezonun sonunda tahsisat tükendi ve Schmidt daha fazla İran'la ilgilenmeye başladı. O zamandan bu yana 1973'te Birmingham'dan gelen Harriet Martin'in yaptığı kısa bir araştırma dışında Fara kendi haline bırakıldı. Martin raporunda daha önceki kazıların yanı sıra kendi araştırmalarının sonuçlarını ve o zamana kadarki epigrafik çalışmaların kısa bir tanımını içeren bir rapor yayınladı.[1] Kazılarla ilgili çok az çaba gösterilmiş olmasına karşın bölge, özellikle yazılı kaynaklar açısından büyük ilgi topladı.

Şuruppak bir Uruk değildir. Öncelikle çok daha küçüktür; Uruk'un dörtte biri kadardır ve en parlak döneminde sadece 100 hektarlık bir bölgeyi kaplamıştır. Ayrıca Uruk gibi binlerce yıllık bir yerleşime sahip olmadı. Şuruppak'ta neredeyse yalnızca MÖ üçüncü binyıl boyunca yerleşim izleri bulunuyor. Kent, Güney Mezopotamya'nın ortasında, Uruk ve Nippur arasında, Fırat nehrinin kıyısında, dört su kaynağının başında yer alıyor. Uruk döneminde burada bazı köyler ve küçük bir kasaba kurulmuş ve Şuruppak kenti Erken I. Hanedanlık döneminde (3000–2750) oluşturulmuş, Erken III. Hanedanlık döneminin (2600–2350) sonuna kadar 100 hektarlık bir bölge üzerinde yayılarak hızla gelişmiş. Bu dönem arkeolojik açıdan çok verimli sonuçlara yol açan büyük bir yangın ile sona ermiş. Daha sonraki katmanlar çok aşınmış durumda ama anlaşılan III. Ur döneminde (2000'e kadar) önemli bir kent imiş –kent surları o dönemden kalma– ama Ur İmparatorluğu'nun çökmesiyle o da tümüyle yıkılmış.[2]

En parlak dönemine ait arkeolojik kalıntıların anıtsal olduğu söylenemez ve kazılarda bir tapınağa rastlanmadı; belki

de önemli bir din merkezi değildi. Daha sonraki Mezopotamya geleneğinde önde gelen herhangi bir hanedanlığın merkezi olarak adı geçmiyor ve kraliyet kitabelerinde savaşlara ve fetihlere katıldığı belirtilmiyor. Bununla beraber Mezopotamya tarihinin önemli bir bölümüne Fara dönemi adı verilmiştir.

FARA DÖNEMİ

Bu tanımlama arkeologların Erken IIIa Hanedanlığı olarak bilinen süreç için kullanılıyor. Yangının yol açtığı yıkım ve daha sonraki yerleşim katmanlarındaki aşınma bazı binaların ve günlük yaşamda kullanılan objelerin, aynı zamanda kenti anlamamıza yardımcı olan bin kil tablet ve mührün korunmasını sağlamış. Fara sözcüğü esas itibarı ile Şuruppak'taki yazılı kaynak kalıntıları ile ilgili olarak kullanılıyor, zira bu dönemden sonra metinsel kanıtlar Mezopotamya'daki kentsel toplumlarla ilgili bilgilerin en önemli kaynağını oluşturmakta, çömlekçilik hakkındaki arkeolojik verileri ve mimari kalıntıları desteklemektedir. Bundan sonraki tarihleme yöntemleri "kral listeleri" olarak isimlendirilen yerel "tarihi" eserler gibi siyasi hegemonya hakkındaki yazılı kaynaklara dayanmaktadır:

Fara olgusunun yapısını incelemeden önce Uruk döneminin sonu ile Fara'yla ilişkilendirdiğimiz Erken Hanedanlık döneminin son bölümü arasında geçen zamanda neler olup bittiğine bir göz atmamız gerekiyor.

URUK DÖNEMİNDEN FARA'YA: KÜÇÜLME ÖRNEĞİ

Uruk döneminde, bir merkez (Uruk) ile çevresindeki kırsal yerleşimler arasında yoğun bağlantılar oluşturan kentleşmenin ilk örneği görülür. Suriye'de, Güney Anadolu'da ve İran

kentlerinde Uruk kültürüne ait sanat eserlerinin oldukça kısa bir sürede yok olması, bu kültürün 3100 civarında sonlandığını gösteriyor. Bürokratik denetim kurumları terk ediliyor ve bunların yerini sosyal ve ekonomik yaşamın yerel biçimleri alıyor. Mezopotamya'da bu değişim yerleşim biçimlerinde gözlemlenebilir: kırsal toplumlar ve küçük köyler giderek daha azalıyor. Bunu iklim koşulları etkilemiş olabilir. Nissen'in teorisine göre, ikinci derece önemli su kaynaklarının kuruması ve toprağın yoğun bir şekilde işlenmesi tarımsal üretimin düşmesine yol açıyor.[3]

Uruk döneminde geniş bir kırsal alana sahip olan Uruk burada gerçek anlamda büyük tek kentsel bölge idi. Artık daha önceki küçük ölçekli tarım faaliyetlerinin bırakıldığını ve gelişmelerini sürdüren (Ur gibi) mevcut kentlerin yanı sıra bereketli alüvyonlu topraklara sahip kent merkezlerinin oluşturulduğunu görüyoruz. Bu kentlerin her biri kendi kırsal alanını denetliyor, buralara su kaynakları sağlamakla sorumlu bulunuyordu. Kentler su kaynaklarına kolay ulaşılabilen stratejik noktalarda kuruluyor, bu yüzden bir kentin refahının su hakkını sahiplenmesiyle doğrudan bağlantılı olduğu düşünülüyordu. Dahası alüvyonlu düzlüklerde nehirler bir koldan öbürüne akma eğiliminde olduğundan güneydeki tüm kentlerin kaderi nehirlerin davranışı ile belirleniyordu Uruk döneminde kırsal bir kasaba olan Şuruppak Cemdet-Nasr döneminde (3100–2900) hızla gelişti. Martin'in de belirttiği gibi bu gelişimde en önemli unsur kentin Fırat'ın üzerinde, Doğu Fırat'a akan dört su kaynağının başında bulunmasıydı.[4] Martin, Şuruppak'ın daha sonraki gerilemesinin Fırat'ın batı kollarının yatak değiştirmesinden ötürü ekonominin zayıflamasından kaynaklandığını ileri sürüyor.

Uruk dönemi ile Mezopotamya tarihinin daha sonraki dönemleri (geçici Cemdet-Nasr ve Erken Hanedanlık dönemleri) arasındaki en önemli fark, yerel ve izole merkezlerin

oluşumu ve Mezopotamya'nın kuzeyi ile güneyi arasındaki yakın bağların gevşemesidir. Uruk döneminin geniş ufukları ile kıyaslandığında bu daha dinsel bir dünya idi. Güneydeki alüvyonlu topraklar ayrı bir kültürü benimsedi; siyasal ve ekonomik açıdan bölünerek (yaklaşık on iki adet) bağımsız birime ya da "kent-devletine" dönüştü. Kendine yeterli olan bu küçük birimlerin idame ve iaşesi daha kolaydı. Şuruppak böyle yeni bir merkezin çok iyi belgelenmiş bir örneğidir.

YENİ YAZI BİÇİMLERİ

Uruk döneminin sonundan Fara olarak bildiğimiz Erken Hanedanlık döneminin son yıllarına kadar devam eden süreçle ilgili çok az yazılı kaynak bulunabildi. Bunun nedeni o zamandan bu yana yapılan kazıların sınırlı kalması ya da yeterli sayıda tablet bulunamaması olabilir. Ayrıca Uruk yönetiminin sonlandırılmasından sonra kayıt tutma talebinin azalmış olması da mümkündür. Gerçekten de daha uzaklardaki Uruk kentlerinde yazı yazma alışkanlığı tümüyle terk edilmiştir. Öte yandan, Cemdet-Nasr dönemine ait metinlerin azlığına karşın, bu durum Güney Mezopotamya için geçerli değildi. Aksine, burada yazı yazmak kent kültürü kavramıyla öylesine bağlantılıydı ki yazmaya devam edildi. Bununla beraber, Fara metinleri ile Uruk (IV) dönemi metinleri kıyaslandığında çok önemli bir değişimin yaşandığı görülüyor.

Bu değişim içerik ya da bağlamla ilgili değildir. Yazı hâlâ öncelikle yönetimsel verileri kaydetmek için kullanılıyordu. Ama Uruk yazmanları olayları ve verileri, anlaşılabilen ama okunamayan bir resimyazı biçimiyle kaydeden bir sistem icat etmişken, Fara metinleri özel bir dilde, genellikle Sümerce yazılmış olduğundan okunabiliyor. Genellikle Uruk dönemi yazı stili "arkaik" bir iletişim modeli, "gerçek" yazıya ulaşmayı başaramayan ilkel bir gelişme olarak görülür. Oysa bu

"arkaik" sistem karmaşık sayısal verilerin ve yönetsel sorumlulukların kodlanması görevini gerçekten başarıyla yerine getirmiştir.[5] Dahası, bu sistemin Uruk dünyasındaki çok dilli ve kültürlü kitlelere ulaşacağı göz önünde tutulursa bu tür bir yazı biçimi belli bir dil kullanımından çok daha işlevseldi. "Arkaik" yazının içerik açısından kısıtlı olması (listeler ve muhasebe kayıtları) ve işaretlerin çok fazla oluşu gibi sakıncalar, bunun kolayca "çözümlenebilmesi" ve geniş bir iletişim alanına sahip olması ile giderilebiliyordu.

Uruk ekonomisinin bağlantılarının çökmesi ve Güney Mezopotamya'nın politik ve ekonomik açıdan yalnızlığa itilmesi ile bu tür değerlendirmeler geçerliliğini yitirdi. Alüvyonlu düzlüklerin daha bağlaşık kültür ufku yazıda belli kalıpların kullanımına yöneldi. Sümerlerin neden dolayı yazı dilinin temsilciliğini üstlendiği hâlâ bilinmemektedir. Mezopotamya hiçbir zaman dilsel ya da etnik olarak uyum içinde olmamıştı ve ilk metinlerde yer alan kişi isimleri o dönemde burada Sümerceden başka dillerin de kullanılmakta olduğunu gösteriyor. Sümerlerin Mezopotamya'da "aniden" belirmesi ve onların kökeni ile ilgili çok şey yazıldı.[6] Ziggguratlara öncelik tanımaları ve Sami dilinden olanlarla rekabet ve çatışma içinde bulunmaları onların dağlardan geldiğini düşündürüyor. Bu varsayımlar kanıtlanamadı. Dilbilim açısından Sümercenin bilinen hiçbir dil grubu ile bağlantısı yok ve eklerle yeni sözcük türetmedeki benzerlik yüzünden onunla Ural-Altay dilleri arasında bağlantı kurma çabaları da sonuçsuz kaldı.

Sümerlerin kökenini belirleme çalışmaları sürüyor; yalnızca Erken Hanedanlık dönemindeki yazılarda bu dilin kullanıldığını söyleyebiliriz. Muhtemelen Sümerler ilk kurulan kentlerde siyasal ağırlık kazandı ve denetimi ele geçirdi. Sümerlerin politik alanda güçlü olup olmadığına bakılmaksızın iletişimde özel bir dil seçilmiş de olabilir. Örneğin ilk saray

yazıtları isimleri Sami dilinde olan krallar tarafından hazırlatılmıştı. Başlangıçtaki amaç ne olursa olsun, zamanla başka diller de sisteme dahil edildikten sonra bile Sümerce Mezopotamya'daki yazının temelini oluşturmayı sürdürdü. Üç bin yıl sonra bile Sümerce gerçek aydın olmanın ve bilgeliğin göstergesi sayılıyordu.[7] Sanskritçe ve Latince gibi Sümer dili eski ve devam eden bir gelenekle bağlantılı kültürel bir değer kazandı. Çağdaş Asurbilimciler arasında bile Sümerceyi öğrenmiş olanlar "daha kolay" dilleri bilenlerden daha yüksek bir statüye sahiptirler.[8]

Yazı sisteminin uygulanma süreci Uruk döneminin sonunda başlar ve genel olarak III. Arkaik Düzey olarak tanımlanır.[9] Sözcükler için işaretlerden yararlanan "arkaik" sistemin yazıda Sümer dilinin kullanılmasına nasıl dönüştüğü üzerinde duralım. Fonetik özellikleri olmayan sembollerin kullanıldığı bir yöntemin belli seslerden oluşan bir yazı biçimine dönüştürülmesini öngören sistem çok basittir. Bu sistem, her dilde aynı biçimde seslendirilen sözcüklerin farklı anlamlar içermesi gerçeğine dayanır, İngilizcede "bee" ve "be" ya da "dear" ve "deer" sözcüklerinde olduğu gibi. Sümer dilinde birçok sözcük tek hecelidir ve çoğu tek bir sesli harfe sahiptir. Su için kullanılan sözcük "a"dır.[10] Dilbilgisi açısından "a" hecesi bir dizi sözcüğün başında, içinde ya da sonunda kullanılmasına bağlı olarak birçok ek görev üstlenir. Arkaik sistemde su için kullanılan işaret dalgalı çizgilerdi. Objeler için dalgalı çizgiler gibi standart bir biçim (bir tür çizim) kullanılması birçok somut varlığın da aynı şekilde tanımlanmasına yol açar (çeşitli kaplar, hayvanlar, yapılar vb.). Bu işaretler belli bir dildeki bir sözcüğü temsil ettiğinde ise, örneğin İngiliz bir konuşmacı üstü çizgili bir böceği gördüğünde onu "bee" (arı) olarak okuyacaktır. İngilizcede "be" sözcüğü hem mastar olarak hem de başka sözcüklerde ön ek olarak kullanılabilir ("be-lieve"). "Be" sesini temsil etmek üzere bir "arı" çizildikten sonra

yanına başka bir işaret (ses) eklenerek her iki işaretin işlevsel olasılıkları çoğaltılır.

Sümer dilinde ne zaman yazıda "a" sesi verilecek olsa, iki dalgalı çizgi çizilir ve bağlam bunun "su" olarak mı yoksa dilbilgisel bir bileşen yani bir bileşik kelimenin bir hecesi olarak mı okunacağını belli ederdi. Eşseslilik (homofoni) olarak bilinen bu prensip arkaik çiviyazısının belli dillere adapte edilmesinde kullanılan başlıca yapısal araçtı.[11] Buradaki sakınca tamamen çizimlere dayanan sistemlere oranla metinde çok daha kafa karıştırıcı resimsel ve fonetik işaretlerin yer almasıdır. Yazı giderek daha güç anlaşılır oldu ve birtakım işaretlerin özel isimler, yıldızlar, hayvanlar gibi belli bir sözcük kategorisini temsil ettiğini belirtmek için özel göstergeler oluşturuldu. Yazıcılar üstlendikleri göreve uygun olarak uzmanlaştılar: bürokratik, yasal (dava dosyaları ya da kontratlar) ve iletişim (mektuplar ya da resmi yazışmalar). Tüm bu yazışmaların belli özellikleri vardı ve kısıtlı sayıda semboller kullanılıyordu. Yalnızca gerçek bir uzman metin ve sözcüklerin inceliklerine egemen olabilirdi.

Eski resimyazı işaretleri kavramlardan ayrılırken sembollerin de görüntüsü değişti. Artık kalem [*stylus*] ile çizilmiyorlardı.* Zaten bu kalem ıslak kil tablet üzerine bir şeyler çizmek için hiç de uygun olmayan hantal bir aletti. Eğri hatlar doğrusal hatlara dönüştü ve satırlar yumuşak kil üzerine kalemin ucunun bastırılmasıyla daha hızlı oluşturulmaya

* Okur buradaki "çizmek" sözcüğünden, bugünkü anlamda, kâğıt ya da herhangi bir yüzey üzerine kalemle, kalemin içindeki renkli materyalin sürülmesini sağlamayı anlamamalıdır. Burada "çizmek" ile, o dönemlerde kullanılan sivri uçlu cismin ıslak kil zemine sürtülerek ince oluklar açılması kastediliyor. O zamanlar kullanılan (ve Avrupa dillerinde *stylus* denilen) kalemlerin modern kalemlerle benzerliği sivri uçlu ince uzun cisimler olmalarından ibaretti. Bu kalem yazarın burada sözünü ettiği büyük değişimde, kullanılma şekli değiştirilerek rol aldı. Artık ıslak kil yüzeye sürtülmek yerine bastırılarak, daha "okunaklı" işaretlerin oluşturulmasında kullanıldı. (ed.)

başlandı. Sonunda çivi görünümlü karakterler ortaya çıktı. Tabletlerin okunma yönü de değişince, orijinal imge daha anlaşılmaz hale geldi, çünkü işaretler 90 derece döndürülüyor, eskiden yatay olarak çizilen ve suyu temsil eden dalgalı çizgiler artık dikey olarak çiziliyordu.[12] Bu değişim sembolleri daha da soyutlaştırdı ve kalemle kil tablete vurulan "darbe" sayısını azaltarak çok daha hızlı yazı yazma olanağı sağladı.

Yazı yöntemindeki bu temel değişimler üçüncü binyıl başında bağımsız merkezlere dönüşen Şuruppak, Ur ve Ebu Salabih gibi kentlerde ve daha uzaklarda, Suriye'de bulunan Ebla kentinde uygulanmaya başlandı. Metinlerin içeriği ve işaretlerin karakterleri açısından dikkate değer bir benzerlik görülüyor. Bu kentlerin seçkinlerden oluşan yöneticileri ekonomik takasın ve işbirliğinin gelişmesi için Mezopotamya'nın güneyinde yazı sisteminin düzenlenmesi gerektiğini fark etmiş olmalılar. Bu, aynı zamanda, yazıcı camiaları arasında yakın bağlantılar oluştuğuna da işaret ediyor; Ebla'da bulunan bir metinde "Kişli bir matematik profesörünün" gelmesinin beklendiğinden söz ediliyor.[13]

Fara tabletleri

Şuruppak'ta Erken III. Hanedanlık döneminden kalma yaklaşık bin tablet bulundu; bunların çoğunda ticari işlemlerin kayıtları ve makbuzlar yer alıyor ve kentteki ana yönetim merkezince hazırlanmış. Öte yandan bu ekonomik metinlerin yanı sıra sözcük listeleri ve daha önceki eserlerde "okul kitapları" olarak isimlendirilen tabletler var. Fara'daki "okul tabletlerinin" daha sonra Ebu Salabih ve Ebla'da bulunan daha geniş çaptaki arşivler gibi, Mezopotamya tarihindeki ilk edebi metinler olduğu ortada. Bazı uzmanlar bunların "Sümer dilinin ilk tomurcukları ve arkaik dönemdeki Sümer bilgeliğinin belirtileri" olduğuna inanıyor.[14] Bu tabletlerden bir kısmı

artık "edebi" olarak sınıflandırılabilse bile çevrilmesi bir yana anlaşılması bile kolay değil: Yazı konuşma diline çok yakın bir şekilde gelişmiş olsa da tüm mesajı ilettiği söylenemez. Çağdaş uzmanların en büyük sorunu sembollerin okunma sırasına göre dizilmek yerine tabletlerin yüzeyinde gelişigüzel dağılmış olması. Dahası, dilbilgisi kurallarına işaret eden izlere nadiren rastlanıyor. Bu "metinler" aslında yalnızca "belleğe yardımcı olacak" bilgileri içeriyor.[15] Sözlü yorumlar ve işiterek öğrenme açısından son derece akla yakınlar.

"Şuruppak Yönergeleri" ve sözlü anlatıların yazıya dökülmesi

En eski edebi metinlerin tümüyle sözlü anlatılardan kaynaklandığı çok açık. Bunlar atasözleri, bilmeceler, özdeyişler ve birtakım sihirli sözler ya da büyülerden ibaret. "Şuruppak Yönergeleri" olarak bilinen atasözleri ve öğütlerin aynı isimdeki kentin efsanevi kralı tarafından hazırlandığına inanılıyor. Metinlerin daha eski örnekleri Ebu Salabih'de bulundu.

Kimi zaman sözlü olarak aktarılan bilgilerin yazıya dökülmesinin onları yitirme korkusundan kaynaklandığı ileri sürülür. Yazı Mezopotamya'da uzun bir geçmişe sahip olduğundan atasözlerinin yazıya dökülmesini onları kurtarma amacına yönelik bir çaba şeklinde yorumlamak pek mümkün görülmüyor. Daha mantıklı açıklama onların yazı eğitimine uygun olmasıdır. Sembolik kayıtlardan konuşmaya geçiş ile yazıcı önemli sözleri dile getirme yeteneğini geliştirmek zorundaydı ve atasözlerini bilmek bilgelik sayıldığından onlar yazı eğitiminin önemli bir unsuru oldular ve sözlü ve yazılı iletişim arasından yaşamsal bir bağlantı oluşturdular. Fara tabletleri (tek bir sembolün tüm sözcüğü dile getirdiği) ilkel logografik yazıdan fonetik ve dilbilgisel değerleri yansıtan yönteme geçişi temsil ediyor ve daha önce gördüğümüz gibi,

böyle bir iletiyi çözümlemek sözlü yorum gerektiriyor. Daha sonraki metinlerde yer alan biraz farklı ve daha geliştirilmiş atasözleri de sözlü bir yorum geleneğinin varlığını doğruluyor. Günümüzdeki hem Sümer hem de Akad dillerinde olanların yanı sıra iki dilde yazılmış Mezopotamya atasözleri koleksiyonları bir ya da daha çok atasözü içeren, okullarda alıştırma amacı için kullanılan, kimi zaman öğretmenin verdiği örneğin arka yüzüne yazıldığı tabletlerden oluşuyor.

Bir okuldaki eğitim araçlarından biri, konulara göre sıralanmış yüzlerce atasözünden oluşan koleksiyonlar idi. Bu atasözleri "yoksulluk", "yazıcılar", "tilki", "eşek", "köpek", "evlilik", "kent" gibi ortak başlıklar altında bir araya getirilmişlerdi. Atasözleri kentsel ve tarımsal toplum katmanlarını ve Mezopotamya'ya özgü panoramayı, bataklıkları, kanalları, kentteki sokakları, rıhtımları yansıttığından onlar aracılığı ile sıradan insanların yaşam gerçeklerine bir göz atma fırsatını buluyoruz. Aynı zamanda, yazıcılar ve eğitim süreci hakkındaki atasözleri bunların hiç kuşkusuz özel bir sosyal grubun, okumuş profesyonellerin ürünü olduğunu ortaya koyuyor. "Şuruppak Yönergeleri" diğer koleksiyonlardan farklı olarak Baba Şuruppak'ın oğluna verdiği öğütleri içeriyor. Ebu Salabih ve Fara'da bulunan tabletlerdeki en eski öğütler şöyle başlıyor:

(Gerekli) sözcükleri bilen akıllı adam Sümer'de yaşıyordu
Şuruppak ...
oğluna öğütler verdi:
Oğlum sana nasihatte bulunacağım,
umarım söylediklerimi dikkate alırsın!
Öğütlerimi kulak arkası etme!
Yol geçen yere tarla açma, bu çok tehlikeli.
Bir eşek (vs.) alma...
...da bir ev inşa etme ... bu ...
Bir fahişe satın alma, bu korkunç (?) bir şey.

Bir tarlada kuyu açma, suyu sana zarar verir.
Birisi aleyhinde tanıklık yapma, kent ...
(Birine) kefil olma, eline koz verirsin

Kavgadan uzak dur,
tahriklere kapılma.[16]

Bu alıntı altmış satır kadar sürüyor ve her defasında "Şuruppak oğluna öğütler verdi" sözleriyle başlayıp bunlara kulak verilmesini isteyen bölümlere ayrılmış. Daha sonraki klasik örnek 282 satırdan oluşuyor. Bu metinde ("Bozkırda yetişmiş bir eşek alma", "Koyunlarını bilmediğin otlaklara salma" gibi) pratik öğütler, ("Hırsızlık yapma," "Bir eve zorla girme", "Cinayet işleme" gibi) ahlaki uyarılar, ("Bir çiftçinin oğlunu dövmeye kalkma, sulama kanalını yıkabilir", "kölen olan kızla cinsel ilişkiye girme, seni Hain (?) olarak suçlayabilir", "Sarhoşken birilerini yargılamaya kalkma", "Evliyken başka bir kızla konuşma, iftiraya uğrayabilirsin" gibi) nasihatler ve ("Sevgi bir aileyi sürekli kılar, nefret ise yıkar", "Bira içerken tüm ekinler boğulur") gibi atasözleri yer alıyor. Bu metinler tutucu bir tonla dile getiriliyor ve "akıllı" adamın kendi konumunun ve davranışlarının bilincinde olduğu bir sosyal yapıyı yansıtıyor ("Yetki ve mal varlığı, güç ve aristokrasi. Güce boyun eğmelisin", "Güçlü adamın önünde eğil"). Burada söz konusu olan aile reisinin çocuklarına ve çalışanlarına karşı sorumlu, tutumlu ve iyi bir eş olmasıdır. Doğru şeyi doğru zamanda yapma, öngörülü olma, doğru planlama ve aklı başında davranma konuları vurgulanmaktadır. Aynı zamanda bunlar Erken Hanedanlık dönemi sonlarındaki servet ve sosyal statü farklarını da içeren görüşü yansıtmaktadır.

Öte yandan atasözleri zaman aşımına uğramaz ve toplumsal ilişkilerde öne çıkan özveri, güvenirlik ve saygı konularında insani zaaflara tepki oluşturduğundan kültürle-

rin çoğunda benzerlerine rastlanılmaktadır. Antropologlar atasözlerini bir sosyal denetim mekanizması, başkalarının dedikodu gibi yanlış tutumlarının sürekli eleştirisi ve sosyal değerlerin sürdürülmesinin garantisi olarak görmektedirler. Okur-yazar olmayan toplumlarda böyle stratejiler doğru davranışlar edinmeyi ve bencilliğin, açgözlülüğün ve kıskançlığın kınanmasını sağlar. Öte yandan, atasözleri kısa ve kendi içinde bir bütündür ve gerçek değerleri kısıtlıdır. Çeşitli koşullara uygulanabilir ve birçok atasözü birbiriyle çelişki içinde olabilir. Geniş bir atasözü dağarcığına sahip kişi kınamak ya da övmek için uygun birini seçebilir. Bu durum Mezopotamya'daki geniş atasözü koleksiyonlarında da görülmekte, çelişkiler içeren atasözleri ortak bir bölümde bir araya toplanmaktadır.

Fara'daki metinlerde yer alan bir başka kategori sihirli sözler ve büyülerdir. Burada da çok eski örneklere rastlanmaktadır. Klişeleşmiş anlatımlar gene sözlü gelenekle yakın ilişki içindedir ve kimi zaman atasözlerini çağrıştırırlar. Bunların çevirisi de son derece zordur ve deneme evresindedir. Şuruppak tılsımlarının bazı örnekleri şöyledir:[17]

Güney rüzgârının önü kesildi,
Kuzey rüzgârının önü kesildi,
Fırat'ın akışı bir hortum takılarak engellendi,
Bu kişinin bedenindeki hastalığın önü kesildi.

Bu sözler, kuzey ve güney rüzgârlarının esişi engellenebildiğine göre hastanın bedenindeki hastalığın önlenebileceğine işaret ediyor.

Çocuk kız ise, hatun (ebe?) çıkrığı çevirip çıkarsın.
Çocuk erkek ise hatun kıvrık çubuğu çekip çıkarsın.
Ningirima büyüsünü (gerçekleştirsin?)

Bunlar muhtemelen doğmamış çocuğun cinsiyetini belirlemek için söyleniyor.

Ilgın, An'ın ağacı,
Tüm dallarından masumiyet akıyor.
Köklerinden Enlil ... doğacak.

Yabani ılgın ağacı özellikle büyü yaparken kullanılıyordu, odunundan türlü aletler yapılmaktaydı; hatta kömürünün arıtıcı özellikleri vardı.

Ağaca bağlanmış bir maymun gibi çığlık atsın,
Hastalık büyülenmiş (?) gibi bedeni terk etsin,
Kırık bir kâse gibi (?) Ningirima büyüsünü bozsun.

Büyüler çoğunlukla mecazi sözcükler içerir. Burada hastalığa yol açan iblisin atılan bir çığlık gibi bedenden çıkıp gitmesi isteniyor. Ningirima, Sümer büyülerinde çok adı geçen bir tanrıçadır.

Daha önce belirtildiği üzere, bürokratik kayıt düzeninden konuşmaya dayanan sisteme geçiş metnin anlamına ulaşmakta güçlüklere yol açıyor. Bununla beraber, yazıcılar açısından daha etkin bir dil kullanma olanağı artıyor. Özellikle onlar tapınakların ve diğer büyük kuruluşların yönetiminde yer alırlarken, sadece idari açıdan değil kamuoyunu etkileyecek ideolojik görüşleri ileri sürmekteki yetenekleri ile de yaşamsal önem kazanıyorlar. Yazıcıların nasıl atandığını ya da kimler tarafından eğitildiklerini bilmiyoruz ama anlaşılan o ki yazıcılar kendi öz evlatlarını ya da evlat edindikleri çocukları yazıcı olarak eğitiyorlardı. Şuruppak'taki damgalar o dönemde çok sayıda yazıcının (sayılarının en az seksen olduğu biliniyor) aynı zamanda görev yaptıklarını gösteriyor.[18] Şuruppak'taki IX. Ev'e ait tabletlerin hepsi ya (çoğunlukla atasözlerinden oluşan) edebi bir dille yazılmış ya da sözcük-

ler ustalıklar kullanılmış. Bu da söz konusu yapıda bir yazıcı eğitim merkezinin bulunduğunu gösteriyor. Benzer yoğunlukta göndermeler ve alıştırmalar içeren malzemelere Ebu Salabih'de de rastlandı.[19]

Ansiklopedik listeler ve diğer listeler

Eskiden bilge olmak için isimleri ve sözcükleri bilmek gerekiyordu; İncil'de Süleyman "kuşların ve balıkların isimlerini" ve birkaç sayfa önce gördüğümüz gibi "akıllı adam" Şuruppak "sözcükleri" biliyordu. Bu bilgilerin yazıya dökülmesi için sözcük listeleri gerekiyordu.

Şuruppak ve Erken Hanedanlık döneminin sonlarında yer alan kentlerde ulaşılan bulgular, bu listelerin beş yüz yıllık bir dönemle arasında köprü kurarak son Uruk dönemine kadar varlıklarını sürdürdüklerini ortaya koyuyor. Öte yandan yeni listeler de oluşturulmuş ve Fara dönemindeki yazıcıların sahip oldukları sözcük dağarcığı ile üçüncü bin yıllın en dikkate değer entelektüel düzeye ulaştıklarını söyleyebiliriz.

Eski listelerle Fara listeleri kıyaslandığında yazı stilinde genel olarak eski sözcüklerin ya da önemli başlıkların kullanılmasına karşın eski metinlerin birebir kopyası olmadıkları görülür. Uruk döneminde listeler meslekler ve unvanların yanı sıra kuşların, balıkların, büyükbaş hayvanların, domuzların ve ahşap objelerin, kentlerin ve bölgelerin isimlerini de kayıt altına almış. Metinlerin içeriğini, belirleyici olarak da tanımlanan, her kayıttan önce gelen bir işaret belirliyor. Dolayısıyla listeye bir göz atarak hangi kategorileri içerdiğini anlamak mümkün. Hayvanların ve nesnelerin isimlerini içeren listelerin başında bir kâsenin ya da bitkinin biçimini gösteren tipik bir belirti yer alırken yer isimleri ve profesyonel unvanlar için ya bu amaçla daha önce oluşturulmuş ya da mühürlerde yer alan resimli bir işaretten esinlenerek hazırlanmış daha soyut

semboller kullanılıyor. Soyut sembolleri içeren listelerin yazıcı eğitiminde daha fazla öne çıktığı ortada; bu listelerin ya da bazı bölümlerinin çok sayıda bulunmuş olmasına şaşmamak gerek. Listelerde alt kategoriler ve konuyla ilgili alanlar da yer alıyor. Dolayısıyla, örneğin ağaç ve kereste türlerini kapsayan bir listedeki "hurma" ana başlığı altında hurma ağaçlarının kökünden tepesine kadar tüm bölümlerinin, büyüme ve çürüme evrelerinin yanı sıra bu bölümlerden hangi alanlarda faydalanıldığıyla ilgili bilgilere ulaşabiliyoruz. Bu listenin ikinci binyılın ortalarından başlayarak kiliselerce hazırlanan örneklerinde "hurma" ana başlığı altında yüzlerce buna benzer alt girdiler yer alıyor.[20]

Ayrıca meslek listeleri hiyerarşik bir sosyal düzeni yansıtıyor. Kategoriler "şef" başlığı altında toplanmış durumda ("Arpa Şefi" "Pulluk Şefi" gibi); bu da burada bir yönetim düzeninin bulunduğunu gösteriyor. Tüm katmanlı toplumlardaki meslek listeleri bir yandan tutuculuk eğilimi sergilerken bir yandan da bunların anlamı çok farklı işlevlere göre değişkenlik gösteriyor. Unvanın eskiliği geleneklerden kaynaklanan bir ayrıcalık meşruiyet göstergesi. Bunun örneği İngiltere'deki çağdaş yönetsel seviyelerde de gözlemleniyor. Öte yandan, görev yerleri ortadan kalktıkça yenileri oluşturuluyor. Fara meslek listelerinde bu tür yenilenme örneği olarak vergi tahsildarı kategorisini görüyoruz.[21] Erken Hanedanlıkla liste geleneğini güncelleştirme girişimleri var ama bunlar hâlâ eski sembollerle bağlantılı. Birçok sembol için sözlü bir açıklama gerekmiş olması mümkün. Görünüşe bakılırsa sözlü ve yazılı gelenekler ayrıntılı bir açıklama için Sümer dilinden yararlanmış.

Ebla örneğinde görüldüğü üzere, çiviyazısı çok geçmeden başka dillerde de uygulanmaya başlandığında standart başvuru listeleri yazıcıların eğitiminin temelini oluşturuyor ama sembolik işaretlerin listesinde bunların yerel Sami dilindeki

karşılıklarını içeren paralel bir sütun yer alıyor. İkinci binyıl başlarında Sümercenin yazı diline egemen olması sona erince Mezopotamyalı okumuşlar önemli sembollerin okunuşunu ve çevirisini içeren yeni listeler düzenlediler. Sözcük listeleri bundan sonraki çiviyazısı öğretilerinin temelini oluşturuyordu. Bir ila iki bin yıl sonra Doğu Akdenizli liderler Babil ile diplomatik ilişkiler kurmak isteyince yazıcılar orada açtıkları okullara listelerini getirdiler ve yerel dil için bir sütun daha eklediler. Aynı uygulama Anadolu ve Elam'da da gerçekleşti.

Daha sonraki Erken Hanedanlık dönemine ait sözcük çalışmalarında en güneydeki Ur'dan en kuzeydeki Kiş'e, Ebla'dan Suriye'ye, Sus'tan Elam'a kadar uzanan geniş coğrafi alanda politik ve etnik ayrımların yer almadığı homojen bir yapı yer alıyordu. Şuruppak'ta, büyükbaş hayvanların, balıkların, kuşların, bitkilerin, kapların, dokumaların belli bir düzen içinde gruplandırıldığı tematik ya da ansiklopedik listelere rastlandı. Bunların yanı sıra yalnızca Fara'da görülen mesleklere ait listeler *sanga* (kilise yönetimindeki en yüksek mevki) ile başlayıp esnaflara ve kült mensuplarına kadar uzanıyor. Ayrıca (yönetimin emrindeki yazıcılar için çok önemli olan) matematik ve ekonomi terimlerini içeren bir listenin bir kısmı ile aziz isimlerinin listeleri bulundu. Şuruppak'ta bulunanlar özellikle ilgi çekici, zira bunlardaki aziz isimlerinde (geleneksel olarak kadınlar için kullanılan bir unvan olan) *nin* sözcüğü yer alıyor;[22] oysa bu isimlerin hepsi, tanrıçalara ait değil. Daha sonraki dönemlerde birçok tanrının adında *nin* yer alıyor (örneğin Ningirsu ve Ninurta: bunlar bir hayli "maço" savaş tanrılarıydı), gene de dişiliğin bu kadar önemli bir rol üstlenmesi dikkate değer sözcük çalışmaları yalnızca yazıcı eğitiminde yararlanılan sistematik bir dizi yazıbilimden ibaret değil, aynı zamanda onlar her şey için doğru adı bularak bu isimlerin sahipleri aracılığı ile bir tür sihirli güç sahibi olmayı amaçlayan aydınların yararlandığı bir araç. Söylencelere göre tanrıların

bir şey yaratırken sadece onun adını söylemesi yeterli; aynı şekilde isimsizler var olamaz ve yorumlanamaz. İnsan nesneleri isimlendirerek bu isimleri insanoğlunun yeryüzündeki yerini tanımlayacak şekilde sınıflandırarak çevresiyle anlamlı bir ilişki kurabilir.[23] Mezopotamya'daki tematik listeler kuşkusuz böyle geleneksel bağlantılara dayanıyor; daha önce gördüğümüz gibi, kategorik semboller listelerde bir çerçeve işlevi üstleniyor. Öte yandan, sözlü oluşturulan bağlantıların yazıya uygulanması için geniş kapsamlı kategorilerdeki verilerin –"varlıkların isimlerinin"– şematik bir sisteme göre düzenlenmesi gerekiyordu. Bu sorun, kayıtların önem ya da unvan sırasına göre tutulduğu yatay satırlar oluşturarak çözümlenebilirdi. Bu yüzden tanrıları ve meslekleri tanımlayan listelerde ilahi varlıklar ve meslek sahipleri unvan önceliklerine göre sıralanıyordu.

Tematik listelerde bitkilerin, hayvanların, insan yapısı nesnelerin ve doğa olaylarının isimleri onların Mezopotamya kültüründe sahip oldukları sembolik ve/veya pratik öneme göre yer alıyor. Ağaç listesi, en yüksek sihir gücüne sahip ılgın ağacı ile başlıyor; hayvan listesinin başında koyun var. Yani liste kavramların yanı sıra bir değerlendirme sistemi bulunduğunu gösteriyor. Dolayısıyla listeler Mezopotamya kültürünün çok karmaşık kayıt ve sınıflandırma sistemlerini temsil etmekteler. Yalnızca çiviyazısı geleneği ile değil, yaradılışın başlangıcı ile bir bağlantı kuruyorlar. Bu da listelerde artık geçerli olmayan sembollerin, sözcüklerin ve kategorilerin kullanılmasına yol açan tutuculuğun nedenini açıklıyor.

Öte yandan, kamusal yaşamın devamında ve yönetiminde yazıcıların rol alması, bu listelerin yorumlanırken yanlış anlamlar yüklenmesini engellemek amacıyla sürekli güncelleştirilmesi gerektiğini ortaya koyuyor. Seslerin doğrudan temsiline izin veren alfabetik yazı formları çiviyazısı gibi karmaşık bir sistem içeren hantal kültür araçlarına başvurulmadan ko-

layca öğrenilebiliyordu. Eski Yunan-Roma dünyası teknik deyimler dışında sözcüklere dayanan çalışmaların yabancısıydı. Dolayısıyla sözcüklerin sıralanmasında belli bir sembolün tanımlanması gibi kısıtlamalar bulunmuyordu. Bu, soyut ve rasyonel görüşe sahip Yunan uygarlığı ile Mezopotamya kültürü arasındaki farkın açıklanmasına yardımcı olabilir.

ŞURUPPAK YÖNETİMİ VE "SÜMERLERDE HEKSAPOLİS"

Şuruppak en parlak döneminde yıkılırken kent 100 hektar kadar bir alanı kaplamaktaydı ve 15.000 ila 30.000 arasında bir nüfusa sahipti. Eanna bölgesinde dolgu olarak kullanılan kalıntılar içinde bulunan eski Uruk tabletlerinin aksine Fara'daki tabletler depolandıkları yapıların içinde keşfedildi.[24] Mevcut belgelerde son dönemde yapılan çalışmalar yönetimle ilgili 430 metnin hepsinin altı aydan kısa bir sürede yazıldığını ortaya koyuyor.[25] Bu da bizim sadece bir tek idari dönemi kapsayan bir bürokrasi dilimine ulaştığımızı gösteriyor. Anlaşıldığına göre, bir son kullanma tarihi olan tahsis belgeleri ve diğer yazılı işlemler dönem sonunda sürekli olarak yok ediliyor ya da geri dönüştürülüyor veya en azından arşivlerden çıkarılıyordu.

Bölgedeki en önemli keşif, Alman arkeologların Tablet Evi adını verdikleri XV. yapı oldu; burada 322 tablet bulundu. Başka binalarda da arşivler vardı ama hepsinin kentteki tüm işgücünden sorumlu aynı idari merkeze ait olduğu ortadaydı. Bu merkezde en az 2000 kişi çalışıyor; devlete ait geniş arazileri ve burada işçilere karne ile dağıtılan tahıl (özellikle arpa) ekimini yönetiyorlardı. Diğer önemli tarım faaliyeti hayvancılık, özellikle dokumada kullanılan ve önemli ekonomik değer taşıyan yünü için beslenen koyunlardı. Ne yazık ki yün ve dokuma hakkındaki arşivler bulunamadı. Küçük

tablet gruplarından biri öncelikle eşeklerle ilgilidir. Burada yaklaşık 1200 işçinin adı geçiyor, bu da bu hayvanların ticaret, nakliyat ve savaş için ne kadar önem taşıdığını yansıtıyor.

İdari konulardaki tabletler bize merkezin titizlikle örgütlendiğini, liyakat ve bürokratik sorumluluk açısından kesin sınırlara sahip olduğunu gösteriyor. 20 ila 100 çalışandan oluşan birçok idari birim var; bunlar *ugula* ve *nimgir* denilen yöneticiler tarafından denetleniyor. Bunlar da bölümün başındaki kişiye karşı sorumlular. Sistemin en tepesinde en büyük siyasi güce sahip *ensi* bulunuyor.

Arşivlerin içinde en ilginç olanı höyüğün kuzey ucunda bulundu; burada diğer Sümer kentlerinden gelen insanların ve yetkililerin, aynı zamanda Şuruppak'a özel görevle gelen *gurus* grubunun isimleri yer alıyor. Bu insanların sayısının 1300 ila 160.000 arasında değişmesi dikkat çekici. *Gurus* 680 kişiden oluşan gruplar halinde ve farklı görevlere atanıyorlar. Kimileri tarım alanında çalışırken birçok metinde bunların ordu mensubu oldukları özellikle belirtiliyor; bu da Güney Mezopotamya'nın her tarafından olağanüstü sayıda asker toplandığını gösteriyor. O dönemdeki siyasi olaylara ışık tutan başka metin yok; çağdaş kentlerdeki "tarihi" yazıtlar da Şuruppak'ın başı çektiği herhangi bir anlaşmazlıktan söz etmiyor. Öte yandan sağlıklı genç erkeklerin barışta gönüllü çalışma, saldırılara karşı koyma ya da saldırıda bulunma gibi çeşitli görevler için ülkenin bir yanından öbür yanına taşınması kentler arasında belli bir işbirliği bulunduğuna işaret ediyor.

İdare merkezinin yerel olayların yanı sıra daha geniş kapsamlı siyasi ilişkilerden sorumlu olduğu açıkça görülüyor.[26] Metinlerde tekrar tekrar Şuruppak ile düzenli ilişkide olan diğer beş Sümer kentinin adı geçiyor. Bunlar Adab, Lagaş, Nippur, Umma ve Uruk. Kiş de önemi bir rol üstlenmiş gibi; farklı ama dost bir gücü temsil ediyor olmalı. Altı kent arasında geniş çapta işbirliği ve takasın hüküm sürdüğü anlaşılıyor. Bu

işbirliği, *gurus* örneğinde görüldüğü gibi, toplumsal projelere işgücü sağlamayı, bunlar için özel fon tahsis etmeyi, kentler arasında ücretsiz ulaşımı, belki de ülke içinde ve dışındaki diğer politik güçlere karşı ortak bir politika uygulamayı kapsıyor olabilir. Metinlerde sık sık *KLEN.Gİ* adıyla söz edilen bir merkez bu altı kentin ittifakında çok önemli bir rol oynuyor. Bu merkezin nerede olduğu hâlâ bilinmiyor. Daha sonraki dönemlerde Kengi adı "Akad"dan ayrı olarak "Sümer" için kullanılmış ama bunun Fara arşivlerinin kapsadığı dönem için geçerli olduğunu gösteren herhangi kanıt yok. Belki de, Jacobson'un ileri sürdüğü gibi, kent içindeki bir örgütün toplantı yerinin adı bölgeye verilmiş olabilir.[27]

Şuruppak bu ittifakta önemli bir rol üstlenmiş görünüyor; bunun tek sebebi merkezde bulunması değil. Şuruppak'ın ani çöküşü, altı kentin kaynaklarını birleştirmesi ve ortak savunma sistemi oluşturmasının çok uzun ömürlü olmadığını gösteriyor. Buna kimin sebep olduğu kesin değil. En güçlü aday, altı müttefik kentle hiçbir diplomatik ya da ekonomik bağlantısı bulunmayan Ur kenti. Dahası, Ur'un Erken III. Hanedanlığın sona ermesinin hemen ardından önemli bir politik merkeze dönüşmesi askeri bir başarıdan kaynaklanmış olabilir. Mesannepada ve Meskalamdug isimli Ur krallarının ikisinin de "Kiş Kralı" unvanı ile anılması, en azından geçici bir süre kuzeydeki bu kente egemen oldukları izlemini veriyor. Bu durumda, Ur mezarlıklarında bulunan servetin bir kısmı Şuruppak'tan yağmalananlar olabilir.[28]

TOPLUM

Fara metinleri merkezi idarenin işleyişine ve müttefik kentlerle ilişkilerine bir göz atmamızı sağlıyor. Kent içindeki sosyal yapıyı belirlemek çok daha zor, zira bu, tabletlerin içeriğinin yorumlanmasına bağlı. Bulundukları binalar devlete mi kişilere mi aitti? Dikdörtgen odaların ortasında yer alan

ve bir duvarla çevrili bulunan bir ya da birkaç avlulu büyük yerleşim üniteleri burada çekirdek bir ailenin ve onların hizmetlilerinin yaşadığını, aynı zamanda buraların depo olarak kullanılıp bir tür muhasebe kayıtlarının tutulduğunu gösteriyor. Daha eski kazı raporlarında bu yapılar genel olarak "tapınak" olarak tanımlanıyor, çünkü ilk teoriler ana üretim birimi olarak "tapınak ekonomisi"nin öne çıktığını savunuyor. Max Weber'in izinden giden bazı bilim adamları Erken Hanedanlık döneminde ana ekonomik birimin *oikos*, akrabalık esasına dayalı bir ailenin sahip olduğu arazi ve üretim olanaklarından kaynaklanan servet olduğunu düşünüyorlar.[29] Mühürlenmiş depoların ve idari konulardaki tabletlerin ev halkının denetiminde olduğunu ileri sürüyorlar; bunların bir merkezi idareye ait olduğu görüşünü taşıyanlarsa buna şiddetle karşı çıkıyor.[30] Mühürlerde yer alan kişi isimleri özel mülkiyetin ortaya çıktığının ve bir elit grubun oluştuğunun ya da bir grup insanın yönetimden sorumlu bulunduğunun göstergesi sayılıyor. Eldeki yazılı kaynaklar son derece kısa bir döneme ait olduğu için kentin tüm ekonomik faaliyetleri hakkında kapsamlı bir görüntü sergilemiyor.

Bir sınıf sisteminin oluşmaya başladığına dair başka kanıt var mı? Bunun bir göstergesi, bazı insanların mezarlarında değerli eşyaların bulunması. Şuruppak'taki mezarlar bu konuda bilgi verebilirdi ama kazılan doksandan fazla mezarın çok azı kayıt altına alınmış. Cenazeler genellikle önceden belirlenen yerlere ya kefene sarılarak ya da kilden bir tabut içinde gömülmüş. Mezarlardaki eşyalar sosyal konumda birtakım farklılıkları ortaya koyuyor; bazılarının yanında basit toprak çanaklar bulunurken diğerlerinin yanında değerli metal ve taş tabaklar, aletler ve mücevherat yer alıyor.[31]

Özel girişimciliğin ne oranda olduğu ayrı bir tartışma konusu. Bunlardan biri, silindir mührünün üzerinde adı çok belirgin olan Anzud Sud. Onun damgası birçok metin üzerinde yer alıyor. Charvat'a göre bu "onun kamusal arazilerin satı-

şını onaylama hakkının bulunduğunu"[32] ve belli bir yetkiye sahip olduğunu kanıtlıyor. Chavat daha ileri giderek onun özel bir işletme kurduğunu, kendi ürününü ve hayvanlarını yetiştirdiğini, hatta bazı üretimleri denetlediğini ileri sürüyor. Nissen gibi bazı yetkililer böyle fırsatların bulunduğunu kabul etmiyorlar.[33] Bu tartışmada son zamanlarda bir uzlaşma sağlamak için Erken Hanedanlık döneminin ekonomik ve sosyal yapısında "tapınak" (ya da "saray") ile Weber'in aileye dayandırdığı teorisinin (*oikos*) temsil ettiği bir karışımdan oluşan hem ortak hem de kişisel sistemlerin bulunduğu ileri sürüldü.[34] Aynı zamanda aile bağlarından oluşan grupların önemi fark edildi. Toprak ataerkil aile bireylerinin ortak malıydı ve arazi devirlerinde bireylerin hepsi mühürlerini evraka basarak onayladıklarını gösteriyorlardı. Sözleşmelerdeki şecereyle ilgili bölümler, ailenin ortak kökeninin paylaşılan atalara atıf yapılarak pekiştirildiğini ortaya koyuyor. Aile bağları bulunmayan insanlar çoğunlukla toplumun en yoksul kesimiydi ve tapınak ve saray gibi büyük kurumlarda istihdam ediliyorlardı. Savaş esirleri bu kesimin önemli bir bölümünü oluşturuyordu.[35]

Erken Hanedanlık döneminde cinsiyet konusunda büyük bir ayrım mevcut. Bu, Şuruppak ve diğer bölgelerdeki mezarlarda açıkça görülüyor; kadınlar sol yanlarına, erkekler sağ yanlarına dönmüş halde yatıyor. Kadının yanında öreke var; bu, kadınların ve çocukların dokuma alanındaki önemli katkılarının simgesi. Yönetsel metinlerde kadınların görevlerinden de söz ediliyor. Charvat'a göre Uruk dönemine kıyasla kadınların statüsünde önemli bir azalma var ama kadınların sosyal statüsü hakkında hemen hiçbir kanıt yok.[36]

SAVAŞ VE REKABET

Şuruppak'ın kaderi Erken Hanedanlık döneminde barışın ne kadar kırılgan olduğunu gösteriyor. Üçüncü binyılın ilk yüz-

yıllarından beri halkın güvenliği ve ürünlerin, diğer değerli malların korunması için kent surları inşa edilmişti. Kent içi ayaklanmaların yanı sıra Mezopotamya dışından gelen baskınlar ya da yakınlardaki göçerlerin saldırıları sürekli şiddet içeren, ekinlere ve tarımsal işletmelere zarar veren tehditler oluşturuyor ve kentler içinde büyük çatışmalara yol açıyordu. Eski Babil'de kopyaları bulunan "Gılgamış ve Kiş [Kralı] Agga" adındaki Sümer metni bu dönemi yansıtıyor.[37] Burada Uruk ve Kiş arasındaki bir uzlaşmazlıktan ve Kiş'in Uruk'un teslim olmasını istediğinden söz ediliyor. Uruk kralı Gılgamış, yaşlılar meclisinin karşı çıkmasına rağmen bir grup genç adamın Kiş'e askeri bir harekât başlatmasını sağlıyor.

Bu öyküde yerel delikanlılar (gurus) tarafından desteklenen güçlü bir lider bir başka kentle savaşa girişiyor. Gılgamış hile ile savaşı kazanıyor. Bu senaryo kentler arasında özellikle su kaynaklarının denetimiyle ilgili anlaşmazlıkların sık sık yaşandığı bu döneme uygun düşüyor. Kentler ana nehirler üzerinde dikey olarak sıralandığı için suyun yukarı kesiminde kurulmuş olanın kaynağı denetleme olanağı daha fazla. Öyküde Gılgamış'ın yönettiği Uruk'un düşmanı olan Kiş Fırat'ın yukarı kesiminde yer alıyor ve 3000 yıllarında nehrin batıdaki kolunun[38] yön değiştirmiş olması nedeniyle çok daha iyi bir konumda bulunuyor. İttifakların ve alınan önlemlerdeki işbirliğinin ortak düşmana karşı güvenlik sağladığını ve komşu kentler arasında yıkıcı rekabetin oluşmasını engellediğine tanık olduk. Ama, daha önce belirtildiği gibi, Şuruppak'ın yıkılmasından ve Sümer ittifakının bozulmasından sonra kentler arasında çatışmalar baş gösteriyor. En iyi bilinen çatışma Umma ve Lagaş arasında, her iki kent yöneticisinin de uzun ve ayrıntılı olarak anlattığı, çok uzun süren bir toprak anlaşmazlığıdır. Kalıcı bir çözüm bulma ve barışı sağlama yolundaki çabalara karşın iki kent tekrar tekrar kanlı saldırılara girişmiş, birbirlerinin

tapınaklarını yıkmış, halkları katletmiş, ekili arazilerin altını üstüne getirmiştir.

Dahası, savaş daha profesyonelleşip, dış düşmanlara karşı savunma faaliyeti olduğu kadar gelir kaynağı olarak da algılanmaya başlayınca diğer kentler üzerinde siyasi gücün silahla sağlandığı anlaşılıyor. Daha sonraları, Sümerlerin Kral listesinde görüldüğü gibi, yalnızca tek bir kent toprak üzerinde yasal olarak "krallığını" ilan edebiliyordu. Toprağın bir kentten ötekine geçişi şu formüle göre gerçekleşiyordu: X kenti Y tarafından silahlı saldırıya uğruyor ve krallık Y'ye taşınıyordu. Kral listesindeki bu ifadelere "tarih" gözüyle bakmamak gerekirse de bunlar siyasal güçteki değişimlerde yer alan tutumu sergiliyorlar. Şuruppak'ın yıkımı kentler arası işbirliğinin sonunu getirdi ve aralarındaki uzlaşmazlıkları tetikledi. İki yüz yıl sonra, tek bir kent muzaffer oldu ve onun Lugalzagesi adlı hükümdarı "toprak" üzerinde egemenlik kurdu.[40] Bundan sonra politik mücadele sadece kentler arasında değil egemen devlet sistemi ile kentler arasında devam etti. Her kentin kendi çıkarlarını gözettiği ve tek bir politik merkezin egemen olduğu tikelcilik yeni kutuplaşmalara yol açtı.

DAHA SONRAKİ DÖNEMDE ŞURUPPAK: SU BASKINI ÖYKÜLERİ

İlerideki yıllarda Şuruppak örneğin Uruk gibi muzaffer ya da kahraman kralları, zenginliği ya da bir tanrısı ile anımsanmadı. Bunun yerine Şuruppak bir gemi inşa ederek su baskınlarında sağ kalmayı başaran akıllı bir adamın, gelecek kuşaklara ışık tutan bir bilgenin evi olarak ünlendi. Su baskınlarının kahramanına çeşitli isimler verildi. "Yaşamı Bulan" (Gılgamış destanında Utnapiştim ve su baskını hakkındaki ilk Sümer öyküsünde ise Ziusudra) ya da "Olağanüstü Zeki" (sellerin konu edildiği Babil söylencesinde "Atra-hasis") olarak ta-

nımlandı. Tüm anlatılanlarda bu felaketin tanrılar, özellikle de çabuk öfkelenen Enlil tarafından gönderilen bir ceza olduğundan söz ediliyor.

Babil'in Atra-hasis söylencesinde aşırı gürültü yapan ve sürekli olarak tanrıların huzurunu bozan insanlara kızan Enlil'in Mezopotamya'daki bu en uzun süren şiddetli su baskınını gerçekleştirdiği anlatılıyor. Tanrı önce insanların sayısını azaltmak amacıyla kıtlık ve açlık gibi yolları denedikten sonra onları tümüyle yok etmek içlin büyük bir su baskını gönderiyor. Öte yandan tanrıların kendilerine kurban kesmek gibi yaşamsal bir görevi üstlenmiş insanlara ihtiyacı olduğuna inanan Enki (Babil'deki Ea) onun bu planını bozuyor. Bu amaçla Şuruppak'ta koruması altında bulunan bilgeye Enlil'in planını nasıl boşa çıkarabileceğini anlatıyor. Enki bu insandan yararlanmak zorunda çünkü Enlil diğer bütün fanilere ona engel olmayacaklarına dair yemin ettirmiştir. Atra-hassis'in tek yapması gereken Enki'nin söylediklerini uygulamaktır. Dolayısıyla cennetin baraj kapıları açıldığında Atra-hassis karısı ve tüm canlıların tohumları ile birlikte gemisine biniyor. Her şey yok olurken onlar hayatta kalıyor ve suların hızı kesilince karaya çıkıp açlıktan kıvranan tanrıların "sinekler gibi" üşüştüğü bir kurban kesiyorlar.

Enki Enlil'e insanlığı ortadan kaldırmak istediği için çıkışıyor ve ana tanrıçaya dünya nüfusunu yeniden artırmak için yeni insanlar yaratmasını emrediyor. Atra-hasis ve karısı ölümsüzleştiriliyor ve tanrılara bir daha insanlığı yok etmeye kalkışmamaları uyarısında bulunmaları için dünyanın ıssız bir köşesine yerleştiriliyorlar. Enki bir adım daha atarak insanların gürültüleriyle tanrıların huzurunu bozmamasını için belli katmanlardaki kadınları kısırlaştırıyor ve çocuk-kapan bir iblis yaratarak çocuk ölümlerinin çoğalmasına yol açmak suretiyle dünya nüfusunun belli bir oranda kalmasını sağlıyor. Atra-hasis eski dünya ile tufandan sonraki dünya ara-

sındaki bağlantıyı ve sürekliliği temsil ediyor. Ölümsüz bir varlık olarak o, insanın becerisinin kalıcı tanığıdır (o ve karısı yalnızca tanrıların ölümsüz olmalarını öngören yasadaki tek istisnadır).

Su baskını öykülerinin alüvyonlu topraklara sahip Mezopotamya'da çok popüler olması şaşırtıcı değil. Önlerinde hiçbir engel bulunmayan nehirler kolaylıkla yatak değiştirebiliyordu. Arkeologlar birçok yerde alüvyon birikintilerine rastladılar; Schmidt Şuruppak'ta Cemdet-Nasr dönemi ile Erken I. Hanedanlık dönemleri arasında tamamen alüvyondan oluşan birikintiyi "sel sularının" getirdiğini söylüyor. Kent biraz daha ileride yeniden kurulmuş ve yaşam devam etmiş. Görünüşe göre su baskınları söylencelerdeki gibi geniş çaplı yıkımlardan ziyade yerel olgular, zira arkeolojik olarak belgelenen katmanların hepsi aynı döneme tarihlenmiyor. Bununla beraber, ani su baskının etkileri bunun yaşandığı bölgede silinmez izler bırakmış olmalı. Suyun seviyesi aynı zamanda Şuruppak'ın tufandan sonraki son krallık olduğunu doğrulamakta, zira Cemdet-Nasr'dan Erken Hanedanlık dönemine geçiş Mezopotamya tarihinde o dönemde Şuruppak'ın önemini ortaya koyuyor.[41]

Şuruppaklı bilge adamın "sözcük" hazinesi ve tanrıya bağlılığı Mezopotamya kültüründe büyük değer taşıyor. Su baskını kahramanlarının ve Şuruppak destanının verdiği mesaj, kentsel uygarlığın en büyük başarısının yapılar ve surlar inşa etmek değil (çünkü bunlar zamanla yıkılıp toprağa dönüşebiliyor) ya da güç değil (çünkü alın yazısını tanrılar belirlemekte) bilgelik ve alçakgönüllülük olduğudur.

4 Akad

Akad[1] Mezopotamya kentleri arasında en ünlü olanlardan biridir ve zenginliği, görkemi ve şanlı yöneticileri bin yıl boyunca hatırlanacaktır. Gene de tanımlanması ve kazılması gerekiyor. Halen kentin varlığı ile ilgili hiçbir arkeolojik kayda, hiçbir temel kalıntısına, hiçbir arşive, hiçbir mezara, düzenli sıralanmış katmanlara, mimari yapı kalıntılarına, kenti tanımlayacak yazılı tuğlalara sahip değiliz. Gene de, Akad'ın Sargon'un kurduğu devletin yeni başkenti olduğu gerçeği yadsınamaz çünkü kentin adı çivi yazılı tabletlerin, sembollerin ve kraliyet unvanlarının yanı sıra diğer Mezopotamya kentlerinde bulunan üçüncü binyılın ikinci yarısından kalma yazıtlarda geçiyor. Akad dünyanın dört bir yanına ulaşmış en başarılı imparatorluğun merkezi olarak biliniyor.[2] Bu isim o kadar saygındı ki Babil kralları Pers dönemine kadar kendilerine "Akad Kralı" diyorlardı.

Akad'daki en önemli krallar ya son derece başarılı ya da felaket başarısız olarak efsaneleşmiştirler. Akad ve onun kralları hakkındaki çivi yazılı metinler tarihi ve siyasi esnekliğin kayda değer örnekleridir. Amerikalı uzman Piotr Michalowski'ye göre, "Akad tarih, krallık ve güç hakkındaki yazılı görüşlerin temsilcisi olmuştur."[3] Bu nedenle bu çok önemli çivi yazılı tabletlere yakından bakmak ve merkezi bir devlet kuruluşu ve kraliyet oluşumunun tarihçesini ayrıntılı olarak tartışmak gerekiyor. Son bölümde ünlü bir Akad kralı hak-

kında yazılmış, "Agade'nin Laneti" olarak anılan metinden örnekler vereceğim.

AKAD KRALİYET YAZITLARI: İLK TARİHİ KAYITLAR?

Akad İmparatorluğu'nun tarihi ile ilgili kaynakların çoğu, olaylardan yaklaşık beş yüz yıl sonra Eski Babil döneminde (y. 1800–1600) yazılmış olan tabletlerdir. Bunlar Uruk'lu Lugalzagesi, Sargon, Rimuş, Maniştusu ve Naram-Sin gibi y. 2370 ile 2223 yılları arasında tahta geçmiş olan ilk Akad yöneticilerinin kraliyet yazıtlarının kopyalarıdır. Bu kopyalar antolojik biçimde derlenmiş olup bunlardan ikisi günümüze ulaşmıştır. Orijinal yazıtlar bir zamanlar Nippur'daki Ekur Tapınağı'nın avlusunda bulunan heykeller ve kitabeler üzerinde yer almaktaydı[4] ve Sümerce, Akadca ya da her iki dilde yazılmışlardı.[5] Eski Babil'deki yazıcılar yalnızca metinleri kopyalamakla kalmamış bunların nereden kopya edildiklerini de belirtmişler.[6] O dönemde bu kopyalar ilk ve değerli örnekler olarak takdir edilmiş ve öğrenciler Akad kraliyet yazıtlarından bölümleri kopyalayıp ezberlemişler. Öte yandan, Eski Babil antolojilerin yanı sıra tarihi anıtları toplamaya meraklı olan Elam kralı I. Şutruh-Nahhunte'nin (1185–1155) İran'ın güneybatısındaki Sus'a taşıdığı, Fransız arkeologlar tarafından keşfedilen bazı orijinal yazıtlı heykeller de mevcuttur.

Kraliyet yazıtları yalnızca içerdikleri savaşlar ve zaferlerin anlatıldığı tarihi bilgiler açısından değil, aynı zamanda propaganda unsurları olarak yararlanılan siyasi açıklamalar açısından da ilginçtir. İlk kraliyet yazıtları değerli eşyaları tanrılara sunmak geleneğinin ürünüdür. Eridu'daki tarihöncesi tapınaklarının zengin envanterlerinde görüleceği üzere bu eski bir gelenektir. Bununla beraber, adak sahibi armağanını

yazılı bir ileti ile kalıcı bir kayda dönüştürebiliyordu. Bugüne kadar bulunan en eski yazıt, y. 2600'e tarihlenmekte olup mermer bir vazo üzerinde yer almakta ve adak sahibinin adını, unvanını ve yaşadığı kenti belirtmekte: "Mebaragesi, Kiş lugal'ı (kralı)." Bir başkasında şunlar yazıyor: "(Tanrı) Zababa'ya, Uhub, Kiş prensi, Puzuzu'nun oğlu, Hamazi'nin fatihi tarafından adanmıştır (bu vazo)."[7]

İlk "kraliyet" yazıtı yalnızca üç sözcükten oluşuyor. Bununla beraber yeni bir uygulamayı yansıtıyor: kişinin ve konumunun anımsanması; anımsanacak konu kaymaktaşı vazonun üzerine işlenmiş. Dahası, yazıtlarda genellikle adakla bir askeri başarı arasında bağlantı kuruluyor, zira zaferde kazanılan ganimetlerin en azından bir kısmı tanrılara sunuluyor ve bunlar aynı zamanda tapınakta koruma altına alınıyor. Bunun bir ayrıcalık olduğu da siyasi gücü temsil eden unvanın ("kral") kullanımıyla belirtiliyor. Anlaşılan yalnızca yüksek makamlarda bulunan kişiler sembolik değeri olan bir eşya üzerindeki bir yazıtla anımsanıyor. Doğal olarak, Şuruppak'ta seksenden fazla okur-yazar görevlinin isminin yazılmış olmasının gösterdiği üzere, bürokraside her zaman birçok isim kayda geçiyor ama bu kayıtlar kişinin varlığına kanıt oluşturmuyor; daha önce gördüğümüz gibi, arşivler sürekli olarak temizleniyor ve tabletler atılıyor.

Askeri zaferlerin yanı sıra kral tarafından yaptırılmış binaların anısına da kraliyet yazıtları hazırlanmış: "Ninhursaga için, Ur kralı, Meskalamdug'un oğlu A-anepada, Ninhursaga Tapınağı'nı yaptırırken kutsal savaş arabasını taşıdı, A-anepada'nın hayatı için bu çanak ona adandı."[8] Krallar genellikle kamusal anıtlar yaptırdıklarını ya da tapınakların mimari yapısını yenilediklerini belgeliyorlar. Değerli eşyaların adanması ya da yenilenmiş veya yeni yapılmış bir tapınağın açılışı, örneğin bir zafer geçit töreni gibi, özel bir merasimle gerçekleşiyor, muhtemelen muzaffer ordunun komutanı tapı-

nağa girip savaşta elde edilen ganimetin bir kısmını kent tanrılarına sunuyor; ya da bu merasim kralın kendi adaklarını sunduğu bir festival şeklinde kutlanıyor. Böyle durumlarda metinde belirtilen eşyaların isimleri yüksek sesle okunuyor ve yazıtlı anıtların en az bir kısmı kamunun önünde sergileniyor. Böylece halk metinler hakkında bilgilendirilmiş oluyor. Herkes okur-yazar olmasa da metinler bir şekilde sözle aktarılmaktaydı.

Aynı zamanda kap, silah, ufak heykeller ya da değerli malzemelerden yapılmış tabletler gibi daha küçük nesnelerin adanması bunların öncelikle tanrılar için olduğunu gösteriyor, bunlar çoğu kez tapınaklarda saklanıyor veya tapınağı ölümsüzleştirmek için yapının duvarı içine gömülüyor. Çoğunlukla yazıtlar daha ileride tapınağı yenileyecek krala hitaben hazırlanıyor, ondan bunlara saygılı davranması ve bulundukları yerden almaması isteniyordu.

Erken Hanedanlık döneminin sonunda "kamusal" kraliyet yazıtları çok sayıda satırdan oluşmakta. Bunlar yalnızca güçlü bir yerel liderin isim, unvan ve eylemlerini belirtmekle kalmıyor, aynı zamanda o dönemin ve gelecek kuşakların kamuoyunu etkilemeyi amaçlıyor. Kraliyet yazıtlarını gerçekçi ve güvenilir bulmak gibi bir eğilim mevcut ama son zamanlarda bu yazıtların propaganda niteliği üzerinde durulmaya başlandı; bu, böyle kaynakları önemli tarihsel veri olarak kabul etme yaklaşımına karşı oluşan bir tepkidir.[9] Kraliyet yazıtlarını hazırlamak için eğitilmiş olanlar kralın emrindeydiler; bu, kraliyetin bir yan ürünü değildi. Gerçekten de eğitimli yazıcılarla işbirliği sağlanması siyasal istikrarın göstergesiydi. Zaman içinde eski dönemlere (örneği Eski Babil dönemine) ait çok sayıda kraliyet yazıtının incelenme olanağı bulunduğunda, bunların kraliyet görüşünü yansıttığı ve eğitimli seçkinler tarafından merkezi gücün aşırı güçlenmesine karşı bir denetim unsuru olarak kullanılabileceği fark edildi.

Akad döneminde kralın emrindeki yazıcılar "sözcülük" görevini üstlenmişlerdi; merkezi denetime karşı çıkanları alt edecek ideolojik görüşler oluşturmakla yükümlüydüler. Tüm güçlerin bir tek kralın elinde toplandığı yeni bir tür iktidara gerekçe hazırlamaları gerekiyordu.

Erken Hanedanlık döneminin sonunda (y. 2370) kendine Umma adını veren Lugalzagesi'nin yazıtları eski yaklaşımı özetlerken aynı zamanda yeni bir çağın yolunu açıyor. Gümüş bir vazo üzerindeki ilk yazıtı Umma kentinin koruyucusu olan tanrıça Şara'nın sınırlarını belirliyor; kendi kentinin tanrılarının Sümerlerin diğer büyük tanrıları ile birlikte onu lider olarak seçtiklerini, onu yaratıp alınyazısını gerçekleştirmesi, Kiş'i fethedip kentinin eski sınırlarına kavuşmasını sağlaması için onu yetiştirdiklerini ileri sürüyor. Aynı zamanda bu dikilitaşlara ileride saygısızlıkta bulunacaklara da lanetler yağdırıyor.

Kalsit vazo parçaları üzerinde yer alan ikinci yazıtında yönetimi altındaki ülkedeki kırsal kesimde hüküm süren barış ve huzur dile getiriliyor: "Aşağı Denizden Yukarı Denize kadar" tüm yollar güvenlidir, terör yok edilmiştir, "insanlar neşe içinde tarlalarını sulamaktadırlar"; Uruk'ta mutlu günler yaşanmaktadır, "Uruk bir boğa gibi başını gökyüzüne çeviriyor, Umma bir kolunu cennete doğru kaldırıyor" Son duada, "insanların otlar gibi fışkırmasını", eşsiz tezgâhların dolup taşmasını sağlamak ve sonsuza dek "ülkedeki ilk çoban ve sulayıcı olmak" için yüce tanrılardan uzun bir yaşam diliyor.[10] Öte yandan, tüm bu güzelliklere ulaşmak için "tüm ülkenin kralı", tanrılar tarafından "tanrıların en yüce yönetici olarak seçtiği" Lugalzagesi'nin tek başına iktidar olması gerekmektedir. Yalnızca o tanrılarla bağlantı kurabilir, kurban kesebilir ve Nippur'daki Enlil Tapınağı'nda şarap sunabilir. Tüm ülkenin sorumluluğunu tek bir güçlü kral üstlenmiştir. Yüce tanrılar tarafından onaylanmış olan o tek başına yöneticidir ve ülke huzur içindedir.[11]

Yönetim ve hükümet yorumları arasındaki farkları anlayabilmek için seçkinlerin unvanlarını ve özellikle *lugal* sözcüğünün içeriğini incelememiz gerekiyor.

LUGAL VE KRALLIĞIN OLUŞUMU

Unvanlar ve işyeri isimleri zamanla bölgesel farklılıklar gösterdiği ve değişik anlamlarda kullanıldığı için bunların tanımlanması zor. Uruk döneminde en yüksek makamda *en* unvanına sahip tek kişi bulunuyordu. Charvat'ın değerlendirmesine göre Uruk hiyerarşisindeki en yüksek makam bile "kamu hizmetleri"nin bir bölümüydü ama *en* makamındaki kişilerin isimleri belirtilmediği gibi herhangi bir gösteriş ya da servet belirtisi görülmüyor. Fara döneminde *en* makamı daha dinsel bir görünüm alıyor; iktisadi metinlere bakılırsa o dönemde *en*'in üstlendiği başlıca görevler kült ile, özellikle bereket ayinleri ile bağlantılı.[12] Eski Babil dönemindeki geleneklere göre kişi tanrıça İnanna ile "evlenerek" *en* oluyor. Denetimin tanrıların onayı ile yasallaşması Mezopotamya'daki yönetim kavramında önemli bir unsur.[13] Bu yaklaşım Erken Hanedanlık döneminde daha da yaygınlaşmış. Aynı zamanda *lugal* (bu sembol "baş adam" ya da "patron" anlamında kullanılıyor) da daha fazla önem kazanmış. Uruk döneminde *lugal en*'in emri altında ve çalışanların denetçisi durumunda. Uruk döneminin sonunda, özellikle Ur'da, daha fazla sorumluluk üstlenmiş ve manevi ve dini bir lider olmuş.[14]

Ataerkil ailelerin genişlemesi,[15] toprağın bereketi ve özel el sanatlarındaki üretim sayesinde sermaye birikimi ve siyasal gücün giderek daha fazla laikleşmesi bireysel liderlerin ortaya çıkmasına yok açıyor. Kent devletleri arasındaki rekabet ve bunların dış kaynaklı saldırılara karşı savunmasız oluşu silahlanma ve askeri eğitime yatırım yapmayı zorunlu kılıyor. *Lugal* çatışmalardan ve yağma fırsatlarından yararlanarak yan-

daşlarının sayısını artırıyor. Aynı zamanda kurumlar da onun emri altında; bazı özel isimlerde görüldüğü gibi, insanlar ona özel sadakat yemini ediyorlar. *Lugal*'e bağlı en önemli kurum onun yetki alanına giren –ve genellikle "saray" olarak çözümlenen– *é* idi. Erken Hanedanlıkla ilgili ulaşılan kanıtlar belki de kent liderliği ile ilk eş anlamlı olan bu makamın önce eski Ur'da oluştuğunu ve giderek kent devletlerinin yönetiminde daha geniş yer aldığını gösteriyor. Tapınakça tanınması gereken ve uygun adaya tahsis edilen *en* makamının aksine *lugal* makamı kalıtım yolu ile sürdürülebiliyor ve bir hanedanlığa dönüşebiliyor.[16] *Lugal* aynı zamanda ölçüm sistemlerini denetleme ve eylemlerinin yazılı kaydını tutma hakkına sahip.[17]

Diğer kentlerde de iki başlı hiyerarşi örnekleri görüyoruz. Örneğin Şuruppak'ta yerel yöneticinin unvanı *ensi*; o daha geniş bir bölgeye egemen olan bir *lugal*'in emrinde.[18] Kentler arasındaki rekabet ve savunma ya da saldırı amacıyla gerçekleştirilen silahlı çatışmalar bir tek yöneticinin yetkisi altında geniş kapsamlı bir denetime yol açmış olabilir. Bir lider ne kadar geniş bir bölgeye egemen olursa gücü de o kadar artar. Sümerlerin *lugal.kalam.ma*, "Tüm Yeryüzünün Kralı" deyiminin tüm Sümer toprakları üzerindeki egemenliği temsil ettiği düşünülüyor; bu deyim ilk kez Uruk kralları tarafından kullanılmış.

Sümerlerin kent devletlerinin çoğunu fethederek Uruk'u ele geçiren Lugalzagesi başlangıçta Umma'da *ensi* idi, sonra kendisine "tüm toprakların kralı, Uruk kralı, ülkenin kralı" adını verdi. Daha önce gördüğümüz gibi, yazıtlarında "yeryüzü" sözcüğü sık sık yer alıyor. İlk kez bir yönetici makamını tüm Sümer kent devletlerini içine alan merkezi bir manda yönetimi olarak algılıyor. Devlet anlayışının tüm ülkeyi kapsayan siyasal bir birim olarak algılanması yeni bir yaklaşım. Bir önceki bölümde kentlerin, kendi etki alanlarını titizlikle korudukları ve sınır ihlallerine karşı çok hassas oldukları hal-

de kentsel, eğitimli, bürokratik örgütlenme içeren ortak bir kültürle işbirliği yaptıklarına tanık olduk. Gücün ve yönetimin dinselleşmesi ve servetin ailelerin elinde toplanması iktidarın bireyselleşmesine olanak tanıyor. *Lugal* çoğunlukla bir bürokrat ya da "rahip" değil, kişisel niteliklere ve tutkulara sahip karizmatik bir kişi. Bu, "laik" ve "dinsel" liderlik arasında bir uzlaşmazlık olduğu anlamına gelmiyor. Asıl gerilim yerel bağımsızlık (kent-devleti) ile daha büyük bir birimle bütünleşme (krallık) arasında yaşanıyordu.

Sümerlerin bünyesinde bir krallık oluşumunu bir raddeye kadar izleyebiliyoruz. Benzer bir aristokrat yönetimi Sümer kent-devlerinden farklı bir ortam içinde de görmek mümkün. Bunun bir örneği Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirine yakınlaştığı alüvyonlu toprakların kuzeyindeki bölgede yer almakta. Burada güneydeki düzlüklerden farklı bir ekolojik ve coğrafik durum var.[19] Eğimli arazi nehirlerin büyük çapta yatak değiştirmesini engelliyor. Michael Mann'a[20] göre Kiş'in hemen kuzeyindeki bu bölge tüm Mezopotamya için özel bir öneme sahip çünkü sulu tarımla hayvancılığın birlikte yürütüldüğü karma ekonominin yanı sıra burası tüm ana yönlere uzanan ticaret yolunun üzerinde stratejik bir konumda bulunuyor. Mann bu bölgeyi birbirine rakip, baskınlarla ve haraç istekleriyle güçlerini pekiştirmeye çalışan savaşçı komutanların ağırlığını koyduğu bir "geçiş yolu"[21] olarak tanımlıyor. Bu koşullarda liderlik askeri harekâtın başarısına ve komutanın saygınlık ve gelir kazanma yeteneğine bağlı. Mann toplumsal esnekliği olan bu farklı sınır kültürünün yağma ve haraç fırsatlarını kaçırmak istemeyen gözü kara ve maceraperest kralları yüreklendirdiğini ileri sürüyor.

Bir başka görüşe göre bölge daha Erken II. Hanedanlık döneminde "ağırlık merkezi Kiş olan tek bir karasal devlet"[22] oluşmuştur. "Kiş kralı" unvanı tüm bölge üzerinde egemenlik hakkını çağrıştırıyor; bu unvan yazılı olarak ilk kez Me-

silim'de (y. 2400) karşımıza çıkıyor. Bununla beraber, aynı unvan güneydeki liderlerde farklı anlamlarda kullanılmış olabilir. Hans Nissen'in tezine göre, Kiş'in çevresindeki bölge alüvyonlu düzlüğün ekolojik istikrarı açısından çok önemliydi, zira nispeten birbirine yakınlaşmış nehirlerin akış hızı burada bir yere kadar denetlenebiliyordu. Nissen "sulama sisteminin düzenli uygulanabilmesi için bu tehlikeli noktanın denetim altına alınması ülkenin güneyi için son derece önemliydi. ... Bunu başaran güneydeki Babil hükümdarı 'Kiş kralı' unvanını taşımaya hak kazanmış olmalı,"[23] diyor. Böyle bir senaryo güney Mezopotamya diplomasisinin başarısına çok fazla güvenildiğini gösteriyor; örneğin Urlu Enşakuşanna sadece Kiş'te yıkım yaptığından söz ediyor ama kuzey ile güneydeki bağımsız kent devletlerini birleştirme çabalarının ilk önce Kiş bölgesinde başladığı ortada.

AKAD DEVLETİ

Akad devletinin yol açtığı radikal değişimlerle ilgili birçok iddia var. Bu, eski Yakındoğu'daki ilk çok-bölgeli politik oluşum; tüm Mezopotamya'da düzenli bir yönetim gerçekleştiren ilk hükümet; karizmatik krallığın örneği olan ilk rejim; ilk "propaganda" ile kamuoyu oluşturma girişimi; uluslararası ticaretin başlangıcı, vb. Aslında çoğunlukla "Sümer kent devletlerinin" eski dünyası ile dinamik ve yayılmacı "Semitik" ve merkezci Akad devletinin yarattığı yeni dünya düzeni arasındaki temel farklara dayanan bu varsayımları destekleyecek yeterli bilgiye sahip değiliz. Dahası, neyin yeni neyin geleneksel olduğu hakkındaki görüşümüz, genellikle bu yorumların yapıldığı belli bir zaman dilimindeki belli özellikleri öne çıkaran daha sonraki yerel geleneklere dayanıyor.

Bu dönemde söylence ile gerçek, çağdaş ve daha sonraki görüş açısı her zamankinden daha fazla birbirine karışıyor.

Gerçek ve gerçek dışı, geçmiş ve tarih yazma öylesine birbirine girmiş durumda ki bazı bilim adamları Akad dönemini değerlendirmek için az sayıda da olsa o döneme ait ekonomik ve yasal belgelere yoğunlaşmayı ve daha sonra ulaşılan malzemeleri göz ardı etmeyi yeğliyor.[24] Aşağıdaki yorumda her iki açıyı da ele alacak, hem eldeki gerçek verileri hem de Mezopotamya'nın yazılı geleneğinde daha sonraki yansımaları değerlendirmeye çalışacağız.

Sargon

Akad dönemi Sargon'un başa geçmesiyle (2340–2284) resmen başlıyor.[25] Zaman içinde Akad tüm Sümer kent-devletlerinin oluşturduğu bir birliğin başkenti oldu ve eski metinlerde iddia edildiği gibi "dünyanın dört bir yanına" yayılmasa bile sınırlarını genişletti. Bu dönemin Sargon ile başladığını öne sürerken güneyde elli kadar siteye egemen olan ve küçük bir imparatorluk kuran Lugalzagesi'nin hesaba katılması gerekip gerekmediği de sorgulanabilir. Ne de olsa onun kraliyet metinlerinde "Fırat ve Dicle nehirleri kıyısındaki Aşağı Deniz'den Yukarı Deniz'e" kadar olan tüm yabancı ülkelere egemen olduğu belirtilmekte. Eski Babil'de kraliyet metinlerini kaleme alan yazıcılar da aynı fikirde olmalı ki Lugalzagesi'ye antolojilerinde yer vermişler. Onun Sümer kent-devletlerinin bağımsızlığını sonlandırmış olduğu kuşkusuz. Öte yandan, özenle yapılandırılan ve hanedanlığın devamlılığını önemseyen Sümer Kralları Listesi[26] Lugalzagesi'ye ayrı bir bölüm ayırıyor ve onun yirmi beş yıl boyunca Uruk kralı olduğunu belirterek şöyle devam ediyor:

> Uruk yenildi (ve) krallık Agade'ye taşındı. Agade'de babası bahçıvan ve Agade'yi kuran kral Ur-Zababa'nın kupa taşıyıcısı olan Sargon tahta geçti ve 56 yıl boyunca kral oldu. [27]

Bu şematik düzenlemede üçüncü binyılın yarısı "Sargon" ya da Akad dönemi olarak isimlendirme geleneği sürdürüldü. Arkeolojik açıdan bu dönemle ilgili kültürel bulgular yetersiz olduğu gibi üçüncü binyılda büyük bir değişim yaşandığına dair çok az kanıt var.[28]

Sargon adının resmi bir unvan olduğu ve "dürüst, adil kral" (Akad dilinde: *sarru kenu*) anlamına geldiği düşünülüyordu ama son zamanlarda asıl adının Şarrukan olduğu ileri sürülmekteydi.[29] Kökeni ve eğitimi belirsiz; kendi yazıtlarında atalarından söz etmiyor. Olağanüstü ün kazanınca ona, söylentilere dayanan bir yaşamöyküsü yakıştırılmış ve sıfırdan başlayıp "dünya kralı" oluşu üzerinde durulmuş. Böyle bir yaklaşım Sümer Kralları Listesi'nde yer alıyor. Bir Sümer metninde daha fazla ayrıntı veriliyor: Sargon'un (ismi bilinmeyen) babası "bahçıvan" olarak Ur-Zababa'nın yanında çalışmaya başlıyor ve daha sonra kupa taşıyıcılığına yükseliyor. Tanrılar Ur-Zababa'nın saltanatının sonlanmasına ve Sargon'un kral olmasına karar veriyorlar.[30] Babil tabletlerinde başka bir öykü anlatılıyor. Burada Sargon'un ana tarafından ataları önplana çıkıyor.

Ben, ulu kral, Akad kralı Sargon'um.
Annem *en*-rahibesiydi, babamı hiç tanımadım
Babamın kardeşi yaylada yaşıyor.
Fırat kıyısındaki Azupiranu kentinden geliyorum.
En-rahibesi annem bana hamile kalkmış ve beni gizlice doğurmuş.
Beni sazdan bir sepete koymuş ve onu ziftle kaplayarak su geçirmez hale getirmiş.
Beni nehre bırakmış; sepetten çıkamamışım.
Sular beni sürüklemiş ve nehirden su taşıyan Akki'ye ulaştırmış.
Akki suya daldırdığı kovasını çekince içinde beni görmüş.
Akki beni evlat edinip büyüttü.

Bana bahçıvanlığı öğretti.
Bahçıvanlık yaparken İştar benden hoşlandı.
Böylece ... yıl boyunca kral olarak saltanat sürdüm.
Kara kafalı halka egemen olup onları yönettim.[31]

Bu metinde annenin yüksek makamı (*en*-rahibeleri çoğunlukla soylu ailelerden beliyordu) üzerinde durulurken baba tarafından "dağlı" olduğu belirtiliyor. Azupiranu aslında bir kent değil, kokulu *azupiranu* otlarının yetiştiği bir yayla.[32] Bu söylence aynı zamanda kahramanımızın doğumunu ve mucizevi bir şekilde hayatta kalmasını ele alıyor ve bu büyük çapta Musa'nın öyküsünü çağrıştırıyor. Böyle öykülerin ne oranda gerçek olduğu tartışma konusu.

Bununla beraber, Sargon'un Akad'ı kurduğu gerçek olabilir. Kent arkeolojik olarak tanımlanmamış olmakla beraber onun Kiş'in kuzeyinde, Mann'ın "geçiş yolu" olarak tanımladığı bölgede bulunduğunu biliyoruz. Son zamanlarda kentin Fırat'ın doğudan gelen Diyala Nehri ile birleştiği noktanın yakınında bulunduğu ileri sürülüyor.[33] Kuruluşu sırasında göze çarpmamak ve güneyden gelecek saldırılardan korunmak amacıyla Babil Ovası'nın kuzeydoğu ucunun yakınında bir yer seçilmiş olabilir. Tarımsal açıdan elverişsiz oluşu ticaret bağlantılarından sağlanan kazançla telafi edilebiliyor olmalı. Derin bir yatağı olan Fırat sulama için uygun değildi ama kuzey-güney doğrultusundaki nehir taşımacılığı için çok elverişliydi. Dyala Hamrin bölgesiyle bağlantıyı sağlıyor, buradan İran yaylasına ulaşılabiliyordu. Bu koşullara sahip birçok yer var. Bağdat dışındaki Tell Muhammed'in en akla yakın yer olduğu düşünülüyor ve (Irak) Devlet Eski Eserler Örgütü tarafından yürütülen kazılar ikinci binyıl sonlarından ileriye ulaşamadı.

Ne olursa olsun, Sargon Kiş'in kuzeyinde ya da çevresinde kendine bir güç merkezi oluşturdu ve çok iyi eğitilmiş

ve donatılmış bir askeri birlik kurdu. Kiş'te neler yaşandığı belli değil: Ur-Zababa'yı tahttan indirenin Sargon mu yoksa Lugalzagesi mi olduğu bilinmiyor. Sargon Kiş'te giriştiği bir *darbe* denemesi sonuçsuz kalınca üssünü Akad'a çekmiş olabilir[34] ama bundan sonra atılacak en akla yakın adım güneyde en büyük gücü elinde bulundurana saldırmaktı: Ülkesindeki huzur dolu doğaya fazlasıyla daldığından bir saldırıya hazır olmayan Lugalzagesi'ye. Sargon Uruk'a saldırdı, kent surlarını yıktı, savaşı kazandı ve Lugalzagesi'yi esir aldı.

Sonra gösteriş olsun diye ve dramatik bir ortam yaratmak amacıyla "tüm ülkelerin kralı"nı boyunduruğa vurup Nippur'daki Enlil kapısında sergiledi.

Uruk zaferini Ur, Lagaş ve Umma isimli diğer Sümer kentlerine yapılan bir dizi saldırı izledi. Ancak o zaman "Tanrı Enlil onunla boy ölçüşecek birinin kalmamasını sağladı ve ona Aşağı ve Yukarı Denizleri verdi ve Akad yurttaşları yönetime (buradaki makamlara) getirildiler". Sargon'un kendi yazıtlarından başarılarının askeri gücüne dayandığı anlaşılıyor; otuz dört savaşa girdiğini, birçok kentin surlarını yıktığını ve "her gün 5400 adamı beslediğini" ileri sürüyor. Mezopotamya'daki üstünlüğü ile yetinmeyerek doğudaki merkezlere saldırılar düzenliyor ve Fırat boyunca ve onun batısındaki Mari ve Ebla'ya başarılı baskınlar yapıyor. Sahildeki trafiği ("Magan'dan gelen gemileri ve Akad'da demirli olan Meluhha'yı") denetim altına aldığını, Orta Fırat bölgesine ve Suriye'ye egemen olarak "Sedir Dağları'na" kadar uzandığını anlatıyor. Kendisi ve bölgesi hakkında daha fazla bilgi yok ve ülkesinin gerçekten nerelere kadar uzandığı halen belirlenebilmiş değil. Bununla beraber, Mezopotamya'nın tümünü birleştirmeyi başardığı ve kendi adamlarını yönetici olarak atadığı, çok daha uzaklardaki ülkelere nam ve korku saldığı ortada. Bunun yanı sıra olağanüstü uzun süren krallık dönemi (Sümer Kralları Listesi bunu 56 yıl olarak belirtiyor) gelecek kuşaklar üzerinde silin-

mez izler bırakmış olmalı. Daha sonraki dönemlerde en başarılı kral olarak tanımlanıyor. Bir metinde onun "gök kubbenin altındaki tüm toprakları," "gün doğumundan günbatımına kadar uzanan bütün toprakları" yönettiği belirtiliyor.[35]

Sargon'un yazıtları titizlikle toplanmış ve kopya edilmiş ve doğumu ve fetihleri hakkındaki öyküler hem sözlü hem de yazılı olarak dağıtılmış. Öykülerin çoğu belli bir dönemdeki siyasal koşullara göre dile getirilmiş. Sargon'un Anadolu tacirlerinin arasındaki anlaşmazlığa barışçı müdahalesini aktaran "Savaş Kralı" isimli öyküde dağları ve nehirleri aşarken karşılaşılan güçlüklerden söz ediliyor.[36] Bu öykü muhtemelen Yukarı Mezopotamya ile Orta Anadolu'daki bakır üreticileri arasında kesilen ticari bağlantıları canlandırmaya çalışan Amori kralı Şemşi-Addu[37] dönemine ait.[38]

Eski Babil döneminde Sargon örnek alınacak bir kahraman haline geliyor. Babilliler tarihsel alametleri derlerken Sargon "İyi ve Başarılı Kral" olarak öne çıkıyor. Bu nedenle "Sargon alameti" dünyaya egemen olmanın işareti olarak kabul ediliyordu Avrupa'da Charlemagne ve İngiltere'de Kral Arhur gibi Sargon da uzun ve başarılı bir yönetim sergileyen kral örneği idi.

Sargon'un başarılarının gerçek bir değerlendirmesini yapmak ayrı bir sorun. Kendilerinden öncekilerine kıyasla çok daha büyük eylemlerde bulunmuş ama ona atfedilenlerin bir kısmı kendinden sonra gelenlerce gerçekleştirilmiş olabilir. Buna karşın Akad muhtemelen onun tarafından kurulmuştur. Akad Mezopotamya'da gerçek bir başkent olan ilk kenttir. Çağdaş metinlerde çok üstünde durulan uluslararası ticaret daha sonra efsanevi bir hal alan kentin nispeten kozmopolit atmosferine katkıda bulunmuş olabilir. Öte yandan Akad'daki yapılar toprak altında kaldıkça böyle iddiaları doğrulayamıyoruz. Kentin onu kuran Sargon ile elle tutulur bağlantıları var ve onun başarılarının bir kısmını yansıtıyor. Bu isim, Sar-

gon'un üs olarak kullandığı bir köy ya da küçük bir kasabaya ait olabilir,[39] daha sonraları aynı isim yalnız bu kent için değil çevresindeki topraklar için de (Sümerce *ki.uri*'de *mat akkadim*) ve (*ki.engi*) olarak tanımlanan Güney "Sümer"den ayrıştırmak amacıyla kullanılmış olabilir. Dahası Sami diline daha uygun düşen heceli çiviyazısının bir biçimi olarak yazı diline de girmiştir. Bu gelişim ilk kez Ebla isimli Suriye kentinde baş gösteriyor; Suriye'deki gelişmelerin Fara dönemindeki yazı kültürünü çok etkilediği ileri sürülüyor.[40]

Sargon bu tür çiviyazısının gelişimine büyük katkıda bulunuyor ve yazıtlarda bu "Akad" sistemi uygulanıyor.[41] Eski "Kiş kralı" unvanını kullanması heceli yazımın sağladığı olanaklara bir örnek, zira Akad dilinde bu, genellikle "evrenin kralı" olarak yorumlanan *sar kissati*'dir.[42] Sargon gelecekteki "Sümer" sistemi ile yeni "Akad" dili arasında bir denge sağlıyor. Kraliyet yazıtlarının bazılarında bunlardan biri kullanıldığı gibi her iki dilde olanlar da var. Ardılları döneminde yönetimde Akad dili daha fazla kullanılmaya başlanıyor, bu da yerli yazıcıların yerlerini "Akad uzmanlarına" bıraktıklarını gösteriyor. Ayrıca Sargon güneydeki kamuya açık yerlere heykel ve dikilitaş yerleştirme geleneğini sürdürüyor; Nippur'daki ön avlu bunun belki de en ünlü örneği[43] ama diğer kentlerde de kamusal anıtlar yer alıyor.[44]

Bu kamusal sanatın amacı tüm ülkede kralın görsel varlığını pekiştirmek, yönetimin savaşta ve barıştaki başarılarını tanıtmak ve Akad krallarının doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak yönettiği farklı halklar arasında ortak bir sembol oluşturmak. Uruk kültüründe görüldüğü üzere, sanattaki bu politik potansiyel yeni bir keşif değildir. Akad döneminde stilden çok görüntü ve sembolizmde büyük değişimlere tanık oluyoruz. Akad sanatının bir özelliği kralın ana figürünün daha büyük olarak betimlenmesi ve çevresinde daha geniş bir boşluk bırakılarak onun diğer insanlardan üstünlüğünü

gösteren görkemdir.[45] Aynı zamanda sanat eserinde yer alan sahneler önemli bir olaydan hemen sonrasını temsil ederek dramatik bir gerilim yaratmaktadır. Bu eğilimin en tanınmış örneği Sargon'un dağlarda yaşayan Lullubi halkına karşı kazandığı zaferi anlatan Naram-Sin dikilitaşıdır.[46] Burada kral ona insanüstü bir görünüm veren boynuzlu bir taç giymiş olarak bir dağın zirvesine yakın durmakta, düşman lider teslim olurken katledilen askerler yamaçlardan baş aşağı yuvarlanmaktadır.

Geçmişte Sümerlerle Sami ırkından gelen Akadlar arasında var olduğu iddia edilen farklar üzerinde çok duruldu. Zalim ama özgür ruhlu Samiler ile bürokratik ve dar kafalı Sümerler arasında kıyaslamalar yapıldı. Samilerde Sargon gibi imparatorluk kuran liderler öne çıkarken tipik bir Sümer yöneticisinin sıradan ve "manevi" bir rahip-kral olduğu ileri sürüldü. Eski yazılı kaynaklar asla etnik bağlantılardan söz etmiyor. Nüfus yalnızca o topraklarda yaşayan "kara kafalılar"dır ve ne dilleri ne de kökenleri önemlidir.

Ninova'nın Akad dönemindeki katmanlarında bulunan gerçek boyuttaki bakır kafanın Sargon'a, en azından onun soyundan gelen birine ait olduğuna inanılıyor Bu son derece dikkate değer bir yontu ve bir yanağındaki yarık dışında tümüyle sağlam durumda. O döneme ait kral heykellerine çok sık rastlandığından bu da Akad krallarından birine ait olabilir. Yontu günümüzde de soylu bir Arap şeyhinin görüntüsü olarak kabul edilen –gür sakalı ve uzun saç bukleleri ile– ideal bir erkek güzelini yansıtmakta. Erken Hanedanlık yöneticileri ve krallarının büstleri ise tamamen tıraşlı yüz ve kafalara ve yuvarlak yanaklara sahiptir. Saç stilindeki değişiklik kuzey ve güney bölgeler arasındaki kültürel farklara işaret ediyor olabilir. Öte yandan, tıraş edilmiş bir kafa daha yüksek makamdaki bir görevliyi temsil ediyor olabilir; zira Mari'deki soyluların heykellerinde bu görevlilerin kafaları kazınmışken

uzun, bakımlı sakalları bulunmaktadır. Bir başka ihtimal de Sargon büstünde gördüğümüz uzun, örgülü, bukleli saçların, Sir Leonard Wooley'in bir Ur kralının mezarında bulduğu altın levha gibi, bir peruk olmasıdır.[47]

Sargon'un ardılları

Sargon'un uzun hükümranlığından sonra oğullarından önce Rimuş sonra da onun ağabeyi Mamiştusu tahta geçti. Onların kaç yıl hükümdar olduğu belli değil ama her biri için bu süreç dokuz ila on beş yıl olmalı. Eski kralın ölümü güneydeki bağımsız kent-devletleri için özgürlüklerini kazanma fırsatı olarak algılanıyor. Rimuş Ur, Adab, Lagaş, Umma, Zabala ve Elam'daki ayaklanmaları bastırmak zorunda kalıyor. Sargon döneminde Akad devleti çok iyi eğitilmiş bir orduya sahip. Askerlerin nasıl silah altına alındığı ve donatıldığı pek bilinmiyor ama en azından üst rütbelilere toprak tahsis edilmiş olmalı.[48]

O dönemden kalma en önemli anıt yeşil taştan yapılmış "Maniştusu dikilitaşı"dır. Burada ülkenin kuzeyinde elde edilen büyük araziler belirtilmekte. Bu toprakların kullanım hakkına sahip olan ataerkil bir grup krala gümüş karşılığında bu hakkı devrediyor. Bu satışa kral tarafından ne oranda zorlandıkları kesin değil. Girsu'da bulunan bir başka dikilitaş Rimuş döneminden olabilir. Burada da kralın muhtemelen Lagaş'tan elde ettiği tarıma elverişli arazileri maiyetindekilere dağıtmasından söz ediliyor.[49] Anıttaki görsellerde (düşman) askerlerinin yenilgiye uğraması ve katledilmesi sergileniyor. Girsu gibi güney kentlerinin yönetsel kayıtlarına göz atıldığında, Akad hanedanı mensuplarının yerel kurumların kaynaklarına kısmen el koyarak zenginleştiği görülüyor.[50] Kuşkusuz böyle bir politika devletin ekonomik gücünü artırmaktaydı ama bir yandan da hoşnutsuzluk yaratmakta ve tepkiyle karşılanmaktaydı.

Maniştusu'nun oğlu Naram Sin'in tahta geçmesi ile (2260–2223) bir kriz yaşanmış olmalı: "Dünyanın dört bir yanında bana karşı ayaklanmalar oldu," diyor. Bir kez daha Kiş, Uruk ve Nippur'un başlattığı ayaklanmalar imparatorluğun uzak köşelerindeki Sümer kent-devletlerine de yayılıyor. Bu ayaklanmanın ne denli geniş kapsamlı olduğu bilinmiyor. O döneme ait yazıtlar ve ayaklanmayla, özellikle Kiş'teki çatışma ile ilgili tarihsel kayıtlar daha sonra Eski Babil döneminden kalma gerçek dışı kanıtlar olarak tanımlandı.[51] Naram-Sin'in baş belası Tanrı Erra'nın desteğindeki savaşları ve onun kükreyen öfkesi daha sonraki yazıtlarda yer alıyor. Bunlardan birinde "güçlü kralın" aslında Tanrı Enlil'in bir maşası olduğundan söz ediliyor. Belli konular abartılmış ya da sonradan eklenmiş olabilir ama Naram-Sin'in baskısına karşı büyük bir direniş gösterildiği kesin. Naram-Sin'in kendisi bu direnişi abartmış ve onun bastırılmasındaki başarısını dile getirerek merkezi bir devletin yöneticisi olarak kendi konumunu pekiştirmek istemiş olabilir. Direnişin gerçek boyutu ne olursa olsun, kral egemenliğini yasallaştırmak için son derece önemli bir adım daha atmış ve krallık kavramı ile işlevini yeniden belirlemiş. "Ayaklanmadan" kısa bir süre sonrasına ait metinlerde ismi ilahi varlıklar için kullanılan işaretle birlikte yer alıyor. Heykellerin birinde nasıl tanrılaştığı şöyle belirtiliyor:

> Agade'nin güçlü kralı Naram-Sin dünyanın dört bir yanı kendisine karşı ayaklandığında İştar'ın sevgisi sayesinde dokuz başarılı savaş verdi ve hatta ona karşı ayaklanan kralları esir aldı. Büyük baskı altında olmasına karşın kentinin gücünü korumasını sağlamayı başardı. Kenti (yani burada yaşayanlar) Eanna'daki İştar'a, Nippur'daki Enlil'e, Tuttul'daki Dagan'a, Kiş'teki Ninhursaga'ya, Eridu'daki Enki'ye, Ur'daki Sin'e, Sippar'daki Şamaş'a ve Kutha'daki Nergal'a onu Agade kentinin tanrısı yapmaları için yalvardı ve onun adına Agade'de bir tapınak inşa etti.[52]

Başka metinlerde Naram-Sin'e "Akad Tanrısı" adı veriliyor. Kral resmen daha yüksek kategorideki bir varlığa –bir tanrıya– dönüşüyor ve ülkenin tanrıları ile kendi uyruğundaki "kara kafalı insanlar" arasında temel iletişim aracı oluyor. Kralın heykelleri yalnızca tanrılara ait olanlara özgü bir ilgi çekiyor ve Uruk ve Eridu'nun aksine eski ve kutsal bir yer olma iddiası bulunmayan Akad tanrısal bir kralın meskeni olarak kutsallaşıyor. Bu tanrısallaşma Roma imparatorlarınınkine çok benziyor ve politik sistemdeki değişimleri ve geniş kapsamlı idari ve iktisadi reformları haklı kılmaya yönelik propaganda olarak algılanması gerekiyor. Saraya yakın olan yazıcılar kralın adını yazarken tanrısal sembolü kullanmaya özen gösteriyorlar ama bu yaygın bir uygulama değil.

Naram-Sin Eski Babil dönemine ait birçok metinde adı geçen bir lider ve yazıtlarda sık sık yer alıyor. Bu yazıtlar dönemlerindeki hem tarihsel koşulları hem de entelektüel akımları yansıtıyor.[53] Burada dikkati çeken husus, Sargon'dan son derece olumlu şekilde –onun geçmişinin sıradan oluşundan ve sonradan iktidarı ele geçirmesinin tanrıların onayı ile gerçekleştiğinden– söz edilirken Naram-Sin'in durumunun daha belirsiz olması. En iyi bilinenlerden biri olan "Agade'nin Laneti" isimli yazıtta onun tanrılara karşı saygısızlığının başkentin yıkımına yol açtığı anlatılır.

Naram-Sin'in güçlü iradesi ve uyguladığı büyük baskı ile bir arada tuttuğu devlet ondan sonraki kuşakların döneminde parçalanmaya başlıyor. Naram-Sin'in oğlu Şar-kali-şarri yirmi beş yıl boyunca (y. 2223–2198) tahtta kalıyor ve hakkındaki yazıtlara göre kendinden öncekiler gibi davranıyor ama belli başlı askeri seferleri doğu ve batı uçlardaki Gutiler ve Amorilere karşı oluyor. Aynı zamanda Mezopotamya içinde sürekli muhalefetle karşılaşıyor. Anlaşıldığına göre onun ölümünden sonra güneydeki kent-devletlerinin çoğu Akad'ın denetiminden çıkıp kendi bağımsızlıklarını elde ediyor. Sargon'un son

birkaç ardılı eski başkentin çevresindeki ufak bir devlet kalıntısını yönetiyorlar. Merkezi hükümet çökünce devlet parçalanıyor. Sümer Kralları Listesi'nde bu durum "Kim kraldı, kim kral değildi?" şeklinde ifade ediliyor ve sonra birkaç ismi daha Akad kralı olarak anılıyor ve 197 yıl boyunca iktidarda kalan on bir kral özetleniyor. Daha sonraki dönemlerde Akad devletinin yıkılmasına Zagros Dağları'nda yaşayan ve Sümer Kralları Listesi'nde "güruh" olarak sözü edilen Gutilerin yol açtığı söyleniyor. Akad'ın doğudaki dağlara yakınlığı bir risk oluşturuyor, zira uygarlığın kıyısında yer akan zengin bir kent kırsal kesimdeki kabileler için bir hedef oluşturmakta ve denetim ve savunmadaki herhangi bir zayıflama baskınları tetikleyebilir. Gutilerin zamanla en azından kuzeydeki düzlüklerde tüm siyasal gücü ele geçirdiği söyleniyor. Bununla beraber güneydeki kentler zenginleşmeyi sürdürüyor.[54] Özellikle de Akad krallarının kent-devletlerinden zorla elde ettiği arazilerin dağıtımından yararlanan Lagaş palazlanıyor.

Akad "imparatorluğunun" daha sonraki Mezopotamya yazıtlarında yer alan görkemli görüntüsüne karşın ülkenin gerçek boyutu ve nasıl yönetildiği konusunda çok az şey biliyoruz.[55] Sargon'dan sonraki kraliyet yazıtları imparatorluğun Aşağı Deniz'den (İran Körfezi) Yukarı Deniz'e (Akdeniz) kadar uzandığını ileri sürüyor ama Mezopotamya'nın batıda Fırat'ın ötesine egemen olduğunu doğrulayan çok az kaynak var. Daha uzak bölgelerde örneğin doğu Anadolu'daki Pir Hüseyin ya da Zagros Dağları'ndaki Derbend-i-Gaur'da Naram-Sin'in başarılı baskınlarından söz eden bazı kaya kabartmaları var. Öte yandan Akad denetimi altında bulunduğu düşünülen bölgelerden elde edilen arkeolojik veriler kırık dökük ve çoğunlukla çelişkili. Naram-Sin'in Ebla'yı yerle bir ettiği iddiası oradaki Erken Hanedanlık döneminden kalma sarayın yıkılmasıyla ilişkilendiriliyor ama Ebla'nın zaman dizimi ile Akad dönemi kesinlikle belirlenmediğinden bunu kanıtlamak olanaksız. Suriye'de Tell Brak'ta daha güvenilir

kaynaklar var; burada Naram-Sin ve selefi Rumiş'in isimlerinin yer aldığı tuğlalara ve diğer malzemelerin yanı sıra anıtsal yapılara rastlandı. Arkeologlar bu kentte kuzeydoğu Suriye'de Habur bölgesindeki geniş araziyi denetim altında tutan büyük bir Akad garnizonu bulunduğuna inanıyorlar; Tell Leylan'da da bazı Akad tabletleri bulundu. Bu yörenin Akad'ın doğrudan etkisi altında bulunan en kuzey ucu olduğuna inanılıyor ve ara katmanlarda rastlanan yangın izleri Akad döneminde işgalin sürekli olmadığına işaret ediyor. Öte yandan Batı İran'daki Elam ve Anşan'ın denetim altında olduğu Susa'da bulunan metinlerle belgelendi.

İran Körfezi'ndeki ticaret bağlantılarıyla ilgili durumda da sorunlar var.[56] Erken Hanedan dönemine ait Mezopotamya çömlekleri ve diğer el işi örneklerine Oman sahili ve Arap Emirlerinin yanı sıra Bahreyn'deki I. Kalat'ta rastlanması bu ticari bağlantıların varlığına işaret ediyor.[57] Saray propagandasında iddia edilen çevre bölgelerin doğrudan politik denetim altında olduğuna dair herhangi bir kanıt yok. Mezopotamya'nın iç kesimlerindeki yukarı Habur vadisi, Basra Körfezi ve Elam ile olan güçlü ticari bağlantıları ekonomiyi ve uzak yörelerle ticareti etkilemiş olmalı. Baskınlar ve yağmalar küçük bölgelerden ganimet ve haraç olanağı sağlamış olabilir. Arazi kullanım hakkının yeniden düzenlenmesi, en azından ülkenin bazı kesimlerinde (özellikle Kiş'te ve Lagaş'ta) devlete ait topraklarda tarımsal üretimin artmasına yardımcı olmuş olabilir. Çeşitli kentlerde Akad kralları, kraliyet ailesi mensuplarını yönetici ve tapınaklarda önemli makamlara atamak suretiyle merkeze bağlı bir yönetim ve vergilendirme sistemi oluşturmuşlar.

Tüm bunlar bir yüz yıl kadar sürdürülmüş, güneyde merkezi yönetime karşı baş gösteren direniş sonucu "imparatorluğun" uzak yörelerdeki gücü zayıflayarak Akad toprakları Akad kentinin ilk baştaki sınırlarından ibaret kalmış.

"AGADE'NİN LANETİ"[58]

Bu metin de, Akad kralları hakkındaki diğer metinler gibi, kentin düşüşü (y. 2150) ile 2000 yılları arasında yazılmış olabilir ama muhtemelen Mezopotamya'da bir sonraki bütünleşmiş devlet örneği olan Ur'daki III. Hanedanlık Dönemi'ne tarihlenebilir. Çoğunlukla Eski Babil yazıcı merkezlerinden elde edilen çok sayıda kopya günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Bu çok tanınmış metin 281 satır olup Sümer dilinde yazılmıştır. Gerçek tarihsel olayları ne ölçüde yansıttığı ve Sümerlerle Samı ırkından gelen Akadlar arasındaki çatışmanın kanıtı olarak kabul edilip edilemeyeceği uzmanlar arasında tartışma konusudur. Kesin olan, öykü içeriğinin başarılarıyla övünen III. Ur krallarının politik gündemiyle uyum içinde bulunduğu ve daha önceki "imparatorluğun" başındaki kişiyi "kibirli" olarak nitelemesidir.[59] Dinsel kurgusu da III. Ur dönemindeki ideolojik sistemle uyum halindedir.

Metin Enlil'in kaşlarının çatılmasıyla başlar. Enlil Nippur'un tanrısıdır (Sümer söylencelerinde o Sümer tanrılarının lideridir[60]) ve Ekur adındaki bir tapınakta yaşamaktadır. Enlil'in kaşlarının çatılması her zaman kentin başına bir felaket geleceğine işaret eder. Bu metinde Enlil'in kaşlarını çatması Kiş'in yıkımını ve "Uruk'taki katliamı" tetikler. Sargon'un adına yalnızca bir kere rastlanıyor. O sadece ilahi adaletin bir aracı, tanrılar tarafından yönetici ve kral olarak görevlendirilen kişidir. Tanrıça İnanna ilk kez ortaya çıkar; "ilk kez bir ev yapan bir delikanlı gibi, nüfuz bölgesini belirlemeye çalışan bir genç kız gibi," İnanna kültünü Akad'da benimsetmek arzusundadır. Onun varlığı kentin refahını sağlar:

Ambarlar dolsun,
kentte meskenler kurulsun,
insanlar harika gıdalarla beslensin,
harika içkiler içsin,

(tatil için) kaplıcaya gidenler avlularda hoşça vakit geçirsin,
insanlar kutlama alanlarına doluşsun,
dostlar birlikte yemek yesin,
yabancılar gökyüzündeki ender kuşlar gibi dolaşsın,
hatta Mahaşi bile yeniden vergi listelerinde yer alsın,
maymunlar, kocaman filler, su mandaları (?), egzotik hayvanlar,
safkan köpekler, aslanlar, dağ keçileri, uzun tüylü tiftik koyunları
parklarda birbirine toslasın diye,
(tüm bunlar olsun diye) Kutsal İnanna hiç uyumadı.
O anda Agade'nin ... [hazinesini (?)] altınla doldurdu,
onun parlak ... [sandıklarını (?)] gümüşle doldurdu,
depolarını bakır, kalay ve lapis lazuli külçeleri ile doldurdu ve mühürledi.
Kentin yaşlı kadınlarına öğüt verme,
yaşlı erkeklerine yol gösterme,
genç kadınlarına dans etme,
genç erkeklerine kahramanca savaşma yeteneği bağışladı.
Küçüklere mutluluk bağışladı.
Kralın (hâlâ) sütannelerinin kucağında olan çocukları
algarsur çalgıları çalmaya başladı.
Kent içinde *tigi* davulu, dışında da flüt ve *zamzam* çalındı.
Gemilerin demirlediği limanda büyük coşku vardı,
tüm yabancı ülkeler huzur içindeydi,
halkları mutluydu.
Agade'nin kralı çoban Naram-Sin
kutsal tahtında güneş gibi yükseldi.
Kentin surları, dağlar gibi, gökyüzüne ulaştı.
Kutsal İnanna sonuna kadar açtı kentin kapılarını;
denize doğru akan Fırat üzerinde gemiler
Sümer ürünlerini akıntıya karşı (Agade'ye) taşıdı.
Dağlı Amoriler, ekip biçmeyi bilmeyenler,
Enerjik boğaları ve atları ile onun huzuruna geldiler.
Kara dağlarda yaşayan Melluhhanlar ona egzotik eşyalar getirdiler.

Elam ve Subiru ona yük eşeği gibi mal taşıdı.
Gu'edena'daki tüm yöneticiler, tapınak görevlileri ve tapucular
Her ay ve her yılbaşı ona armağanlar sundular.
Agade'nin kent kapıları içinde!..[61]

Bu uzun giriş ilgi çekici, çünkü gelişmesini tarımsal ürünlerden ziyade uluslararası ticarete borçlu olan bir başkenti anlatıyor. Yabancıların, egzotik hayvanların ve uzak ülkelerden getirilip "depolanan" malzemelerin varlığı buna işaret ediyor. Elde edilen gelir düzenli olarak tapınaklarda tanrılara yapılan sunumların ve insanların giyinip kuşandıkları, yiyip içtikleri halka açık festivaller için yapılan harcamaların kaynağını oluşturuyordu. "Kutsal taht üzerinde güneş gibi oturan" kralın varlığı bu kentin daha geniş siyasal birimlerle, normalde bağımsız kurumları bir araya getiren ve haraçların yanı sıra kentler arası takası canlandıran "imparatorluklar" ile mevcut bağlantılara işaret ediyor.

Bu anlatım üçüncü binyılın başındaki Ur'a, iki yüzyıl önceki Akad'a ve Asur'da krallıkla yönetilen kentlere ve birinci binyıldaki Babil'e uyuyor. Bu "başkent" kendine yeterli tarım ekonomisine sahip klasik Mezopotamya kentinin sürdürülebilirliğinden yoksun. Sermaye rejimin politik kazanımları devam ettiği sürece artıyor ama bu durum her an değişebiliyor ve kentin serveti ona göz koyan açgözlü rakiplerin ya da baskın için fırsat kollayanların hedefi haline geliyor. Mezopotamya kralları kuşkusuz bu tehlikenin farkındalar ama sermaye artışı ve düşüşü hakkındaki resmi açıklamalarda dinsel bir dil kullanılıyor ve her şey tanrılara, daha da önemlisi krallar ile tanrılar arasındaki hassas ilişkilere dayandırılıyor.

Sümer metni bundan sonra Akad'da yaşanan krize Enlil'in onaylamaması üzerine İanna'nın kentten çekilmesinin ve tapınağını terk etmesinin yol açtığı anlatılıyor. Kısa süre sonra

diğer tanrılar da buradan ayrılıyorlar. Giderken taht ve taç dahil tüm simgeleri ve imtiyazları da beraberlerinde götürüyor ve bunları başka bir kente bağışlıyorlar: Burada Enki bilgeliği temsil ederken Utu da danışmanlığı üstleniyor.

Enlil'in "suskunluğunun" nedeni asla açıklanmıyor. Cooper İnanna'nın burada yeni bir tapınak kurmak istediğini ve bunun için Enlil'in resmen izin vermesi gerektiğini ileri sürüyor. "Suskunluğu" Akad'dan çekilme kararı aldığını, dolayısıyla İnanna dahil tüm diğer tanrıların tapınaklarını terk ederek kenti ilahi destekten yoksun bırakmaları gerektiğini ortaya koyuyor.

Metin bundan sonra kralı ele alır. Naram-Sin rüyasında Akad'ın yok olacağını, "servetinin yağmalanacağını, tüm tapınaklarının ve ambarlarının yıkılacağını" görür. Bu korkunç kader kralı felce uğratır. Yedi yıl süren bir depresyona girer, tüm tören elbiselerini çıkararak savaş arabasını "hasırla" kaplar. Uzun bir süre bekledikten sonra Naram-Sin bir kere daha Ekur'dan olumlu bir işaret almaya çalışır ama işaretler hâlâ olumsuzdur ve durum bir açmaza girmiştir. İnanna'nın varlığı ve diğer tanrıların kutsaması olmadan kentte yaşamak olanaksızdır.

Bunun üzerine Naram-Sin hiç beklenmedik bir adım atar. Enlil'i ilahi iradesini geri alacağı bir açıklama yapmaya zorlayacaktır. Ordusunu toplar ve Enlil'in tapınağı Ekur'a doğru hareket ederek onu kocaman bir gemi gibi yerle bir etmeye niyetlenir. Naram-Sin "kürekleri ile tapınağın altını kazar, baltaları ile de temelini kırar; sonunda tapınak ölü bir asker gibi yere yığılır." Sonra da buradaki ambarları yağmalar. "Kutsal yatak odasına girer ve kutsal gemiyi ateşe verir." Kentteki malları götürmeye gelen büyük gemiler tapınakta demirler. "Mallar kentten taşınırken Akad'ın sağduyusu da onu terk eder." Bu Enlil'in öç alma duygusunu harekete geçirir: "Enlil sevgili tapınağı Ekur'un yıkılmasına karşılık neyi yıkıma

uğratmalıdır?" İntikamını "hiçbir çekincesi olmayan", insani içgüdülere, köpek zekâsına ve maymun görünümüne sahip "Guti" adlı barbarlar aracılığıyla almaya karar verir. Barbarlar topraklara yangın ya da sel gibi saldırır ve bunları kuşaklar boyunca kullanılamaz duruma getirirler. "Kimse onların silahları önünden kaçamaz; ulaklar artık ana yolları kullanamaz, tekneler nehirlerde yol alamaz." Kafesteki hayvanları salar ve göçebe alışkanlıklarını sürdürürler. Kırsal kesimlerde değil kentlerdeki bahçelerde ekip biçerler. "Kentlerin kurulmasından bu yana ilk kez geniş arazilerde tahıl yetişememekte, göllerde balık üretememekte, sulak bahçelerden ne meyve suyu ne de şarap elde edilememektedir."

Büyük bir kıtlık yaşanır; ölüler gömülemez ve "büyük tapınaklar sazdan yapılmış ufak mabetlere dönüşür"; sadece feryatlar ve yakılan ağıtlar duyulur. Enlil de yas tutmaktadır. Kutsal yatak odasına çekilir ve oruç tutmaya başlar. Diğer tanrılar Enlil'in bu halini görünce endişeye kapılırlar. Onu "rahatlatmak" için Akad'ı lanetlerler: "Senin kentini yıkan ettiğini bulsun." Ardından da uzun uzun ölüm, sefalet, sosyal yıkım ve yol olma içeren beddualarda bulunurlar. Kutsal lanet sonunda gerçekleşir ve şiir "Akad yok edildi; yaşasın İnanna" sözleriyle son bulur.

Şiir "imparatorluğun yıkılması" ve Enlil'in öfkesi ile Ur'daki yayılmacı iktidar yani III. Hanedanlık Dönemi'nde Mezopotamya'nın yeniden canlanması arasındaki zıtlığı vurguluyor. Ur kralları Sümerlerin büyük tapınaklarını, özellikle Nippur'daki Ekur'u sahiplenmeleri ile övünüyor. Naram-Sin'in Enlil'in tapınağını yağmaladığına dair hiçbir kanıt yok. Aksine, onun Ekur'daki heykellerine uzun süre tapınılmaya devam edilmiş ve Gutilerin saldırısı çok daha sonra gerçekleşmiş. Öte yandan "Agade'nin Laneti" tanrılarla mutlak hükümdar arasında doğru ilişkiler olmasını öngören ideolojik bir kaygıyı dile getiriyor.

Eridu'da tanık olduğumuz gibi, geleneksel olarak tanrılar kendi kentlerinde yaşamakta; tapınaklar onların evi ve mülkü; buralarda eşleri, çocukları ve hizmetkârları ile birlikte oturuyorlar. Sümerlerdeki kentleşme kavramının tümü ilahların burada yaşıyor olmasına dayanıyor. Mezopotamya dininde tanrılar doğaüstü ve sonsuz varlıklar olarak görülmüyor; onların bir yere bağlı olmaları gerekiyor. Kutsal yatak odaları tapınağın içinde yer alıyor. Cennet tapınağın çatısının ötesinde değil. Tanrılara mesken ve besin kaynağı sağlayan kent kutsallığı paylaşmış oluyor.

Temel ilke karşılıklı bir alışveriş; bu, kentin çevresindeki kırsal kesimle ilişkisini belirliyor. Bu yağışsız bölgelerde verim ancak kentteki iyi örgütlenmiş işgücü, malzeme ve depolama olanaklarıyla sağlanabiliyor, dolayısıyla tanrıların varlığını sürdürmesi ve mutluluğu insanların çabasına bağlı. Bu durum, tanrıların varlıklarını sürdürebilmek için "kanal açacak" insanları yaratmalarından önceki zor koşullarını dile getiren birçok söylencede yer alıyor. Bir kent ancak tanrıları besleyerek var olabilirdi ama bu da tanrıların burada yerleşmek istemeleri koşuluna bağlıydı. İnanna Akad'ın refahı ve mutluluğu için elinden geleni yaptı ama bunun için gerekli en önemli unsurdan, büyük bir tapınaktan yoksundu. Tapınakların yapılması bir kentin varlığı için en temel gereksinim olarak görülüyor.

Böyle bir girişim çok büyük bir işti. Sadece arazinin tertemiz olduğundan emin olmak ve Lagaş lideri Gudea'nın ayrıntılarını verdiği, yapının başarıyla tamamlanmasını sağlayacak karmaşık ayinler düzenlemek yeterli değildi.[62] Aynı zamanda büyük tapınaklardan temin edilen kehanetlerle tanrıların onayını almak gerekiyordu. Bu uygulama, büyük tapınakların, özellikle Ekur'un belli oranda bir politik güce sahip olmasına yol açıyordu. Belli kararlar güç dengesini değiştirebilir ya da başka önemli değişikliklere neden olabilirdi. Ör-

neğin yabancılara karşı planlanan bir harekât yeterince açık olmayan bir kehanetle ertelenebilir ya da onaylananlar derhal gerçekleştirilebilirdi. Krallar muhalefet tehdidini en aza indirmek amacıyla kendi adamlarını tapınaklardaki önemli görevlere getirebilirdi ama yıllar süren bir eğitim sonucu kâhin olanlar saraydan ziyade tapınaklara sadakat besleyebilirlerdi.

Naram-Sin'in Ekur'a karşı saldırganlığı tipik bir saray fantezisi, sabit fikirli ve tanınmış bir eski kralın denetim altına alamadığı bir tapınak düzeninden intikam alması gibi görülebilir. Böylesi bir saldırganlığa kıyasla III. Ur krallarının tapınağı yenileme giderlerini karşılamak için vergileri yeniden düzenlemesi ehveni şer olmuştur. "Agade'nin Laneti" Eski Babil döneminde de popülerliğini sürdürmüştür; Hammurabi'nin de reform ve gelenekler arasında özenli bir yol izlemek zorunda kaldığını biliyoruz.[63] Öte yandan şiirde III. Ur'un dindarlığı öne çıkarılırken bir yandan da kendini beğenmiş bir saray yönetiminin oluşturduğu tehdit üzerinde durulmakta, aşırıya kaçan siyasal güç eleştirilmektedir.

Akad Guti işgalinden sonra varlığını sürdürüyor; birinci binyıla kadar olan ekonomik metinlerde sık sık adı geçiyor. Öte yandan bir daha asla bir Mezopotamya başkenti olamıyor. Akad ilerideki yıllarda tüm emperyalist beklentilerin örneği olarak kabul edilen Sargon hanedanlığının bir parçası olarak anılmıştır. Akad Bağdat'ın bulunduğu yerde kurulmuş olabilir; Sargon'un kenti ile egzotik yabancılar, kervanlar ve bin bir gece boyunca anlatılan öykülerle dolup taşan El-Mansur'un ve Abbasi halifelerinin kenti arasında dikkat çekici bir paralellik göze çarpıyor.

5 Ur

Uruk ve Eridu gibi Ur'un kökenleri de Güney Mezopotamya'da yerleşimin başladığı Ubeyd dönemine uzanıyor. Burası da önde gelen bir törensel ve dinsel merkez; tarihsel belgelerde yer alan dönemlerde Sümerlerin Nannar, Akadların Sin adını verdiği ay tanrısının tapınağı burada bulunuyor. Yazıtlarda ekonomik zenginliğinden söz ediliyor ve kent önce bağımsız bir şehir olarak, sonra da Ur'da III. Hanedanlık dönemindeki merkezi hükümetin başkenti olarak önemli ölçüde siyasal güce sahip. Hükümet merkezi olması nedeniyle burada görkemli surlardan kocaman dinsel binalara kadar geniş bir yapılanma programı uygulanmış. Ur'da büyük mali kaynaklara sahip tapınakların ünü kentin politik gücünden daha ağır basıyor. Daha sonraki yöneticilerin çoğu tapınakları fonlarla, bağışlarla ve mimari projelerle ayakta tutmaya öncelik tanımışlar. Ticaret yollarının değişmesiyle ekonomik önemini yitirdiği zaman bile Ur binlerce yıl devam eden Mezopotamya uygarlığı süresinde Eridu gibi sefalete düşmemiş. Güneydeki diğer eski kentler gibi burası da II. Nabukadnezar (605-562) tarafından çok güzel restore edilmiş. Mezopotamya'nın Ahameniş (I. Pers) İmparatorluğu'na (550–330) bağlanması üzerine dinsel faaliyetler farklı politik ortama ayak uyduramadığı için kent işlevini yitiriyor. Öte yandan, ay tanrısı kültü de zaten daha batıya, Suriye'deki Harran'a taşınmış durumda.[1]

Bu bölümde üçüncü binyıldan ikinci binyılın başına kadar olan dönemi kapsayan arkeolojik ve epigrafik çalışmaların kentin dinsel saygınlığı ile yöneticilerin siyasal beklentileri arasındaki bağlantıları ortaya koyuş biçimi üzerinde durmak istiyorum.

UR'DAKİ KAZILAR

Eski Ur kentinin kalıntıları Nasıriye'nin 25 km güneybatısında, Bağdat ile İran Körfezi arasında yer almakta ve Tell el-Mukayyar (Çadır Tepe) olarak bilinmektedir. Birçok Mezopotamya kenti gibi şimdi etrafı çöl ile çevrilidir; Fırat'ın yatağı ise halen eskisinden 16 km kadar doğuya kaymıştır. Kent bir zamanlar Basra Körfezi'nin önündeki lagüne akan nehrin kıyısındaydı. Bu coğrafik konum Ur'dan hem denize hem de lagüne dökülen diğer akarsulara ulaşılabildiğini gösteriyor. Eskiden deniz ulaşımı malların ithalatında ve ihracatında çok önemli bir rol oynamaktaydı.

Yaklaşık 12 metre yüksekliğindeki bu tepe ilk kez 1854'te Basra'da İngiliz konsolosu olarak görev yapan J. H. Taylor tarafından incelendi. British Museum güneydeki kalıntıların araştırılmasını istiyordu ve Taylor Tell el-Mukayyar'ı merkez olarak seçti. Kentin eski kimliği kısa süre içinde bulunan yazılı tabletlerle belirlendi ve burasının Tevrat'ta İbrahim Peygamber'in yaşadığı yer olarak adı geçen "Kaldelilerin Ur'u" olduğu kanıtlandıysa da o dönemde büyük çapta kazılar yapılmadı. Öte yandan yabancıların antikalara olan merakı yerli halkı daha önce göz ardı edilen tepelerde satılabilecek bir şeyler aramaya yönlendirdi. Güney Mezopotamya kentlerinde hemen hiç heykel bulunamadı ama Bağdat pazarlarında iyi fiyatla satılabilen çok sayıda çivi yazılı tablete rastlandı. Binlerce tablet bulundukları yerden çoğu zaman hoyratça alınıp birçok özel ve resmi koleksiyonlara taşındı. Zamanla bunların sayısı piyasada o kadar çok arttı ki fiyatları hızla düştü. Bilim-

sel değere sahip bu malzemelerin yasa dışı biçimde yağmalanması ancak örgütlü kazılarla engellenebilirdi.

British Museum İngiltere'ye Güney Mezopotamya'da rahatça çalışma olanağı tanıyan politik ortamla özellikle ilgilendi. İlk fırsat Birinci Dünya Savaşı sırasında ele geçti Daha önce British Museum'da asistan olarak çalışan Campbell Thompson ordunun Mezopotamya'daki istihbarat bölümünde çalışıyordu ve Eridu ile Ur'da birtakım kazılar yapmayı başardı. Bu durum yakınlardaki Eridu ve el-Ubeyd'de çalışan H. R. Hall'un (1918–19) buraya da el atmasına yol açtı. British Museum'un faaliyetini köstekleyen mali sıkıntılar zengin kaynaklara sahip Pensilvanya Üniversitesi Müzesi'nin ortak bir araştırma yapma önerisiyle çözümlendi. Amerika bu yöre ile çok ilgileniyordu ve bu sadece bölgenin İncil ile bağlantısından kaynaklanmıyordu. Deneyimli İngiliz arkeolog Leonard Wooley 1920'den 1934'e kadar kazıların başında bulundu.[2] En önemli bulgular, özellikle "Kral Mezarları"nda bulunanlar Londra'ya gönderildi ama bunun dışındaki "ganimetler" Pensilvanya ve İngiliz müzeleri arasında eşit olarak paylaşıldı. 1970'lerin sonunda Saddam Hüseyin'in başında olduğu hükümet en görkemli anıt olan Ur-Nammu zigguratının kısmen restore edilmesini istedi. Bu anıt gerek turistlerin gerekse Basra yöresindeki yabancı işadamlarının büyük ilgisini çekti. İran-Irak savaşında uçaksavarların buraya yerleştirildiği söylenir. Bu yapı hâlâ Güney Irak'ta eskiden kalma en görkemli anıtlardan biridir.

Bu yörede MÖ 5000 ila 500 yılları arasında uzun ve sürekli yerleşim olması sonucu Ur'da yoğun ve zengin kalıntılar bulunuyor. Arkeologlar en uzun kısmı yaklaşık 800 metre olan oval bir alan üzerinde çalıştılar; Fırat'ın eski yatağı kuzeye ve batıya doğru uzanmaktaydı. Yüzeyin kuzeydoğu köşesinde bulunan tapınak kalıntılarının üzerinde zigguratın tepesi yükseliyor, kalıntılarda en son Yeni Babil dönemi yapı stilinin uygulandığı görülüyordu. Kentin yalnızca küçük bir

bölümü kazıldı, daha erken döneme ait Ubeyd katmanlarına hemen hiç dokunulmadı. Görünüşe göre Ur dördüncü binyılda bir çömlekçilik merkezi idi. Burada Ubeyd döneminden başlayan, Uruk döneminde devam eden ve Cemdet-Nasr döneminde (3000 civarı) sona eren üretimin örnekleri olarak ("Büyük Çanak Çömlek Yığını" olarak bilinen) geniş bir kalıntı birikimine rastlandı. Çok sayıdaki fırınlanmış kil kalıntıları burada bir fırının varlığını kanıtlıyordu ve hatta pişmiş topraktan yapılmış bir çömlekçi çarkının parçaları dahi vardı. "Yığının" içinde bir silindir mühür ve sabun taşından yapılmış bir ayı heykelciği dahi bulundu.

Üçüncü binyıla ait katmanlarda çok daha fazla bilgiye ulaşıldı. Leonard Wooley Ubeyd katmanlarını "Sümer" olarak tanımladığı katmandan ayıran yaklaşık 2,5 metre kalınlığındaki saf kil yığınından son derece etkilendi. Bunun "Sümer kayıtlarında ve söylencelerinde yer alan, Nuh'un gemisi hakkındaki öyküde dile getirilen su baskınının" kanıtı olduğu sonucuna vardı. Yerel bir olay olmasına karşın bu su baskınının ülkede yaşayanları yok ederek ardında "fakirleşmiş ve gücünü yitirmiş bir toprak bıraktığını ... daha sonra bu terk edilmiş topraklara yeni bir ırkın yerleşerek eskiden kalanların yanına kasabalar ve köyler kurduğunu ... bu iki geleneğin birleşiminden Sümer uygarlığının oluştuğunu" düşünüyordu.[3] Tarihsel gelişimle ilgili geliştirdiği varsayımda yer alan sel sularının kalıntılarının tufandan önceki yerli kültür ile tufandan sonraki üstün Sümer kültürünü birbirinden ayırdığını ileri sürmekle beraber ırkların ve kültürlerin de karışmış olabileceğini kabul ediyordu.[4]

Ur mezarlıkları ve "Kraliyet Mezarları"

Wooley'in en ünlü ve çarpıcı keşifleri eski kentin surları dışında yer alan mezarlıklarda oldu. İlk mezarlık Cemdet-Nasr

ve ilk Erken Hanedanlık döneminden (üçüncü binyılın ilk üç döneminden) kalma idi. Burada ölüler yan olarak çukurlara gömülmüştü. Mezarlardaki eşyalar dönemin kültürel ufuklarıyla ilgili önemli ipuçları veriyordu.[5] Burada çok renkli çömleklere rastlandı ama anlaşılan maden de çok önemliydi ve ustaca işlenmekteydi. Gümüş küpeler, bakır ve tunç aynalar, kaşıklar, süs iğneleri, çeşitli amaçlarla kullanılan bakır çanaklar, kurşun bardak ve kâseler bulundu. Daha sonraki dönemlerde, muhtemelen deniz nakliyatının artması ile Basra Körfezi'nden gelen sabuntaşı ya da kloritten yapılmış çanaklar ve kâseler mezarlardaki metal eşyaların yerini alıyordu. Doğu'ya doğru açılımın kanıtı akik ve lapis lazuliden yapılmış boncuklar ve süs eşyalarıydı. Bu döneme ait mimari kalıntılarda kazı yapılmamış olmasına karşın, mezarlarda bulunan eşyalar Ur nüfusunun en azından bir bölümünün uzaklardan gelen lüks eşyaları kullandığını ortaya koyarken maden ve taş işçiliği de bu malzemelere olan yatkınlığı ve çok gelişmiş bir estetik anlayışını sergilemektedir.

Wooley'in sur dışındaki sondajları burada üst üste yığılmış sekiz organik katman bulunduğunu belirledi. Bunlar Erken I. Hanedanlık dönemine aitti. Mezopotamya tarihinde ilk kez burada olağanüstü sayıda kapı mührüne rastlandı. Bir sonraki katmanda bölge mezarlık olarak kullanılmaya başlanmış ve bu işlevini Adak döneminin sonuna kadar sürdürmüş. Burada 2500'den fazla mezar bulunuyor ve mühürlerle aynı zamana ait oldukları sanılıyor.[6] Cemdet-Nasr mezarlığındaki gibi, cesetlerin çoğu hasırlara sarılıp basit çukurlara yerleştirilmiş, yanlarına da bazı eşyalar konulmuş ama birçoğunda bu eşyalar yok. Wooley en ünlü keşfini bu sıradan mezarların arasında yaptı: "Kral Mezarları" olarak tanımlanan on altı seçkin mezar. Bunlar bir rampa ile ulaşılan derin bir çukurun içinde yer alıyordu ve kerpiçten hatta taştan yapılmış, bir apsis ile sona eren odalara sahipti. Odada cenaze merasimi

yapıldıktan sonra çukura armağanlar yerleştiriliyor ve üstü toprakla dolduruluyordu.

Bu mezarların en ilginç özelliği gömülen kişinin yanında Woolley'in "hizmetkârlar" olarak yorumladığı, belki de kurban edilen erkek ve kadın cesetlerinin bulunmasıydı. Ölünün yanında bulunan eşyaların değeri ve kalitesi ise son derece şaşırtıcıydı. Mezopotamya'da daha önce benzerlerine hiç rastlanmamıştı. O dönemde çok miktarda altın ve değerli malzeme mevcuttu: fildişi, yarı değerli taşlar, tunç (hem kalay hem de arsenik) ve son derece sert volkanik taşlardan oyulması günler süren bazı kaplar. Erkeklerin yanına balta, hançer, bileği taşı ve üzerinde kakma taşlar bulunan altın başlıklar yerleştirilmişti. Kadınların yanında ise altın saç kurdeleleri, yaprak şeklinde saç tokaları, taraklar, küpeler ve gerdanlıklar vardı. Kimilerinin yanında hem erkek hem de kadınların kullandığı el işleri (biri erkek biri kadın için) bulundu.[7]

En iyi durumdaki mezar yanındaki lapis lazuli silindir mühürden adının Pu-abi olduğu anlaşılan bir kadına aitti.[8] Ön odada bellerinde bakır hançer bulunan 5 erkek cesedi vardı. Örtünün altında iki sıra halinde dizilmiş, altın başlıklar ve gerdanlıklarla süslenmiş on kadının iskeleti yer alıyordu. Yanlarında som lapis lazuliden bir sakalı olan altından bir boğa başı bulunan son derece gösterişli bir arpın kalıntısı bulundu. Wooley daha aşağıda olağanüstü bezenmiş bir kızak arabasına, iki öküzün ezilmiş iskeletine ve lapis lazuli ile fildişinden yapılmış bir oyun masası, altın aletler ve silahlar, sabuntaşından yapılmış kâseler, bakır tabaklar, kaplar, kavanozlar ve gümüş ve altın fincanlardan oluşan muhteşem bir eşya yığınına rastladı.

Muhtemelen giysiler için kullanılmış olan kakmalı bir ahşap sandık ayrı bir girişi ve ön odası bulunan bir başka mezar odasına açılan zemindeki bir çukura gizlenmişti. İkinci mezarda altı erkek ve on dokuz kadın cesedi, yük hayvanları,

aynı tür lüks eşyalar, bir lir ve gümüşten bir gemi maketi vardı. Mezar kısmen açılmış ve yağmalanmıştı. Yanında bulunan silindir mühürden orada yatan kişinin Ur kralı A-kalam-dug olduğu anlaşıldı. Pu-abi isimli kadının mezarı bu mezarın arkasındaydı ve tonozlu tuğla çatı çökmüştü ama mezar sağlamdı. Kraliçenin cesedi ahşap bir tabut içindeydi, elinin yanında bir altın fincan vardı ve göğsü tamamen altın, gümüş ve değerli taşlarla işlenmiş pelerin parçalarıyla örtülüydü. Kocaman bir peruk üzerine taktığı altın başlık hâlâ ezilmiş kafatasının üzerindeydi ve çevresinde yaprak şeklinde pandantifler ve ucunda beş yıldız bulunan tarağa benzer bir süs eşyası vardı. Bayan Wooley bir süre nispeten iyi durumdaki kadın başlarından birinin yüzünün kalıbını almak için uğraştı; daha sonra müzede sergilenen bu kalıp kraliçenin birlikte gömüldüğü mücevherlerin taklitleriyle bezenmişti.[9] Yanında bir deri bant üzerine dikilmiş binlerce lapis lazuli boncuk ve altından yapılmış minyatür hayvan ve rozetlerden oluşan ikinci bir taç vardı. Tabutun yanında iki kadın cesedi iki büklüm olarak yatmaktaydı ve oda içinde makyaj malzemesi bulunan deniz kabukları ve pahalı adaklarla doluydu. Wooley erkeğin daha önce gömüldüğü ve Pu-abi'nin tabutunun daha sonra onun üzerine yerleştirildiği kanısındaydı.

Bir başka mezar kral (lugal) olduğu sanılan Meskalamdug isminde birine aitti. Halen Irak Müzesi'nde sergilenen peruk şeklinde altın bir tolga giyiyordu. Kimin olduğu belirlenemeyen bir şaft biçimli mezarda altmış sekizi kadın olan yetmiş dört ceset vardı, Hepsi özenle giydirilmişti ve tüm kadınların yanında lirler yer alıyordu. Wooley bu sahneyi şöyle anlatıyor:

> Bunlar zemin üzerine düzenli olarak sıralanmıştı; her biri bacakları hafif kıvrık olarak yan yatmıştı, eller yüzlerine yakındı. Saflar o kadar sıktı ki bir sıradakinin başı üst sıradakinin

ayakları üzerindeydi. Burada ... cesetlerin son derece düzgün sıralandığı açıkça görülüyordu; hiçbir şiddet ya da terör belirtisi yoktu.[10]

Ünlü Ur sancağı burada bulundu, her iki yüzünde savaş ve barış sahneleri ve Wooley'in "fundalıkta yakalanmış koç" olarak isim taktığı iki teke figürü yer alıyordu. Ön odalardaki insanların nasıl öldükleri uzun süre tartışma konusu oldu. Wooley, "büyük bir olasılıkla adamların buraya geldikleri, bir tür uyuşturucu –afyon veya haşhaş olabilir– aldıkları ve yere uzandıkları; uyuşturucu etkisiyle uykuya dalmalarından ya da ölümlerinden sonra cesetlere son rötuşlar yapılarak çukurun doldurulduğu" kanısındadır.[11] Kumaş parçaları kadınların parlak kırmızı renkli, uzun kollu giysiler içinde olduklarını gösteriyor. Wooley bu konuda şunları söylüyor:

> Kralın cenazesi için çukurun başında toplanan halk son derece renkli bir görünümde, koyu kırmızı giysiler, gümüş ve altın takılar içindeler; bunların öküz gibi kurban edilmedikleri ortada; aksine bunlar saygın, yüksek rütbeli, bir dünyadan öbürüne göçüsü, bu dünyada tanrıya hizmet ettikten sonra bir başka dünyada aynı tanrının hizmetine girmeyi simgeleyen bir törende yer almak üzere, umarız gönüllü olarak, buraya gelmiş insanlar olmalı.[12]

Bu, arkeolojik değerlendirmede öykülerin yerinin ne kadar güçlü olduğunun çok güzel bir örneği. Wooley gözlemlerine ve elde edilen ipuçlarına dayanarak kurbanlar hakkındaki varsayımını oluştururken çok dikkatli davranıyor. Üstlerindeki zarif süsler öldükten sonra buraya taşınmış olamayacaklarına işaret ediyor ve yanlarında büyük bir bakır kazan bulunmasını her birine –zehirlenerek ölmelerini sağlamak için– birer kadeh bir şey içirilmiş olması ihtimaline bağlıyor. Daha yakından incelendiğinde bu "kanıtlar" geçerliliğini yiti-

riyor: birçok kültürde, özellikle Akdeniz bölgesinde, definden sonra cesetler üzerinde çalışma çok iyi bilinen bir yöntemdir ve Wooley'in bu adetlere akıl erdirememiş olması onun Victoria döneminde ölümle ilgili hassasiyete sahip olmasının yanı sıra etnografya konusundaki bilgisinin yetersizliğinden kaynaklanıyor. İnsanların ölüme terk edilmesi konusunda bir başka varsayım öne süren Cyril Gadd, cesetlerin kutsal bir evlilik töreninde tanrı ve tanrıça rolü oynayan rahip ve rahibelere ait olduğunu iddia ediyor.

"Ölüm çukurlarında" neler olup bittiğini kesinlikle bilemiyoruz,[13] ama iskelet kalıntıları, ilk kazı notları ve antropolojik bulgulara dayanılarak çeşitli yorumlar yapıldı. Öncelikle, kazanlar ve kadehler diğer Erken Hanedanlık mezarlıklarında da yer alıyor. Bunlar zehirli içkiden ziyade şarap sunmak için kullanılmış olmalı. Dahası, iskeletlerin aşırı parçalanmış olması yüzünden bireylerin ne şekilde öldüğü hakkındaki iddialar varsayımdan ibaret kalıyor. Öte yandan kadın ve erkeklerin aynı zamanda gömülmediği de belirlendi; gene de tüm definler oldukça kısa bir sürede gerçekleştirilmiş olmalı. Petr Charvat'ın yakınlarda (1993) yaptığı bir yoruma göre, toplumsal koşulların da hesaba katılması gerekiyor; özellikle gömülen değerli eşyalar ve büyük mezarların abartılı mimarisi sahiplerinin toplumda önemli mevkilerde bulunmuş olduğunu ortaya koyuyor. Charvat'ın "asıl cenazenin çevresindeki cesetlerin 'bu amaçla biriktirilmiş' olabileceği ve bunların karizması ile tüm toplumu etkilemiş olan kişilerin yanına defnedilmeyi çok arzu ettikleri" iddiasına bir itirazı yok.[14] Bu nedenle Wooley'in insanların kurbanlığı gönüllü olarak seçtikleri görüşünü ikincil bir defin ve ölü "refakatçilerin varlığını onların sadakatlerini yaşamdan sonra da sürdürme arzusu" olarak yorumluyor. Daha yakından yapılan incelemeler cesetlerin bazılarıyla ölümden sonra oynandığını ve muhtemelen bunun ikinci definden önce gerçekleştirildiği ortaya koydu.

Son zamanlarda öne çıkan bir başka konu Ur mezarlarındaki kadınların konumu.[15] Wooley'in gün yüzüne çıkardığı iskeletlerin uzmanlar tarafından incelenmemiş bulunmasına ve bazıları için öne sürülen cinsiyet tanımının kesin olmamasına karşın, Erken IIIa Hanedanlığı döneminde erkeklerden çok kadınların gömülmüş olduğu ortada. Mezarlarda yer alan nesneler ve kişisel eşyalar sahiplerinin cinsiyet farklarını temsil ediyor. Kültürel özellik taşıyanlar onun dişi mi erkek mi olduğunu ortaya koyuyor. Kadınların ağır bastığı ve bazılarının sosyal yaşamda yüksek makamlarda bulunduğu bir gerçek; örneğin Pu-abi'nin adındaki *nin* unvanı dinsel ortamla yakın bağlantısı bulunan çok önemli bir kadın yöneticinin simgesi.[16] Başka bazı kadın eşyaları da "rütbe simgesi" olarak yorumlanıyor. Dahası, hem kadınların hem de erkeklerin ikincil definler ("refakatçiler") ile birlikte gömülme hakkının bulunduğunu unutmamak gerekiyor. Görünüşe bakılırsa, en azından kimi kadınlar toplumda güç sahibi ve bulundukları mevkilere önemli kişilerin kızı ya da eşi olmak gibi akrabalık ilişkileri ile değil kendi çabalarıyla ulaşmışlar. Bu oldukça önemli bir nokta ve anlaşılan en azından Ur'da bazı kadın yöneticilerin hatırı sayılır siyasal ve dinsel ağırlıkları bulunuyor; bu hususa daha ileride yeniden değineceğiz.

UR'DA ERKEN HANEDANLIK DÖNEMİ

Erken Hanedanlık döneminin son bölümünde (yirmi dördüncü yüzyıl) tümüyle hiyerarşik bir toplum görülüyor. Bu görüş mühürlerdeki yazılar ve Ur sancağının yanı sıra, yönetimden orduya kadar çeşitli kurumlarda profesyonel uzmanlık gerektiren mertebelerin sıralanması ile doğrulanıyor. On altı "Kral Mezarı" "sosyal yapının gözle görülür şifreleri"[17] olabilir ama sosyal yapıyı yeniden oluştururken dikkatli olmamız gerekiyor. Burada şu söylenebilir: Ur seçkinleri önemli kay-

naklara sahipti ve kamusal törenlerde yer almaya özen göstererek sosyal konumlarını pekiştiriyor, daha yüksek mevkilere yatırım yapıyorlardı. Özellikle ziyafet sahnelerinin yer aldığı genellikle kadınların kullandığı mühürlerdeki yazılar, ayin törenlerinin önemli bir kültürel konu ve faaliyet olduğunu gösteriyor.

Önde gelen bireyler için düzenlenen ayrıntılı cenaze törenleri o kişinin toplumdaki önemini vurguluyor. Bu tür eski kültlere Mezopotamya'nın daha sonraki dönemlerinde de rastlanıyor: cenaze törenleri ve ölülere armağan sunma geleneği devam ettiği sürece ölen kralların ve diğer yüksek mevki sahiplerinin ruhlarının toplum yararına şefaatte bulunmayı sürdüreceklerine inanılıyor.[18] Görünüşe bakılırsa, daha yüksek bir konuma ulaşmak dini yetkilerden ziyade Ur kentinin tanrısı olan ay tanrısı Nannar tarafından sağlanıyor.[19] Mezarlar aynı zamanda üçüncü binyılın ortalarında Ur'un sahip olduğu kültürü yansıtıyor. El sanatı ürünlerinin kalitesi madenleri ve değerli taşları işlemeye yatkın ve yüksek teknik yetenek sahibi olduklarını gösteriyor. Uzaklardan gelen malzemeler (örneğin Budahşan'dan gelen lapis lazuli) Ur'un uluslararası ticaret ve takası gerçekleştirmeye yetecek kaynağa sahip olduğunu ortaya koyuyor.

Daha önce gördüğümüz gibi, Ur'daki Erken Hanedanlık dönemine ait mimari kalıntılar ya taşınmış ya da yaklaşık beş yüz yıl sonra III. Hanedanlık döneminde bunların üzerine yeni yapılar inşa edilmiş. Yalnızca kent surlarının bir kısmı bu döneme tarihlenebiliyor. Aynı zamanda bu dönemde kentlerin yüksek duvarlarla çevrilmeye başlandığına tanık oluyoruz. Yeni bir inşaat yöntemine olanak veren farklı bir tür tuğla sayesinde bu surlar çabucak örülebiliyordu. Planokonveks denilen bu tuğlaların bir yüzü düz, diğer yüzü bombeliydi. Bunlar standart ölçülerde (genellikle 21 x 16 cm) üretiliyor ama fazlalıkları törpülenmiyordu. Düz olarak sıralanıyor,

kuru duvar yapımındaki gibi, boşluklar harçla dolduruluyor, yan yana, uzun bölümleri dışarıya bakacak şekilde yerleştiriyorlardı. Her sıradan sonra eğim değiştikçe balık sırtı gibi bir görünüm elde ediliyordu. Surların özellikle kapılar gibi açıklıkların yanındaki daha zayıf bölümlerinde, açılı dizilişleri dengelemesi için tuğlalar düz olarak diziliyordu. Bu yöntemin en önemli avantajı tuğlaları bir açıya göre yerleştirmenin çok kolay olması ve acemi işçiler tarafından bile örülebilmesiydi. Aynı zamanda bu tuğla türü Erken Hanedanlık dönemindeki yapıların özelliği olan yuvarlak duvarların örülmesine de çok uygundu; bu da işgücü tasarrufu sağlayan bir yöntemdi, zira büyük yapılardaki dik açılı köşelerin özellikle güçlendirilmesi gerekiyordu.[20]

Molozla doldurulmuş kazamat duvarı da ustalık gerektirmeyen ve zaman kazandıran bir yapı tekniği idi.[21] Teknik buluşlar genellikle bir gereksinim sonucudur; muhtemelen kentler arasında giderek artan askeri rekabet savunma sistemine öncelik kazandırmış olmalı. İşçi ekiplerinin ve düzenli birliklerin varlığı[22] kamusal yapı projeleri için eleman alındığını gösteriyor. Büyük çaplı bina yapımının artmasıyla ilgili bir başka görüş, burada amacın iş alanı yaratmak; fazla iş gücünü uzun vadeli projelere yönlendirerek hem usta hem de deneyimsiz olanları işe almak ve kentsel bir işgücünü disiplinli bir biçimde eğitmek olduğunu ileri sürülüyor.[23]

Bu projelerden, özellikle tapınak ve sur yapımından sağlanan kazanımlar bu alanda işgücü ve malzeme giderlerini fazlasıyla karşılıyordu. İnşaatı tamamlanan binaların toplumsal sınırları dayatma amacına ne ölçüde hizmet ettiği belli değil, zira o dönemin yerleşim merkezlerine dair çok az kanıt var.[25]

Kentteki en önemli ibadet yeri ay tanrısı Nannar'ın tapınağıydı. Burada 3000 civarında yapılmış bir ziggurat yer alıyordu. Tapınağın çevresinde planokonveks tuğlalardan örülmüş muazzam duvarın bazı kesimleri hâlâ ayakta; duvar 9 metre kalınlığındaydı. Tören yerinin etrafında depo olarak kullanı-

lan odalar bulunuyordu. Bulunan Erken Hanedanlık dönemine ait birkaç tablette domuzların tanrılara adandığı ve daha sonra sarayda tüketildiği belirtiliyor.[26]

O dönemdeki Ur hakkında çok az bilgi var. Lagaş liderlerinin bazıları Ur'u fethettiklerini yazmış ama yendikleri yöneticilerin isimlerini belirtmemişler. Sümer Kralları Listesi'nde Lagaş'tan söz edilmiyor. Bunun yerine "krallığın" Uruk'tan Ur'a geçtiği ve beş kraldan oluşan ilk Ur Hanedanlığı'nın ilk kralının Mesannepada olduğu belirtiliyor. "Kral Mezarları" yeniden tarihlenirken daha sonraki cenazelerin Mesannepada hanedanı döneminde gerçekleştiği ve ölenlerden bazılarının onun sülalesinden olabileceği ileri sürüldü.[27] Wooley el-Ubeyd yakınındaki bir temelde "Ur kralı Mesannepada'nın oğlu" olduğunu ileri süren A-anepada tarafından yazılmış bir tablet buldu. Ur mezarlığında bulunan Mesannepada'nın kendi mühründe "Kiş kralı" unvanı yer alıyor.

Daha önce gördüğümüz gibi, bazı uzmanlar Kiş sarayının yıkımı, Şuruppak'ı yerle bir eden yangın ve bu unvanın güneydeki yönetici tarafından kullanılması arasında bir bağlantı olduğuna inanıyorlar. A-anepada'nın oğlu Meskiaga-nuna dedesinden sonra kral olmuş. Karısı "eşinin yaşamına" kalsit bir kâse adamış; bu, kâsenin üzerindeki kısa yazıda belirtiliyor. (Bu, Akad dilinde kaleme alınmış şimdiye kadar bulunan en eski yazıttır.[28]) Birinci Ur Hanedanlığı'nın son iki kralının isimleri Akad dilinde. Bu da güneyde bile Sümerler ile Sami ırkından gelenler arasında dil ve etnik açıdan bir bağlantı bulunduğunu açıkça ortaya koyuyor. Erken Hanedanlığın son döneminin özelliği tüm ülkede krallar arasında bir egemenlik savaşı yaşanmış olması; Kral Listesi'nde egemenliğin babadan oğula geçtiği hanedanlıklar belirtiliyor. Aslında bu hanedanlıkların çoğu çağdaştı.

Ur'daki II. Hanedanlık hakkında hiçbir şey bilinmiyor; Kral Listesi'ndeki isimler okunamayacak durumda. Bununla

beraber güç merkezinin güneyden kuzeye geçtiği, önce Kiş kralı Lugalzagesi'nin, sonra da Akad krallarının "Sümer ve Akad" topraklarına egemen oldukları kesin. Sargon Ur'u fethetmiş, surları yıkmış ve kenti Akad devletinin topraklarına katmış. Bu dönemde Ur'un durumu kısa süre önce tarihsel önem taşıdığı fark edilen bir şiirsel yapıtta anlatılıyor.[29]

BİR KADININ TARİHE BAKIŞI: ENHEDUANNA'NIN ÖYKÜSÜ

Bu öykü tarihte ilk kadın yazar olan Enheduanna adındaki güçlü bir kadınla ilgili. Daha önce onun Eridu'daki Enki Tapınağı'nda söylenen Sümer ilahilerinin yazarı olduğunu belirtmiştik.[30] Kendisinden sonraki yazarlar üzerinde büyük etkisi olmuş; ölümünden sonra yüzyıllar boyu yapıtları kopyalanıp okunmuş. Son zamanlarda uzmanlar onun edebiyat alanında yaratıcılığı konusundaki kuşkuların yersiz olduğunu ve kesinlikle Akad döneminde, Sargon'un torunu Naram-Sin'in krallığı sırasında yaşadığını belirttiler. Hatta elimizde üzerinde Enhedduanna'nın resmi ve "*en*-rahibesi, tanrı Nannar'ın karısı" ibaresi yer alan bir kalsit disk bulunuyor. Kabartmada başında türban benzeri bir örtü bulunan bir kadın oturan tanrının önünde ayakta duruyor.[31] Enheduanna sadece ilahiler yazmakla kalmamış, aynı zamanda *Nin-me-sara* adıyla bilinen son derece uzun ve zor Sümer dilindeki bir yapıtı kaleme almış.[32] Bu metinle ilgili bilgilerim Alman Sümerolog Annette Zgoll'un son zamanlarda tercüme edilerek basılan yapıtından kaynaklanıyor.[33]

Nippur, Ur, Uruk ve diğer kentlerde bulunan doksan kadar farklı tablette yer alan şiir tanrıça İnanna'ya, onun hem barışçı hem de savaşçı gücüne övgülerle başlıyor. Sonra yazar birinci tekil şahıs kipini kullanarak tapınağı terk etmesi için onu zorlayan ve ibadet görevlerini yerine getirmesini engel-

leyen Lugal-ane adındaki kişiden çektiklerini anlatıyor. Ay tanrısı Nannar ile bağlantısı koptuğu için doğrudan doğruya İnanna'ya başvuruyor ve Lugal-ane'nin kararlarına karşı çıkıyor. Bu sorunun çözümü için ayrıca başvurduğu büyük tanrı An onun talebini kabul ediyor ve rahibeyi yeniden Ur'daki ay tanrısının tapınağında görevlendiriyor.

Nin-me-sara Enheduanna'nın yaşadığı siyasal sorunlara da yer veriyor. Mührüne göre Sargon tarafından *en*-rahibesi olarak atanmış. Bu görev onun Ur'daki dinsel eylemlerde de etkili olmasını sağlıyor. Mühürdeki "Sargon'un kızı" tanımı gerçek bir kan bağından çok mecazi anlamda.[34] Öte yandan Ur'un baştanrısı olan ay tanrısı Nannar'ın "karısı" olarak görevlendirildiği için bu tanrı ve onun kentiyle olan ilişkilerini yansıtacak şekilde davranmak zorunda. Naram-Sin'in krallığı sırasında Ur dahil güneydeki kentler Akad hükümetine karşı ayaklanıyor.[35] Bu ayaklanmanın başında, Naram-Sin'in Ur'daki isyancıların lideri olarak belirlediği Lugal-ane var. Şiire göre, Lugal-ane Enheduanna'nın *en* unvanının geçersiz olduğunu ileri sürerek onu Ur'u terk etmeye zorluyor. Yazar bu gerçek ve korkunç durumu kişiler arasında bir çekişmeden ziyade ilgili tanrılar arasında yaşanan daha üst düzeydeki bir anlaşmazlık olarak tanımlıyor. İnanna Akad'ı, Nannar Ur'u temsil ediyor ve nihai kararı verecek Uruk'taki gökyüzü tanrısı An. Annette Zgoll metnin adli bir dava dosyası yapısına sahip olduğunu ve An tarafından sonuca bağlandığını açıkça belirtiyor. Buradaki önemli husus Akad hanedanı tanrıçası Estar'ın (ya da İştar) Uruk'taki İnanna olarak tanımlanması ve onun Mezopotamya'daki tanrılarla bağlantısının ortaya konulması.

Enheduanna'nın önerdiği çözüm muhtemelen İnanna'nın Nannar'ın kızı olarak ilan edilmesi; böylece tanrıçanın Ur ve Güney Sümer üzerindeki gücü onaylanmış oluyor. Doğal olarak Lugal-ane Nannar'ın tartışılmaz egemenliğinin sar-

sılmasına yol açacak her duruma karşı çıkıyor. Kördüğüm ancak sürgündeki Enheduanna'nın An'dan *en*'in geleneksel meskeni ve kült yeri olan Gipar'a dönmesini emreden ilahi bir işaret almasıyla çözümlenebilir. Bu çılgınca değilse bile cesur bir karar. Lugal-ane tehditler savuruyor ve muhtemelen zor kullanarak kadının dönmesini engelliyor. Enheduanna bir kez daha kenti terk etmek zorunda kalıyor ama bu, azimli rahibenin hedefine ulaşmak için gücünü kullanmasına engel olmuyor. Yaşananlarda Ur'daki ruhban ve yönetici sınıfların nasıl bir rol oynadığı belirsiz ama rahibe İnanna'nın yeni konumunu tümüyle onaylayan An'dan nihai bir karar elde etmeyi başarıyor.

Nin-me-sara'da tanrıçanın cesaretine ve olağanüstü enerjisine övgüler yağdırılıyor. Öte yandan bu onu Nannar'dan üstün kılıyor. İnanna'nın zaferi, ideolojik sistemi ustaca yönlendirerek Akad hanedanının taht üstündeki iddialarını pekiştirmeyi ve kendi konumunu garantiye almayı başaran Enheduanna'nın da zaferini yansıtıyor. Kuşkusuz o olağanüstü, cesur, kendini savunmaya hazır, yetenekli bir tartışmacı, bilgin ve şair ruhlu bir kadındı.

Enheduanna'nın Ur'daki zaferi kentin geleceği açısından çok etkili oluyor. Akad döneminde kent siyasal bağımsızlığını yitirmesine ve Sargon'un deniz trafiğini yeni başkenti Akad'a yönlendirmesine karşın gelişmesini sürdürüyor. III. Erken Hanedanlık dönemindeki gösterişli törenler yapılmasa da "Kral Mezarları"nın kullanılması sürüyor. Geleneklerde herhangi bir gerileme ya da saygınlığı simgeleyen eşyaların kullanımında bir azalma olmuyor. Hatta belli kişiler için ikincil definler yapma uygulaması da sürdürülüyor.[36]

Kazılarda Akad dönemine ya da ondan sonraki Guti egemenliğine ait hemen hiçbir malzemeye ulaşılamadı. Bunun başlıca nedeni III. Hanedanlık krallarının yenileme çalışmaları sırasında bu katmanların bozulmuş olması. Görünüşe

bakılırsa, güneydeki kentler Gutilerin egemenliği altında da belli oranda bağımsızlıklarını sürdürdüler; Gudea'nın yönetiminde Lagaş kentinin gelişmesi bunu kanıtlıyor. O dönemde Ur en azından zaman zaman dolaylı olarak Lagaş tarafından yönetilmiş olmalı. Nefret edilen Guti yöneticilerinin sonuncusu "yılan, dağlardan gelen akrep, tanrılara karşı gelen ve Sümer krallığını ele geçiren" Tirigan da sonunda Uruk yöneticisi Utu-hegal tarafından yenilgiye uğratılarak sürülüyor. Utu-hegal yenik düşen düşmanı ve ailesini boyunduruğa vuruyor. Bu zaferden sekiz yıl sonra Utu-hegal ölüyor ve Sümerlerin egemenliği muhtemelen kardeşi ve Utu-hegal döneminde Ur'da yönetici olan Ur-Nammu'ya (y. 2113–2096) geçiyor. Ur-Nammu yeni devlet için başkent olarak Ur'u seçiyor ve bu kentte hanedanlıkların en başarılısı olan, kısaca III. Ur diye anılan Üçüncü Hanedanlığı kuruyor.

III. UR DÖNEMİNDE UR (Y. 2113–2029)

İlk ikisinin aksine Ur'daki III. Hanedanlık sadece kentin çevresinde etkili olan birçok Mezopotamya yönetiminden farklı.[39] III. Ur kralları egemenlik sahası İran Körfezi'nden güneydeki Cezire'ye, Elam'a ve doğuda Ninova'nın sınırına uzanan Dicle vadisi dahil İran'ın batısındaki dağlık ve düzlüklerin büyük bir bölümüne kadar tüm Sümer ve Akad topraklarını kapsayan merkezi bir hükümet kuruyor. Bürokratik denetimin orduya oranla çok daha güvenilir ve sürdürebilir olduğuna inanıldığı için çeşitli uluslardan oluşan bu imparatorluk geniş bir sivil kadro ile bir arada tutuluyor. Belki de bu, kralların toprakların idaresinde standart idari yöntemleri uyguladığı daha önceki merkezi hükümetlerden devralınmış bir gelenek. Akad'ın çöküşünden sonra Mezopotamya'daki birçok kent merkezinde çok sayıda yazıcının eğitilip görevlendirilmesi sürdürülüyor ama daha uzak bölgelerde buna son veriliyor.

III. Ur tabletleri

Yüz yıl devam eden III. Ur döneminde muazzam miktarda yazılı belge kaleme alınıyor; tek bir koyunun satın alınması gibi en sıradan işlemlerin bile kayıtları tutuluyor. Dolayısıyla bu dönemden kalan tabletler diğerlerine oranla çok daha fazladır. Çeşitli Mezopotamya kentlerinde yüz binlerce tablet bulundu. Bunların büyük bir kısmı özellikle "Asur" antikalarının çok revaçta olduğu on dokuzuncu yüzyılda izinsiz kazı yapanlar tarafından tüccarlara satıldı. Böylece çok önemli arşivler dünyanın dört bir tarafına dağıldı ve bunların hatırı sayılı bir kısmı da denetimsizlik ya da ilgisizlik yüzünden yok oldu.

Tabletlerin çoğu alçak höyüklerde bulundu ve bunların keşfi 1984'te de Sarzec tarafından Tello'da başlattığı çalışma gibi arkeolojik araştırmalara yol açtı. Burada 3000 tablet bulundu ama bu yaklaşık 35.000 tabletin yer aldığı arşivin yağmalanmasından sonra geride kalanlardı.[40] Yönetimle ilgili metinlere önce "insanlar ya da eşyalarla ilgili upuzun listeler" gözüyle bakıldı ama daha sonra bunların Mezopotamya kültürünün birçok yönü hakkında değerli bilgi kaynağı olduğu fark edildi. Her ne kadar yaklaşık 25.000 tabletin içeriği bugüne dek yayınlanmış olsa da bu alandaki çalışma kesinlikle sona ermiş değildir ve Ur tabletlerinin ekonomik, antropolojik ve politik değerlendirilmesi bile gelecek kuşaklar için çiviyazısı ile ilgili çok malzeme oluşturacaktır. En büyük arşiv koleksiyonlarına Ur'da değil daha küçük merkezlerde ve Tello, Drehem (eski hayvancılık merkezi Puzriş Dagan) ve Coha'da (eski Umma) rastlandı.

III. Ur bürokratları daha yüksek makamlara gelmelerine olanak sağlayan hiyerarşik bir yapı içinde çalışmaktalar. Görevli yazıcıların isimlerinin kayda alınmış olması sayesinde önemli sayıda kişinin kariyerlerini izleme olanağını buluyoruz. Ayrıca tabletler yıl isimlerine göre tarihlenmiş durumda

(*bkz.* sayfa 125). Tabletlerde gelen ve giden ürün ve canlı hayvanlar, yapılan işlem ve ödenen istihkaklar, ilerideki tarımsal ürünlerle ilgili tasarımlar ve harman sonu elde edilen kazanç, dağıtılan tohumlar ve tabii ki hesaplar ve vergi makbuzları kaydediliyor. Büyük kuruluşlarda görevlendirilen ya da atanan binlerce kişinin adı belirtiliyor ve arada bir ailelerin boyutu ve yerleşim görenekleri hakkında bilgi veriliyor.

Merkezileştirilmiş bir ekonomi ve yönetim

Belli alanlarda, özellikle tekstilde üretimin devletin tekelinde olduğu açıkça görülüyor. Keten ve yünlü kumaşlardan giysiler yapılıyor, bunların kalitesi, kesimi ve tasarımı sürekli olarak denetleniyor. Giysi sosyal konumun gözle görülür bir simgesi ve bazıları yalnızca belli meslek sahipleri tarafından giyiliyor. Avrupa'daki Sanayi Devrimi'nin ilk günlerinde olduğu gibi, dokuma alanında öncelikle kadınlar ve kızlar çalışıyor, bunların sosyal konumları ve çalışma koşulları hemen tüm diğer meslek dallarından daha alt seviyede bulunuyor.[41]

Hükümet üretimi artırmak amacıyla çeşitli standart ölçüler belirliyor.[42] Bunlar büyük oranda daha önce her kentin kendi belirlediği ağırlık ve ölçülerin yerini almış. Hesaplamada temel birim olarak gümüş kullanılıyor, çubuk halindeki gümüşler istenen ağırlıkta kesiliyor. En önemlisi, tarımsal yöntemler geliştirilmiş ve merkezi hükümet daha ileri sulama tekniklerini gerçekleştirmek için yatırım yapıyor. Hayvancılık, özellikle sığır yetiştiriciliği iklim koşullarının daha elverişli olduğu kuzeydeki vadilerde yoğunlaşmış. Yönetsel metinlerden anlaşıldığı üzere, balıkçılık, avcılık, bahçecilik ve hurma ağacı yetiştirme ekonominin bir bölümünü oluşturuyor. Bununla beraber bu, tüm ekonomik faaliyetin sıkı bir denetim altında olduğu anlamına gelmiyor. Elimizde sadece tapınak ya da kralın mülkiyetindeki malikâneler gibi büyük

kurumların resmi kayıtları var. Anlaşılan daha küçük ve özel mülk sahiplerinin kayıt tutma zorunluluğu yoktu.

Tüm ülke tarafından kullanılan yeni bir takvim geliştirilmiş, yıllara belli olaylarla ilgili isimler verilmiş: örneğin "Kralın kızının Anşam'daki *ensi* ile evlendiği yıl" ya da "XY tapınağının açıldığı yıl" gibi. Bu yöntem Akad döneminden beri uygulanmaktaydı.

Siyasal olarak ülke eyaletlere bölünmüş; her birinin kendi başkenti var ve kral tarafından atanan bir *ensi*'nin (eyalet valisi) yönetimi altında. *Ensi* istikrarı sağlamak ve vergileri toplamakla görevli ve krala karşı sorumlu. Dolayısıyla tüm kentler merkezi bir yönetime bağlı ve tapınakların mülkleri bile hükümetin denetimi altında.

Başkent olarak Ur

III. Ur Hanedanlığı'nın ilk iki kralının uzun yıllar ülkeyi yönetmesi (Ur-Nammu'nun yönetimi 18 yıl, oğlu Şulgi'ninki ise kırk sekiz yıl sürmüştü) reformların ve yönetimdeki değişimlerin başarıyla gerçekleştirilmesini sağlıyor. Ur kenti bu zengin imparatorluğun başkenti oluyor ve hanedanlığın merkezi, inşaat faaliyetlerinin odak noktası haline geliyor. Gerçekten de Wooley'in gün yüzüne çıkardığı ve Irak Eski Eserler Dairesi tarafından restore edilen kalıntıların Üçüncü Hanedanlığın görkemini yansıttığı söylenebilir.

Mezopotamya'da inşa edilen tapınakların en iyi durumdaki örneği olan büyük zigguratın yapımı Ur-Nammu tarafından başlatılmış ve oğlu ve halefi Şulgi (2094–2047) tarafından tamamlanmış. Kendi arazisi üzerinde yer alıyor ve pusula ibrelerine göre yönlendirilmiş. Ziggurat üç aşamada tamamlanmış; kocaman kumdan bir şato gibi, üst üste binen katmanlar yükseldikçe daralıyor. Temel kerpiçten oluşan ve muhtemelen daha önceki bir yapının kalıntıları üzerinde yer

alıyor. Erozyona karşı korumak için temelin üzeri zifte batırılmış 2,4 metre kalınlığında pişmiş tuğla ile örtülmüş. En alttaki bölüm 61 x 45,7 metre ebatlarında ama yukarıda biraz daha küçülüyor, zira duvarlar dikey değil, yapının daha sağlam kalması için meyilli olarak inşa edilmiş. Zigguratın yüksekliği 15 metre.

Yalnızca ikinci aşamanın birkaç metresi ayakta kalmış. Buraya üç rampadan ulaşılıyor. Ortadaki rampa dış yüzeye dikey olarak yükseliyor; yanlardaki iki rampa ise zigguratın bedenine paralel. Burada kaç basamak olduğu ve aslında kaç aşamadan oluştuğu belli değil. Ayrıca son platformda yüksek bir tapınağın var olup olmadığını da bilmiyoruz. Tüm yapı temele kadar uzanan birçok akaçlama borusu ile son derece özenle inşa edilmiş. Wooley kerpiç temelin kalın bir saz örgüsü ile örtülü olduğunu görmüş; bununla kerpiç ağırlığının daha düzgün bir biçimde yayılması ve temeldeki rutubeti alması amaçlandığı düşünülüyor.

Kendi platformu üstünde yer alan çifte duvarla çevrili ziggurat kent surlarının üstünde yükselerek çok etkileyici bir görüntü oluşturmuş olmalı. Sümer dilindeki adı *é-temen-nigur-ru* yani "temel platformu teröre karşı korunaklı ev". Wooley terasların kaplanmadığına, buralara ağaçlar dikilip pişmiş tuğladan akaçlama ve sulama sistemi oluşturularak "asma bahçe" haline dönüştürüldüğüne inanıyor. Bu "çamla örtülü yükseltiler" onun zigguratın "Tanrı Dağı"[43] olarak yapıldığını düşünmesine yol açmış. Bu, "anavatanı ormanlık ve dağlık olan Sümerlerin" Güney Mezopotamya'daki düzlüklere gelince harç olarak taş ve zift yerine kerpiç kullanarak "doğanın onlardan esirgediği yüksek bir yer inşa etmek zorunda kaldıkları" görüşünü destekliyor.[44] Arkeolojik bulgular zigguratta böyle ekili bir toprağın var olduğu iddiasını desteklemiyor; bu kadar açık arazide ekim yapmak oldukça büyük beceri ve çaba gerektirir. Zaten Mezopotamya literatüründe

böyle bir faaliyetten söz eden hiçbir bölüm bulunmuyor. Ayrıca zigguratın doğal bir dağı taklit ettiği ya da çağrıştığı da ileri sürülemez. Aksine, pusula ibrelerine göre yönlendirilişi ve dış yüzeydeki düzenli, uyumlu ayak ve girintiler, ayrıntılı merdivenler gibi mimari özellikleri de yapının yapay tasarımının altını çizmekte. Ziggurat aynı zamanda bir platformun bir başkası üzerine kurulması, temelin kaplanma ve yükseltilmesi gibi eski uygulamaların daha geliştirilmiş şeklidir. Öte yandan su baskınlarının yaşandığı bir bölgede tapınakların yükseğe inşa edilmesi, onların yalnız insanlar için değil onların yaşamlarını borçlu oldukları tanrılar için de güvenli ve korunaklı bir yer olmasını sağlamıştır. Aynı zamanda bunlar insanlığın seçkin temsilcilerinin cennete ulaşmasını da kolaylaştırmaktadır.

Bir başka iddia olan tapınakların astronomik deneyler için gözlemevi olarak kullanıldıklarının ne derece geçerli olduğu bilinmiyor. Güney kentlerdeki bu zigguratlar, günümüzde kent merkezlerinde görülen gökdelenleri çağrıştırıyor. Bunlar kapitalist dünyamızda şirketlerin meskenidir ve dinamik girişimleri temsil ederler. Upuzun boyları ve bulutlara doğru uzanan sipsivri tepeleri ile dinamik temel ekonomik değerleri vurgularlar. Mezopotamya'daki zigguratlar sonsuz değerleri ve hiyerarşik bir sosyal düzeni çağrıştırıyor. Geniş temelleri yere sapasağlam basar, yüzlerce basamaklı geniş rampaları ile daha yüksekteki platforma ulaşım yavaş ve törenseldir. Gökdelenler ancak elektrikli asansörler icat edildikten sonra yapıldı! Zigguratlar aynı zamanda işlevseldir. Sağlam ve erişilmesi kolay olmayan iç mekânları ile gene sımsıkı kapalı ve korunaklı olan daha önceki binaların güvenliğini sağlarlar. Mimari yapıları tümüyle törenseldir ve Mezopotamya'da kentleşmenin en saf anıtsal mimarisini temsil ederler.

Wooley'e göre kutsal sembollerle dolu olan ziggurat "Yakup'a cennete çıkan merdivenleri ve bunlardan inip çıkan

melekleri gösteriyor". Onun zihninde "tören giysileri içinde ellerinde Nannar'ın heykelini ve amblemini taşıyan rahiplerin renkli tuğlaların önündeki üçlü merdivenlerden inip çıkmaları" canlanıyor.[45] Bu hayali aslına epey uygundu, zira bazı metinlerde daha genel olarak zigguratta ve yanındaki tapınakların tepe platformlarında düzenlenen ayinlerden söz ediliyor. Kentin ve tüm ülkenin ortak deneyimleri için toplu gösterilerin ve kamusal törenlerin son derece önemli olduğu göz önüne alınırsa, ilk merkezi devleti kuranların yalnız Ur'da değil birçok yerde ziggurat inşa etmelerine şaşmamak gerek. Doğal olarak, en büyük ve önde geleni başkentte bulunmaktadır. Yakınlardaki Eridu yeniden canlandırılmış ve Ur-Nammu'nun torunu Amar-Sin burada bir ziggurat yaptırmış. Toplumsal göstergebilim açısından bu yapılar çağa ayak uydurmakta, zira çok katlı ziggurat en üst kademede yer alanların tanrıların huzuruna ulaştığı kocaman, üç boyutlu bir hiyerarşik toplumu temsil ediyor.[46]

Çok uzaklardan seçilebilen ziggurat Ur'daki dinsel ayinlerin sadece bir bölümünü oluşturuyor. Daha önce belirtildiği gibi, tüm arazi kalın (22 metre kalınlığında ve 8 metre yüksekliğinde) tuğla bir duvarla desteklenen yapay bir platform üzerinde ve dış cephesi hatırı sayılır (45 derecelik) bir eğimde. Düz sütunlar zigguratın eklemlerdeki uyumunu tekrar ederek kutsal bir eyalet olan Ur'daki birliği vurguluyor. Kuzeybatı köşesi ay tanrısı Nannar'a adanmış. Burada çift duvarla çevrilmiş sütunlu bir avlu ve giriş kapısı üzerinde kocaman bir kule bulunuyor. Bunun yanında ne amaçla yapıldığı bilinmeyen Enunmah adında büyük, kare planlı bir bina var. Burası hazine olabilir.

Daha sonraki dönemde Gipar ve Ur

Nannar'ın eşi Ningal'a adanmış olan güneydoğudaki köşede Gipar adıyla bilinen kocaman bir bina topluluğu var. Bu,

özellikle kentin dinsel yaşamındaki önemi nedeniyle, Ur'daki en ilginç anıtlardan biri.[47] III. Ur dönemine ait bu yapı muhtemelen Erken Hanedanlık dönemine tarihlenen bir binanın üzerine inşa edilmiş; burada tipik planokonveks tuğlalarla örülmüş duvar kalıntılarına rastlandı. Gipar'ın Naram-Sin'in kızı Enme Nannar'ın selefi Enheduanna'nın yaşadığı Akad döneminde işlevsel olduğunu biliyoruz. Daha sonra Lagaşlı Ur-Bau kendi *en*-rahibesini buraya yerleştiriyor. III. Ur döneminin başlangıcına kadar kullanılan yapı daha sonra büyük çapta genişletilip yeniden düzenleniyor.

İnşaatçılar geleneğe uygun olarak önce tesviye edilmiş eski yapı kalıntıları üzerine bir set kurarak işe başlıyorlar. Sonra setin tüm sathında yapılması tasarlanan binanın kalın, kısa kerpiç tuğlalardan örülecek duvarların sınırlarını belirleyen ikinci bir alt yapı oluşturuyorlar. Daha sonra bu sınırın içi doldurulup tesviye ediliyor ve asıl duvarlar örülüyor. Kapı pervazlarındaki yazıtlarda burasını yaptıranın Ur-Nammu olduğu bildiriliyor. Kapıları daha sonra torunu Amar-Sin yaptırmış.[48] Çevrilmiş alandaki diğer binalarda olduğu gibi sütunlarla desteklenen bu duvarın içinde tüm bina boyunca uzanan bir koridor yapıyı ikiye bölüyor. İçeride çevresinde çeşitli büyüklükte odalar bulunan avlular var. Bu odalar yerel mimari özellikleri sergiliyor ve depo, mutfak ve benzeri işlevler görüyor. Bina *en*-rahibesi ve onun çok sayıda hizmetkârının yanı sıra kendi özel "dairesi" bulunan tanrıça Ningal'in meskenini oluşturuyor. Ana avlu özel bir evdeki gibi çok amaçlı odalarla çevrili; burada depolama kavanozları, arazinin yönetimi ile ilgili bir arşiv ve girişteki gibi bir bekleme yeri bulunan *cella* ya da kült odası var. Tanrıçanın heykeli bir kürsü üzerine yerleştirilmiş.

Bu kutsal mekâna ilaveten rahibenin dairesi yakınına daha başka ibadet yerleri yapılmış; metinlerden öğrendiğimize göre rahibe burada "kralın sağlığı için dua etmekle" yüküm-

lü. Kazılar bu yapının III. Ur döneminden sonra da ara ara kullanıldığını ortaya koydu. Hanedanlığın çöküşünden sonra *en* (Akad dilinde: *entu*) o kadar önem kazandı ki mezarları Gipar içinde bulunan rahibeler için bir kült dahi oluştu; bunların bazılarına ölümlerinden altmış yıl sonra bile düzenli ve özel sunumlar yapılmaktaydı.[49] İşin ilginç yanı, yazılı tuğlalarda burasının İsin'li İşme-Dagan'ın kızı ve *en*-rahibesi olan Ennnaatum (y. MÖ 1953–1935) tarafından büyük oranda yenilenmiş olduğu belirtiliyor.

Daha sonra Gipar'da çeşitli dönemlerde yıkım ve yenilenme yaşanmış ve yapı grubu sonunda tümüyle yok olmuş. Son kez Mezopotamya'nın bağımsızlığının son döneminde yenilenmiş. Yenilenme, terk edilmiş tapınakları yeniden canlandırmak isteyen Babil'in son Kralı Nabonidus (555–539) döneminde gerçekleşmiş. Bunu kralın bu girişimle ilgili uzun ve ayrıntılı yazıtlarından öğreniyoruz. Kral bunlarda o dönemde kimsenin bu rahibelerin varlığından haberdar olmadığını, kendisinin de bu konudaki bilgiyi bir rahibe ve onun eşyalarından söz eden I. Nabukadnezar'ın (1126–1105) eski bir yazıtından elde ettiğini belirtiyor.[50] Bu konuyu araştırırken kızı Ennigaldinanna için son *entu*-rahibesinin giysisinin ve takılarının kopyalarını yaptırmış. Rahibenin Gipar'da eski yazıtlı tuğlalardan ve sunulan armağanlardan oluşan bir antika koleksiyonu varmış. Bilinçli olarak eski bir uygulamayı canlandıran ya da yeniden keşfeden bu Babil prensesi, yirmi üçüncü yüzyılda yaşayan Enheduanna'dan bu yana babalarının siyasal beklentileri ile tanrıların ölümsüz varlıkları arasında bocalayan kadınların son temsilcisi olmuş.

III. Ur krallığı: kraliyet ilahileri

Nippur'daki heykellerin üzerinde hâlâ seçilebilen eski Akad kraliyet yazıtları, incelenip okunabilmesine karşın, III. Ur

kraliyet yazıtlarının birebir benzeri değildir. Belki de Akad İmparatorluğu'nun yıkılışı, uzun yıllar süren yabancı egemenliğinin ve eski kentlerin ayrılıkçı tutumlarını bastırma çabalarının siyasal ve askeri güce karşı direnişinden kaynaklanıyordu. Ayrıca yeni "imparatorluğun" güneydeki iki geleneklere bağlı kentten, hanedanlığın meskeni Uruk ve yeni başkent Ur'dan yönetildiğini unutmamak gerek. Bu kentlerdeki yerel yönetim geleneği bu dönemdeki kraliyet biçimini ve dilini etkilemiş olmalı. Bu nedenle III. Ur krallarının dinsel ve törensel rollerini vurgulamalarına ve bunun rahipler tarafından kendi kutsal faaliyetlerini güçlendirmek amacıyla yeniden yorumlanmasına şaşmamak gerekiyor.[51]

Her ne kadar Ur yönetiminin gücü ve başarısı büyük çapta zaferlere ve güç kullanımına dayanıyorsa da ender durumlar dışında bu güç kullanımı, zaferler ve savaşlar yazıtlardan ziyade yıl isimleriyle sergileniyor. III. Ur devletinin ana yazılı kaynağını oluşturan kraliyet ilahileri bu yüzden Akad kraliyet yazıtlarından çok farklıdır. İlahilerde genellikle dünyevi başarılardan söz edilmez, zira Ur kralları geleneğe ve dinsel adetlere saygılı olduklarını öne çıkarmak istiyorlardı. Aynı zamanda dinsel kurumlar ve tapınak arazileri üzerinde görülmemiş bir denetim oluşturmayı başardılar ve en önemli tören ve ayinlerde en önplanda oldular Kralın tanrılarla insanlar arasında en yüce aracı olduğu konusundaki geleneksel görüş ve Akadlardaki kraliyet kültü yeniden canlandı. Bu, kral ile uyrukları arasında radikal siyasal ve ekonomik değişimleri başlatmak için gerekli olan bir mesafe oluşturdu.

Kraliyet ilahileri bu fikirlerin şekillenmesi ve yayılması için önemli bir ortamdı. Çoğu Eski Babil'de okullarda okutulan kopyalar aracılığıyla hayatta kaldı. Bu uygulama özellikle Ur-Nammu'nun oğlu ve ardılı olan ve ülkeyi 2094'ten 2047'ye kadar kırk yedi yıl yöneten Şulgi döneminde gelişti. Kraliyet ilahileri çeşitli biçimdedir; bazıları doğrudan doğruya ilahla-

rın "yaşamını" kutsadığı krala hitap eder, bazıları çok daha karmaşık ve kral tarafından dile getirilmektedir. Bunlar büyük bir olasılıkla saraydaki törenlerde söylenmekteydi.[52] İlahilerin tamamı resmi yazılı belgelerde de kullanılan Sümer dilindedir. Bu durum seçkin yöneticilerle o dönemde (belki eskiden de) Sümer dilini bilmeyen sıradan insanlar arasındaki mesafeyi daha da arttırıyor olmalıydı.[53] Saraydaki ozanların Sümer dilinin bütün inceliklerini ustaca kullanmaları bu dilin aydın çevrelerde varlığını sürdürdüğünün kanıtıdır.[54] Bu ilahilerin başlıca hedefi "tanrılar tarafından seçilen" kralın özel konumunu vurgulamak,

> Çoban Şulgi, senin tohumun kutsal rahme yerleştirildi
> Annen Ninsun seni dünyaya getirdi, senin kişisel tanrın
> iffetli Lugalbanda seni biçimlendirdi, Nintu ana seni besledi,
> An sana iyi bir isim verdi, Enlil başını dikleştirdi, Ninlil seni sevdi.[55]

ve adını ölümsüzleştirmekti:

> Kralın adının gelecekte de anılması için
> Ur kralı Şulgi gücünün şarkısını, kudretinin şarkısını yazdı,
> üstün bilgeliğinin ölümsüz iletisini
> geleceğe taşımak için.
> Bunu Ninurta'nın güçlü oğlunun önüne serdim,
> gelecek için gözlerinin önüne.
> Şarkıda gücünü övüyor,
> Değerli bir armadan olan bilgeliğini övüyor.[56]

Kralın kişiliğinin tüm özellikleri övülüyor: görünümü ve duruşu –"Kralım, kim senin kadar güçlü olabilir? Kim seninle boy ölçüşebilir?" (Şulgi D nakaratı)–; zekâsı, atletik becerileri, eski bir kraliyet sanatı olan avcılığı (tuzak kurmak yerine aslanla yüz yüze dövüşür) ve bilgisi: "Kimse benimki gibi bir

tablet yazamaz ... toplayıp çıkaramaz, sayamaz ve hesap yapamaz, (Ben) bunları (tüm dersleri) öğrendim," (Şulgi B, C nakaratları).[57] O müzikte üstün başarıya sahiptir, sesi çok tatlıdır ve en zor enstrümanları dahi çalabilmektedir. Ayrıca kehanetleri yorumlamakta da ustadır; kimse karaciğerleri onun kadar ustalıkla yorumlayamaz.[58] Bu ilahiler kuşkusuz abartılı ama aynı zamanda o dönemde sarayda hangi niteliklerin ve başarıların övgüye layık bulunduğunu da ortaya koyuyor. Müzik ve şiirin çok önemli rolü olduğu kuşkusuz ve anlaşıldığına göre saraydaki hanımlardan bazıları bizzat şiir yazmayı denemiş (ya da bir halk ozanını görevlendirmiş), çoğu kez kralla özel yakınlığını dile getirmiş.[59]

Bu mükemmel kralla ilgili övgüler birtakım dalkavuk saray ozanlarının krallığın ötesindeki dünyaya aktardıkları gerçek dışı ürünler olarak göz ardı edilebilir. Fazla geçerli olmayan bir dille ama ustalıkla yazılan bu şarkıların "popüler" olduğuna inanmak oldukça zor. Öte yandan bunlar önerilen krallık kavramı açısından ilginç. Bir yandan kralın özellikle başarılı olduğu vurgulanırken görevlerini şevkle ve bilgelikle yerine getiren bir insan olduğu yadsınmıyor. Öte yandan tanrılarla özel bir yakınlığı olduğu, sadece insanların temsilcisi olmakla kalmayıp bir şekilde onlarla kan bağı bulunduğu ileri sürülüyor. Bu alanda en ilginç ilişki kralla tanrıça İnanna arasındaki ilişkidir; bu konuya daha önce de değinmiştik.[60]

İnanna'nın kocası olarak kral

III. Ur döneminde, özellikle Şulgi'nin yönetiminde kraldan Akad kralları için kullanılan "İnanna'nın sevgilisi" ya da "İnanna'nın gözbebeği" deyimleri yerine "İnanna'nın kocası/eşi" diye söz ediliyor. Aslında kraliyet ilahilerinde ilişkinin cinsel yönü üzerinde duruluyor. Şulgi ilahilerinin birinde tanrıça kraldan söz ederken geleneksel sevgilisi ve damadı olan

çoban Dumuzzi'nin adını kullanıyor. Onların ilişkisini kutsayan birçok ilahi var.[61]

Yumuşak elleriyle kalçalarımı okşarken,
Efendim Kutsal İnanna'nın üzerinde yatarken,
Çoban Dumuzzi
(kucağında) beni sütüyle rahatlattı,
Çünkü kollarımda ... gevşedi,
Çünkü özel ... (ve) özel bira gibi bana dokundu
[çünkü] eteğimin tüylerini [kabarttı]
Çünkü ...'in tüyleriyle oynadı,
Çünkü cinsel organımın üzerine ellerini koydu
Çünkü nazik rahmime girdi.
Çünkü "siyah çizmesi" gibi ...
Çünkü "siyah teknesi" gibi ...
Çünkü yatakta bana hoş (sözler) söyledi,
Ben (de) efendime güzel sözler söyleyeceğim.
Ona güzel bir yazgı bağışlayacağım.[62]

Tanrıça kralın sevişmesinden o kadar hoşnut kalmıştır ki onu "güzel bir yazgı bağışlayarak" kutsar.

III. Ur döneminde İnanna hakkındaki metinlerin çoğunda onun cinsel gücü başlıca özelliğidir. O Freud'un *id* kavramını çağrıştıran güçlü bir ilkel dürtünün tanrıçasıdır. İnanna saldırganlığa varacak ölçüde hırslı, "savaşmayı seven", muazzam cinsel iştaha sahip biri olarak tanımlanır. Enki gibi tanrıların tohumlama ve dölleme güçlerinin aksine onun özel armağanı, metinlerde, sonu gelmez orgazm potansiyeline sahip vulva ile ilişkilendirilen arzusudur.[63]

Akad döneminde Enheduanna, İnanna'nın yıkıcı coşkusunu, tanrıçanın ürkütücü *me* özelliğini vurguluyor. III. Ur döneminde teolojik görüşü politik nedenlere dayandırma örnekleriyle karşılaşıyoruz. İnanna'nın eşi olarak kral karmaşık bir konumdadır, ülkenin tanrılarıyla yakın bağlantıları olan

metaforik krallıkla aynı düzeydedir. Kral Ninsun'un "çocuğu", (kutsal) Gılgamış'ın "kardeşi", Lugalbanda'nın "oğlu" ve İnanna'nın "kocası" olarak anılıyor. İnanna'nın eşi olarak aynı zamanda Çoban Dumuzzi'dir. Bu çoban hakkında çok sayıda öykü var. Gerçek bir çoban gibi davranıyor, ahırda yatarak çevresindeki hayvanların çiftleşmesinin bitmesini bekliyor. Bu arada İnanna sabırsızlıkla onun gelip kendisiyle sevişmesini bekliyor. Ama çoban aynı zamanda, özellikle "İnanna'nın Öbür Dünyaya İnişi" isimli söylencede belirtildiği gibi, lanetlidir.[64] Çok sayıda ilahi ve şiirde onun öbür dünyadaki iblislerden korkup boşuna kaçmaya çalışması anlatılıyor.

Kraldan çoban Dumuzzi olarak söz eden kraliyet ilahileri Dumuzzi'nin akıbetine değinmiyor. Bunlarda çoban tanrıçanın güveyi olarak üstlendiği rolü oynuyor, tıpkı Enheduanna'nın "Nannar'ın gelini" olarak isimlendirilmesi gibi. Bu, Ur'da geleneksel olarak bir erkek ve bir kadın tarafından yürütülen eski *en* makamının yeni bir yorumu olabilir. Aynı zamanda bu III. Ur krallarından binlerce yıl önce Uruk'ta İlk Hanedanlık dönemindeki krallarla ilgili öykülerin çok tutulma nedenini açıklayabilir. Bu öykülerde İnanna ile olan yakın ilişkinin yöneticinin temel gücünü oluşturduğundan söz edilir. Öykülerin hepsi Uruk ile doğudaki dağlarda yer aldığı ileri sürülen Aratta ülkesi arasındaki rekabet hakkındadır.

Kentlerdeki bu rekabetin sonucunu Uruk ve Aratta *en*'lerinden hangisinin İnanna'yı daha hoşnut kılacağı belirler. Bir ara Enmerkar Aratta *en*'ine tanrıçayı ancak düşlerinde görebileceğini, oysa kendisinin onunla yatarak "tatlı bir uyku" çektiğini, İnanna'nın "süslü yatağında onunla on beş çift saat" birlikte olduğunu söyleyerek onunla alay eder.[65] Bu öyküler daha eski öykülerde ele alınan konulardan oluşmuş olabilir ve III. Ur dönemi saray ozanlarının yeni uydurmaları olarak algılanmamalıdır. Bununla beraber, erkek *en*'liğin vur-

gulanması tipik bir Uruk geleneğidir ve laik gücün kaynağı önemsenmeye devam edilir. "İnanna'nın *en*'i" unvanını alan Şulgi Uruk öykülerinden yararlanarak kendi fetihlerinin ve reformlarının İnanna'nın "aşkı" ile kutsandığını iddia edebilir. Onun tanrılarla sözde akraba oluşu ve özellikle Inanna ile evlilik ilişkisi belki de tapınak yönetimine müdahale gibi tartışmaya açık reformlarının eleştirilmesini önlemeyi amaçlıyordu. Krallığının yirmi birinci yılından sonra o döneme kadar bağımsız olan eski Sümer tapınaklarını devlet denetimi altına aldı ve onlardan vergi topladı.[66] Yalnızca Nippur'daki İnanna tapınağı gibi birkaç kurum göreli olarak bağımsızlığını sürdürdü.[67]

Bir başka Şulgi ilahisinde kralın ülkesinde önde gelen tapınakları ziyareti anlatılıyor.[68] Bu tür halka açık gösteriler çok önemliydi zira bu muhteşem gösteri sırasında hükümdar sayısız armağan alıyor ve büyük saygı görüyordu. Burada da Mezopotamya kentlerinin geri planında halka açık törenlerin önemine, geniş kapsamlı denetim gücüne sahip merkezi bir hükümet ve dinsel, törensel ortam ile *realpolitik* arasındaki bağlantıya tanık oluyoruz. Bir merkezi hükümet geniş kapsamlı denetim gücüne sahip olsa da eski kurumları, özellikle tapınakları karşısına almamaya özen göstermek zorundaydı. Kral tapınak hiyerarşisinde üst düzeyde bulunan yetkilileri bir oranda kontrol altına alabilir ve belli sektörlerin, özellikle ekonomik açıdan üretken olan tarım ve dokuma sanayisinin devletçe denetlendiğini ilan edebilirdi ama tüm bunların tanrılar tarafından onaylanması gerekiyordu. Örneğin atamalar kehanetlere dayanarak yapılıyor (bu kehanetler dinsel ve siyasal açıdan doğru karar alınıncaya kadar tekrar edilebilirdi), önemli reformlar tanrılara danışılarak gerçekleştiriliyordu.

Kralın tüm önde gelen tanrılarla yakın işbirliğinde olduğunu ortaya koyan kanıtlar da yaşamsal önem taşıyordu. Kent tanrılarının çeşitli kültlerinde onların heykelleri nehirler bo-

yunca uzun "gezilere" çıkanlıyor, akrabalarını görmeye gidiyormuş gibi "birbiri ardına kentleri ziyarette" bulunuyordu. Bir anlamda bu tanrılar zaten akrabaydı; çünkü resmi panteon, o dönemin toplumsal yapısına uygun biçimde, baba soygelimli akrabalık yapısı oluşacak şekilde yeniden düzenlenmişti.

III. Ur'un sonu

III. Ur hükümetinin daha önce görülmemiş bir denetim sağlamada gösterdiği başarı hanedanlığın çökmesinde etkin bir rol oynadı. Bürokrasideki karmaşık yapılanma hızlı karar vermeyi gerektiriyordu. Aşırı tahıl üretimi toprağın veriminin azalmasına yol açtı. Başarı ile uygulanan vergilendirme sistemi nüfusun büyük bir kesiminin yükünü giderek artırdı. Batıdaki çölün çevresinden ve Akad topraklarının ötesinden gelen yeni göçmen dalgaları merkeze bağlı bölgelerdeki siyasal dengeyi bozdu.

Amoriler ya da Martu adı verilen yeni gelenler kabile düzeni içinde yaşayan gruplardı ve Mezopotamya metinlerinde belirtildiği gibi vahşi ve yasa tanımayan göçerler değillerdi. Daha sonraki kitlesel göçlerde görüldüğü üzere, yeni gelenler kabile ilişkileri ya da değiştokuş sayesinde mevcut ağın içinde kendilerine yer bulabiliyor, oradaki yerleşik nüfus içinde etkin olabiliyorlardı. Babil'de ve özellikle Fırat'ın orta kesiminde Amori kabile başkanları yeni yerleşim yerleri oluşturdular. Bunun sonucunda otlaklarda ve tarıma elverişli arazilerde büyük rekabet yaşandı ve yeni siyasi güçler oluştu. Ur hükümeti doğu ve kuzeydoğudaki eyaletlerdeki denetimini yitirdi ve kral Şu-sin (Amar-Sin'in ardılı, y. 2037–2027) ayaklanmaları ve göç dalgalarını önlemek için son çare olarak 270 km uzunluğunda bir duvar örülmesini emretti. III. Ur'un son kralı İbbi-Sin (y. 2026–2004) yalnızca kırsaldan gelen kabile dalgaları ile değil, Sümer ülkesindeki ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kaldı. Diplomasi ile askeri gücü birlikte

kullanarak kırılgan bir barış sağlamayı başardı ama sonunda giderek güçlenen eyalet yöneticileri ile imzaladığı kısa süreli anlaşmalar geçersiz kaldı. Bu durum kralın Mari'nin eski valisi ve Ur devletinin bir vasalı ve görevlisi olan, Orta Babil'de büyük nüfuz kazanmış İşbi-Erra ile yazışmalarında dile getiriliyor. Başkentte ciddi bir gıda kıtlığı baş gösterince İşbi-Erra tahıl sevkiyatına el koyarak kenti ele geçiriyor. Nippur ve İsin ile, birini öbürüne karşı kullanarak anlaşmalar imzalıyor ve Ur'un diğer düşmanları ile işbirliği yaparak sonunda III. Ur İmparatorluğu'ndan geride kalanını denetimi altına alıp İsin'de yeni bir hanedanlık kuruyor.

Ur kenti yağmalanıyor ve yakılıp yıkılıyor. Bunu yapan Amoriler ya da İşbi-Erra'nın askerleri değil, İran'ın batısında Ur'a bağlanmış ve uzun süre baskı altında yaşamış olan Elam ve Şimaşki halkı. Yıkım geniş çaplı ve korkunç oluyor. Kutsal bölge yağmalanıp yakılıyor, tapınak hazineleri talan ediliyor, yerleşim yerleri ateşe veriliyor ve sağ kalanlardan esir alınmayanlar, çevredeki tarlalar yakıldığı ve su kaynakları zehirlendiği için açlıktan ya da hastalıktan ölüyorlar. En azından bu senaryo Sümer dilinde yazılmış, yaklaşık 520 mısra uzunluğunda bir şiirde dile getiriliyor.[69]

"Ur'un Yıkılması Üzerine Ağıt"

Şiirde kentin, onun tanrılarının ve halkının çektiklerinin yanı sıra başkentin yıkılışının tüm ülkedeki etkileri anlatılıyor. Bu, alışılagelmiş yaşam tarzının yok oluşunu aktaran genellikle olumsuz cümlelerle dile getiriliyor:

> Dicle ve Fırat kıyılarında "kötü otlar" yetişiyor,
> Kimse yola çıkmıyor; kimse ana yolları kullanmıyor,
> Kent ve çevresi yakılıp yıkılmış,
> (...)
> Bereketli topraklar çapalanmıyor, tarlalara tohum atılmıyor,

Öküzleri güdenin şakrak sesi ovada yankılanmıyor,
(...)
Ahırda çıngırak sesleri duyulmuyor.

Tanrılar tapınakları terk etmiş, tapınaklar yağmalanmış, *en*-rahipleri kaçırılmış, hazineler talan edilmiş. Sonra Ur'daki durum anlatılıyor; açlık çekilmekte, kral bile yiyecek içecek bulamıyor, tüm depolar boşaltılmış. Hatta "Ur'daki köpekler bile artık surların dibini koklamıyor", zira bulabilecekleri hiçbir yemek artığı yok. Sonra tanrılar uzun süredir sıkıntı çeken kentin yenilenmesine, düşman ülkelerin aynı felaketi yaşamasına karar veriyor. Şiir baştaki sızlanmalar yerine bir dizi olumlu karar ya da kutsamalardan söz ederek yeniden refaha kavuşmanın habercisi oluyor:

Dicle ve Fırat (yeniden) su taşımakta; dileriz An bunu engellemez,
(...)
Kanallar su ile dolmakta ve tarlalarda buğday yetişmekte; umarız An bunu engellemez,
(...)
Bataklıklarda sazlar boy atmakta ve kamışlar filizlenmekte; umarız An bunu engellemez.
(...)
Ülkede nüfus kuzeyden güneye artmakta; umarız An bunu engellemez,
(...)
Kentler yeniden kurulmakta, insanlar çoğalmakta; umarız An bunu engellemez,
(...)
Umarız Ur'da bereket uzun ömürlü olur.
İnsanlar güvenli otlaklara uzanır ve çoğalır!
(...)
Ey Nannar; ey senin kentin! Ey senin tapınağın! Ey, senin halkın!

Şiirin çevirmeninin belirttiği gibi, bu ağıt Ur devleti ile eski Ur yöneticisi İşbi-Erra'nın kurduğu İsin hanedanlığı arasındaki devamlılığı sergilemek için yazılmış ama İsin devletinden açıkça söz edilmiyor. Ağıt "Agade'nin Laneti" örnek alınarak yazılmış ama burada Ur'un şanssız son kralı İbbi-Sin tanrılara saygısızlıkla suçlanmıyor, tanrıların belirlediği bir kaderin kurbanı olarak ele alınıyor.[70] Ulu tanrılar, özellikle Enlil seçtikleri bir kente siyasal güç ve refah bağışlayabilir, diledikleri anda bu desteği geri çekebilirlerdi. Şiir şimdi sıranın İsin'e geldiğini ve Ur'a karşı kazandığı zaferin tanrılar tarafından onaylandığını ileri sürüyor.

İşbi-Erra ve yandaşları hiç beklemeden Ur devletinin yasal varisleri olduklarını ilan ederek eski "imparatorluğun" ideolojik yöntemlerinin çoğunu benimsiyorlar. Öte yandan, –her ikisi de egemenlik peşinde olmalarına karşın– ne İsin ne de Larsa Sümer ve Akad'a egemen olmayı başaramıyorlar. Ur ağıtında siyasal mesajın yanı sıra Mezopotamya'daki yaşamın bir kesiti veriliyor. Nehirlerin tüm yaşama, bataklıklardaki doğal kaynaklara ve çiftçilerin ve sütçü kadınların şarkılarına yansıyan iyi işlenmiş topraklara hayat verdiği belirtiliyor. Neşeli etkinlikler, "tapınaklardan yükselen sesler" (burada davulların ve diğer müzik aletlerinin çalınması kastediliyor), sunulan yiyeceklerin bolluğu, kızarmakta olan etin kokusu, düzenli bir sosyal yaşam, adalet mekanizmasının işlemesi ve uzmanlar tarafından yönetilen ayinler kentsel yaşamın ayırt edici nitelikleri olarak tanımlanıyor.

Yıkılan kentler üzerine ağıt yakmak Sümer edebiyatının önemli bir bölümü olup yaşanan felaket normal koşullardaki kentsel ve kırsal yaşam ile karşılaştırılıyor. Tanrıların saldırganlık olarak yorumlayacağı tehlikeli eylemler –özellikle tapınakların yenilenme amacıyla yıkılması–üzerine kaleme alınıyor. Öte yandan bunların alt anlamı kentlerin, hanedanlıkların ve devletlerin yıkılış ile yeniden doğuş arasında sü-

regelen bir gel-git olayının bir bölümü olduğu. Bir kentin yıkılması, en yıkıcı saldırıda bile, tüm kentlerin yok olması; bir kraliyet sülalesinin yok olması, krallığın sonu, bir hükümet değişikliğinin yurttaşların çoğunun hayatında büyük bir değişime yol açması anlamına gelmiyor. Mezopotamyalılar, belki de çoğunlukla istikrarsız olan ekonomi deneyimleri yüzünden uzun vadede kültürlerinin son derece sağlam temellere dayandığına ve canlı kalacağına inanıyorlar. Yıkılan kentler üzerine yakılan ağıtlar, tarihteki yerlerini alırken "kentlerin yeniden kurulabileceğine" ve hayatın devam edeceğine olan inançlarını doğruluyor.

Ur kentine gelince, III. Ur Hanedanlığı'nın yıkılması onun imparatorluğun başkenti olarak taşıdığı önemin ortadan kalkması anlamına geliyordu. Öte yandan kent yeniden canlandı ve yüzyıllar boyu gelişimini sürdürdü. Eski Babil döneminde önemli bir eğitim merkeziydi ve bu ayrıcalığı siyasal ününden çok daha uzun sürdürdü. Mezopotamya döneminin sonuna kadar, çiftlik hayvanlarının üremesiyle güçlü bağlantıları bulunan Ay tanrısı Nannar'ın ve onun eşi Ningal'in meskeni olarak büyük kült merkezlerinden biri olmaya devam etti.

Daha önce Kassit yöneticilerinin tapınakları yeniden inşa ettiğini ve Babil krallarının Ur'daki tapınakların yenilenme ve bakımına katkıda bulunduklarını gördük. Ekonomi konulu tabletler ticarette de eski geleneklerin sürdürüldüğünü gösteriyor.[71] Ur, Mezopotamya'daki kentleşme fikrinin ne denli sarsılmaz olduğunu, karmaşık bir kentsel altyapıya sahip dinsel bölgelerin politik ve ekonomik başarısızlıklara, daha da önemlisi, başarılara göğüs gerebildiğini kanıtlayan bir örnektir. Akad ve Ninova, hatta Mari, asla eski politik güçlerine ulaşamadı. Ur sadece Elamlıların yol açtığı yıkımdan sağ çıkmakla kalmadı aynı zamanda Yakındoğu'da daha önce görülmemiş, en çok merkezileşmiş devlet sistemi olarak kaldı.

6 Nippur

Nippur ismi binlerce yıl varlığını sürdürdü; yerleşimin günümüzdeki ismi Niffer'dir. Babil ovasının ortasında, eski Şattül Nil nehir yatağının kıyısındaki Divaniye kentinin yakınında yer almaktadır. Nippur bölgesi bataklıktı ve 1880'lerde yalnızca tekne ile ulaşılabiliyordu.[1] Mezopotamya döneminde kent Fırat kıyısında idi[2] ve nehir kuzeydeki Sippar'a, daha aşağıda Kiş ve Ebu Salabih'e ve daha güneydeki Şuruppak ve Uruk'a uzanıyordu. Babil'in coğrafi merkezinde yer alması Nippur'un gelişmesinde önemli bir unsur olmuştur.

NİPPUR'DAKİ KAZILAR

Nippur'daki kalıntılar 2,5 kilometrekareden daha geniş bir alana yayılmış olup en yüksek noktası yerden 25 metredir. Kent yerel halkın Şattül Nil adı verdiği derin bir nehir yatağı ile ikiye bölünmüştür. Eski nehir yatağının oluşturduğu yarığın iki tarafında birçok höyük bulunmaktadır.

Buradaki büyük *tell* uzun süre önce kâşiflerin dikkatini çekti. İngiliz maceraperest ve arkeolog Austen Layard 1851'de buraya geldi. Höyüğün farklı noktalarında hendekler açmaya başladı ama bölgedeki olumsuz iklim koşulları yüzünden iki hafta sonra çalışmalarını bırakmak zorunda kaldı. Bir daha da geri gelmedi.[3]

1880'lerde Amerikalılar Yakındoğu arkeolojisine büyük bir ilgi duymaya başladılar ve İncil'de anlatılanları doğru-

lamak ve eski eser bulmak yarışına katıldılar.[4] Pensilvanya Üniversitesi Mezopotamya'ya bir araştırma heyeti göndermeye karar verince o zamana kadar üzerinde çalışılmamış Nippur'u seçti.[5] Bölgeyi tanımayan ve yerel adetler hakkında bilgisi bulunmayan J. P. Peters 1857'de buradaki ilk kazının başkanlığını yaptı. Bu girişim Amerikalıların kampının basılması ve bir yerlinin hırsızlık yaptığı gerekçesiyle öldürülmesi ile sonuçlandı. Bu başarısızlıktan yılmayan Peters ertesi yıl tekrar gelip büyük bir hevesle kendi oluşturduğu yöntemlerle farklı noktalarda hendekler, tüneller ve çukurlar açmaya ve kazdığı toprakları gelişigüzel yerlere atmaya başladı; kısa sürede bu toprak yığınları tedirgin edici boyutlara ulaştı.[6] Böylesine "savruk" bir biçimde yürütülen kazıya maddi destek sağlaması birtakım sonuçlara ulaşmasına bağlıydı.[7] Elde edilen bulgular gerçekten etkileyiciydi: Yaklaşık 17.000 tablet Philadelphia'ya gönderildi.

1890'da son derece hırslı Alman Asurbilimci H. V. Hilprecht işi devraldı, yanında daha önce Flinders Petrie ile Mısır'da çalışmış olan İngiliz mimar H. Valentine bulunuyordu. Hilprecht kazı çalışmalarını daha bilimsel yöntemlerle sürdürmek istiyordu ve o sırada Babil'de kazı yapmakta olan Alman arkeolog Robert Koldewey'in yöntemlerini uygulamaya çalıştı.[8] İlk sezonun sonunda Hilprecht işin büyük bir kısmının bitirildiğini ileri sürdü. Bölgesinin haritalarda yer almasını ve bu yeni vatanının puan kazanmasını sağlamak amacıyla Nippur'un Tapınak Kitaplığı'nı keşfettiğini iddia ederek o dönem çok popüler olan *Kutsal Kitabın Vatanında Keşifler* (1903) adlı kitabında bu konuya yer verdi. Kitabın yayınlanması uzmanlar arasında büyük tartışmalara yol açtı; ona karşı çıkanlar daha önceki kazılarla ele geçirilen tabletlerin çoğunun Amerika'ya gönderilmiş olduğunu ve aslında "Mezopotamya'da hiçbir kitaplığın bulunmadığını" ileri sürüyorlardı.[9] Hilprecht buna karşılık olarak Tapınak Kitaplığı'ndaki tabletler hakkın-

da birçok bilimsel kitap yayınladı.[10] Öte yandan Hilprecht'in Pensilvanya'da 1898'de kurulan yeni müzedeki pozisyonu ve tabletlerin kime ait olduğu konusunda büyük tartışmalar yaşandı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması kazı planlarında bir duraklamaya yol açtı.

1948'de Pensilvanya ile geçici bir işbirliğine giren Chicago Oriental Institute[11] çalışmaları yeniden başlattı ve 1948'den 1990'a kadar on dokuz sezon boyunca sistemli bir şekilde kazıları sürdürdü.[12] Bu çalışmalar önemli sonuçlara ulaştı: İnanna tapınağının üçüncü binyılın başından MÖ üçüncü yüzyıldaki Part işgaline kadar uzun bir geçmişe sahip olduğu belirlendi. Kazıların en ilgi çekici bulguları, kentin yerleşim bölgelerindeki Eski Babil katmanlarının servet ve nüfus yoğunluğundaki değişimleri açıkça ortaya koymaktaydı.[13] "Yazıcılar mahallesi"[14] olarak tanımlanan bölgede yaşayan yerli okumuş seçkinlerin evlerinde çok sayıda tablet bulundu.

Amerikalı ekip aynı zamanda çevresel-arkeolojik incelemeler yaparak kentin ekolojik durumunda yaşanan değişiklikleri saptamaya çalıştı.[15] Nippur'da Mezopotamya'daki bir kentin nehir yatağındaki değişimlerden etkilenme oranı açıkça görülmektedir. Dahası, Nippur güneyde oluşan kent-devletleri sisteminin erken aşamalarında ve merkezi krallık devletlerinde olağandışı bir rol oynamıştır; hükümet merkezi olmamasına karşın tarafsızlığı ve tüm ülke üzerinde egemenliğin sağlanmasına katkısı ona saygınlık kazandırmıştır. Son olarak da Nipplur bir bilim merkezi, Mezopotamya'nın Oxford ya da Cambridge'i olarak aydınların üstünlüğünün yanı sıra geçerliliğini yitirmiş öğretilerin ortadan kaldırılması ile ün kazanmıştır. Bu bölümün sonunda, sözlü geleneğin az sayıdaki örneklerinden biri olan, sıradan bir vatandaşın zekâsını ve becerilerini kullanarak hasmını alt edişini dile getiren bir öyküye yer vereceğiz.

YERLEŞİMİN TARİHÇESİ

Yerleşimin ilk yılları hakkındaki bilgilere sadece derin ölçümler ve daha sonraki katmanlara gömülmüş çanak çömlek kalıntıları ile ulaşılıyor ama bunlar kentte Ubeyd döneminden (MÖ 5000) beri yerleşim olduğunu kanıtlıyor. Ubeyd yerleşiminin boyutları kesin değil. Görünüşe bakılırsa Nippur'da Ekur olarak bilinen ana tapınağın bulunduğu bölge o dönemde törensel ya da dinsel bir merkezdi. Elde edilen Uruk çömlekleri ve Cemdet-Nasr malzemeleri yerleşimin dördüncü binyılın sonlarına doğru batıdaki höyükte de ortaya çıktığına işaret ediyor.[16] Kent Erken Hanedanlık ve Akad dönemlerinde (y. 2600–2150) gelişmesini sürdürmüş.[17] Ekur tapınağı bu dönemde çok genişletilmiş ve İnanna'ya adanan yeni bir tapınak inşa edilmiş. Üçüncü binyıldaki tüm belli başlı Mezopotamya kentlerinde olduğu gibi, burada da kent muazzam surlar tarafından korunuyor.

Mezopotamya'nın güneyindeki yerleşim birimlerinde kısa süre önce yapılan bir araştırma, Nippur-Adab bölgesindekilerin sayısının dördüncü binyıl boyunca aynı kaldığını ve Erken Hanedanlık döneminden başlayarak hızla arttığını gösteriyor.[18] Nippur III. Ur döneminde en büyük boyutuna ulaşmış, yaklaşık 135 hektara yayılmış.[19] Tapınaklar daha büyük olarak yeniden inşa edilmiş, yerleşim yerleri güneye doğru genişlemiş ve kent surları bu işi krallığının altıncı yılında gerçekleştirdiğini belirten İbbi-Sin (y. 2026–2004) tarafından tahkim edilmiş.[20]

İsin-Larsa ve Eski Babil dönemlerinde (y. 2000'den y. 1700'e kadar) kentin boyutu küçülmüş ve güneydeki höyük tamamen terk edilmiş. Surlar da yıkılmış ama bazı yerlerde, özellikle kentin doğu bölümünde yerleşim sürdürülmüş. On sekizinci yüzyılda Nippur'da bir felaket yaşandığı görülüyor, muhtemelen Fırat'ın yatak değiştirmesi kenti su kaynaklarından yoksun bırakmış. MÖ 1720'de kent tamamen terk edil-

miş.[21] Kent kumlarla örtülmüş ve muhtemelen Ekur tapınağında az sayıda görevli kalmış.[22]

Nippur'un yeniden canlanması on dördüncü ve on üçüncü yüzyıllarda Kassit dönemine rastlıyor. Fırat geri dönüyor; eski bir haritada görüldüğü gibi, bu kez kentin batısından akıyor. Eski nehir yatağına "Kent Ortasındaki Kanal" adı veriliyor.[23] Kassit kralları Enlil ve İnanna tapınaklarını yeniden ayağa kaldırıyorlar ve batıdaki höyüğün üstüne idari binalar inşa ediyorlar. Kent yeniden gelişmeye başlıyor ama eski haritada onun bir önceki boyutuna ulaşmadığı görülüyor. Derken Babil'deki Karanlık Çağ olarak bilinen Kassit döneminin sonu (1155) ile y. 800 arasındaki sürede kentin şansı yine dönüyor. Muhtemelen sadece eski tapınak höyüğü üstünde küçük bir köy kadar bir yerleşim kalıyor. Babil'deki kayıtlar Enlil'in heykelinin Sute ve Arami kabileleri tarafından çalındığını belirtiyor.

Sekizinci yüzyılda kent yeniden canlanıyor ve yedinci yüzyılda Şamaş-şumu-ukin ve kardeşi Aşurbanipal döneminde hızla büyüyor.[24] Ziggurat dahil önde gelen tapınaklar yeniden yapılıyor ve güneyde yeni yerleşim birimleri oluşuyor. Bu dönemde Fırat'ın nereden geçtiği bilinmiyor; muhtemelen gene kentin ortasından akıyor.[25] Altıncı yüzyılda Nippur'daki nüfus Babilliler ve Aramilerin yanı sıra yurtlarından sürgün edilen büyük mülteci gruplarından oluşuyor. Bu dönemde Asurlular sömürgelerdeki ayaklanmaları önlemek ve ülkedeki tarımsal ve mimari projeler için işgücü sağlamak amacıyla bu yönteme başvurmuşlar.[26] Nippur'un içinde ve çevresinde Batı Anadolu'dan gelen Lidyalılar ve Frigyalılar, Orta ve Doğu Anadolu'dan gelen Urartular ve Meliddululular yaşıyor.[27] Ayrıca Yunanlar, Suriyeliler, Gazze'den gelen Filistinliler ve muhtemelen Museviler de var. Altmış kanal boyunca seksen dokuzdan fazla yerleşim birimi olduğu biliniyor.[28] Bu yabancı grupların bir kısmı iki yüz yıl sonra hâlâ burada yaşıyorlardı.

Yeni Babil döneminde kent bir kez daha geriliyor ama Ahameniş döneminde (550–330) Persler yeni bir tapınak ve saray ve benzeri gibi birçok yapı inşa edince yeniden önem kazanıyor. Nüfusun belli kesimlerinin ekonomik refahı zengin Muraşu ailesinin arşivlerinden anlaşılabiliyor.[29] Kent Seleukos ve Part dönemlerinde de (MÖ 331 – MS 224) gelişmeye devam ediyor. Seleukos sikkelerinin büyük bir kısmında bunun önemli bir kent olduğu görülüyor ve Part döneminde (özellikle MS birinci yüzyılda) Nippur Güney Mezopotamya'daki en büyük kentlerden biri haline geliyor. Bu dönemden kalma en tanınmış anıtsal yapı (özel biçimlendirilmiş fırınlanmış tuğlalardan yapılmış olan) Sütunlu Avlu'dur. Nippur Sasani ve Erken İslam dönemleri boyunca önemli bir kent olmayı sürdürüyor ve Erken Abbasi Hanedanlığı döneminde, Bağdat başkent iken (MS 800), yerleşim daha da büyüyor. Bundan sonra kent terk ediliyor ve on dört ila on beşinci yüzyıllara kadar tümüyle terk edilmiş halde kalıyor. Bu, kentin uzun geçmişinde son kentleşme dönemi. Osmanlı döneminde Nippur bugün de varlığını sürdüren dağınık köyler haline dönüşüyor.

Bu kısa inceleme Nippur'un kaderinin büyük ölçüde tek su kaynağı olan Fırat'ın akış yönüne bağlı olduğunu açıkça ortaya koyuyor. Bu yalnızca Nippur'a özgü değildir. Nehir boyundaki diğer kentler de aynı şekilde etkilenmişlerdir. Güney Mezopotamya'daki düzlükler nehirlerin akışı önünde doğal hiçbir engel oluşturmazlar; özellikle de zaman zaman akış yönünü değiştirip tekrar eski yatağına dönen Fırat gibi güçlü bir nehrin önünde. Günümüzde barajlar nehrin akışını yavaşlatmış ve daha fazla denetim altına alınmasını sağlamıştır.

Gibson'un anlattıkları da "kent"in nispeten istikrarlı bir varlık sergilediğini gösteriyor. Nüfus yoğunluğu arttığı ya da azaldığı, hatta neredeyse sıfıra indiği dönemde kent muhkem

ve sağlam sur ve yapı katmanlarıyla kent konumunu ya da kutsallığını yitirmeden ayakta kalabilmektedir. Bu, kent tanrısının bir süre uzaklaşabileceği ama her şeye karşın buraya bağlı olduğu inancından kaynaklanmaktadır. Bir iklim değişikliği, nehirlerin yataklarına dönüşü ya da yeniden siyasal istikrar sağlanması, tanrının dönmekte olduğunun işareti olarak algılanıyor ve derhal ihmale uğramış tapınakların yenilenmesine girişiliyordu.[30] Nippur'un önde gelen Mezopotamya tanrılarının meskeni olması egemen güçlerin politik amaçlarla tapınak hazinesine bağışta bulunmak ya da inşaat faaliyetlerini başlatmak suretiyle kente yatırım yapmasına yol açıyor. Söz konusu güçlerin Nippur tanrılarına bağlılıklarını yazıya dökme arzusu, Erken Hanedanlık döneminden Yeni Babil döneminin sonuna kadar tarihlenen kitabeli eşyalarda ve temel taşlarında sergilenmektedir.

NİPPUR VE KRALİYET KAVRAMI

Tüm Mezopotamya kentleri tanrılarının cömertliğine ve fiili korumasına gereksinim duymaktaydılar. Kozmogonik metinlerin bazılarında, insanlık kendilerine hizmet etmesi için tanrılar tarafından "yaratıldığına" göre yurttaşların temel görevinin yerel tanrılara özen göstermek olduğu belirtiliyor.[31] Öte yandan bir kent ile onun tanrıları arasındaki ilişki sıradan bir sözleşme değil. Daha önce gördüğümüz gibi, Eridu Apsu'yu temsil ettiği işin kutsal bir yerdi. Onun Nammu, Enki ve Damgalnunna gibi tanrılarla ikinci derecede bağlantısı vardı. Tarihte Eridu "Enki-Ea'nın meskeni" idi[32] ama Apsu herhangi bir tapınakta parlak bir kap ya da havuz olarak temsil edilmeye başlanınca kentin önemi azaldı. Uruklular Enmerkal ve Lugalbanda öyküleri tanrıça İnanna'nın Uruk kentini desteklemesi için Uruk kralları tarafından baştan çıkarılması gerektiğini vurguluyor.[33]

"Agade'nin Laneti"nde tanrıça ani bir kararla Sargon'un yeni kentini mesken olarak seçiyor ama sonra gene aniden burayı terk ediyor.[34] Tanrılar geçici de olsa oradan ayrılınca kent sıkıntıya düşüyor ve geriliyor; ancak tanrıların karar değiştirmesi ile yeniden canlanıyor. Tanrıların neden kenti terk ettikleri ya da geri döndükleri konusunda çeşitli açıklamalar var ama bunların ilki ve en önde geleni, tanrılar insanlardan farklı davrandığı için bu sorunun asla yanıtlanamayacağı. Tanrıların ne yapacağı önceden kestirilemez. Bu yaklaşım belki de Mezopotamya'daki ekolojik istikrarsızlıktan kaynaklanıyor.[35] Neden bazı kentlerin tanrılarla daha uzun süreli ve başarılı ilişkileri varken diğerlerinde böyle olmadığı sorusu çağdaş bilim insanlarını da en az eski düşünürler kadar ilgilendiriyor. Uruk'un "uzak dağlardaki" esrarengiz rakibi "Aratta"ya karşı kazandığı zafer çeşitli öykülerde yer alıyor ve kralların kendi zekâları, becerileri ya da güçlü sihirbazların desteği ile düzenlenen müsabakada tanrıçanın gözüne girdikleri anlatılıyor.

Kentlerin ayakta kalmasını ve refaha kavuşmasını tanrıların olumlu görüşlerine bağlayan bu inanç sistemi aynı zamanda politik yönlendirmenin de temelini oluşturuyor. Bir başka kente askeri bir saldırı kent tanrısı adına davranıldığı iddia edilerek haklı gösterilebiliyor;[36] bir kişinin güç kazanması onun tanrılar tarafından seçildiğinin kanıtı olarak algılanıyor. Tüm bu görüşler Erken Hanedanlık döneminde geliştirilmiş ama bir kent tanrısının ötekinden daha önemli olduğuna dair herhangi bir kanıt yok. Erken Hanedanlık döneminin sonuna doğru ortaya çıkan merkezi siyasal sistemde; bir kent hemen tüm diğerlerinden üstün duruma gelince ideolojik yorumlar da değişime uğruyor. Kent tanrılarının birbirleriyle bağlantıları yeniden yapılandırılıyor ve tek bir tanrı imparatorluğun başdanışmanı oluyor. Bu yeni yapılanma sırasında Nippur'un tanrısı Enlil baş danışman olarak ortaya çıkıyor.[37]

Bu seçimin nedeni hâlâ tartışma konusu. Thorkild Jacobsen 1957'de Erken Mezopotamya dönemine ait hemen tüm metinlerde yer alan tezi öne sürdü.[38] Onun iddiasına göre, "Nippur ve Enlil'in tüm Sümer'in yönetim gücünün kaynağı olarak" tanımlanmasının nedeni bir zaferin sağladığı üstünlük değil, Nippur'da "tamamı Sümerlerden oluşan meclisin ortak bir yönetici seçmek üzere toplanması" idi.[39] Erken Hanedanlık dönemindeki politik sistem ona klasik Yunan'da tüm kentlerin yerel yöneticilerinin ülke genelindeki önemli sorunlar hakkında karar almak üzere bir araya geldikleri *amfiksiyoni'yi* çağrıştırıyordu çünkü burada da Sümer Federasyonu ya da "Kengi-Birliği" söz konusuydu.[40] Zamanla kraliyet kavramı geliştikçe meclis genellikte askeri bir zaferden sonra Nippur'daki iktidarı tanıyor ya da onaylıyordu. Jacobsen bu değerlendirmesini tanrıların Enlil'in başkanlığında Nippur'da toplanmasından söz eden daha sonraki dönemlere ait tabletlerdeki metinlere dayandırıyordu.

Artık bu görüşlerin III. Ur döneminde geçerli olduğu biliniyor. III. Ur ideolojisinin en önemli özelliği, yasal denetimin asla tek bir kralın elinde olmadığı, bunun yalnızca tanrı Enlil'e ait olduğu görüşüydü. Sadece tanrı bir kente "kraliyet" bahşedebilirdi. Tüm Sümer ve Akad topraklarını kapsayan "bu ülkenin kralı" unvanı yalnızca Nippur tarafından verilebilirdi.[41] Üçüncü binyıl kraliyet yazıtlarını çok iyi bilen III. Ur yazıcıları o dönemdeki kent devletlerinin her birine egemen olan hanedanların bir listesini hazırlamışlar. Sümer Kralları Listesi olarak bilinen bu listede bir oranda çağdaş tarihçilerimizin kullandıkları terminoloji yer alıyor.[42]

Nippur'la ilgili "Tummal Kitabesi"[43] olarak bilinen sözde tarihi bir başka belgede Ekur'un geçmişi, Enlil'in Nippur'daki tapınağı ve Enlil'in danışmanı Ninlil'in Tummal adındaki tapınağı yer alıyor. Listede Ekur'un Kişli Mebaragesi (II. Erken Hanedanlık dönemi) tarafından yaptırıldığı belirtiliyor.

Onun oğlu Agga Tummal'ı yaptırmış. Bu ikisini diğer Erken Hanedanlık kralları, Uruk'lu Gılgamış, Urlu Mesannepada, III. Ur devletini kuran Ur-Nammu ve onun ardılları izliyor. Metin, III. Ur krallarının atanmalarına karşılık olarak gelenekler doğrultusunda Nippur'daki tapınakların yapımını üstlendikleri vurgulanıyor.

III. Ur'daki Nippur'un kral atama "geleneği" oldukça uzun ömürlü olmuş. Ur hanedanının ardılları nispeten daha önemsiz krallar olan İsin ve Larsa'nın yanı sıra Hamurabi gibi Eski Babil kralları tarafından da benimsenmiş. İkinci bin yılın sonuna doğru Babil tanrısı Marduk Enlil'in kral atama yetkisini (Akad dilinde *ellilutu*, "Enlillik") üstlenmiş. Nippur kenti bu gelenekten çeşitli biçimlerde yararlanmış: tapınağa birçok bağışta bulunulmuş ve değerli armağanlar verilmiş; dindar olduklarını kanıtlamak isteyen krallar sürekli olarak tapınakların bakımını ya da tümüyle yeniden yapımını üstlenmişler;[44] çoğu zaman kent işgücü sağlamaktan, askerlikten ve vergilerden muaf tutulmuş.[45]

III. Ur yazıtlarında teolojik ve tarihsel kavramların merkezi bir devlet sistemine göre ayarlandığını görüyoruz. Öte yandan yeni kavramlar geliştirmek yerine mevcut inanç ve kurumlardan yararlanmışlar. Jacobsen'in tüm Sümer kentlerinin toplantılarda bir araya geldiği iddiası Erken Hanedanlık kaynaklarınca doğrulanmamakla birlikte bazı kentler aralarında ittifaklar kurmuşlar.[46] Bununla beraber Fara metinlerinde Nippur'un özel bir konuma sahip olduğu ya da Enlil'in o dönemde özel bir önem taşıdığı ile ilgili hiçbir kanıt yer almıyor. Aksine, yazılı ve arkeolojik kaynaklara göre başlıca tanrılar yalnızca kendi "evlerinde" (Uruk, Eridu ve Lagaş) değil ülkenin birçok yerinde kültleri ve tapınakları bulunan İnanna, Enki ve Ningirsu'dur.[47] Görünüşe bakılırsa, Şuruppak'ın düşüşünden sonra (y. 2350) en güçlü kentlerden biri durumuna gelen Lagaş kenti yararına Enlil önplana çıkmış.

Bu durum propaganda metinlerinde ve kraliyet yazıtlarında açıkça görülüyor. Nippurlu Enlil Ningirsu'nun babası oluyor ve oğlunun ateşkes imzaladığı tanrıların başında yer alıyor.[48] Bu, Lagaş ile Nippur arasında siyasal bir işbirliğinden kaynaklanıyor olabilir. Diğer Lagaş kralları da benzer ifadeler kullanıyor.[49]

Enlil'in öne çıkması panteonun yeniden düzenlenmesine, ya da tüm kent tanrı ve tanrıçaları arasında tam bir Sümer akrabalık sistemi oluşturma çabasına yol açıyor. Lagaş kenti tanrısı Ningirsu Enlil'in oğlu oluyor; daha önce Enki ve Ninhursaga'nın oğlu olduğu söyleniyordu.[50] Enannatum'un ardılı Entemena Lagaş'ın gücünü daha da pekiştiriyor ve kendi gücünü Nippurlu Enlil'den aldığını vurguluyor. Nippur'daki ruhban sınıfı da bu görüşü destekliyor; Lagaş metinlerinde en az bir Nippur tapınağının adı geçiyor.[51] Tabii ki tanrıların yüceltilmesi kentin yararına idi. Aynı zamanda bu Nippur'daki seçkinlere önemli ölçüde politik güç kazandırıyor, zira yalnızca bir Lagaş yöneticisi değil, her uygun aday krallık üzerinde hak iddia edebiliyor. Bu durum Uru-inim-gina döneminde (y. 2378–2371) yaşanıyor. Kral bir dizi reform gerçekleştirirken diğer Sümer kentlerinin desteğini yitiriyor.[52] Nippur'a armağanlar gönderiyor ama bu Enlil'deki rahiplerin Uru-inim-gina'yı yenilgiye uğratan Umma'daki Lugalzagesi'yi desteklemesini engelleyemiyor. Lugalzagesi'nin Enlil'e adadığı taş kâseler üzerinde yer alan yazıtlarda bu zaferin Nippur tanrısı sayesinde kazanıldığı belirtiliyor:

> Tüm ülkenin kralı olan Enlil Lugalzagesi'ye ülkenin krallığını bahşetti, tüm gözlerin ona çevrilmesini sağladı, tüm toprakları onun ayakları dibine serdi ve doğudan batıya herkesi onun uyruğu yaptı. ... Enlil hiçbir rekabete izin vermedi, onun emrindeki topraklar huzur içindeydi, insanlar mutluydu ve Sümer kralları ve diğer ülkelerin yöneticileri onun Uruk'taki egemenliğini tanıdılar.[53]

Daha önce gördüğümüz gibi, Akad'da Lugalzagesi Sümer'deki ilk birleşik monarşiyi kuruyor ve Nippur'un konumunu güçlendiriyor.[54] Akadlı Sargon birçok savaş vererek krallığı Lugalzagesi'nin elinden alınca yeni kazandığı gücü acımasız bir biçimde, Uruk kralını Nippur'daki Enlil kapısı önünde boyunduruğa vurarak sergiliyor.[55] Akad döneminde Enlil'in önemi yönetim ideolojisinin ayrılmaz bir parçası oluyor ve III. Ur hükümeti tarafından yeniden canlandırılıyor. Aynı zamanda Nippur özellikle yasal alanda kararların alındığı meclislerin toplantı yeri olarak tanınıyor. Bu toplantılar Ekur'un avlusunda (*kisallu*) yapılıyor.[56]

Kentin politik açıdan tarafsız ama etkin konumu yerel seçkinlerin özenle koruduğu özel statüsünden kaynaklanıyor. Bu durumun özellikle rakip hanedanların iktidar savaşlarının yarattığı çalkantılı dönemlerde de sürdürülmesine özen gösteriliyor III. Ur devletinin yıkılışından sonra İsin ve Larsa böyle bir çatışmaya giriyorlar ve Nippur kimi zaman birini, kimi zaman öbürünü destekliyor. Bu, yıllar içinde kentlere verilen isimlerden de görülüyor.[57] Kuşkusuz bu, tapınaklardaki üst düzey yöneticiler ve kent halkı için zor bir durumdu. Nippur'a karşı güç kullanımı ender görülüyor ama her zaman gerçekleşebiliyor ve halk en azından bir kez bu dönemde başka yerlere göç etmek zorunda kalıyordu. Enlil'in tanınmasının bu dönemde ne kadar politik önem taşıdığı bilinmiyor ama kent bir oranda kraliyet desteğine gereksinim duyduğu için Nippur önde gelenlerinin en doğru kararın hangisi olduğunu belirlemek için toplanmış olmaları gerekir. Babil'deki İlk Hanedanlık kralları Enlil'in krallığı onaylama hakkını tanımayı sürdürüyorlar.

Hammurabi ünlü "yasasının" girişinde yüce tanrıların ona "Enlillik" (Akad dilinde *ellilutu*) verdiğini ilan ediyor. Bu soyut tanımlama tanrıların karar alma gücünde bir ayrım oluşturuyor, nitekim daha sonra, İsin'in II. Hanedanlık dönemin-

de teolojik sistem yeniden düzenlendiğinde bu güç Enlil'den alınıp Marduk'a verilecek ve Enlil'in üstün konumu Babilli Marduk'a geçecektir.[58] Öte yandan, Marduk'a bağlı ruhban sınıfının Enlil'in yetkisine karşı çıkması Enlil'in ya da onun kentinin saygınlığına gölge düşürmemiştir.

Nippur'daki Enlil tapınağında yaşanan siyasal gelişmeleri ideolojik olarak incelemiş bulunuyoruz. Peki, bu tanrı hakkında ne biliyoruz?

ENLİL

Mezopotamya tanrıları hakkındaki en popüler kaynaklarda bu tanrının adının Sümerce olduğu ileri sürülüyor, *en* unvanı ile "rüzgâr, hayalet" anlamına gelen *lil*'in birleştirildiği belirtilip "Havanın Efendisi" olarak tercüme ediliyor. Onun atmosfer tanrıları An (gök, yukarı) ve Enki (yer, aşağı) arasında üçüncü bir öğeyi temsil ettiğine yer ile gök arasında bir yerde bulunduğuna inanılıyor. Bu inanış daha sonraki, *Yaratılış Destanı*'nda (Babil dilindeki adı *Enuma eliş*) temsil edilen Babil teolojisine dayanıyor. Burada Marduk tanrılara farklı etkinlik alanları belirliyor: Era Apsu'ya, Anu göğe egemen ve Enlil Anu'nun gökyüzündeki meskeni ile Marduk'un Babil'deki tapınağı arasında bir yerde. Bu, onunla Mezopotamya'da kozmik bir kavram olmayan "hava" unsuru arasında bir bağlantı oluşturmuyor. Son yıllarda Enlil'in etimolojisi yeniden incelendi ve şimdi bu ismin Sami kökeninden gelen "tanrı" sözcüğünün Sümer dilindeki karşılığı olduğu düşünülüyor; *"il"* Samilerin tanrıyı tanımlamak için kullandıkları El ve Allah sözcüğünün köküdür.[59]

Sami dili konuşan halk Fara döneminden çok önce Güney Anadolu'da yaşamaktaydı ve buraya kendi tanrılarıyla birlikte gelmişlerdi. Örneğin iklim tanrıların çeşitli eylemleri ile Bereketli Hilal ve dağlık bölgeler arasında bağlantı kuruluyor-

du. Üçüncü binyıl sonlarına ait kaynaklarda yer alan tanrılar, daha önce ayrı ayrı olan tanrıların melezlenmesinden ya da harmanlanmasından oluşuyor. Aynı şekilde, Uruk tanrıçası İnanna Samilerin İştar'ı ile bir araya gelerek savaşçılıkla üreme ve libido güçlerinin ilahi bir birleşimini oluşturmuş. Enlil Fara tanrı listelerinde görülüyor ama Nippur'a daha sonra gelerek Enki'nin yerini almış.[60]

Daha önce arkeologların Erken Hanedanlık tapınağının altında anıtsal yapılara rastladıklarını ve bu dönemde Nippur'da birçok tapınak bulunduğunu gördük. Anlaşılan Nippur birçok tanrının kült merkezi olmuş; bu kentin alüvyonlu düzlüklerle Cezire ve güneydeki bölge arasındaki coğrafik konumundan kaynaklanmış olabilir. Yoğun nüfusa sahip bu bölgede Nippur farklı diller konuşan ve farklı yaşam biçimleri sergileyen çeşitli gruplar (çiftçiler, sığırtmaçlar, ürün derleyiciler) için tarafsız bir bölge oluşturuyor. Bu gruplar tanrılarını da buraya getirerek çıkarlarını gözetmiş olabilirler. Bu hem Nippur'da çok sayıda tanrının varlığını, hem de kentin uzun süre politik tarafsızlığını koruyabilmesini ve bir karar merkezi olmasını açıklayabilir. Enlil burada en ünlü ve en kurumsal ilahi arabulucudur.

Enlil yalnızca Sümer dilinde bir isme sahip değil, aynı zamanda hem fiziksel açıdan "dağ", hem de kültürel anlamda "yabancı" anlamına gelen *kur* sözcüğü ile bağlantısı var. Dahası Enlil bir hava tanrısının tüm özelliklerine sahip. Hava tanrılarının nasıl davranacağı önceden kestirilemez ve genellikle çabuk öfkelenirler; onların en sevdikleri mesken dağlardır.[61] Enlil'in lakabı *kur.gal*, büyük dağ ve *lugal.a.ma.ru*, "fırtına kralı"dır. Anımsayacağınız gibi tapınağına *é.kur*, "dağ evi" deniyordu. Su baskını hakkındaki tüm öykülerde Enlil dünyayı sele boğan "cennetin savaklarını" denetlemektedir. Şiddete başvurmak ve ani bir öfkeye kapılmak, fırtına tanrılarının bağışlayıcı meziyetleri ile aynı tipte özellikleridir. Mezo-

potamya'da tarımsal üretim yağışlara bağımlı olmadığından hava tanrılarının olumlu ve bereketli güçleri onların Suriye ve Anadolu gibi geleneksel vatanlarındaki kadar vurgulanmıyor. Aynı şekilde Enlil'e karşı sevgiden çok korku ve saygı duyuluyor zira onun gücü özellikle ani su baskınları, şiddetli fırtınalar ve daha da tehlikeli olan nehirlerin yatak değiştirmeleri ile kendini gösteriyor.

Daha sonraki mitolojik gelenekte Enlil'in insanlıkla ilişkisi her zaman sorunlu: Çok kolay öfkeleniyor ve hemen yıkıma başlıyor. Su baskını hakkındaki söylencelerde onun insanların kitlesel olarak yaptığı gürültüye çok kızıp tümünü dünya yüzünden silmeye kalkıştığı anlatılıyor.[62] Buna karşın, Enki/Ea tanrıların insanlığa gereksinim duyduklarının bilincinde olarak Enlil'in yok etme planlarını suya düşürüyor. Hava tanrılarının bereketle olan ilişkisi de Mezopotamya söylencelerinde farklı biçimde dile getiriliyor. Daha önce gördüğümüz gibi, birincil su sembolü yeraltındaki Apsu'dur ve bu yüzden Enki suyun besleyici gücünü temsil eder. Çeşitli metinlerde Enki'nin erkeklik organına yaşamsal "suyun" eril kaynağı olarak övgüler yağdırılmakta ve onun bataklıklarda keyif çatması Sümer dilinde mutlu erotizmi dile getiren metaforlarda nem, rutubet ve üretkenliği temsil etmektedir.[63]

Bu kapsamda Enlil'in rolü ilgi çekicidir. Enlil'in kuzeydeki hava tanrısından Mezopotamya'daki "tanrıların babası" konumuna geçişi birçok öyküde yer alıyor. "Enlil ile Ninlil"[64] isimli öyküde Enlil, Ninlil'in, kendisinin "öpülmek için çok küçük olduğu" ve bu yüzden onun cezalandırılacağı yolundaki uyarılarına aldırmadan genç kızı bataklıkla hamile bırakıyor. Gerçekten de Enlil'in bu davranışı (daha önce belirttiğimiz gibi, yasal karar gerektiren sorunların ele alındığı geleneksel yer olan) Ekur avlusunda tartışılıyor ve Enlil kentten kovuluyor. Ninlil onun peşinden gidiyor ve birbirlerini kandırarak üç kez daha birlikte olup üç yeraltı tanrısının dün-

yaya gelmesine yol açıyorlar. "Enlil ile Sud"[65] adlı bir başka öyküde de onun evlilik dışı maceraları anlatılıyor ama bu kez daha uygar davranıyor. Genç tanrıçayı görünce kibar bir şekilde ebeveyninin hatırını soruyor ve gelin armağanlar verip daha sonra da bir düğün töreni düzenleyerek evlenme teklifinin gereklerini yerine getiriyor. Geleneksel Mezopotamya adetlerine göre evleniyor ve kültürün zaferini kutluyorlar. İlahi, tahıl ve yazı tanrıçası olarak doğa ile kültürü bir araya getiren Ninlil'in annesi Nisaba'ya övgülerle sona eriyor.[66]

Nehir kıyısında geçen ve hamileliği önplana çıkaran "Enlil ile Ninlil" adlı öykü genellikle Enki ile birlikte işlenen paradigmayı ele alıyor: eril erotizm ve güç. Öte yandan üzerinde durulan nokta bu yasadışı ilişkinin sıradan bir bataklık bölgede değil Mezopotamya'nın en bilge, en adil ve en yüksek ahlaki değerlere sahip kenti Nippur'da gerçekleşmiş olması. Eğer Enlil bir Nippur tanrısı olarak kabul edilecekse, uygarlık kurallarına uymak zorundadır. Ninlil'in davranışı onu sürgünden kurtarıyor ve şiirin son satırları genç kıza övgüler yağdırıyor. "Enlil ile Sud"da tanrı "yerli bir kız" ile evlenerek bir başka geleneğin gereklerini yerine yetiriyor. Kentsoylu olmayan bir erkeğin şehirli bir kızla evlenmesi Sümer edebiyatında çok popüler bir konu idi: Bu konuda en iyi bilinen ilahilerde tanrıça İnanna kendisine kur yapan çoban Dumuzzi'nin kaba saba tavırlarını çok çekici bulur.[67] "Martu'nun Enliliği" adlı öyküde Numuşda'nın adı verilmeyen kızı son derece yabanıl Martu'nun evlenme teklifini kabul ederken önyargılı kentliler Martu'ya "çiğ et yiyen, evsiz barksız, cenazesi bile doğru dürüst kaldırılmayacak olan" biri gözüyle bakarlar.[68]

Enlil'in Nippur tanrıları arasına kabul edilmesi ve sel baskını öykülerindeki belirsiz rolü bu tanrı hakkında belli oranda farklı yorumlar olduğunu ortaya koyuyor. Burada Enlil'in kraliyet ile olan yakın ilişkisi üstü kapalı bir şekilde eleştirilir-

ken aynı zamanda bu onun ruhban sınıfının elinde iki kenarı da kesen bir kılıç olmaktadır.

NİNURTA

Bir başka önemli ve aynı oranda yorumlaması zor olan Nippur tanrısı Ninurta idi. Eşumeşa adındaki tapınağı kentteki en büyük tapınaklardan biriydi. Enlil'in "ilk oğlu" olarak bilinmesine karşın "Enlil ile Ninlil"e göre onların ilk çocuğu ay tanrısı Nanna idi. Ninurta hem tarım hem de yağmur tanrısı idi; bu, bir Mezopotamya tanrısı için son derece çelişkili bir durumdu. Arpa yetiştirmekle ilgili bilgiler içeren bir metin "Ninurta'nın Yönergesi" adını taşıyor. Sümer dilindeki bir ilahide ondan "hayat veren er suyu, kanalları doldurarak arpaların boy atmasını sağlayan Enlil'in çiftçisi" olarak söz ediliyor.[69] Öte yandan bir fırtına tanrısının özelliklerini vurgulayan başka metinler var.

"Ninurta'nın Dönüşü"[70] adlı ilginç bir metin Eski Babil döneminde yazılmış ve daha sonra birçok kez kopya edilmiş. Bu uzun metinde ilahiyi andıran bir bölümde Ninurta kendini övmekte, Mezopotamya düzlüklerinin kuzey ve doğusunda bulunan dağlık bölgede yani *kur*'da çıkan bir savaştan söz etmekte. Ninurta *kur*'da yaşayanlara karşı bir zafer kazanmış ve ganimetlerle dolu savaş arabası ile Nippur'a geri dönmüştür. Savaş üniforması içinde, etrafı komutanlarıyla çevrili olarak babasının tapınağı Ekur'a girmek üzeredir: "İsyancı topraklarda fırtına gibi esen Ninurta buralarda sel gibi akarak asilerin kalelerini yerle bir ettikten sonra" tanrıları ürküten bir hızla geri gelmiştir. Enlil bile "meskeninde korkuya kapılmıştır" Bu arada tanrıların elçisi Ninurta'ya düşmana karşı böyle bir zafer kazandığı için "Enlil'in ondan başka bir tanrı göndermesine gerek kalmadığını" bildirir. Bunu duyan Ninurta,

kırbacını ve gönderini ipten örülmüş sandığa koyar, gürzünü ve savaş silahlarını sandığa dayar ve Enlil'in tapınağına girer. El koyduğu yabani boğaları tapınağa sokar ... ve talan ettiği kentten (getirdiklerini) yere serer.

Tanrılar, özellikle annesi Ninhil çok etkilenmiştir; hatta "dağ gibi Enlil bile alttan almaktadır" Ninurta övünmeye başlar. Ganimetlerini bir bir sayar, dehşet saçan silahlarından ve karşı konulamayan ürkütücü gücünden söz eder ve sonunda "tanrıların en yeteneklisi" olduğunu söyler. Ekur'dan çıkmak üzereyken kendisinden "aziz kentine karşı anlayışlı olması" ve kendi tapınağı olan Eşumeşa'ya giderek "genç karısına, Ninnibru hanıma, yüreğinden geçenleri anlatması ve kral için iyi sözler sarf etmesi" istenir. Metnin son satırları şöyledir:

Güçlü adam, Enlil'in tufanı, Ekur'un muhteşem evladı, dünyaya gelmesine neden olan babanın Gururu, övgülerin ne kadar hoş.

Bu söylencede Ninurta babasıyla aynı soydan geldiğini söylüyor: gerçek bir "fırtına"dır ve sonsuz bir enerjiye sahiptir. Birçok söylencede görüldüğü gibi, genç kral soyundan gelen gücü abartmakta ve babasının iktidarını ele geçireceğini iddia etmekledir. Tanrılar onun aşırı gücünden endişe ediyor ve bu genç savaşçının böbürlenmesini onu pohpohlayarak engellemeye çalışıyorlar. Aslında korkulan olmuyor; kral ganimetlerini sergiliyor, tanrıların takdirini topluyor ve kendi tapınağına, ailesinin yanına gidiyor. Denge ve istikrar sağlanmıştır. Metinde muzaffer bir kralın kente yaklaşırken oluşturduğu tehdit üzerinde duruluyor. Kentte yaşayanların ve yerel hükümetin tepeden tırnağa silahlı bir ordunun Nippur'a doğru yol almasından duydukları endişe dile getiriliyor. Cooper'ın işaret ettiği gibi, söylence aynı zamanda

herhangi bir kralın savaşta kazandığı zaferin Enlil ve onun oğlu Ninurta'nın iradesine ve desteğine bağlı olduğunu ortaya koyuyor.

Enki ile Enlil arasındaki gerilim (bu gerilimin Enlil kültünün Enki aleyhine gelişmesi karşısında Enki'ye bağlı ruhban sınıfın intikam alma arzusundan kaynaklandığı düşünülüyor) Ninurta döneminde de sürüyor. Aslında bu gerilim daha da artıyor, zira Ninurta Enlil'den çok daha kibirli. "Kral, onun estirdiği fırtına olağanüstü görkemli" (*lugal-e ud me-lam-bi nir-gal*)[71] isimli metinde Ninurta Eridu tarafından kutsanmak amacıyla Eridu'ya gidiyor ve son derece küstah ve saygısız davranıyor. Enki'nin buna nasıl tepki verdiği bilinmiyor ama Ninurta memnun bir şekilde dönüyor. Bir başka metinde küstahlığı cezalandırılıyor. Ninurta Anzu-Kuş'un oğluna emanet ettiği Kader Tabletlerinin Apsu'ya düştüğünü öğreniyor. Ninurta onları geri almak için Enki'den izin istemek zorunda kalıyor ama Enki onu geri çeviriyor. Ninurta ısrar edip üstelik Enki'nin vezirine saldırınca Enki Apsu kilinden dev bir kaplumbağa yaratıyor ve hayvan Ninurta'nın ayak parmaklarını ısırıyor. Sonra Enki bir çukur kazıyor ve genç tanrı ile kaplumbağa bu çukura düşüyorlar. Ancak Ninurta'nın annesinin araya girmesiyle Enki Ninurta'yı affediyor ve Ninlil'e şimdi kendisine minnet borcu olduğunu anımsatıyor.

İNANNA

Kazılar İnanna'nın Nippur'daki tapınağının en az Ninurta'nın Ekur'u kadar eski olduğunu gösteriyor. Üçüncü binyılın ikinci yarısında Enlil ve bir oranda Ninurta, metinlerde en fazla adı geçen tanrılardır; görünüşe bakılırsa İnanna'nın tapınağı krallar tarafından fazla ziyaret edilmiyor ama bu durum III. Ur döneminde değişiyor. Şulgi bu tapınağın genişletilerek tümüyle yeniden yapılmasını emrediyor. Diğer tüm

önemli tanrılar gibi İnanna da Uruk'ta yaşamakta ama başka kentlerde de tapınakları var.

Anlaşılan III. Ur döneminden başlayarak İnanna'nın hizmetindeki Nippur rahipleri onun buradaki varlığını öne çıkarmak istemişler. Muhtemelen yenilenen tapınağa yerleşmesini anlatan eski metinlerden esinlenen Eski Babil dönemine ait bir ilahi onun etki alanını dile getiriyor. İnanna sabah ve akşam yıldızı, sürülerin koruyucusudur ve ahırlarda hayvanlarla birlikte yalaktan su içmektedir. Hasta çocukları kucağına alır, Yeni Yılda ölüler için düzenlenen ayinlere katılır, An ve Enki ile birlikte adalet dağıtır.

Aynı zamanda onun dişiliği de her açıdan öne çıkarılıyor: Evi olmayan ve sokaklarda dolanan bir kadın gibi yabancılarla dostluk kurmakta; bir fahişe gibi meyhanelere gidip kendine uygun bir erkek aramakta; ya da Dumuzzi'nin karısı olarak bütün gece kendi odasında onunla sevişmektedir.[72] Enlil ile olan ilişkisi herhangi bir söylencede yer almayacak oranda sıradan olmalı. Bir ilahide[73] Enlil'den özel muamele görüyor, "gökyüzünü şapka gibi başıma geçirdi; yeryüzünü ayağıma giydirdi".

Nippur'da Enlil'in Ekur'u dışında birçok işlevsel tapınak olduğunu görüyoruz. Her tapınakta diğer önemli tanrılar için şapeller yer alıyor. Ayrıca Nippur "tanrıların gezilerinde" önde gelen bir varış noktasıydı. Özellikle III. Ur döneminde tanrı heykellerinin kendi tapınaklarından alınarak diğer tanrıların tapınaklarına ziyarete götürülmesi gelenekseldi. Uzun bir Sümer şiirinde ay tanrısı Nanna-Suen'in Enlil'in hayır duasını almak ilin Nippur'a gidişi anlatılıyor.[74] Nippur'un tapınaklara yatırımı ve politik olarak tarafsız kalması birçok dönemde kentin özel konumunu sürdürmesini sağlamış. Son zamanlarda yayınlanan arşivlere göre, Şulgi'nin reformları birçok tapınağı etkilemiş ve onları merkezi hükümete bağlı üretim birimlerine dönüştürmüş iken İnan-

na'nın Nippur'daki tapınağı bir oranda bağımsız ve özerk kalmayı başarmış.[75]

TAPINAKLAR, OKULLAR VE ARŞİVLER

Nippur'da çok sayıda tapınak vardı. İçi, üzerine yazı yazılmış eşyalarla dolu pişmiş toprak bir küpte bulunan bir tablet kentteki tapınakların bir listesini içerir. Kassit dönemine ait bu tabletin yazıldığı sırada Enlil ve Ninlil ile Ninurta ve Ninnibru'ya ait büyük tapınakların yanı sıra kentte yirmi iki ibadet yeri bulunuyordu.[76]

Tapınakların çok sayıda olması ve laik bir yönetim bulunmaması kentin sosyal, ekonomik ve politik yapısını ortaya koyuyor. Tapınaklar arasında rekabet yaşanmış, saray erkânının tek bir tapınağı seçmesi durumunda da bu rekabet kızışmış olmalı. Örneğin "Agade'nin Laneti"nin iddia ettiği gibi Akadlı Naram-Sin Ekur'u tahrip etmiş olmasa bile İnanna'ya Enlil'den farklı sunumlarda bulunmuş.[77] Bundan gocunan ruhban sınıfının tepkisi, her zamanki gibi, saygısız krala, ölümünden sonra lanetler yağdırmak olmuş![78] Naram-Sin güneydeki kentlerin ayaklanmasını bastırmaya uğraşırken Ninurta ruhban sınıfı ona karşı çıkan bir lideri desteklemiş, hatta onu yasal kral olarak ilan edecek kadar ileri gitmiş. Ayaklanma bastırılmış ve Akad kralı yerinde kalmış. Öte yandan, onun ardılı Şar-kali-Şarri Nippur'un ve Enlil'deki ruhban sınıfının desteğini sağlamaya çalışmış. Bunlar Nippur'daki siyasal ve dinsel ilişkilerin bazı tipik örnekleri.

Tapınaktaki düzen

Çok sayıda tapınağın varlığı, her zaman aynı oranda zengin ya da etkin olmasalar da, buralarda çok sayıda görevli, özellikle eğitimli personel bulunduğuna da işaret ediyor. Okuryazarların büyük bir kısmı tapınaklara atanıyor, bir ya da daha

çok görev üstleniyor. Tapınakların tarım arazileri çok geniş ve civardaki çiftliklerden de ürün sağlanıyor. Puzriş-Dagan'da (bugünkü Drehem) bulunan arşivlerde tapınakların canlı hayvan ihtiyacının buradan sağlandığı görülüyor. Yüz binlerce kişi tapınak ekonomisiyle ilgili faaliyetlerde yer alıyor. Tapınaklar aynı zamanda deri eşyaların, yün dokumaların ve diğer el sanatlarının üretimini de denetliyor. Ücretli işçiler ve aileleri tarlalarda çalışıyor, bahçelerin bakımını yapıyor ve sulama sisteminin düzenli çalışmasını sağlıyor. Geçim kaynakları ürettikleri özellikle arpa, yağ ve bira gibi maddelerden paylarına düşen bölüm. Bira B vitamini açısından çok zengin; saf sudan üretildiği ve az miktarda alkol içerdiği için sağlıklı bir içecek. Tapınak personeli şarkıcılar, müzisyenler, cin kovucular ve kâhinler ile çok sayıda kült uzmanlarından oluşuyor.[79]

Tapınak görevlilerinin işlevlerini ve konumlarını unvanlarından anlamak oldukça zor. Bunların anlamları bağlı bulundukları tanrıya göre değişiyor ve tarih boyunca yaşanan değişiklikler unvanlara yansıtılmamış. Aynı zamanda kültle ilgili görevlerle daha laik pozisyonlar birbiriyle çakışıyor. Özellikle Nippur'da dinsel unvanlar Nippur'un siyasal konumu ile bağlantılı ve en azından III. Ur döneminde Nippur vatandaşlarından oluşan bir meclis, kentin yöneticisi (*ensi*) ve Enlil ile Ninurta tapınaklarının en üst düzey rahiplerinden oluşan karma bir yönetim sistemi var.

Tapınaktaki işyerleri kiraya verilen arazilerin intifa hakkına ya da geçim kaynağı olarak dağıtılan paylara göre belirleniyor. Tapınaklardaki bazı görevler kuşaktan kuşağa aktarılabiliyor, diğerleri için kral ya da tapınak yetkilileri tarafından atama yapılıyor ya da ikinci binyıl başından itibaren evlat edinilerek iş başına gelenler tarafından yürütülüyor. Burada söz konusu olan çocuk değil, kan bağı olmayan bir yetişkinin ekonomik destek karşılığında bir ailece evlat edi-

nilmesi. Mannum-meşu-lissur adındaki kişiye ait arşivde bu geleneğin bir örneği yer alıyor.[80] Tipik bir *yeni zengin* işadamı toprakları olan ve giderek yoksullaşan yüksek düzeydeki bir aileye sahip çıkıyor ve sonra da bu durumdan yararlanarak tapınak hiyerarşisindeki önemli pozisyonları elinde bulunan çok sayıda araziyi ve mülkleri sahipleniyor.

Nippur'da çok sayıda büyük dinsel kurum mevcut olmasına karşın sadece küçük bir tapınağın arşivi bulunabildi. Bu arşiv İsin-Larsa ve erken Eski Babil (özellikle İsin Lipit-Enlil'in birinci yılından Larsa Rim-Sin'in yirmi sekizinci yılına, y. 1934-1794 arasına) tarihleniyor.[81] Arşiv son derece ilgi çekici çünkü tabletlerde gelen ve giden bağışlarla pay dağıtımı giderlerinin listesi yer alıyor. Tabletlerin bir yüzünde *sa-du* başlığı altında *sa-du* (Akad dilinde *sattuku)* bağışı alacak tanrıların, tapınakların ve kültlerin listesi var. Öbür yüzünde ise "giderler" başlığı altında isimleri ya da meslekleri belirtilen kişilere verilecek gıda malzemelerinin miktarları sıralanıyor. Bu da, uygulamada tanrılara yiyecek ve çeşitli malzemeler sunulduğu, daha sonra bunların önceden belirlenmiş oranlarda tapınak personeline dağıtıldığı anlaşılıyor. Bu hesapların karmaşıklığı bundan bir merkezi otoritenin sorumlu olduğunu gösteriyor ama bunun hangisi olduğu henüz bilinmiyor.

Nippur'daki yazıcılar

Daha sonraki kazılar diğer büyük tapınakların arşivlerini gün yüzüne çıkarabilir. Binlerce çalışanı bulunan geniş araziler ancak çok sayıda iyi eğitilmiş bürokrat tarafından yönetilebilirdi. Dahası, "karar alma" zorunluluğu kehanetlerin yorumlanmasında ya da yasal konularda profesyonel uzmanlar gerektiriyordu. Son olarak da heykellerin ya da krallar tarafından yenilenen binaların Tanrılara adanması amacıyla düzenlenen ayinlerde kült şarkılarının ve ilahilerin, sihirli söz-

lerin söylenmesi gerekiyordu. Tüm bu hizmetleri görecek çok sayıda okuryazar memura, yazıcıya ve profesyonele ihtiyaç vardı.

Bu nedenle Nippur'da gün yüzüne çıkarılan tabletlerin üstünde çok karmaşık yazılar bulunmasına şaşmamak gerek. Şimdiye kadar yaklaşık 30.000 tablet bulundu; bunların büyük bir kısmı üçüncü binyıla ait. Çoğu Sümer dilinde yazılmış ve aralarında büyük bir kısmı okunabilmiş olan 2100 tablet var. Sümer yazıtlarının neredeyse tümü Nippur'da bulundu. Bunların yanı sıra sözlükler, diğer kaynaklar ve Babil dönemine ait Mezopotamya açısından "bilimsel" metinlere (kehanetler, alamet derlemeleri, tıp ve astronomi metinlerine) de ulaşıldı.

III. Ur döneminde artık konuşma dili olmayan Sümercenin bilimsel metinlerde kullanılması Nippur'un özelliklerinden biri olmalı. Edebi tabletlerin çoğu Nippur'un "yazıcılar mahallesindeki" evlerde bulundu ve Eski Babil dönemine tarihlendi. Diğer kentsel alanlarda (arkeoloji kayıtlarında TA ve TB olarak tanımlanıyorlar) III. Ur döneminin sonundan Eski Babil döneminin başına, on sekizinci yüzyılda yaşanan felaketten sonra kentin 1720 yılında tamamen terk edilmesine kadar olan fırtınalı iki yüzyılı (y. 1923-1739) kapsayan çok sayıda belge var.[82]

III. Ur döneminde "yazıcılar mahallesi" üst düzey yöneticilerin mimarlarca tasarlanıp inşa edilmiş büyük yapılarda yaşadığı idari bir bölgeydi. Evlerin tasarımı Ortadoğu'da bugün de geçerli olan mimariyi yansıtıyor: Tek girişi var ve giriş kapısı, çevresinde çeşitli odalar ve depolar bulunan büyük bir avluya açılıyor, özel odalar misafir odasının arkasında ya da iki yanında yer alıyor. Daha büyük yapılarda kamuya açık ve özel bölümler bir ya da daha fazla avlu ile ayrılabiliyor; ayrıca buralarda banyo, mutfak ve merdiven gibi eklemeler var. Büyük yapıların birçok küçük bölümlere ayrılması İsin

ya da onun rakibi Larsa döneminde kentte yaşanan sıkıntıları ortaya koyuyor. İsin krallarının Larsa'nın Nippur'a egemen olmasını sağlamaları ile kentte iki yüz yıl süren göreli bir barış ve refah dönemi yaşanıyor. TA ve TB'deki bölgeler yeniden düzenleniyor ve yöneticiler TB'de yaşarken TA genellikle yerleşim birimi olmayı sürdürüyor. Yapıların planlarında yapılan değişiklikler nüfustaki ve servetteki artışları yansıtıyor.

Refah artışının en önemli göstergesi okuryazarlık oranındaki yükseliş. Birçok evde yazı eğitimi veriliyordu. Avlularda bu eğitimin işaretleri olan sıralarla kil ve su kapları, ayrıca çok sayıda tablet bulundu; alıştırma tabletleri, sözcük listeleri ve edebi alıntılar. Görünüşe göre burada yaşayanlar çoğunlukla çocuklarını evde eğitiyorlar, zira hemen tüm evlerde okul tabletleri de bulundu. *E-dub-ba* (tablet evleri) olarak bilinen bu okullar Hammurabi'nin ardılı Samsu-iluna dönemine kadar devam ediyor. Daha sonra, muhtemelen ekolojik sorunlardan kaynaklanan bir ekonomik kriz kentteki yaşamı ciddi oranda etkiliyor. Toplumda ekonomik üretime katkıda bulunmayan yazıcılar kenti ilk terk edenler oluyor.[83]

Özellikle Eski Babil dönemine ait birçok belgede yer alan yazı okullarına diğer kentlerde de rastlanıyor: *é-dub-ba*'da birçok edebi yazılar bulunuyor.[84] İkinci binyılın başlarındaki koşullar yazı eğitiminde farklılıklara yol açıyor. Öte yandan eğitim yöntemleri ve araçları farklı kentlerde aynen uygulanıyor ve başvuru kaynakları yüzyıllar boyu tekrar tekrar kopyalanarak kullanılıyor.

Ortaçağ Avrupa'sındaki Latince gibi Sümer dili de okumuşluğun temelini oluşturuyor. Bunun için eğitilmiş, profesyonel bir iletişim yöntemi gerekiyor. Bir atasözünde "Sümerce bilmeyen yazıcı ne işe yarar?" deniyor.[85] Çoğu kez mizahi olan "Edubba metinlerinde" görüldüğü üzere, ikinci binyıldan sonra yazı eğitimi iki dilde yapılıyor. Bir öğrenci arka-

daşlarından birini şöyle aşağılıyor: "Yazı sanatında salak bir sağır; Sümercede dilsiz bir şapsal."[86]

Yazı eğitiminin belli aşamaları var. Başlangıçta öğrenci tablet ve kalem yapımını ve kullanımını öğreniyor.[87] Sonra heceler üzerinde çalışıyor;[88] bunlar, ABC ile eşdeğer olduğu düşünülen işaretlerin sıralanması ve söylenmesi. "*A-a*'yı okuyamayan biri nasıl akıcı olarak konuşabilir?" Daha sonra tanrıların isimleri ile başlayan sözcük listelerine geçiliyor: Hevesli bir öğrenci, "İnanna'nın çeşitli isimlerinden başlayarak bozkırda yaşayan hayvanların ve (çeşitli) zanaatkârların (isimlerini) (tablete) yazdım," diyor.[89] Bir kategorideki ilk işaretten (örneğin "bozkırdaki hayvanlar") başlayarak gruplar halinde Sümerce hazırlanan bu listeler Sümerlerin Babil İmparatorluğu'ndaki konumunu da yansıttığı için çok yararlıdır.[90] Avuç içine sığan yuvarlak şekilleri ile hemen ayırt edilen birçok okul tableti standart sözlük metinlerinden alıntılar içeriyor.

Temel dil eğitiminden sonra öğretmenler daha fazla uzmanlık isteyen profesyonel konulara geçiyorlar.[91] Muhtemelen Nippur'da yazılmış olan *Ana ittusa* adlı tabletteki ilk başlığın altında iki dilde yasalar ve adli terimler listeleniyor. Babil İmparatorluğu'nda mektup yazma geleneği eldeki örnekler izlenerek sürdürülüyor ve öğrencilerin dikte alma ve yazılanları yüksek sesle okuma alanlarında ustalaşmış olması gerekiyor.[92] Yazıcılara aynı zamanda bir dikilitaş üzerine kitabe yazmak da öğretiliyor ve daha önceki hanedanların kraliyet yazıtları özenle kopya ettiriliyor. Daha da önemlisi temel matematik öğretisi: Bir öğretmen "Sınav Metni A" adlı tablette, "Çarpım tablosunu, mütekabiliyeti, katsayıları, hesapları denkleştirmeyi, idari muhasebeyi, her türlü tahsis ödemelerini, mülklerin taksimini ve arazi hisselerini sınırlamayı biliyor musunuz?" diye soruyor.[93]

Muhtemelen her öğrenci öğretilen tüm konularda başarılı olmuyor ve mesleğine en uygun "alanları" seçiyordu. En üst

düzeye ulaşmak isteyenler yıllarca çalışarak edindiği bilgileri aktaracak uzman bir öğretmen oluyor. Eski Babil döneminde edebi eserlere aşina olmak çok önemseniyor; bu, tanınmış metinlerden alıntıları içeren binlerce tabletten anlaşılıyor. Okul sohbetleri ve kraliyet ilahilerinin bir kısmı gibi bazı edebi kompozisyonların Edubba tarafından hazırlanmış olabileceği düşünülüyor. Daha önce belirtildiği gibi, Mezopotamya'da çok sayıda böyle eğitim veren kurumlar var ve bunları yöneten bazı kişilerin isimlerini biliyoruz.[94] Öte yandan bir öğrencinin mektubunda belirttiği gibi, "Nippur'daki Edubba eşsiz" idi.[95]

Öte yandan, Nippur'un eğitimdeki önemi bir başka Edubba metninde hicvediliyor. Burada söz konusu olan, tedavide ün kazanmış İsin kentinden bir doktor. Bu doktor Nippur'da köpek tarafından ısırılan bir vatandaşı tedavi ediyor ve hasta Nippur'a gelecek olursa ona muhteşem bir sofra kuracağını ve en iyi kalite bira ikram edeceğini söylüyor. Doktor, onun evini nasıl bulacağını sorduğunda ise şöyle bir tarif alıyor:

> Büyük Kapı'dan gir ve bir sokak, bir bulvar, bir meydan, Tillazida Sokağı ve Nusku ile Ninimena yolları solunda kalacak şekilde yürü. Tillazida'da yere oturmuş ürünlerini satan, Ki-agga-Enbilulu'nun kızı, Ninşu-an-Ea-takla'nın gelini, Henun-Enlil bahçesinde çalışan kadına sor, o sana yolu gösterir.

Doktor bu karmaşık tarifi izlemeyi başarır ve kadını bulur ama ona Babil dilinde aradığı kişiyi nasıl bulacağını sorduğunda kadın onun tüm sorularını Sümerce yanıtlar. Doktor onun kendisine küfrettiğini zanneder, bu yüzden kadın verdiği yanıtları onun için çevirmek zorunda kalır. Bu küçük öykü şöyle bitiyor: "Amma aptalmış! Öğrenciler bir araya gelip onu alıştırma tabletleri ile Büyük Kapı'ya kadar kovalamalıydılar!"[96] Bu öykü bizim Nippur'da sebze satıcılarının dahi Sümerce bildiğine inanmamızı istiyor.

Nippur'da yaşayanların olağanüstü kurnazlığı ve zekâsı bir başka öyküde de ele alınıyor. Bu da kentin okumuşluğu ile ilgili ve Mezopotamya hakkında bilinen az sayıdaki halk hikâyelerinden biri. "Nippur'daki Fakir Adam"[97] adlı öykünün kahramanı "Nippur kentinde büyük sefalet içinde yaşayan" Gimil-Ninurta isminde zavallı bir adam. Her gece aç yatıyor ve sırtındakinden başka giysisi yok. Ancak bir keçi alacak kadar parası var ve bu hayvanla ne yapacağını düşünüyor. Eve getirse ailesi kızacak; ayrıca bunun yanında içecek birası olmayacak. Bu yüzden keçiyi belediye başkanının evine götürmeye karar veriyor. Karşılığında kendisine yemek ve içki verileceğini umuyor. Keçisiyle birlikte başkanın evine gidiyor ve kapıcıya kendisini tanıtıyor. Başkanın huzuruna kabul ediliyor ve keçiyi neden getirdiğini açıklıyor Maalesef başkan umduğu gibi davranmıyor. Gimil-Ninurta'ya "birkaç kemik, kıkırdak ve üçüncü sınıf bir bira" verip kapı dışarı ediyor. Gimil-Ninurta kapıcıya avaz avaz bağırarak uğradığı hakaretin üç katı ile karşılık vereceğini söylüyor.

Gimil-Ninurta intikamını almak için önce krala gidiyor ve bir gün için kendisine bir araba ve bir asile yaraşır giysiler vermesini istiyor. Bu arada iki kumru yakalıyor ve onları bir kutunun içine koyup kutunun kapağını mühürlüyor. Hazırlıkları bitince arabaya binip doğru başkanın evine gidiyor. Güzel giysiler içinde onu tanıyamayan başkan kendisini çok iyi karşılıyor. Başkana Enlil'in tapınağı Ekur için altın getirdiğini söylüyor. Başkan derhal güzel bir koyun kestirip bir ziyafet sofrası hazırlatıyor. Bir süre sonra başkanın uykusu geliyor ama Gimil-Ninurta geç saatlere kadar onun uyumasını engelliyor. Sonunda başkan uykuya dalınca Gimil-Ninurta gizlice dışarı çıkıp kutuyu açıyor ve serbest kalan kuşlar uçup gidiyor. "Uyan, başkan, kutu açılmış ve altınlar alınmış!" diye bağırıyor ve üzüntüden giysilerini parçalıyor, sonra da bahtsız başkanın üstüne çullanıp aman dileyinceye kadar

dövüyor. Bundan sonra başkan konuğunun kaybını karşılamak için ona önemli miktarda altın ve yeni giysiler veriyor. Gimil-Ninurta giderken kapıcıya "Bu varan bir!" diyor.

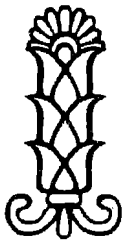
İkinci numarası için doktor kılığına giriyor. Tekrar başkana gidiyor ve onun yaralarını inceliyor. Başkana her zaman hasta ile baş başa kalması gerektiğini söylüyor ve özel bir odaya çekildiklerinde başkanı sıkıca bağlayarak gene bir güzel dövüyor. Evden çıkarken kapıcıya "Varan iki, geriye bir kaldı!" diye sesleniyor.

Son numarası için keçisi olan bir adama para veriyor ve ondan başkanın evinin önüne gitmesini ve herkesin duyabileceği şekilde, "Başkanın kapısını çalıyorum, ben keçi ile gelen adamım!" diye bağırmasını istiyor. Adam söyleneni yaparken Gimil-Ninurta bir köprünün altına gizleniyor ve "bir köpek gibi" başkanın dışarı çıkışını ve kadın erkek tüm ev halkının adamı kovalayışını izliyor. Herkes gidip başkan yalnız kalınca da köprünün altından çıkıp başkanı yakalayarak üçüncü kez dövüyor. Böylece Nippur'un gözü pek fakir adamı güçlü bir yöneticinin kendisine ettiği hakaretin öcünü almış oluyor.

Nippur tabletlerinin çoğu İsin-Larsa ve Eski Babil'in ilk dönemlerine tarihlenmekteyse de önemli bir kısmı daha sonra Nippur'un yeniden refaha ve barışa kavuştuğu döneme ait. Kent hiçbir zaman okuryazarlıkla bağlantısını koparmıyor ve yaklaşık elli tabletten oluşan çok ilginç bir arşiv MÖ dördüncü yüzyıldan, II. Darius ve II. Artaserhas yönetimindeki Perslerin Babil'i yenmesinden çok sonraki yıllardan kalma.[98] Tabletlerin sahibi önemli bir aileden gelen cin kovucu rahip Belşumu ve oğulları. Belşumu Ab-sum-nu, "Sümerli" adındaki eski bir yazıcının soyundan geliyor ve oğulları da tapınaktaki okuryazar yetkililer arasında yer alıyor. Yani kuşaklar boyu Ekur ile bağlantıları olan en eski yazıcı ailelerinden birini temsil ediyorlar. Ekonomi hakkındaki tabletler onların görevleri dolayısıyla edindikleri mülklerin bakımı ve danış-

man olarak sorumlulukları gibi yaşamlarının maddi yönüne ışık tutuyor. Profesyonel tablet koleksiyonu sözcük listelerinden alıntıları, Eski Babil'e ait bir kraliyet yazıtının kopyasını, Nergal için yazılmış bir ilahiyi, tanrıların listesini ve sihirli özellikleri bulunan taşların isimlerini, çeşitli ayin ve kehanetleri, büyü yapma törenleri için gerekli diğer malzemeleri ve tıbbi tanı ve tedaviler hakkındaki görüşleri kapsıyor. Ayrıca bu koleksiyonda bir astronomik metin ve Belşunu'nun oğullarından birinin doğumu üzerine hazırlanmış bilinen en eski yıldız falı da bulunuyor.

Bu arşiv Ahameniş döneminin sonuna doğru Nippur'daki dinsel yaşamın hâlâ geçerli olduğunu; eski yazıcı eğitim geleneğinin hâlâ yönetimden, dinsel hizmetlerden sorumlu, mensup oldukları mesleklerde uzman olan bazı köklü aileler tarafından sürdürüldüğünü gözler önüne seriyor. Yuhanna'nın belirttiği gibi, Belşunu'nun oğulları Platon'un çağdaşıydı ve arşiv yalnız Nippur'un eğitim alanında uzun bir geçmişi olduğunu ortaya koymakla kalmıyor, aynı zamanda astronomi ve astroloji gibi yeni gelişmelere duyulan ilgiyi de temsil ediyor.

7 Sippar

İKİ KENTİN ÖYKÜSÜ

Sippar, Dicle ile Fırat'ın birbirine en çok yaklaştığı yerde, Bağdat'ın 20 kilometre kadar güneyinde yer alıyor. Birçok Mezopotamya kenti gibi onun kaderi de bu nehirlerin düzensiz akışlarına ve onların birbirine yakınlığı ve suların kabarmasıyla oluşan sellere bağlıydı. Jeo-arkeolojik incelemeler Uruk döneminde bu kenti oluşturan ilk yerleşim gerçekleştiğinde bu iki nehrin birbiriyle bağlantılı olduğunu gösteriyor.[1] Fırat'ın taşıdığı alüvyonlu topraklar suların bastığı düzlüklerin üzerinde yaşamaya elverişli bir yükselti oluşturmuş. Kent Fırat kenarında kurulmuş. Nehir tarafından taşınan çökeltiler eski Dicle kanallarını tıkamış ve yatağı daha doğuya doğru itmiş. Aynı zamanda nehir yatağının yükselmesi Fırat'ı daha batıya doğru yönlendirmiş ve ikiz nehirlerin birbirinden ayrılmasına, arada ekilebilir bir arazi oluşmasına yol açmış.

Sippar'ın konumu yalnızca nispeten istikrarlı bir su kaynağının yanı sıra alt yapıda da önemli değişimlere neden olmuş. Nehirlerdeki başlıca ulaşım tekneler ile gerçekleştiriliyor. Sippar'dan hem bu iki nehre hem de onların kollarına ulaşılabiliyor. Öte yandan, geçmişte Fırat ulaşım açısından Dicle'den çok daha fazla önem taşıyordu. Bir yandan da Sippar Mezopotamya'nın tümü ele alındığında, Asur platosuna, Cezire'ye ve Suriye'deki vadilere ulaşımı denetleyen orta Fı-

rat bölgesine yakınlığı nedeniyle bir merkez oluşturuyordu. Sippar'ın önemli bir ticaret merkezi olmasına şaşmamak gerek. Ticari alandaki rolü nedeniyle diğer Mezopotamya kentlerinden çok daha kozmopolit bir nüfusa sahipti.

Sippar aynı zamanda önemli bir dini merkezdi. Buradaki iki tapınakta iki tanrıya tapınılmaktaydı: güneş tanrısı Şamaş ve İştar'ı andıran tanrıca Annunitu. Güneş tanrısı Mezopotamya'da adalet tanrısı olarak kabul edildiğinden Sippar dürüst ilişkilerin sürdürüldüğü bir kent olarak ünlenmişti.Bu alanda iki aynı kanıt katmanına rastlandı; bir yandan 1800'den 1600'e kadar olan süreci kapsayan Eski Babil dönemine ait belgeler; diğer taraftan Sippar'ın son zengin dönemini yaşadığı birinci binyıla ait kayıtlar. Arkeolojik çalışmalar pek kolay olmuyordu, çünkü kalıntılar iki ayrı bölgeye, Ebu Habbah diye bilinen höyük ile ed-Der adlı höyüğe yayılmış bulunmaktaydı.

ÖREN YERİ VE KAZI EKİPLERİ

1880'de Austen Layard ile çalışmış ve Osmanlı sultanından kapsamlı bir kazı lisansı almış olan Musullu Hürmüz Rasim, British Museum tarafından eski eserler bulmakla görevlendirildi. Rasim, ekili arazilerin üstünde yükselen Ebu Habbah höyüğüne geldiğinde civarın şeyhi onun kalıntıları araştırmasına izin verdi. İnanılmaz bir şans eseri olarak Rasim son derece dikkat çekici bir yerden işe başladı. Kazıya bir zigguratı andıran en yüksek noktadan başlamaya karar verdi. Gerçekten de işçiler yüzeydeki kalıntıları temizler temizlemez zemini zift kaplı bir oda gün yüzüne çıktı.

> Hiç zaman yitirmeden zift kaplamayı kırdırıp araştırmaya başladım ve odanın güneybatı köşesinde, yüzeyin 90 santim altında, işçileri şaşkınlığa beni ise mutluluğa boğan topraktan yapılmış kapaklı bir sepet buldum. Bunun içinde 29,2

santim boyunda ve 17,7 santim eninde bir tablet vardı ve her iki yüzünde yazılar, tepesinde de küçük bir yarım kabartma yer alıyordu.[2]

Bu, Babil kralı Nabu-apla-iddina (y. 870) tarafından temele yerleştirilmek üzere yazılmış bir belge idi ve kabartmanın üzerinde güneş tanrısı Şamaş'ın Sippar'da kendisine adamış Ebabbar tapınağında yaşadığı belirtiliyordu. Aynı anda hem kentin hem de kutunun bulunduğu yapının adı belirlenmiş oldu. Rasim hemen Sippar adı ile İncil'de sözü edilen (2. Krallar 17:24,31) Sefarvayim arasında bir bağlantı kurdu. Bu bölümde Asur kralının bu bölgede yaşayanları sınır dışı edilenler yerine Samiriye'ye yerleştirdiği anlatılıyordu.[3] Rasim büyük bir hevesle araştırmalarını üç ay boyunca sürdürdü. Ebabbar'ın kabataslak bir planını çizdi ve burada yaklaşık 300 oda ve avlu bulunduğunu tahmin ederek bunlardan 170 kadarı üzerinde çalıştı. Çabaları karşılıksız kalmadı, zira sadece tapınağın zengin adaklarla dolu olan hazine odalarına ulaşmakla kalmadı, aynı zamanda binlerce çivi yazılı tablet buldu.

Daha önce başka bölgelerde gün yüzüne çıkardıklarının aksine bu tabletler eski çağlarda fırınlanmamıştı ve "kil o kadar gevremişti ki havayla temas eder etmez ufalanıyorlardı".[4] Tek çözüm olarak bunları bulundukları yerde fırınladı ama bu kez de tabletler birbirine yapıştı. Gene de sultanın iznini iptal etmesi üzerine aniden Sippar'dan ayrılması gerektiğinde yaklaşık 50.000 tableti Londra'ya göndermiş bulunuyordu. British Museum'a gönderdiği sandıklar müzenin arşivine çok ilginç eşyalar ve çok sayıda yazılı malzeme sağlamakla kalmadı, aynı zamanda hakkında ayrıntılı arkeolojik kanıt bulunmayan Sippar'ın geçmişine de ışık tuttu.

En eski parça Cemdet-Nasr dönemine (y. 3000) ait taş bir vazoydu. Erken Hanedanlık döneminden çok sayıda başka

eserler ve vazolar da vardı. Bunların arasında yer alan İku-şumuqan isimli Mari kralının adadığı bir heykel Sippar'ın geçmişiyle ilgili en eski kaydı oluşturuyordu (y. 2500). Akad kralları Maniştusu, Rimuş ve Şar-kali-şarri'nin adadıkları yazıtlı asalar ve diğer taş eşyalar başka kralların armağanları ile birlikte tapınakta yer alıyordu. Bu değerli eşyalar arasında Hammurabi'nin (1792–1750) bir dikilitaşı, Kassit yöneticilerinin sınır taşları ve Nabu-apla-iddina'nın (y. 870) güneş tanrısı hakkında bir tableti yer almaktaydı. En son tarihlenebilen eşya Ahameniş döneminde tapınağa sunulan Mısır kabartmalı bir argonat vazo idi. Evlerde ya da mezarlarda bulunan çömlekler ve cam eşya, kentte Pers ve Sasaniler dönemlerinde de yerleşim olduğunu gösteriyordu.[5]

Rasim'in arkeolojik bölgelerde en zengin damarlara ulaşma yeteneği Sippar'la ilgili bilgilerimize büyük katkı sağlamış oldu. Öte yandan onun bu başarısı ve ani ayrılışı arkeoloji açısından olumsuz sonuçlara yol açtı, zira yerli halk kendi başlarına kazılar yaparak tablet aramaya başladı. Gelişigüzel yapılan bu kazılarda kuşkusuz çok sayıda tablet yok oldu ama oldukça kötü durumda olmalarına karşın bunların büyük bir kısmı antika piyasalarına ulaştı ve Louvre, Berlin ve Philadelphia'daki müzeler gibi kurumların koleksiyonlarında yer aldı. British Museum'dan Wallis Nudge da ed-Der höyüğündeki gizli kazılarda ele gelen tabletlerin bir kısmını Bağdat'ta satın almayı başardı.[6]

1894'te Vincent Scheil başkanlığında bir Fransız ekibi kazıları sürdürmek için buraya geldi. Scheil da Sippar'da ancak birkaç ay kalabildi. Bugün Iraklı arkeologların raporları onun kayıtlarını destekliyor. Scheil yetmiş kadar tableti yayınladı.[7] 1930'larda Asurla ilgili kazılar yapan Almanlar bir süre Sippar'da kalarak Yeni Babil tapınak bölgesinin yeri hakkında kanıt toplamak amacıyla "hızlı nirengiler" gerçekleştirdiler.[8] İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Irak Antikalar Müdürlüğü

ed-Der'de kısa bir araştırma yaptı.[9] Böylesine önemli bir bölgede sistemli bir kazı yapılmamış olması şaşırtıcıdır. Sippar hakkındaki yayınların çoğu Rasim'in ya da arkeolojik bilgisi bulunmayan "yasadışı" kazıcıların bulgularıyla ilgili yazılı kaynaklara dayanmaktadır. 1970'lerde yeterli fon ve malzemeye sahip Belçikalı bir ekip ed-Der'e kapsamlı bir inceleme ve çevresel faktörlere odaklanan coğrafi bir araştırma yapmak üzere geldikten sonra daha fazla bilgi gün yüzüne çıkmaya başladı. Bu ekip aynı zamanda Eulmaş bölgesinde ve kentin yerleşim bölgelerinde kazılar ve Ebu Habbah'ta sondaj çalışmaları yaptı.[10]

Abu Habbah höyüğü başlangıçta burada bulunan güneş tanrısı tapınağının temelindeki tablete dayanılarak eski Sippar olarak tanımlandı ama ed-Der'deki durum daha karmaşıktı. Hatta bazı uzmanlar burasının üçüncü binyılda Sargon'un başkenti Akad olduğunu düşündüler. Ancak British Museum adına Budge tarafından satın alınan tabletler incelendiğinde burasının Annunitu'nun Sippar'ı olduğu belirlendi.

Kentin antik dönemde farklı isimlerle anılması durumu daha da karıştırıyordu. Bu durum, Sippar'ın. Büyük Sippar, Surlu Sippar, Yahrurum Sippar ya da Annamum Sippar (her ikisi de kabile isimleri), Bozkır Sippar ya da Annunitu Sippar diye isimlendirilmiş uydu kentlerle çevrili olduğu varsayımına yol açtı.[11] Oysa bu bölgede başka höyük bulunmuyor ve bu isimler dikkatle incelendiğinde yazıcıların yerel dillere göre farklı isimler kullanmış olduğu görülüyor.[12] Sonunda Sippar'ın ikiz bir kent olduğuna karar verildi. Ebu Habbah Büyük Sippar diye bilinen güneş tanrısının tapınağının bulunduğu Ebabbar, ed-Der ise Sippar Amnamum olarak bilinen Annunitu'nun tapınağının bulunduğu Eulmaş idi. İki ayrı tanrıyı temsil eden bu iki tapınak üçüncü binyılın ortalarından itibaren tek bir siyasal birim oluşturmuş olmalıydılar.

SİPPAR'IN TARİHÇESİ

Son zamanlarda yapılan sondajlar, yüzey araştırmaları ve kazılar Sippar'daki katmanlarla ilgili parçaların birleştirilmesini sağladı. Yüzey araştırmalarına göre Ebu Habbah en eski yerleşim merkezi; Uruk döneminde kurulmuş. En son sondajlarda ise Erken Hanedanlık katmanlarına erişildi.[13] Rasim'in tapınak koleksiyonundaki adaklar üçüncü binyılda güneş tanrısının tapınağının yerel halk kadar krallardan da değerli armağanlar alacak kadar önemli olduğunu gösteriyor. Ören yeri tapınağı ile birlikte Yeni Babil döneminde ve hatta daha sonra Sasaniler zamanında bile sürekli yerleşim yeri olmuş. III. Ur'a ait katmanlar ed-Der isimli ikinci höyüğün geçmişinin Akadlara kadar uzandığını ortaya koyuyor. O tarihten sonra diğer Sippar'ın yanı sıra varlığını sürdürmüş.

Sippar'da gün yüzüne çıkarılan ve Eski Babil döneminin başlarına tarihlenen yazılı kaynaklar kentin yaşamına ışık tutmakta. Bu belgelerin çoğu özel evlerde ve *gagum*[14] denilen, genellikle manastır olarak çevrilen yerlerde bulundu. Altıncı yüzyıla ait önemli metinlerden oluşan bir başka kaynağa ise tapınağın arşivinde ulaşıldı. Diğer tarihi dönemler yazılı belgelerde fazla yer almıyor, dolayısıyla Sippar'ın tarihçesini belirlemek için öteki Mezopotamya kentlerinde bulunan kaynaklara dayanmak zorundayız.

Sippar Ninova ile Babil ile birlikte üç ayrıcalıklı kentten biri olduğundan kraliyet yazıtlarında ve kayıtlarında sık sık adı geçmekte. Coğrafi konumu onun Babil'deki siyasi çatışmalarda ve Asur ile Babil arasındaki uzlaşmazlıkların yanı sıra Mezopotamya'nın daha sonra doğu komşuları Elamlılar ve Perslerle anlaşmazlıklarında önemli bir rol oynamasına yol açıyor.

Sümer Kralları Listesi'nde Sippar Şuruppak'tan da önce, Nuh nebiden kalma bir hanedanlığın merkezi olarak yer alıyor. Kral Enmeduranna yaklaşık 21.000 yıl iktidarda kalmış.

Evrenin oluşumu hakkındaki metinlerde Sippar'dan Eridu gibi en eski kentlerden biri olarak söz ediliyor. Aslında, daha önce gördüğümüz gibi, Sippar'ın geçmişiyle ilgili bilgilerimiz ikinci binyıldan öncesine uzanmıyor. Şamaş kültü Akad kralların dan ve diğer yerel yöneticilerden pahalı armağanlar alacak kadar önemli bir konumda olmuş. III. Ur ve daha sonraki İsin-Larsa dönemlerinde (y. 2150–1800) güneyde Larsa'daki güneş tapınağı Sippar'dakini gölgede bırakmış.

Üçüncü binyılın sonunda kuzeydeki çöllerden Mezopotamya'ya gelmeye başlayan Amorilerle iktidar gücünün güneyden kuzeye geçmesi Sippar'ın yararına oluyor. İsin ve Larsa yöneticilerinin güney Mezopotamya'da bu göç dalgasını engelleme çabaları sonuç vermiyor. Ovanın en kuzeyinde bulunan Sippar, egemenliklerini güneye doğru yaymak isteyen Amori yöneticileri için büyük önem kazanıyor. Babil kentinden ülkeyi yönetmeye başlayan ilk hanedanlığın kralları Sippar'ı kontrol altına almaya çalışıyor ve zaman zaman bunu başarıyor. Kentin tümüyle ele geçirilmesi MÖ 1838'de Sumu-la-ila'nın yönetiminin yirmi dokuzuncu yılında gerçekleşiyor. Sene isimlerinden biri muhtemelen savaşta yıkılmış olan Sippar surlarının yeniden yapıldığını kaydediyor.[15]

Babil kralları Sippar'ı geliştirmek ve güneydeki Nippur gibi önde gelen bir dinsel merkeze dönüştürmek için ellerinden geleni yapıyorlar. Kent onların yönetimi sırasında büyüyor ve tapınak ile manastır özellikle zenginleşiyor. Sippar'ın en çok geliştiği dönem Hammurabi (1792–1750) zamanında ve Eski Babil'e tarihlenen Sippar tabletlerinin çoğu onun döneminden kalma. Hammurabi'nin uzun yıllar yönetimde kalması onun birçok önemli yönetim reformunu başlatmasını sağlıyor. Kral özellikle Sippar'ın refahıyla ilgileniyor ve güneş tanrısının tapınağındaki restorasyon faaliyetlerine dayanarak kendini "Şamaş için Ebabbar'ı yeniden canlandıran" olarak isimlendiriyor.[16] Aynı zamanda krallığını tehdit eden

kabilelere karşı kent surlarını yenileyip güçlendiriyor. Onun girişimleri ardılları tarafından da sürdürülüyor ama zamanla politik durum kötüye gidiyor ve güney kentleri üzerindeki kontrolünü yitirip çevresindeki küçük krallıklarla anlaşmazlıklar yaşamaya başlayan Babil krallarının otoritesi zayıflıyor.

1595'te Hitit kralı I. Murşili Fırat'tan aşağı ani bir baskın yaparak Babil'i yağmalıyor. Sippar'ın bu sırada ne olduğu bilinmiyor ama kent yöneticisi Babil kralına acilen bir ulak göndererek yaklaşan tehlikeden ve düşmanın saldırıya hazırlandığından söz ediyor. Görünüşe göre kentte bir felaket yaşanıyor, zira ulaşılan belgeler yüzyıllar sonrasına tarihlenmekte. Muhtemelen kent Dur-Kurigalzu civarından Mezopotamya'ya egemen olan Kassit hanedanı döneminde (y. 1600–1133) yeniden canlanıyor. Kassitler ikinci binyıl başlarında Kafkasya'dan gelip Doğu Dicle bölgesine yerleşiyor. Bu yabancı krallar Babil kültür ve geleneklerinden çok etkileniyor, dini merkezleri himayeleri altına alıyor ve tapınak restorasyonlarına büyük yatırımlar yapıyorlar. Onların Sippar'daki inşaat faaliyetleriyle ilgili hiçbir belge yok ama İkinci İsin Hanedanlığı Babil'i ele geçirdiği dönemde Şamaş tapınağı tamamen işlevsel durumda. I. Nabukadnezar (1126–1105) ülkedeki tüm tapınakları yeniliyor; onun Sippar'daki çalışmaları yazılı bir sınır taşı (Babil dilinde *kudurru*) ile belgelenmiş durumda.

Buna karşın daha sonra zor günler yaşanacaktır. Adad-apla-iddina (1069–1048) dönemine tarihlenen bir metinde Arami ve Sute kabilelerinin kırsal kesimi yağmaladığı ve Sippar'ı tümüyle yerle bir ettiği, bu yüzden buradaki kültün yaklaşık yüzyıl boyunca varlık gösteremediği belirtiliyor.[17] Kentin ya da buradaki dinsel merkezin yeniden canlanması onuncu yüzyılda gerçekleşiyor. Babil yeniden güçlenince barış sağlanıyor ve Asurlularla imzalanan bir barış antlaşması sayesinde 150 yıl boyunca siyasal istikrar içinde yaşanıyor. Rasim'in toprak kutuda bulduğu güneş tanrısıyla ilgili tablet bu dö-

nemden kalma; Kral Nabu-apla-iddina (y. 870) Ebabbar için yeni bağışlarda bulunuyor.

Asurlular ile Babilliler arasındaki ilişkiler yeniden kötüleşince bu iki devletin sınırında yer alan Sippar kendisini bu çatışmanın ortasında buluyor. Sanherib baş düşmanı güneydeki aşiret reisi Marduk-apla-iddina (y. 700-690) ile savaşırken Asur kralı veliaht prensi Babil'e naip olarak atıyor. Kral aynı zamanda (Batı İran'da güçlü bir devlet olan) Elam ile savaş halinde ve Elamlılar Sanherib'in güneydeki kentlerle çatışmasından yararlanarak Sippar'ı ele geçiriyorlar (y. 694). Bu arada Babil'de Asur karşıtı bir klik Asurlu veliahdı yakalayıp artık Sippar'a yerleşmiş olan Elam kralına teslim ediyor ve anlaşılan prens burada rehin tutulurken ölüyor. Bu gelişmeler Sanherib'in Babil'e olan öfkesini daha da artırıyor ve kral korkunç bir saldırıya geçiyor. Sippar da onun öfkesinin kurbanı olmaktan kurtulamıyor. Asur kralı, Annunitu tapınağını yerle bir ediyor, Babil'in diğer tanrılarıyla birlikte Şamaş'ın heykelini de buradan alıyor.

Tanrı heykellerini kaçırmak her zaman uygulanan bir yöntemdi, zira bir kent tanrısını yitirmek büyük bir felaket olarak görülüyordu. Kent tanrısının yokluğunun felakete yol açtığını kanıtlarmışçasına, Sanherib'in ardılı Elam'a karşı yeniden savaşa girince Sippar Elamlılar tarafından korkunç bir saldırıya uğruyor ve büyük bir katliam yaşanıyor. Öte yandan Esarhaddon (680–669) babasının Babil'in kutsal kentlerine karşı sergilediği saygısızlığın ayırtında ve bunu telafi etmek istiyor. Yıkılan tapınakların yeniden yapılmasına ön ayak oluyor ve aynı yöntemi benimseyen oğlu Asurbanipal de 669'da Sippar'dan ve diğer kentlerden alınan tanrıları yeniden eski yerlerine yerleştiriyor.

Bundan sonra kent yeniden canlanmaya başlıyor ve altıncı yüzyılda Asur'un yıkılmasından sonra altın çağını yaşıyor. II. Nabukadnezar ve onun ardılları tapınaklara büyük

bağışlarda bulunuyor ve büyük yıkıma uğramış olan surları onarıyorlar. Son Babil kralı Nabonidus (555–539) Ebabbar tapınağını restore ettiğini ve Hammurabi dahil atalarının temele yerleştirdikleri belgelere rastladığını belirtiyor. Nabonidus'un Ebabbar'ı yenilemesi tapınak bölgesindeki son inşaat girişimi oluyor. Rasim ve diğer kazıcılar 1890'larda bölgede inceleme yaparken tapınağın kalıntıları hâlâ oldukça sağlam durumdaydı.[18]

En büyük metin koleksiyonu Ebabbar'da elde ediliyor ve Nabonidus'un dönemine tarihleniyor.[19] Öte yandan Babil de kısa süre sonra yıkılacaktır; Pers Kralı II. Kiros Babil ordusunu Opis'te yenilgiye uğratıyor. Sippar'ın 539'da teslim olmasından sonra kente girerek İran'a sürgüne gönderilen Nabonidus'un teslim olmasını bekliyor. Yönetimdeki değişiklik kenti fazla etkilemiş gibi görünmüyor. Metinlerde tapınağın Ahameniş döneminde de işlevini sürdürdüğünü belirtiyor. Kentte Seleukos ve daha sonraki Sasani Pers hanedanlıkları sırasında daha küçük boyutta da olsa yerleşim devam ediyor. Nihayet Hıristiyanlık öncesi dönemin sonuna doğru kent tamamen terk ediliyor.

ESKİ BABİL DÖNEMİNDE SİPPAR

Eski Babil dönemindeki Sippar ile ilgili en kapsamlı kaynak, Amerikalı bilim adamı Rivkah Harris'in yazdığı *Ancient Sippar* isimli eserdir.[20] Harris bu eser için çok sayıda idari ve yasal belgelerden yararlanmış, özellikle kentte ekonominin nasıl işlediği, çiftlik çalışanlarından bürokratlara ve tapınak görevlilerine kadar tüm işgücünün nasıl düzenlediği ile ilgilenmiştir. Ne yazık ki bu tabletler kentle ilgili yalan yanlış görüşler yansıtan, "manastır" (*gagum*) denilen yerde bulunmuştur.[21] Gene de *gagum* tüm ekonomik faaliyetlerle çok yakın ilişki içinde olduğundan kentteki yaşamla ilgili genel değerlendirmeler

yapmak mümkündür.[22] Daha sonra mektuplar ve sözleşmeler gibi birtakım belgeler gün yüzüne çıkmışsa da tapınağın ve merkezi idarenin arşivlerine ulaşılamamıştır. Ayrıca Sippar'ın çok iyi örgütlenmiş olduğu anlaşılan ticaret erbabı ile ilgili kayıtlar da elimizde bulunmuyor. Bu nedenle Harris'in *gagum* metinlerine dayanarak ulaştığı sonuçlar büyük çapta varsayımlardan ibaret. Dahası, Scheil tarafından sadece 5000 olarak belirtilen kent nüfusunun gerçek rakamı gibi temel sorular da yanıtsız kalmakta.

Öte yandan metinlerde Sippar'ın merkezi Babil hükümetinin doğrudan egemenliği altına giderek daha fazla girdiği açıkça görülüyor. Hammurabi kentte bir garnizon kurmuş, temel kurumlar kralın yetki kapsamına alınmış, hükümet temsilcileri sürekli iletişim içinde olarak kralı bilgilendirmiş. Bir yandan da kent kraliyet yatırımlarından yararlanmış, özellikle su sistemlerinin korunması ve bakımı ve tapınaklar açısından. Daha önce kent valinin başkanlığında bir "ihtiyar" meclisi tarafından yönetiliyormuş ama Hammurabi'nin ardılı Samsu-iluna (1749–1712) döneminde Sippar'daki hükümet ticaret merkezi olarak bilinen Liman temsilcileri ve kral tarafından atanan bir yetkiliden oluşmuş. Arşivlerde yer alan ilk dönemlerde bu kurumlar vatandaşlara hesap vermekle yükümlüler ama daha sonraki yıllarda merkezi hükümete karşı sorumlu duruma geliyorlar. Daha etkin hale getirilen bu denetim doğrudan doğruya saraya bağlı personel tarafından yürütülüyor. Hammurabi'nin oluşturduğu ordu her zaman kralın doğrudan emri altında ve hiçbir zaman bir Sippar yerlisi komutan olarak atanmıyor. Yasal konularda yerel hâkimler karar veriyor ama taraflar alınan karardan hoşnut kalmazlarsa krala başvurabiliyorlar.

Güçlü merkezi yönetim dönemlerinde olduğu gibi, hükümet tapınakları kontrolü altına almaya çalışıyor. Sippar'da bu Hammurabi döneminde gerçekleşmiş olabilir. O dönemden

başlayarak tapınak yetkilileri kendilerinin "Ebabbar'ın [ya da tanrının] hizmetinde" değil, "kralın hizmetinde" olduklarını söylüyorlar. Bu idari kurumlardaki önemli görevlere yaptığı atamalarla kral kent üzerinde egemenliğini sağlayabiliyor. En önemli husus vergilerin tahsili ve çeşitli vergiler alınıyor. Yazıcı, doktor, taverna işletmecisi ya da hâkim gibi meslek sahipleri vergilerini gümüş olarak ödüyor ama başta arpa olmak üzere tarım ürünlerinin ve hayvanların vergisi ayni olarak tahsil ediliyor.

Yetkililerin büyük bir kısmı vergilerin hesaplanıp tahsilinden sorumlu ama bu sistemin ne kadar iyi çalıştığı bilinmiyor. Ürünler kraliyet ambarlarında saklanıyor ve işçilerin, askerlerin ve kraliyet projelerinde çalıştırılan hayvanların ihtiyaçlarını karşılıyor. Ambarda tutulan kayıtlarda tahılın borç olarak verildiği de görülüyor. Dokuma için yünün işlendiği kraliyet atölyeleri ekonominin önemli bir bölümünü oluşturuyor. Ürünler ve hammaddeler gümüşe de dönüştürülebiliyor, böylece ticari işlemlerde nakit ihtiyacı olan vatandaşlara borç olarak verilebiliyor. Önemli kamu hizmetleri, özellikle kentteki su sisteminin düzenli çalışması ve surların bakımı yerel yönetimle devletin ortak sorumluluğu altında.

Yerel yöneticiler merkezi hükümete bağlı idarecilerden farklı bir düzeyde faaliyet gösteriyor, kentin sorunlarıyla ilgileniyorlar. Sippar belli kesimlere (*babtum*) bölünmüş ve bunların başında özellikle sağlık ve emniyetten sorumlu yöneticiler var. Bir kesimde adli bir kurum da oluşturulabiliyor. Her bölüm bir yetkili (*hazannu*) tarafından temsil ediliyor ama aynı zamanda sadece "kent" diye anılan, yasal bir birim ve kent mülklerinin sahibi olarak görev yapan bir kent meclisi de var. Belediye başkanı (*rabianum*) *hazannu*'dan daha yüksek bir mevkideydi. Başkanlar belli bir süre, genellikle bir yıl için atanıyorlar. Bir nedenle bunlar çoğu kez emlak alışverişlerinde tanık olarak hazır bulunuyorlar.

Sippar'ın ticaret bölgesi, liman otoritesi (*karum*) tarafından temsil ediliyor. Bu otorite öncelikle tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkları karara bağlayan adli bir kurum gibi çalışıyor. Samsu-iluna döneminde bu makam vergi tahsilinden ve kraliyet ambarlarının denetiminden sorumlu temel bir idari kuruma dönüşüyor. *Karum*'un önemi arttıkça "Tüccarların Denetçisi" de daha yüksek bir statüye ulaşıyor. Bu, bir yıllık bir görev; sadece bir kişi bu görevde yirmi iki yıl kalarak bir rekor kırmış. Anlaşılan Denetçilerin hepsi servet sahibi; onların tüccar olduğunu gösteren kanıt yok. Doğal olarak kentte yerel yetkililere ya da devlete bağlı "kamu görevlilerinin" yanı sıra ordudan adliyeye kadar daha birçok idari makam bulunuyor.[23]

Tapınak mülklerinin kentin ekonomisinde önemli unsurlar olduğu tapınak arşivlerinden anlaşılıyor. Tapınaklar kölelerin ve angarya çalışma zorunluluğu bulunan kişilerin yanı sıra tapınak görevlilerinin işlediği geniş arazilere sahipler. Elde edilen ürün tapınağın ve oradaki personelin ihtiyaçlarını karşılıyor, artanı depolanıyor. Depolanan ürünler ihtiyaç sahiplerine ya da yatırım yapmak isteyenlere küçük tutarlarda borç olarak verilebiliyor.

Eldeki kanıtlara göre Ebabbar Eski Babil döneminde Sippar'daki en zengin tapınaktı.[24] O dönemde güneş tanrısının ne kadar önemsendiği, isimleri Şamaş ile birlikte anılan çok sayıda kişinin varlığından anlaşılıyor.[25] Diğer tanrılar da Sippar'da temsil ediliyor. Ay tanrısı Sin ve hava tanrısı Adad (Adad özellikle kuzey Mezopotamya halkı için çok önemli, çünkü yağmurları o getiriyor), yeni lanse edilen Babil Tanrısı Marduk,[26] Enlil, Ea, Nergal ve Amorilerin tanrısı Amurru için daha küçük tapınaklar yapılmış. Sippar'daki tanrıçalar arasında en önemlisi Annunitu; onun kültü Samsu-iluna döneminde çok daha önplana geçiyor. "Şamaş'ın eşi" Aya'nın evi Ebabbar içindeki bir küçük bir mabet. Artık İnanna olarak bilinen İştar'ın kendi tapınağı var, sağaltım tanrıçası Gula'nın

da. Ebabbar'daki arşivler ve diğer yasal ve idari metinlerde tapınakta görevlilerinin, en üst kademede yer alan *sanga*'dan başlayıp idareci, kült personeli, yazıcı, rüya tabircisi, kâhinler ve kölelere kadar birçok görevlinin, rahiplerin ve çalışanların isimleri belirtiliyor.[27]

SİPPAR'DA ŞAMAŞ'IN *NADİTU* KADINLARI

Şimdi *gagum* ve orada yaşayan *naditu* kadınlarına daha yakından göz atalım.[28] Babil, Nippur ve Kiş gibi öteki kentlerde de benzer kurumlar var ama buradakiler belki de Babil krallarıyla yakın bağlantıları yüzünden, hanedanlık çöktüğünde ortadan kalkıyor. *Gagum* hakkındaki ilk kayıtlar Babil krallarının on dokuzuncu yüzyıl sonunda iktidara gelmelerinden önce Sippar'ı yönetmiş olan İmmerum (1880–1845) dönemine ait.[29]

Gagum'u bekâr rahibelerin ve yardımcılarının meskeni ve kült yeri olan Ur'daki *giparu* ile karıştırmamak gerekiyor.[30] *Gagum*'da genellikle kentin en varlıklı ailelerine mensup kadınlar yaşıyor ve aralarında en az bir prenses var. *Naditu* olarak bilinen bu kadınlar geçimlerini sahip oldukları toprakların ürünü ile sağlamakta. Büyük ve küçük çaplı iş alanlarına yatırım yaparak kent ekonomisine katkıda bulunuyorlar. *Naditum* sözcüğü "nadas" ya da "tabu" anlamına gelir ve bu kadınların özel konumunu belirtir. Bu kadınlar hemcinslerinden beklenen faaliyetlerde bulunmuyorlar ama bu ayrım zamana ve yere göre farklı şekillerde uygulanıyor. Sippar'daki *naditu*'ların evlenmeleri yasak ama Babil'de Marduk'un hizmetinde olanlar evlenebiliyor.[31] Nippur'da Ninurta'dakiler de bakire ama onlar *gagum*'da yaşamıyorlar.[32] *Naditu*'larla ilgili bir başka kural da onların, külte bağlı diğer kadınlar gibi, çocuk doğurmamaları. Bu yasağın ömür boyu bekâreti ve iffeti ne oranda koruduğu sorgulanabilir. Hammurabi Yasalarında cinsel ilişkilerin kurulduğu tavernalara giden bir

naditu'ya ölüm cezası verilmesi bu kadınlara cinsel yaşamın yasaklandığının bir göstergesidir.

Ender olarak bir *naditu*'nun bir sütanne araması söz konusu olabilirdi ama manastırdaki kadınların çocuk doğurmadıkları ortadadır. Böylece o dönemde kadınların doğurgan çağlarında hamilelikte ve doğum sonrasında yaşadıkları risklere maruz kalmadıkları için hayatta kalma şansları artıyor. Kısır olmaları ve *gagum*'da toplumdan uzak yaşamaları sayesinde Mezopotamya kentlerinde sık görülen salgın hastalıklara karşı da korunan *natidu*'lar oldukça uzun bir ömre sahipler; aralarında kırk yıldan daha uzun *gagum*'da yaşamış olanlar var.[33]

Naditu'ların diğer kadınlardan bir başka farkı da kendilerine kalan miras payı üzerinde söz hakkı sahibi olmaları. O dönemde kadınların miras hakları evlendikleri zaman kocalarına devrolurken *naditu*'lar miras paylarını diledikleri gibi yönetebiliyorlar. Aslında mirası (getirisi ile birlikte) ailelerine iade etmeleri gerekiyor ama belgelerde yaşlandıklarında kendilerine bakması için genç bir kızı evlat edinerek bu zorunluluğu bertaraf ettikleri görülüyor. *Naditu*'ların hepsi varlıklı ailelerden geliyorlar ve Sippar'ın yerlisi olmaları gerekmiyor. Görünüşe bakılırsa bir kızın *gagum*'da tanrıların hizmetine girmesi büyük bir onur ve aileler çoğu kez kızları doğar doğmaz bu kararı alıyorlar.[34] O dönemde kadınların yasal hakları erkeklerin denetimi altına alınmış. Bu nedenle kızların evlilik ya da tanrıların hizmetine girmek gibi konularda söz hakkı yok.[35] Üvey annesine gereksinimlerini karşılamadığı için suçlamada bulunan bir *natidu* bunu açıkça ortaya koyuyor:

> Ben bir kral kızıyım! Sen de bir kralın karısısın. Benim *gagum*'a girmem için kocanla birlikte imzaladığın tabletleri göz ardı etsek bile. Savaşta esir alınan askerlere çok iyi davranılıyor! Öyleyse sen de bana iyi davranmalısın![36]

Bir *naditu* muhtemelen rüştünü ispat ettikten sonra *gagum*'a katılıyor. Kabul töreninde Şamaş ve Aya'ya adaklar sunuluyor, hayatta olmayan *naditu*'ları anmak için bir yemek veriliyor ve yeni gelen resmen tanrılara takdim ediliyor.[37] Çok yüksek mevkide olan kadınlar için tanrının onayını belirten kehanetlerde bulunuluyor.

Gagum yönetimi kabul töreninin giderlerini karşılamak üzere bir "nişan armağanı" veriyor. Aile yeni *naditu*'nun geçimini sağlayacağına dair bir anlaşma yapmak zorunda. Hammurabi Yasaları bu konuda üç seçenek veriyor. Kızın miras payı ömür boyu onun gereksinimlerini karşılayacaklarını garanti eden erkek kardeşleri tarafından yönetilebiliyor. Bu koşulu yerine getirmedikleri takdirde kız kendi seçtiği bir kişiye bu görevi verebiliyor. Ya da mirasını bizzat yönetmeye karar verebiliyor ve babasının yazılı onayını almak koşuluyla mirasını dilediği kişiyle paylaşabiliyor. Eğer kendisine pay verilmemişse mirasa erkek kardeşleriyle eşit oranda sahip olabiliyor.[38] Hukuk tabletlerinde bu koşulların her zaman yerine getirilmediği ve kimi zaman mahkemelerin *naditu*'ların ya da ailelerinin açtığı davaları karara bağladığı görülüyor.

Sippar'daki *gagum* Ebabbar'ın içindeydi ama çevresinde surlar ve özel girişi vardı. İçinde *naditu*'lar ve onların görevlileri için sayısı yüzleri bulan evler yer alıyordu. Kendi tahıl ambarlarına, yönetim binasına, muhtemelen işliklere ve ekip biçtikleri küçük bir araziye sahiptiler. Manastır tanındıkça ve yeni gelenler çoğaldıkça, ayrıca kadınlar uzun ömürlü oldukları için, Hammurabi döneminde *gagum* nüfusu çok arttı.[39] Başlangıçta *naditu*'lar içlerinden biri tarafından denetleniyordu. Daha sonra, devletin dinsel kurumları laikleştirme arzusuna paralel olarak, Ebabbar'daki *sanga*'dan hemen sonra gelen bu önemli göreve muhtemelen kral tarafından atanan bir erkek getiriliyor. *Naditu*'ların çoğu okuryazar ve yazıcı olarak görev yapıyorlar.[40] Örneğin, Amat-Mamu adındaki bir *naditu* bu görevi kırk yıl kadar sürdürüyor.

Bazı aileler kızlarını Sippar'daki manastıra göndermeyi bir gelenek haline dönüştürmek peşindeler. *Naditu*'lardan bazılarının çeşitli iş dallarına yatırımda bulunarak miras paylarını değerlendirmesi ilgi çekici. İçlerinden biri bir aracı vasıtasıyla kalay ticareti yapıyor. Arpa ya da gümüş veya diğer metalar bazında borç veriyor, taverna gibi bir işyerini satın alabiliyorlar; bu sonuncusu fazla riskli olmakla beraber iyi bir yatırımdı. Ayrıca kendi aralarında ortaklıklar kurarak çevredeki bir araziyi satın alıyor ya da kiralıyorlar.[41] Sin-muballit'in kızı ve Hammurabi'nin kız kardeşi olan prenses İltani *natidu*'lar arasında en varlıklı olandı. Sahip olduğu geniş tarım arazilerinin yanı sıra canlı hayvan ticareti yapıyordu ve bir keresinde 1.085 baş sığırına bakmaları için altı çoban tutmuştu.[42]

İltani ve diğer *naditu*'ların kentteki ekonomik faaliyetler içinde yer almasıyla ilgili çok sayıda belge var. Bunlara bakınca *naditu*'ların akıllı işkadınları oldukları, sürekli ailenin erkek bireyleri ile miras kavgasına giriştikleri ve kârlı yatırımlar yaptıkları düşünülüyor. Oysa Mari prensesi Ereşti-Aya'nın mektupları bunun tek taraflı bir değerlendirme olduğunu ortaya koymakta.[43] Ailesinin gereksinimlerini karşılamamasından yakınırken esas görevinin dinsel olduğunu belirtiyor. Babasına tekrar tekrar Şamaş ve Aya'ya onun sağlığı içlin dua ederken çok önemli bir hizmette bulunduğunu söylüyor. Bunun karşılığında da gereksinimlerinin karşılanmasını bekliyor:

> Evinizdeki kızlarınız ... kendilerine düşen tahıl paylarını, giysileri ve kaliteli birayı alıyorlar. Oysa sizin için tek dua eden kadın ben olmama karşın benim gereksinimlerim karşılanmıyor!

Kadın sürekli olarak kendisinin bir "simge" (*surinnum*) olduğunu belirtiyor:

Ben sürekli sağlığınız için dua eden simgeniz değil miyim? Ben Ebabbar'da hakkınızda olumlu rapor veren dua simgeniz değil miyim?

Kendisini yemin ya da dua edilirken tanrıyı temsil ettiğine inanılan güneş tanrısının ünlü simgesiyle (*karibtum*) kıyaslıyor. Kendisinin bir bağışçıyı temsilen tapınakta tanrıya "sonsuza dek" adanan canlı bir heykel olduğunu ileri sürüyor. Temel görevini babasının sağlığı için dua etmek şeklinde tanımlıyor. Diğer *natidu*'ların da ailelerine karşı ne oranda böyle bir görev üstlendikleri bilinmiyor. Hepsi günde iki defa tapınağa adakta bulunmak, her ayın yirmisinde *pikittum* denilen, et, ekmek ve biradan oluşan bir bağış yapmak zorunda.[44] Anlaşıldığı kadarıyla, *naditu*'ların aynı zamanda dinsel şenliklere katılmaları, törenlerde yer almaları ve tanrılara karşı belli görevleri yerine getirmeleri bekleniyor.[45]

Gagum'un öncelikle dinsel bir amaçla oluşturulduğu görülüyor ama diğer kadın kültlerinden kesinlikle farklı. *Naditu*'lar tapınak personeli içinde yer almıyorlar ama tapınaktaki baş yetkilinin denetimi altındalar. Davaları tapınak mahkemelerinde görülüyor ve tanıkları tapınak yetkililerinden oluşuyor. Tapınaklarda herhangi bir ayine katıldıkları ve günlük adaklara katkılarının tapınağın yaptıklarına eklendiği konusunda herhangi bir kanıt yok. *Pikittum*'da olduğu gibi bunlar da muhtemelen *naditu*'lar ve diğer görevliler tarafından tüketiliyordu.[46]

Bir *naditu*'nun Şamaş'la ilişkisine *kallatum* adı veriliyor, bu tanım "nişanlı" ile bağlantılı birçok anlam içeriyor. Gelinlerden söz edilmesi cinsel ilişkinin varlığına ya da yokluğuna işaret etmiyor. Burada amaç kadının marjinal olarak çocukluktan yetişkinliğe geçişi, kendi ailesinden ayrılıp eşinin ailesine katılması olabilir. *Naditu*'lar tüm yaşamlarını sosyal bir boşluk içinde sürdürüyorlar, yetişkinler ama çocukları yok;

ailelerinden ayrılmışlar ama tanrının ev halkı ile gevşek bağlantıları var. Bu koşullarda, *naditu*'nun cinsiyet konumu, teolojik bakımdan birtakım olası sonuçlar doğurmayacak şekilde belirleniyor.

Ereşti-Aya'nın "sürekli duacı" şeklinde çevrilebileceğimiz *karibtum* olarak görevlerinin üstünde durması kurumun dinsel amacını yansıtıyor. N*aditu*'nun ekonomiye katkısı, bu konuda çok sayıda belge bulunduğu için önplana çıkıyor. Bir kızın *gagum'a* adanmasının mülklerin korunmasını sağladığı ve bunların bölünmesini engellediği öne sürülüyor.[48] Öte yandan birçok *naditu*'nun mirastaki payını ailesine iade etmek yerine bunu yaşlandığında kendisine bakacak olan birine verdiği düşünülecek olursa bu tezin pek geçerli olmadığı ortada.

Naditu'ların yerel ekonomide özellikle arazi sahibi olarak ama aynı zamanda kredi açarak oynadıkları rolün kent ekonomisine katkıda bulunduğu kuşkusuz. Aileden bir ya da daha fazla dişi bireyin manastırda bulunması ailenin sosyal saygınlığını artırıyor; bu sadece *gagum*'da toplum katmanlarının en üstünden gelen kadınların yaşamasından kaynaklanmıyor. İktidara gelişlerini yasallaştırmak isteyen yöneticiler kızlarını adıyor ve tanrılarla ve onların tapınaklarıyla dolaylı da olsa uzun vadeli bağlantılar oluşturmakta yarar görüyorlar.[49] Burada da Ereşti-Aya'nın canlı adak heykeli benzetmesi yerli yerine oturuyor.

Eski Babil'de su baskınını anlatan "Atra-hassis" isimli destanın bir bölümünde *naditu* kadınlarının çevreye katkısı dile getiriliyor.[50] Tanrı Ea dünya için yeni insanlar yaratırken Enlil'in baskını gerçekleştirmesine yol açan aşırı gürültü ve koşuşturmayı azaltmak için birtakım önlemler alıyor. Ea "doğuran ama doğumda başarılı olmayan" kadınları ve "bebekleri ana kucağından çalan" canavarları yaratmaya karar veriyor ve bazı kadınların "tabu olacağını ve böylece bebek doğum-

larının denetleneceğini" ilan ediyor. Metinde doğrudan *naditu*'lardan söz edilmiyor ama bunların da "nadasa bırakılmış" kadınlar olarak sorun haline gelmiş nüfus artışına katkıda bulunmayacakları ortada.

Sippar'daki *naditu* kadınların arşivleri yalnızca başlıca kurum ve davranışlara ışık tutmakta kalmıyor, aynı zamanda o dönemdeki kadın bakış açısını da temsil ediyor. Ortada sıra dışı ve çok ayrıcalıklı bir grup kadın var ve bunların kendi dönemlerindeki kentsel topluma büyük katkıları olmuş.[51]

ESKİ BABİL'DE SİPPAR'DAKİ DİĞER İNSANLAR

Gagum'da bulunan idare ve hukuk metinlerde 18.000'e yakın insanın isimleri yer alıyor. Çoğu işçi, rençper ve köle; diğerleri meslek sahibi.[52] Yani tabletler kentin karmaşık sosyal yapısına ışık tutmakta. Sarayın ya da garnizonun emrinde çalışan değirmenciler, dericiler, gelişmekte olan tekstil endüstrisine sahip bir kentte önemli yeri bulunan çırpıcılar; her bir grup bir tür meslek örgütü içinde yer alıyor. Dokumacılar devlete ya da tapınaklara bağlı olan büyük kuruluşlar tarafından işe alınıyorlar ve III. Ur döneminin aksine tekstil üretiminde hem erkekler hem de kadınlar çalışıyor.

Kırsal kesimden müşteri çekmek için dükkânlarını kentin ana yollarında açan kuyumcular gibi diğer el sanatı erbabı bağımsız olarak faaliyet gösterebiliyor. Fırıncılar lisanslı olarak kendi başlarına çalışıyor ya da manastır veya tapınak tarafından işe alınıyorlar. Aralarında kendi biralarını üretenlerin bulunduğu taverna sahipleri özel bir vergi vermek ya da ruhsat almak zorunda. Görüldüğü kadarıyla bu kârlı ve zengin *naditu* kadınlarının yatırım yapmaktan hoşlandığı bir iş dalı. Ayrıca çok sayıda yazıcı var ve arşivlerin kapsadığı dönemde Nippur'daki eğitim kurumları ya da uzmanlarına benzer oluşumlar yer almıyor.[53] Yazıcıların başlıca görevi yönetsel ve ya-

sal kurumlara hizmet etmek ve ekonomik işlemleri kayıt altına almak. Sippar'da edebiyat ya da bilim dallarına pek fazla ilgi yok. Yazıcıların birçoğunun Sümer dilinde isimleri olması onların meslek geleneklerine duydukları saygıyı yansıtıyor.[54]

DIŞ TİCARET

Sippar ve Eski Babil krallığının zenginleşmesinde en büyük rolü dış ticaret oynuyor.[55] Limanda önemli sayıda tablet bulunmamış ama bazı *naditu* kadınları ticaret yaptıkları için manastırdaki metinler bize kentin ithalat ve ihracat faaliyetleri hakkında bilgi veriyor. Sippar coğrafi açıdan Fırat ve Dicle boyunca kuzey ve doğu ile ticaret yapmaya çok uygun. *Naditu* tabletlerinde adi geçen metalar ardıç yağı, mersin yağı ve parfüm gibi lüks maddeler ("En iyi kaliteyi araştırın ve satın alın")[56] ve bunlar doğuda gümüş karşılığında satılıyor. Dicle'nin doğusundan getirilen "muhteşem Guti köleleri" de Mezopotamya'da yağ ya da gümüşle takas ediliyor. Ağaç yağları ve esanslar muhtemelen Lübnan'ın dağlık yörelerinden ithal ediliyor.

Sippar aynı zamanda Asur'a dokuma gönderiyor ve bu mallar Anadolu'dan gelen gümüş, altın ve bakır karşılığında satılıyor.[57] Sippar'da Asurlu tüccarların bulunduğu Asur dilinde yazılmış tabletlerden ve gümüş cinsinden kredi alan kişilerin isimlerinden anlaşılıyor.[58] Şarap, kereste ve ahşap mobilya Karkamış'tan Fırat üzerinde seyreden teknelerle gönderiliyor. Eldeki metinlere göre bu kent aynı zamanda bir at pazarı ama atlar ulaşım için mi kullanılıyor yoksa satılıyor mu belli değil.

Diğer önemli ticaret merkezleri Halep (bugünkü Halep) ve Fırat üzerindeki Emar. Nehir trafiği devletin denetimi altında ve gemiler gümrük kapılarında durup vergi ödemek ya da saraydan aldıkları geçiş ruhsatını göstermek zorundalar.[59] Tüc-

carlar mallarını taşımak için, özellikle doğuya doğru giderken eşeklerden de yararlanıyorlar. Eski Babil döneminin refah ve siyasi istikrarın egemen olduğu önemli bir bölümünde lüks mallara talep çok yüksek, dolayısıyla *naditu* kadınlarının fark ettiği gibi, ticarete yatırım çok akıllıca bir davranış. Genel olarak istikrarsızlığın yaşandığı dönemlerde kervanların ve teknelerin güvenliği devlet tarafından sağlanamadığı için ticari girişimler kâr edilmeyen fazla riskli alanlara dönüşüyor.

SİPPAR'DAKİ SOSYAL SİSTEM

Kentin sosyal yapısı çok karmaşık ve bireylerin yaşamlarını sürdürmek, ordu tarafından korunmak ve adli ve dinsel hizmetlerden yararlanmak için katkıda bulundukları çeşitli kurumlara karşı olan sorumluluk ve görevlerini içeren bir sistemden oluşuyor. Hammurabi Yasası insanlar arasında özgür, bağımlı ya da yarı-bağımlı olmalarına dayanan yasal bir ayrım yapıyor. Bir *avilum*'a (kelime anlamı "adam", tüm haklara sahip kişi) karşı işlenen bir suçun cezası bir *muskenum'a* (daha az hakka sahip olan kişi) karşı işlenenlere verilen cezadan daha ağır; kölelerin (*wardum*) ise yasal kimlikleri yok ve uğradıkları zararın tazminatı sahiplerine ödeniyor. *Muskenum* sözcüğünün anlamı hâlâ anlaşılmış değil. Özellikle Hammurabi Yasaları gibi yasal belgelerde yer alıyor.[60] Sippar metinlerinde çok ender rastlanıyor; topografya ile ilgili olarak belli bir yörede yaşayan insanlar kastediliyor olabilir.[61]

Eski Babil toplumunda asillerden (*avilum*), taşralılardan (*muskenum*) ve kölelerden oluşan üç sınıf bulunduğu iddiası hiçbir zaman doğrulanmadı. Öte yandan sosyal gerçekleri doğru yansıttığı ileri sürülen yasalar da sorgulandı. Genel olarak "özgür" ve "bağımlı" kategorileri sabit değildi çünkü bir insan birinden öbürüne geçebiliyordu. Borç köleliği yetişkinler tarafından ödemede bulunmak yerine belli bir süre

çalışmayı kendi isteğiyle kabullenmek ya da, daha yaygın olarak, yasa gereği bakmakla yükümlü olduğu çocukları ve kadınları satmak şeklinde tezahür ediyordu.

Kişinin konumundaki değişiklik saç şekli ile belirleniyordu. Azat edilen bir köle yeniden *avilum* statüsüne geçince saçından bir bukle kesiliyordu. Savaş esirlerinin ve yabancı yerde doğmuş kölelerin konumunda herhangi bir değişikliğe ender rastlanıyordu. Sarayın ve tapınakların merkezdeki ekonomik yatırımlarının artmasıyla özellikle (daha sonra Asur diye anılan) Subartu'dan daha çok insan tekstil atölyelerinde ve diğer alanlarda çalışmak üzere "ithal edilmeye" başlandı. Metinlerde önceki dönemlerle on sekizinci yüzyılın sonları arasında genel bir değişim gözlemleniyor. Başlangıçta köleler ekonomide önemli bir unsur oluşturmuyorlar ve özel evlerde hizmetkâr olarak çalışıyorlar ve eski köleler ile özgür vatandaşlar arasında evlilikler sık görülüyor. Efendilerle köleler arasındaki ilişkiler akrabalık tanımlarının kullanıldığı kölelerin isimlerine de yansıyor.[62] Ekonominin giderek daha merkezileşmesi ile köleler işkollarındaki boşlukları doldurmaya başlıyor. Krallar baskında ya da savaşta ele geçen esirleri tapınaklara bağışlıyor, bu sayede arazilerden daha fazla ürün alınabiliyor, bunun bir kısmı saraya vergi olarak ödeniyor. Üretim artışına olan talep sadece tapınakları değil, tüm arazi sahiplerini etkiliyor ve özel mülklerde ve saraya bağlı yurtluklardaki esir sayısı artıyor. Bunun sonucu olarak da sınıflar oluşuyor ve özgür ve bağımlı vatandaşlar arasındaki uçurum büyüyor.

Eski Babil devletinde yükümlülükler de daha sıkı denetim altına giriyor. Özgür vatandaşlar da özellikle askerlik, kanalların temizlenmesi ve kamu binalarının bakımı gibi kamusal faaliyetlerde, arazi sahiplerinin vergilendirilmesi ya da mesleki faaliyetlere ruhsat verilmesi gibi alanlarda ücretsiz çalışarak krala hizmet etmek zorunda kalıyorlar.

Nüfusun çoğunluğu geçimini tapınak ya da özel kişilere ait büyük yurtluklarda çalışarak sağlıyor. Araziyi işlemeleri karşılığında üründen pay alıyor ya da aldıkları istihkakı hak etmek için diğer alanlarda hizmet veriyorlar. Hatta Sippar kuyumcuları gibi ekonomik açıdan kendisine yeterli tüccarlar ya da sanatkârlar bile kent yetkilerine veya saraya karşı olan hizmet ve vergi zorunluluklarından muaf değiller. Bir hastalık, kuraklık ya da başka bir sıkıntı nedeniyle bu yükümlüklerini yerine getiremeyen kişi borcu verenin belirlediği bir faizle kredi alıyor (anlaşıldığına göre tapınaklar yoksul müşterilerine faizsiz borç veriyor). Bazı durumlarda borcu karşılamak olanaksız hale geliyor ve tek çözüm borç köleliği oluyor.

Devletin karşılaştığı çeşitli siyasal sorunlar, özellikle Güney Mezopotamya'nın üzerindeki egemenliğin yitirilmesi ve kuzeyden Kassit gibi aşiretlerin göçü krallığın geri kalan bölümlerini etkiliyor. Abi-esuh (1711-1684) döneminde kral ile Sippar yetkilileri arasındaki yazışmalar özellikle askeri savunma ile ilgili.[63] Nüfusun artmasına bağlı olarak yaşanan ekonomik sıkıntılar ve toprakların aşırı işlenmesi de sosyal huzursuzluğa katkıda bulunmuş olabilir. Birinci Babil Hanedanlığının sondan bir önceki kralı Ammi-saduka (1646–1626) bu sıkıntıların bir kısmını gidermek amacıyla bir kanun çıkarıyor. Arpa ve gümüşteki kişisel borçları kaldırıyor; tahsil edilemeyen vergi borçlarını ve eyaletlerin saraya olan büyük borçlarını siliyor. Aynı zamanda arazi kiralarını indirerek insanları borç köleliğinden kurtarıyor.[64]

Bu yasada Sippar'ın adı geçmiyor. Bunu o dönemde kentteki koşulların ülkenin diğer bölümlerine göre daha iyi olmasından mı yoksa kralın egemenliğini diğer kesimlerinde pekiştirmek istemesinden mi kaynaklandığı bilinmiyor. Ardılı Samsu-ditana (1625–1595) döneminde Sippar tamamen yıkılmış olmalı, zira o dönemde yazılı kaynaklar aniden kesiliyor.

YENİ BABİL'DE SİPPAR

Sippar'da bulunan ikinci grup metinler Eski Babil'deki *gagum*'da gün yüzüne çıkanlardan bin yıl kadar sonrasına tarihleniyor. Bunların çoğu yirminci yüzyıl başlarında S. Rasim tarafından çeşitli müzelere gönderilmiş. Bu metinler Ebu Habbah'da bulunmuş ve Yeni Babil'deki Şamaş tapınağının arşivlerinden oluşuyor. Sippar'daki tapınaklar Babil'in son kralı Nabonidus (555–539) tarafından önemli ölçüde restore edilmiş. Başkentteki Marduk ruhban sınıfı ile sorunlar yaşayan Nabonidus krallığın kırsal kesimindeki eski kültleri yeniden canlandırmaya odaklanmış. Aynı zamanda, Ur'daki *entu* bürosu gibi eski kurumları da yenilemeye çalışmış.[65] Öte yandan Babil'deki I. Hanedanlık çöktüğünde sona eren *naditu* sistemini de tekrar canlandırmak istemiş. Tapınaklardaki çalışmalar devam ederken işçiler kralın atalarının tuğla surların temeline yerleştirdikleri belgeleri bulmuşlar. Rasim'in bulduğu tablet en son olarak Babil'in son kralının eline geçmiş; o da Mezopotamya geleneğine uygun olarak tableti tekrar yerine yerleştirmiş.

Tabletler tapınağın ve kentin canlandığını ortaya koyuyor. Bunlar genellikle Ebabbar yurtluğu hakkında. Burada eskiden olduğu gibi arpa ve buğday ekiliyor ama bir yandan da hurma, nar ve incir ağaçları dikiliyor, hatta bağlar oluşturuluyor.[66] Kent eskisinden çok daha az nüfusa sahip olduğundan tapınaklar arazilerinin üçte ikisini özel mülk sahiplerine kiralamak zorunda kalıyorlar. Bu, toprakların yüzde 65'inin tapınak mensupları tarafından işlendiği Eski Babil döneminden çok farklı bir durum.[67] Tarımla uğraşan girişimciler şimdi işgücü sağlamanın yanı sıra tohum satın alma, toprağın sürülmesi, sulama gibi alanlarda yatırım yapmak zorundalar. Çiftçilik yöntemleri değişmiyor. Küçük sermaye sahipleri de tapınak arazilerini kiralayabiliyor ve tarlalarda çalışmak için üç dört rençperi işe alabiliyorlar.

Arşiv tapınak yönetimi ve vatandaşlarla tapınak arasındaki ilişkileri yürüten yüzlerce makamla ilgili birtakım bilgiler veriyor. Öte yandan son Sippar tabletleri kısa süre önce yayınlanmaya başlandığı ve hâlâ incelenmekte olduğundan Uruk'taki tapınağın aynı döneme ait geniş kapsamlı arşivleri çok daha zengin bir kaynak.[68] Sippar'da yazıcı eğitimine yeniden başlandığı, alıştırmalar ve çeşitli edebi eserlerden örnekler içeren tabletlerden anlaşılıyor. 1986'da kazı yapılan bir kitaplıkta çok iyi durumda örneklere ulaşılmış.

SİPPAR TANRISI ŞAMAŞ

Babil'deki güneş tanrısı Şamaş birçok yönden Sümerlerin güneş tanrısı Utu'yu andırıyor. Bunların tapınakları çoğu kez "ışıldayan (beyaz) ev" anlamına gelen Ebabbar adıyla anılıyor. Utu'nun tapınağı güneydeki Larsa kentinde. Sümer panteonunda güneş tanrısı ay tanrısının oğlu ve bazı metinlerde İnanna'nın erkek kardeşi olarak tanımlanıyor.[69] Bir metinde Utu'nun bira imal ettiğinden ve tanrıça İnanna ile birlikte aromatik reçine, gümüş, tuz ve lapis lazuli bulunan Sedir Dağı'na gittiğinden söz ediliyor. İnanna buraya gitmek istiyor, çünkü "kadınların sorunu (yani) erkekler hakkında hiçbir şey bilmiyorum, kadınların sorunu (yani) sevişmekle ilgili bir şey bilmiyorum, kadınların sorunu (yani) öpüşmek hakkında bir bilgim yok,"[70] diyor. Bu bilgiyi edinmek için "dağlarda olanları", belki de bir ağacın meyvesini yemek zorunda. Eski Babil döneminde Sümer dilinde yazılmış olan bu metinde ağaç yağlarından söz edilmesi ilgi çekici, zira Sippar'da aromatik maddelerin ticaretinin önem taşıdığını biliyoruz. Parfümler ve merhemler kültlerde ve sevişmeye hazırlanan kadınlar tarafından kullanılmaktaydı; bu da İnanna'nın yolculuğunun amacını açıklayabilir.

Şamaş aynı zamanda Gılgamış isimli kahramanın hamisidir. Gılgamış ve arkadaşı Enkidu onun yardımıyla Enlil'in

Sedir Ormanlarına girilmesini engellemekle görevlendirdiği Huvava adlı bekçiyi alt etmeyi başarıyorlar. Gılgamış bundan sonraki serüvenlerinde de Şamaş'ın koruması altındadır ve sağ salim Uruk'a döner.

Mezopotamya ilahilerinin en güzellerinden biri güneş tanrısına adanmıştır.[71] İlahi 200 satır uzunluğunda ve 100 beyitten oluşuyor; muhtemelen Yeni Babil dönemine ait ama daha eski eserlerden de esinlenmiş. İlahinin kopyalarının çoğu Yeni Asur döneminden ama bir tanesi Sippar'da bulundu. Bu ilahinin tapınakta söyleniyor olması çok muhtemel zira Mezopotamya'nın güneş teolojisinin en kapsamlı özetini içeriyor. Şamaş özellikle tüm evreni aydınlattığı ve görkemini tüm yaratıklarla paylaştığı için övülüyor. Her şeyi gören gözleri tüm sırları açıklıyor ve rüyalarda gizlenen kehanetleri aktarabiliyor. Güneşin sürekli hareket halinde olduğuna inanıldığından Şamaş gezginlerin ve tüccarların efendisi ve tehlikeli yollarda ve azgın sularda yol alanların koruyucusu.[72]

Işık saçan, cennetin *kubbesindeki* karanlığı kovalayan,
Mısır tarlalarını ışığının *sakalı* ile aydınlatan, toprağa hayat veren.
Senin görkemin dünyaya tepeden bakan yüce dağları kaplamış,
sen gökten yere uzanıyorsun.
(...)
Nefes alan her şeye yol gösteriyorsun,
Sen yukarıdaki ve aşağıdaki bölgelerde onların koruyucususun.
Durup dinlenmeden gökyüzünde dolaşıyorsun,
Her gün dünyanın üzerinden geçiyorsun.
(...)
Yeraltında Kusu'nun danışmanları Anunnaki'lerle ilgileniyorsun,
Yeryüzünde insanların tüm faaliyetlerini yönlendiriyorsun.
O nefesi yönlendiren ve yukarıdan koruyan,

Sen, Şamaş, sen her şeyin ışığısın.
(...)
Tüm insanlık önünde eğiliyor,
Şamaş, evren senin ışığını özlüyor
Sen rahiplerin düşlerini aydınlatıyor ve düşleri yorumluyorsun.
(...)
Sen ... alçakları (yeraltına) gönderirsin.
Yeraltından yukarıya taşıdığın ırmakta onları yargılarsın.
Verdiğin karar adildir Şamaş...
Kararın kesindir ve değiştirilemez...
Zor yolda ilerleyenlerin yanındasın,
Dalgalarla boğuşan denizcilerin de...
(...)
Sermayesini taşıyan tüccarı fırtınadan korursun,
Okyanusta yol alanı kanatlandırırsın.
Göçmenlere ve kaçaklara kalacak yer gösterirsin,
Esirlere (yalnızca) Şamaş'ın bildiği kaçış yollarını gösterirsin.

Güneş tanrısı aynı zamanda başyargıçtır; ilahide Şamaş'a karşı işlenen suçları ve özellikle yargıda ve ticarette yapılan yolsuzluklar sıralanıyor.

Vicdansız yargıca köstek olursun,
Rüşvet alıp haksız karar vereni cezalandırırsın.
Rüşveti geri çeviren ve mağdurdan yana olan
Şamaş'ı memnun eder ve uzun yıllar yaşar.
Kararları adil olan yargıç
Sarayı denetler ve prenslerle birlikte yaşar.
(...)
Malını tartarken (kantarda) hile yapan,
Farklı ağırlıklar kullanarak adını kirleten tüccar...
Kardan yoksun kalır ve (sermayesini) kaybeder.
Kantarını ayarlayan ve (doğru) tartanın
Tüm beklentileri karşılanır...

Şamaş uygarlığın nimetlerinden yararlanamayan avcı, yolcu hatta soyguncuları bile korur:

Uzak kentlerdeki ailelerinden ayrı düşmüş olanlar,
Ürkünç steplerde (tek başına kalan) çobanlar sana başvururlar,
Savaş alanındaki sığırtmaçlar, düşman ateşi altında koyunlarını güdenler de.
(...)
Şamaş'ın düşmanı olan sinsi haydut,
Bozkırda yol kesen çapulcu sana başvurur,
Ortalıkta dolanan ölüler ve kayıp ruhlar,
Onlar da sana başvurur, Şamas ve sen hepsinin sesini duyarsın.
Sana başvuranı geri çevirmezsin.
Benin hatırım için, Şamas, onları lanetleme.

İlahi bundan sonra yirminci gün şenliğinden söz ediyor (yirmi güneşin kutsal sayısıdır). Şenlikte tanrıya bira sunulur ve ibadet edenlerin dilekleri gerçekleşir.[73]

Yirminci günde sen neşe ve mutluluk içinde olursun,
Yiyecekleri yer, onların has içkisini, barmenin pazardan getirdiği birayı içersin,
Onlar sana barmen'in birasını sunarlar, sen de onu kabul edersin.
Güçlü dalgalarla çevrelenmiş insanları kutsar,
Karşılığında onların saf ve temiz dualarını kabul edersin.
Onların hafif bira ve içkilerini içer,
Sonra onların isteklerini yerine getirirsin.

İlahinin bundan sonraki bölümünde daha önceki konulara değiniliyor. Örneğin Şamaş'ın iklimi ve mevsimleri düzenlediği belirtiliyor. İlahi özel yaşamla ilgili bir dilekle sona eriyor: "Umarım (karın Aya) sana yatak odanda ['Doyuma ulaş']

der." Bu pasajda çevirmen "soylu bütünleşme düşüncesine uygun bir karşılık" bulamamıştır.[74]

Bu ilahi Şamaş'ın sosyal adaleti, zayıfların korunmasını ve iş ahlakı ilkelerini diğer tüm Mezopotamya tanrılarından daha fazla temsil ettiğini ortaya koyuyor. Ekonomiyle ilgili tabletler Sippar halkını önce kâr etmeyi düşünen açıkgöz işadamı ve işkadınları olarak tanıtıyor. Aynı zamanda işgücü, hasat hesapları ve çifte koşulan öküzlerle ilgili olağanüstü sayıdaki belgeler bizim tapınakların ana üretim merkezleri olduğunu düşünmemize yol açıyor. Şamaş'la ilgili ilahi bu konuda bir denge sağlıyor ve bize tapınaklardaki ayinlerin aynı zamanda manevi değerleri ve ahlak standartlarını aşılamakta olduğunu anımsatıyor.

Son söz olarak, Eski Babil döneminde Sippar'da görülen bir boşanma davasında verilen bir kararı aktarmak istiyorum. Dava sıradan bir kadınla ilgili ve evlilik ilişkilerinde bitmek bilmeyen sorunlara göz atmamızı sağlıyor. Aynı zamanda anlayışlı bir jürinin kocası tarafından terk edilen bir kadını korumasına ve onun en azından ilk evlendiği dönemdeki durumuna kavuşmasını sağladığına tanık oluyoruz.

> Jüri tanıklar huzurunda Aham-nirşu'ya sordu: "Bu kadın senin karın mı?"
> Adam yanıtladı: "Beni assanız da kesseniz de bu kadınla (daha fazla) evli kalmak istemiyorum!"
> Sonra jüri kadını sorguladı ve o da "Ben kocamı hâlâ seviyorum," dedi. Ama adam direnmeye devam etti. Kadının eteğine düğüm attı ve bunu kesti.[75]
> Jüri adamı (tekrar) sorguladı: "Ailenle birlikte yaşamak için gelmiş olan ve (çevrendeki) herkes tarafından evli olduğu bilinen bir kadın hayatından bu kadar kolay mı çıkacak? (Sana düşen) bu kadına (seninle hayatını birleştirdiğinde) tüm sahip olduklarını aynen sağlamaktır."[76]

8 Asur

Hem bu bölümde ele alınan Asur hem de 9. Bölüm'de incelenen Ninova Kuzey Mezopotamya'daki kireçtaşı düzlükte kurulmuş Asur kentleridir. Bu bölge hem coğrafi hem de sosyal sistem olarak güneydeki düzlüklerde yer alan kentlerden farklıdır[1] ama kuzeydeki kentleşme kültürü güneydeki gelişmelere çok şey borçludur. Bu, Asur kentlerinde gün yüzüne çıkan yazılı kayıtlarda açıkça görülüyor. Asur ve Ninova çok uzun zaman boyunca yerleşime sahne olmuşken Asur heykel sanatının en tanınmış örneklerinin bulunduğu Nimrud ya da diğer adıyla Kalhu gibi diğer başkentlerde krallar bir asırdan daha kısa süre ikamet etmiştir.

Asur ve Ninova güçlü kralların kaprisi üzerine oluşturulmuş kısa ömürlü başkentler değildir; kutsal kentlerdir: Asur ünlü tanrı Asur'un meskenidir; Ninova da aşk ve savaş tanrıçası İştar'a adanmıştır. Bu kentlerin Asur devletin güçlenmesinden önce ve sonra oynadıkları roller, bu devlet içinde hangi konumda oldukları, incelenmeye değer. Arkeolojik kanıtlar mimari evrelerin karmaşıklığını ortaya koyarken her iki kentte ele geçirilen tabletler o dönemdeki ticari girişimler, kralların tutumları, kentlere olan ilgileri ve eski tapınaklardaki dinsel uygulamalar ve törenlerle ilgili bilgi veriyor.

ASUR KAZILARI[2]

Asur kenti hızla akan Dicle'nin keskin bir dönüş yapmasına yol açan kireçtaşından sarp bir kayalık üzerinde yer alıyor. Antikçağda ırmak burada bir başka kol ile birleşerek 1,8 kilometrelik sahil şeridine sahip oval bir ada oluşturuyordu. Sarp kayalık, vadi tabanından yaklaşık 25 metre yüksekte. Bu korunaklı doğal durum stratejik önem taşıyor, zira kentin savunmasını kolaylaştırdığı gibi vadinin geniş bir panoramasına sahip. Batıda Cezire'nin bozkırları uzanırken vadinin doğu ve kuzeyinde bereketli ve işlenmeye uygun topraklar var. Kent iki Zap Suyu arasında, Büyük Zap Suyu'ndan çok Küçük Zap Suyu'na yakın ve Zagros'ta İran platosuna açılan önemli bir geçit var.

On dokuzuncu yüzyılda Kalat Şerkat olarak bilinen Asur höyüğü, diğer Asur bölgeleri gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzak ve en az gelişmiş yörelerinden biriydi. Bu görkemli kayalık 1821'de onu keşfeden Bağdat'taki İngiliz başkonsolosu Claudius James Rich'in ilgisini çekmesine ve bulduklarını yayınlamasına yol açmasına[3] karşın önemli bir ören yeri olarak algılanmıyor. Austen Layard ve Hürmüz Rasim 1840'ta buraya geliyor ve 1847'de kısa bir süre için tekrar dönüyorlar.[4] Burada bilinen ilk Asur heykelini keşfediyorlar; bu, çiviyazısı ile kaplanmış bir taht üzerinde oturan III. Şalmanezer'in gerçek boyuttaki bir heykeli. Daha sonra yazıtta Asur surlarıyla ilgili ayrıntılı bilgilerin yer aldığı anlaşılıyor. İki yıl sonra Rasim'in işçileri I. Tiglat-Pileser'in kil prizmasını gün yüzüne çıkarıyor. Rasim bulgularını Musul'a gönderiyor. Bu metin çiviyazısını çözümlemekle uğraşan Henry Rawlinson'un çalışmaları ışığında Asur yazısının okunmasını sağlıyor.

İngiltere tarafından desteklenen araştırmacılar Kalat Şerkat'ta ciddi kazılara girişmiyorlar; arada bir buraya gelerek bazı tabletleri topluyorlar (1853'te Rasim ve 1873'te I. Adad-ni-

rari'nin temele yerleştirdiği, tapınak yaptırma faaliyetlerini anlatan belgesini keşfeden George Smith). Genellikle Musul yakınında daha umutlandırıcı Asur ören yerlerine odaklanıyorlar. Babil'de 1899'da kazılara başlayan Alman Doğu Cemiyeti bilimsel ve sistemli araştırmaları için Babil'den daha eski dönemlere ait malzemeler bulunduğunu umduğu bir başka höyükte çalışma kararı alıyor. Kalat Şerkat'ın Fransız ve İngilizler tarafından göz ardı edilmesi ve zengin içerikli olma ihtimali Almanların burayla ilgilenmesine açıyor. Dahası, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid Alman Kayser'e hoş görünmek için özel mülkü olan bu ören yerini ona armağan ediyor. Tüm bunların ışığında 1903'ten 1913'e kadar sürecek olan Alman kazısı başlıyor.

Robert Koldewey Babil'den gelerek ören yerini başından beri Babil'de yanında çalışan Walter Andrae'ye devretmeden önce gerekli tüm hazırlıkları yapıyor. Warka'daki gibi, buradaki elemanların da hepsi eğitimli mimar ve kerpiç duvarlarda iz sürecek bir yöntem geliştirmiş olduklarından yapılara odaklanıyorlar. Katmanları birbirinden ayırarak surların ve planların evrelerini belirlemeye çalışıyor, bu arada molozlarla, çanak çömlekle, tabletlerle, kemiklerle ya da diğer kalıntılarla ilgilenmiyorlar. Ayrıca tabletler ve yazıtlar da fazla ilgilerini çekmiyor. Şalmanezer'in tahtındaki yazıt gibi çok yararlı bir kanıt dahi yıllarca göz ardı ediliyor. Berlin'deki yazıt uzmanları tabletlerin bulundukları yerle hiçbir ilgisi yokmuş gibi bunları inceliyorlar. Andrea ve meslektaşlarının yayınları öncelikle ve ayrıntılı olarak mimari yapıları kapsıyor ve birbiri üstüne inşa edilmiş binaların katmanlarını ele alıyor.

Asur'daki önemli anıtların sayısı onların bu yaklaşımını bir noktaya kadar geçerli kılıyor. Andrae aynı zamanda kentin nasıl göründüğünü zihninde canlandırarak son derece hassas ve ilginç çizimler yapıyor ve yavan arkeolojik malzemeye hayatiyet kazandırmak amacıyla bir makale yayınlıyor.[5]

Burada "keskin gözlere ve duygulara sahip" bir Yunan'ın MÖ 688'de kente bakış açısını anlatıyor ve Asurluların kültür ve teknolojisini değerlendirirken o dönemde hoşgörüyle karşılanabilecek ama günümüzde sıkıntı yaratacak Yahudi aleyhtarı bir dil kullanıyor. Bilimsel kazı raporları, özellikle mimarlığı vurgulamasına karşın, son derece mükemmel ve ayrıntılı.[6]

Andrae birinci binyıl yapılarının ötesine ulaşmayı umuyor ama Yeni Asur anıtsal binaları kentte o kadar geniş yer kaplıyor ki ikinci ve üçüncü binyıla ait katmanlara ulaşmak neredeyse olanaksız. Bu nedenle Asur'daki belli başlı dinsel yapıların (Anu-Adad Tapınağı, Asur Tapınağı, Sin ve Şamaş tapınaklarının) yanı sıra kral mezarının bulunduğu I. Adad-nirari'nin Sarayı ve kent surları üzerinde çalışılıyor. Yalnızca İştar Tapınağı çevresinde derin sondajlar yapılıyor ve Erken Hanedanlık ve III. Ur katmanları gün yüzüne çıkarılıyor.

Asur ikinci binyılın başında çok önemli bir rol oynamış ama kentin Eski Asur dönemiyle ilgili bölümlerinde hiçbir kazı yapılmamış. On beşinci ve on üçüncü yüzyıl yapıları çok daha iyi biliniyor ve daha sonra bu binalar eski tasarımlarına göre yenilenmiş. Orta Asur dönemine ait çok önemli yazılı malzeme, özellikle birçok dikilitaş var.[7] Önemli binaların çoğunun yıkılmış olmasına karşın kentin geçmişiyle ilgili en fazla belge dokuzuncu ve sekizinci yüzyıllara tarihleniyor. Kent 614 yılında Medlerin saldırısına uğrayıp yerle bir olmuş ve kalıntılar beş yüzyıl sonra Partların bu bölgeye yerleşmelerine kadar kendi haline bırakılmış. Yeni gelenler Eski Asur başkentinin kalıntılarını tesviye edip üzerine Helenistik tarzda yeni bir kent kurmuşlar. Öte yandan "akropol"deki tapınaklarda hâlâ Asur tanrılarına adanmış bazı ibadet yerleri var. En büyük yapı muazzam boyuttaki Part Sarayı. Partlar o zaman "Assor" diye anılan bu kentte üç yüz yıl kalmışlar. Daha sonra Dicle boyundaki yol kullanılmaz olmuş. Sasani

ya da erken İslam döneminde (MS yedinci ya da sekizinci yüzyıl) buradaki kalıntılar üzerine bir kervansaray yapılmış. Bu bölge erken İslam dönemi boyunca, özellikle Osmanlılar zamanında kırsal kesim içinde izole olmuş ve dünyadan habersiz kalmış.

Üçüncü binyıl kalıntıları

Kalat Şerkat'taki en alt katmanlar III. Erken Hanedanlık dönemine (y. 2600–2350) tarihlenen "Eski İştar Tapınağı" ile bağlantılı.[8] Tapınak yıkılırken ahşap malzeme ve çamurdan yapılmış çatının çökmesi kült odasındaki eşyalarının çoğunun sağlam kalmasını sağlamış. Küçük parçalar dışında değerli eşyalar yağmalanmış ama döneme özgü saçaklı etekler giyen dua eden kadınların ufak boyuttaki alçı taşından yapılma heykelcikleri alınmamış. Zeminde ayrıca aralarından bazıları minyatür binalar gibi tasarlanmış büyük çömlek tezgâhları bulunmuş. Alçıtaşından yapılmış küçük, boyalı bir parçada çok sayıda dövmesi bulunan çıplak bir kadın yatar durumda görülüyor. Son derece ustalıkla mermerden oyulmuş küçük kadın kafası bir rahibeye ait olmalı zira başında *en*'e özgü bir bant var. Büyük toprak çanaklar ve daha küçük boyuttaki adaklar, takılar ve fildişi figürler de bulunan malzemeler arasında yer alıyor. Tapınağın yalnızca dikdörtgen odalarla çevrili bir avluya açılan dar koridorunda kazı yapılmış. Odalardan birindeki eşyalar ve ortadaki adak masası burasının kült merkezi olarak tanımlanmasına yol açıyor.

Bu tapınağın temellerinin Erken Hanedanlık döneminin yani üçüncü binyılın başında o dönemde Doğu Dicle bölgesine yerleşmeye başlayan Hurriler tarafından atıldığı düşünülüyor.[9] Belki de burası bir tanrıçaya adanmış küçük bir ibadethaneydi.[10] Kült odasında bulunan eşyalar Mari, Hafadci ve Eşnunna gibi o dönemde Mezopotamya'nın kuzeyinde

yer alan yerleşimlerde görülenleri andırıyor ve tapınağın yerel seçkinler tarafından kullanıldığına işaret ediyor. Tapınak Erken Hanedanlık ve Akad dönemlerinde daha da gelişmiş; Zagros Dağları'ndan gelen Gutilerin saldırıları sırasında yıkılmış olabileceği düşünülüyor.[11] Bu ören yeri Akad döneminde (y. 2350–2150) Asur adıyla anılmış, ama muhtemelen daha önce böyle bir isim kullanılmamış.[12] Ur'daki III. Hanedanlık döneminde (y. 2150–2000) tapınak Ur'daki Amar-Sin'in yöneticilerinden biri tarafından aynı yerde eski tasarımına uygun o ama daha kalın duvarlarla ve biraz daha büyük boyutta yeniden inşa edilip İştar'ın tapınağı olarak tanımlanmış. Bakımlı mezarlar ve çok sayıda büyük mesken Kalat Şerkat'ta değerli eşyaları (lapis lazuli mühürler, bakır alet ve silahlar, inci kolyeler) olan varlıklı bir nüfusun yaşadığını gösteriyor ama o dönemde yerleşimin boyutu hakkında bilgi vermiyor.

ESKİ ASUR DÖNEMİNDE ASUR (Y. 1990–1400)

Bu döneme ait arkeolojik kanıtlar çok bölük pörçük. Bazı binalardaki yazıtlar dışında sadece Asur Tapınağı'nın, eski sarayın ve surların bir kısmının ilk katmanları hakkında bilgimiz var. Bu tasarımlar Babil kralı Hammurabi'nin çağdaşı olan I. Şamşi-Addu dönemine (1813–1781) tarihleniyor ama kentin yerleşim bölgelerinde çok az kazı yapılmış. Asur'un geçmişiyle ilgili sadece birkaç yazıt ve az sayıda tablet mevcut. Öte yandan bu konuda tamamen farklı yerlerde ulaşılan bulgular yeterince bilgi veriyor. Türkiye'nin Kayseri kenti sınırları içerisindeki Kültepe adlı höyükte bulunan 16.000 kadar çiviyazılı tabletin yöredeki Kaneş kentinden birkaç dakikalık mesafede bulunan ticaret merkezinde yerleşmiş Asurlu işadamları ve tüccarların ekonomik kayıtları olduğu anlaşılıyor. Anadolu'da faaliyet gösteren bu Asur girişimlerinin merkezi, Asur kentiydi. Henüz tamamı yayınlanmamış olan tabletler

kent hakkında Şamşi-Addu döneminden öncesiyle ilgili bilgiler içeriyor. Yaklaşık yüzyıl boyunca (y. 1900–1800) Asur ile Orta Anadolu arasında kervanlar gidip gelmiş. Her ne kadar kayıtlar sadece kalay ve dokumaların gümüş, altın ve bakır karşılığında takas edilmesi gibi ticari işlemleri kapsıyorsa da aynı zamanda o dönemdeki "uluslararası" ticaret faaliyetlerini, özellikle bunların nasıl düzenlendiği, finanse edildiği ve yürütüldüğü ile ilgili açıklamaları da içeriyor.[13]

Asur'un ne zaman ve nasıl ticari bir kente dönüştüğü hâlâ kesin değil. Kültepe'de bulunan tabletlerin çoğunluğu y. 1900–1830 arasına tarihleniyor. Arşivlerin bir kısmının tamamı bulunabilmiş; diğerleri için dağınık tabletlerden yararlanılmış.[14] Tabletler Eski Asurca diye bilinen dilde çiviyazısı ile yazılmış ve o dönemle ilgili Babil'de bulunanlardan daha eski bir döneme ait. Bunlar malların sevkiyatı, makbuz, alışveriş politikası, ödenen vergiler ve yapılan işlemler hakkında kısa iş belgeleri olduğundan ülkedeki siyasal durumla ilgili herhangi bir bilgi vermiyor. Bu nedenle Asur'daki ticari faaliyetlerin geçmişi hakkındaki bilgiler başka ve daha az güvenilir kaynaklardan elde edildi. Örneğin (y. 609'da düzenlenmiş) Asur Kralları Listesi'nde ikinci binyıl başından II. Asur-uballit dönemine (611-610) dek saltanat süren tüm kralların adı var.[15] Burada ilk "on yedi kralın çadırda yaşadığı" belirtiliyor, bu da Asur krallarının aşiret kökenli olduğunu ortaya koyuyor. Bu kralların isimleri Hammurabi'nin atalarının listesinde de yer alıyor ama daha çok onursal bir nitelik taşıyor olabilirler.

Asur'da bulunan bina yazıtlarında bazı kralların isimleri geçiyor; bunlar kendilerini "tanrı Asur'un valileri" olarak isimlendiriyorlar.[16] Anlaşıldığına göre bu tanrının kültü MÖ on ikinci yüzyılda kurulmuş ve daha önce bir tanrıçaya adanmış iken artık "Asur'un kenti" olarak tanınan kentin adını almış. Eldeki en eski kral yazıtı I. İluşuma'ya (y. 1960–1939) ait:

Asur yöneticisi Puzur-Asur'un torunu, Asur yöneticisi Şallim-ahhe'nin oğlu, Tanrı Asur ve Tanrıça İştar'in kulu, Asur hükümdarı İluşuma:

(...)

Tanrı Asur benim için Ebih Dağı'nda iki kaynak oluşturdu ve ben bu iki kaynaktan surlar için tuğlalar yaptım.

(...)

Akadların ve çocuklarının "bağımsızlığını" sağladım. Onların bakırını arıttım. Onları sazlıkların sınırından, Nippur'dan, Aval ve Kismar'dan, tanrı İstaran'ın kenti Der'den bu kente (yani Asur'a) kadar bağımsız kıldım.[17]

Gerçekten de Alman arkeolog Walter Andrae burada "ustaca ziftle yalıtılmış su kanallarına, diğer hidrolik tesislere ve yamuk biçiminde tuğlalarla çok iyi inşa edilmiş kuyulara" rastlıyor.[18] İluşuma'nın "Akadların bağımsızlığından" ve arıtılmış bakırdan söz etmesi Asur kralının bir tür serbest ticaret bölgesi oluşturma ve tüccarlara özel ayrıcalıklar tanıyarak Asur ile iş yapmalarını sağlama çabaları olarak yorumlanıyor.[19]

Muhtemelen kent zaten tunç yapımı için elzem olan ve silahlarda, diğer aygıtlarda çok kullanılan bakır ithalatını denetliyor. Kalay Asur'a uzun bir ticaret zinciri ile doğudan, muhtemelen Afganistan'dan getiriliyor. Güney Mezopotamya'daki tüccarların kalayı Asur'dan satın almalarını ve kendi mallarını, özellikle ince dokumalarını ve Ur yoluyla Körfez'den ithal ettikleri bakırı burada satmalarını sağlamak amacıyla İluşuma Asur'u ticari faaliyetlerinin merkezi haline getiriyor. Ardılı Erişum "gümüş, altın, bakır, kalay, arpa ve yünden vergi almadığını"[20] iddia ediyor, böylece koşulları çok daha cazip hale getiriyor.

Akadların Asur'a getirdikleri bakır ve kumaş gümüş ve kalay karşılığı satılıyor ama kalay tüccarlarının faaliyetleri yazıya dökülmemiş. Doğudan gelen tüccarlar muhteme-

len mallarını yanlarında taşıyorlar. Dolayısıyla bu alışveriş hakkında çok az bilgimiz var. Muhtemelen zengin mineral ve maden yataklarına sahip ve Mezopotamya'dan gelen en son moda giysi ve kumaşlara büyük ilgi gösteren, o dönemde birçok küçük prensliğe bölünmüş olan Anadolu'da kendi temsilcileri bulunuyor. Muhtelif kalitede kalay ve Babil dokumaları Asur'dan Orta Anadolu'ya sevk ediliyor. Burada Kaneş yakınındaki ticaret merkezinde (Asur dilinde *karum*) depolanıyor. Asur hükümeti buradan bazı vergiler alıyor ama merkez devlete değil özel sektöre ait.

Tüccarlar "kâr amacı güden" girişimciler.[21] Genellikle aile fertlerinden oluşan ekipler halinde faaliyet gösteriyorlar. Teneke ve kumaş Kaneş'e eşek kervanları ile taşınıyor. Burada ya gümüş ve altın karşılığı satılıyor, tahsil edilen para Asur'daki alıcıya tam miktarı belirten bir mektupla birlikte gönderiliyor ya da Karadeniz'e kadar diğer Anadolu kentlerine taşınıp oralarda gümüş ve altın karşılığı satılan yün, bakır gibi diğer mallarla takas ediliyor. Kalay ve dokumanın satış fiyatı alış fiyatının iki misli.[22] Nakliye ve konaklama giderleri ile vergiler düşüldükten sonra tüccarlar yeterince kâr ediyorlar. Daha hacimli olan dokumaların sevkiyatı daha zor ve kalayın yarı fiyatına satılmakta ama lüks eşya olarak çok fazla talep gördüğünden bunlar da ithal ediliyor.

Asur'dan Kaneş'teki *karum*'a giden kervanda genellikle 5 ila 6 eşek bulunuyor; her hayvan 60 ila 90 kilo (2 ila 3 talent) yük taşıyabiliyor. Bunlara dokuma ve kalayın yanı sıra beş ila altı hafta süren ilk etap için yem yükleniyor. Eşekler aynı zamanda sermayenin bir bölümünü oluşturuyor, zira varış noktasında satılabiliyorlar. Gümüş, altın ve diğer değerli maden (demir) ile taşlar daha hafif ve hacim olarak kalay ve kumaştan daha az yer kaplıyorlar. Anadolu içinde, özellikle düzlüklerde seyahat için eşekler ya da öküzler tarafından çekilen kağnılar kiralanabiliyor.[23] Kervanların rotası

ve Asur'dan Orta Anadolu'ya ne kadar zamanda ulaştıkları açıkça belirtilmemiş; muhtemelen koşullara göre değişiyor. Sevkiyat firmanın temsilcisi olarak görevlendirilen özel nakliyatçılar tarafından gerçekleştiriliyor.

Seyahat güvenliği bir sorun değil, zira yol üstündeki yerel prensler kervanlardan çeşitli vergiler alabiliyor. Yakındoğu'daki tüccarların o dönemde diplomatik dokunulmazlıkları var.[24] Kaneş'teki yöneticinin de alım hakkı var ve bütün kervanlar "ilk önce saraya girmek" zorunda. Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, tüccarlar güven kazanmak ve faaliyetlerini sürdürebilmek için ahlak kurallarına uymaları gerektiğinin bilincinde. Ağırlık birimleri dikkatle denetleniyor ve şirket ortakları kesin hesap istiyorlar.

Birçok tüccarın tabletlerinde kendileriyle ilgili bilgiler yer alıyor. Bazıları genç yaşta Anadolu'ya gelmiş ve uzun yıllar burada yaşamış. Bir tüccar her ikisini de geçindirmek koşulu ile Asur'daki karısının yanı sıra buradan yerli bir eş seçebiliyor. Anadolu'daki tüccarlar ile Asur'daki eşleri arasındaki yazışmalar kadınların her tür ticari ve yasal konuda kocalarının temsilcileri olduğunu gösteriyor.[25] Aynı zamanda onlar evdeki diğer kadınlarla birlikte çeşitli kumaşlar dokuyorlar. Mektuplara göre modayı yakından izlemekteler. En çok satılan dokuma çarşaf ise de özenle işlenmiş giysiler de yüksek fiyatlarla alıcı bulabiliyor ve Anadolu'daki seçkinlerden büyük talep görüyor.[26] Kadınlara emekleri karşılığında kârdan pay veriliyor ve anlaşılan mali konularda büyük söz hakları var.[27]

Kaneş'teki *karum*'da yürütülen ticaret yalnızca Asur ile sömürgeler arasında değil. Bazı firmalar İç Anadolu'da, özellikle nadiren Asur'a ihraç edilen bakır ticareti konusunda uzmanlaşmış.[28] Ayrıca Asur'da doğrudan ticaretle uğraşmayan ama bu faaliyetler için sermaye sağlayan girişimciler var.[29] Bu, çoğunlukla yıllara dağılmış, uzun vadeli bir yatırım ve faiz önceden tüccar ile sermayedar arasında belirleniyor.[30] Daha

önce gördüğümüz gibi, Asurluların Sippar, Mari ve Nippur gibi diğer Babil kentlerinde yerleşik temsilcileri var. Bu ticaret ağı yüzlerce yıl Asur'a büyük kazanç ve deneyim sağlayan bir faaliyet zinciri oluşturmuş. Öte yandan Asur ile Anadolu'daki pazarı konusunda yeterli belge bulunması Asur'un ticarette tekelleştiği ya da tüm Yukarı Mezopotamya'daki ticari faaliyetleri denetlediği anlamına gelmiyor. Aksine, yeni arşivlere ulaşıldıkça Asur'un birçok ticari halkadan sadece biri olduğu görülüyor. Fırat üstündeki Emar ve Mari, Kuzey Suriye'deki Karkamış ve Babil'deki Sippar da başka bölgelerde kendi faaliyetlerini sürdürüyor.[31]

Kültepe'de bulunan tabletler her zaman "kent" diye sözü edilen Asur'daki yönetim yapısı hakkında da çeşitli bilgiler içeriyor.[32] Muhtemelen büyük ticarethanelerin sahiplerinden oluşan bir meclis "kent evi" (*bit alim*) denilen bir binada toplanıyor. Bu komite ticaret politikası konusunda kararlar alıyor, ihracat vergilerinin miktarını belirliyor ve kentten ayrılacak olan kervanların balyalarını mühürlüyor. Aynı zamanda (Britanya Doğu Hindistan Şirketi'nin yaptığı gibi) bir tür diplomatik misyon üstleniyor ve kervanlarla yerleşik tüccarların güvenliğini sağlayacak olan Anadolu'daki yöneticilerle işbirliği yapıyor.

Güçlü işadamları "isim babası" diye çevrilebilecek olan *limmu* unvanını da taşıyorlar; burada yıllara Güney Mezopotamya'daki gibi önemli olayların değil *limmu*'ların adı veriliyor. *Limmu* kura ile seçiliyor ve bu görevde bir yıl kalıyor. O dönemdeki kahraman muhtemelen kent meclisinin başkanı ve kentteki küçük ve etkin bir sınıfın üyeleri sırayla bu görevi üstleniyor. Yazıtlarda kendinden "Tanrı Asur'un valisi (*issiakum*)" olarak söz eden hükümdar başrolden ziyade yardımcı bir rolde.[33] Kamu hizmetlerinden ve adaletin işlemesinden sorumlu, ayrıca kentin dinsel ve törensel etkinliklerine önderlik ediyor.[34] *Ruba'um* unvanı onun Asur toplumundaki en

yüksek mevki olan aristokrat sülalenin başı olduğunu gösteriyor.[35]

Tüccarların anlattıklarında kentle yerel nüfus arasındaki ilişkilerden ya da tapınakların oynadığı rolden söz edilmiyor. Bu da Asur'un MÖ yirminci yüzyılda, *Binbir Gece Masalları*'nda konu edilen Bağdat'taki Abbasiler gibi, serveti ticari yatırımlara dayanan kapitalist bir devlet olduğu izlenimini uyandırıyor. Böyle yoğun bir ticari faaliyet tabii ki yerel ekonomiyi tetiklemekte ama örneğin Asur'daki tekstil üretiminin yapısı ya da çiftçilerin ve kırsal kesimde yaşayanların bundan nasıl etkilendiği hakkında çok az bilgimiz var. Öte yandan, kentin zenginleşmesi İluşuma'nın kuyuları ve kral yazıtlarında sözü edilen kent surları ve tapınakların inşaatı gibi kamu yararına faaliyetlerin gerçekleşmesini sağlamış olmalı.

I. Şamşi-Addu yönetimindeki Asur

I. Şamşi-Addu, Asur'u denetimi altına aldığında Anadolu'daki ticaret çökmüş, Kaneş'teki *karum* alelacele terk edilmişti. Dolayısıyla kent en önemli gelir kaynağını yitirmişti ve bu belki de dış güçlerin yararlanabileceği bir kriz yaşanmasına yol açmıştı. Şamşi-Addu'nun yönetimi hakkındaki bilgiler Dicle kıyısında gelişimini sürdüren bir başka ticaret kenti Mari'nin arşivlerinde, kralın kendisi tarafından hazırlatılan yazıtlarda ve Asur Kralları Listesi'nde yer alıyor.

Şamşi-Addu, Fırat üzerindeki Terka'yı üs olarak seçen ve kendisini Terka'dan sürdüğünü iddia eden Mari hükümdarı Yaggid-Lim gibi yerel liderlerle savaşan Amori aşiret reisi Ilu(a)-Kabkabi'nin oğludur.[36] Asur Kralları Listesi'ne göre Şamşi-Addu özellikle Orta Fırat bölgesinde siyasal güç ve iktidar için yoğun mücadelelerin sürdüğü dönemde Babil'e gidiyor. Bu kavgaya katılanların kimler olduğunu öğrenmek ve gelişmeler, anlaşmalar, savaşlar ve askeri harekât hakkın-

da güncel bilgiler edinmek kendisi için çok önemli ve Mari tabletlerinde bu geniş coğrafi bölgedeki koşullar hakkında çok sayıda istihbarat raporu mevcut. Bu durumda zeki, bilgili ve kararlı, güç kazanmak için fırsatlardan yararlanmayı, bu kazanım sırasında acımasız davranmayı bilen ve gücünü sürdürecek kadar serinkanlılığını koruyabilen bir kişi tarih yazabilirdi. Sınırdan başlayıp 'dünyanın kralı' olmayı başaran Şamşi-Addu tam böyle bir adamdı.

Olayların gelişimi tam olarak bilinmiyor; nasıl yükseldiği ancak özetlenebilir. Asur'un hemen kuzeyinde Dicle üzerindeki Ekallate kentini ele geçiriyor, yerel lider I. Erişum'u[37] sınır dışı ediyor ama bundan sonra faaliyetlerini Asur'dan sürdürdüğüne ve o dönemde ilk kez bu kenti Eski Asur "imparatorluğunun" başkenti yaptığına dair hiçbir kanıt yok.[38] Bu iddialar tamamen gaspçı Şamşi-Addu'yu hanedanlar arasına alan Asur Kralları Listesi'ne dayanıyor. Otuz iki yıllık yönetimi sırasında Şamşi-Addu evlilikler ve gövde gösterilerine dayanan bir diplomasi uygulayarak sınırlarını genişletiyor. Mari'yi fethedip küçük oğlunu oraya naip olarak atıyor. Zaman içinde Ekallate'den Habur Vadisi'ne kadar Cezire'nin tamamına, Orta Fırat bölgesine, Terka ve Karana'ya egemen oluyor. Vadideki Şubat-Enlil (bugünkü Tell Leylan) giderek gelişen kırsal bir başkente dönüşüyor. Sınırları doğudaki Zagros Dağları'na kadar uzanarak Şamşara Geçidi'nden İran platosuna kadar ulaşıyor. Eski Mezopotamya'da kralların kullandığı *sar kissati* yani "evrenin kralı" unvanını benimsiyor; bu kelime oyunuyla eski "Kiş kralı" (burası Şamşi-Addu'nun kontrolünde değildi) lakabı ile "birlik beraberlik" kavramını bir araya getiriyor.[39] Asur'a kendi kendini yöneten, özel bir statüye sahip bir kent gözüyle bakıyor. Hatta bir keresinde Asur, Ekallate ile bir başka kent arasındaki uyuşmazlıkta arabuluculuk yapıyor.[40]

Şamşi-Addu, belki de Babil yöneticilerinin izinden giderek, otoritesini inşaat faaliyetleri ve yazıtlar ısmarlayarak per-

çinliyor. Bu iş için Babilli yazıcıları görevlendirmiş olsa gerek zira hepsi Eski Asurca değil standart Babil dilinde yazılmış. Alman arkeologlar onun yaptırdığı binaların kalitesine, tuğlalar için kullanılan kilin arılığına ve sağlamlığına ve binaların kolayca anlaşılabilen tasarımlarına hayran kalıyorlar.[41] Şamşi-Addu'nun en önemli eseri çok sayıda temel yazıtlarında belirttiği üzere, Babil tanrısı Enlil'e adadığı Asur Tapınağı. Bu aynı zamanda onun emperyalist tutkularının Güney Mezopotamya'dan kaynaklandığını ve iddia edildiği gibi ilk "Asur" imparatorluğunu kurmak niyetinde olmadığını gösteriyor. O bir Asurlu değil ve bu kentin tanrısı Asur'a bağlı kalmak için çaba harcamıyor.

Tapınak kuzeydoğudaki bir yarın tepesinde yer alıyor. Burada kayalar geniş ve oval bir düzlük oluşturuyor. Dikdörtgen şeklindeki tapınak 110 metre uzunluğunda ve 60 metre genişliğinde; iç içe iki avlusu var, aralarındaki 2 metre irtifa farkı yumuşak eğimli bir rampa ile bertaraf ediliyor. Odalarla çevrili avluların zemini fırınlanmış tuğla ile kaplanmış. Duvarlarda girintiler ve nişler var. Bu dönemde Yukarı Mezopotamya'da tuğla yapımı son derece gelişmişti. Tapınağın ön cephesinde özel imal edilmiş tuğlalardan örülmüş, birbirine bağlı, yuvarlak sütunlar yer alıyor.[42] Bu tapınağa bitişik zigguratı[43] ve Akad dönemine ait eski bir yapının üzerine inşa edilen sarayı da Şamşi-Addu yaptırmış olabilir. Saray neredeyse kare şeklinde derli toplu bir yapı ve ortasında çevresinde kabul odaları bulunan bir avlu var. Diğer bölmelerde de avlular yer alıyor. Bu yapı birinci binyıla kadar hiç değişmeden ayakta kalmış ve birçok Asur kralı buraya gömülmüş.[44]

Yukarı Mezopotamya'daki siyasal birlik Şamsi-Addu'nun ölümünden sonra fazla devam etmiyor. Kuzeydoğunun tümüne egemen olmak gibi "parlak bir düşü"[45] olabilir ama daha bunun zamanı değildi. Aslında topraklarını İşme-Dagan ve Yasmah-Addu adlı iki oğlu arasında paylaştırmış.

Mari'deki arşivde Şamşi-Addu'nun vali olarak atadığı oğlu Yasmah-Addu'ya yazdığı mektupların bazıları yer alıyor; bunlarda sık sık oğlunu kötü bir yönetici olmakla, kadınlarla çok fazla vakit geçirip hızlı araba kullanmakla suçluyor.[46] Daha sonra sürgünde bulunduğu Halep'ten dönüp taht üstünde hak iddia eden Zimri-Lim Yasmah Addu'yu alaşağı ediyor. Babasının her zaman erkekliği ile övündüğü diğer oğlu İşme-Dagan da devraldığı Ekallate ve Doğu Dicle bölgesinde uzun ömürlü olmuyor.

Asur'da eski "kent" yönetimi yeniden hayata geçiyor.[47] Öte yandan, İşme-Dagan ile on dördüncü yüzyıldaki I. Asur-uballit arasındaki dönemde neler olup bittiği bilinmiyor; bu yüzden bu dönem Asur tarihinde "karanlık çağ" olarak tanımlanıyor: Bu arada İşme-Dagan'dan sonraki kuşağın Şamşi-Addu yönetimini yasal saymadığı, Asur Kralları Listesi'nde yer almayan Puzur-Asur'un mermer yazıtından anlaşılıyor:

> (Ben) Tanrı Asur'un yardımcısı, Asur-bel-şame'nin oğlu Puzur-Asur, Şamşi-Addu'nun (soyundan geleni), Asinum'un oğlunu, yendim ... (uygunsuz) giysiler içindeydi ... Asur-bel-şame'ye hatalı davranmıştı.
> (...)
> Ayrıca onun büyük babası, yabancı kökenden gelen, Asur kanı taşımayan Şamşi-Addu'nun kentin (Asur'un) tapınaklarını yıkarak yaptırdığı sarayını yerle bir ettim.[48]

ASUR İMPARATORLUĞU'NUN BAŞKENTİ OLARAK ASUR

İkinci binyılın ortalarında Yakındoğu'daki siyaset sahnesinde yerli halkı yöneten "yabancı" kökenli aristokratlar ağır basıyor. Bu hanedanlardan en uzun ömürlü olanı Babil'de y. 1600'den 1155'e kadar iktidarda kalan Kassitler. Anadolu'da Hint-Avrupa dil ailesinden gelen soylular Hitit İmparator-

luğu'nu (1420–1200), bir başka grup da Büyük Mezopotamya'da Mitanni Krallığı'nı (y. 1500–1370) kuruyor. Tüm bu hükümdarlar Suriye sahilinin büyük bir kesimine egemen olan Mısır'daki On Sekizinci Hanedan'ın firavunları ile diplomatik ilişkiler kuruyor.

Bu saraylar arasında kullanılan iletişim dili Babilce ve Babil, Hitit, Mitanni ve Suriye sarayları arasındaki yazışmaların bir kısmı bugün Tell el-Amarna adıyla bilinen Akhenaton'un kent arşivinde yer alıyor. Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya kimin egemen olacağı Mısır, Hitit ve Mitanniler arasında sürekli tartışma konusu oluyor ve birçok savaşa yol açıyor. Hititler ile Mısır arasındaki gerginlik y. 1275 yılında hiçbir tarafın kazanamadığı Kadeş'teki savaşla son buluyor, fakat Mitanni on dördüncü yüzyıl ortalarında Hititlere yenilerek bağımsızlığını yitiriyor. Mitanni devletinin yıkılması ve Hititlerinin bir eyaleti durumuna gelmesi kuzey Mezopotamya'da yeni bir gücün ortaya çıkmasına yol açıyor ve I. Asur-uballit döneminde (y. 1365–1330) Asur kralları duruma hâkim olarak Asur devletinin temelini atıyorlar. Asur-uballit Mısır'a bir mektupla armağanlar göndererek zemin yoklaması yapıyor. Bir yandan da sınırlarını sürekli genişletiyor; IV. Amenophis'e yolladığı mektupta daha üst perdeden bir ifade kullanıyor; firavuna "kardeşim" diyor ve büyük miktarda altın talebinde bulunuyor:

> Umarım senin, ailen ve ülken için her şey yolunda gidiyordur. Yolladığın ulaklar beni son derece memnun etti. Onları sarayımda layık oldukları şekilde ağırladım. Sana barış sembolü olarak kendi kullandığım görkemli savaş arabalarından biri ile gene kendi bindiğim iki beyaz at; atsız olarak bir başka araba ve lapis lazuliden yapılmış son derece güzel bir mühür gönderiyorum. Büyük krallar böyle armağanlar gönderir, değil mi? Altın senin ülkende kum gibi. Neredeyse yerden toplanıyor. Neden buna o kadar çok değer veriyorsun? Şimdi

yeni sarayımı yaptırıyorum. Bana bunun dekorasyonuna yetecek kadar altın gönder. Atalarımdan Asur-nadin-ahhe Mısır'a yazdığında ona yirmi talent (600 kg) altın gönderilmişti. Hanigabalt kralı Mısır'a mektup yolladığında baban ona yirmi talent altın göndermişti. Ben (de) Hanigalbat kralı ile (eşit) düzeydeyim[49] ama bana (sadece ... talent) altın yollamışsın. Bu, ulaklarımın gidiş geliş masraflarını dahi karşılamaz. Eğer benim dostluğumu gerçekten istiyorsan bana çok daha fazla altın gönder! Biz bir aileyiz! Bir şeye ihtiyacın olduğu zaman bana yaz ki onu (senin için) temin edeyim. Ülkelerimiz birbirinden çok uzakta. Ulaklarımız hep böyle gidip gelmek zorunda mı?[50]

Babil ile Asur arasında da gerginlikler yaşanmış olmasına karşın Asur-uballit ilişkileri düzeltiyor, hatta kızı Muballit-şerua'yı Kassit kralı Burnaburiaş'ın oğlu ile evlendiriyor. Bu evlilikten dünyaya gelen çocuk saraydaki bir ayaklanma sırasında öldürülünce Asur-uballit müdahale ediyor. Kral olan isyancıyı öldürerek Babil tahtına bir önceki kralın bir akrabasını oturtuyor. Bu olayların seyri hakkındaki kaynaklar çelişkili; ölen çocuğun Muballit-şerua'nın doğurduğu çocuk mu yoksa II. Burnaburiaş'ın yetişkin oğlu mu olduğu belirtilmiyor.[51] Otuz beş yıllık yönetimi sürecince Asur-uballit Asur'un Babilliler, Hititler ve Mısır kadar güçlü bir devlet olduğunu kanıtlamaya çalışıyor.

Asur-uballit'ten hemen sonra tahta geçen iki ardılı kuzeyde ve doğudaki dağlık bölgede sınırları korumakta ve buralardaki aşiretlerin ayaklanmalarını bastırmakta sıkıntı çekiyorlar. Asur güneyde Babillilerden toprak kazanan ve sınırları Diyala bölgesine kadar ulaştıran I. Adad-nirari döneminde (1307–1275) yayılmasını sürdürüyor. Adad-nirari aynı zamanda Hitit kralının Anadolu'da yaşadığı zorluklardan yararlanarak Hititlerin uyruğundaki Mitanni'yi fethederek sınırlarını Orta Fırat bölgesindeki Karkamış'a kadar ulaştırı-

yor. Ardılı I. Şalmanezer (1274–1245) bu bölgede yeni istihkâmlar kurarak ve yönetimi yeniden yapılandırarak Asur egemenliğini pekiştiriyor. Mitanni'deki vasalın yerine Asur sarayından bir görevli atanıyor ve buraya Asurlu kolonistler yerleştirilerek bölgede tarımsal bir potansiyel oluşturuluyor.[52] Kraliyet yazıtlarında artık eskisi gibi sadece inşaat faaliyetleri değil düzenlenen seferler de dile getiriliyor. Savaşçı kişiliğini vurgulamak amacıyla kendisinden "düşmanlarını alt etmeyi başaran, saldırıları şimşek gibi çakan, silahları acımasız bir ölüm tuzağı olan kahraman" diye söz ediyor.[53] Bu yaklaşım bundan sonraki tüm Asur kraliyet tabletlerinde de yer alıyor.

I. Şalmanezer'in oğlu I. Tukulti-Ninurta dönemi (1244–1208), birinci Asur İmparatorluğu'nun en parlak dönemi. Aynı zamanda elde edilen çok sayıdaki arşiv sayesinde bu dönem çok iyi belgelenmiş durumda.[54] Tukulti-Ninurta Asur'u dönemin en etkin askeri ve ekonomik gücü haline getiriyor ve bu hedefe nasıl ulaştığını kraliyet yazıtlarında açıklıyor. Aşağıdaki alıntılarda bir güç gösterisinden sonra haraç ödeme ve Asur yönetimine sadakat yemini etme zorunluluğu içeren resmi bir antlaşma imzalanması anlatılıyor:

> O günlerde orduma karşı sarp (ve) çok dağlık bir bölgede bir araya geldiler. Savaş için yerlerini aldılar. Efendim tanrı Asur'a ve yüce tanrılara güvenerek saldırdım (ve) onları yendim. Mağaraları ve dağlardaki vadileri onların cesetleriyle doldurdum. Kentlerinin girişleri önüne (tahıl kümeleri gibi) cesetlerini yığdım. Kentlerini yağmaladım (ve) oralarda dağ gibi yıkıntılar oluşturdum. ... Böylece Kutu'nun geniş topraklarının efendisi oldum.
>
> (...)
>
> Abulli prensleri güruhunu ... (bu toprakların kralı) Ukumenu'yu esir alıp kentin Asur'a getirdim. Yeryüzü ve yeraltı tanrılarının huzurunda onlara krallığıma sadakat yemini ettirdim ve sonra ülkelerine dönmeleri için serbest bıraktım. ...

Muhkem kentleri ayaklarımın altına aldım ve onları gönüllü hizmet vermeye zorladım. Her yıl kentim Asur'a ödedikleri büyük haracı düzenlenen bir törenle alıyorum.[55]

Tüm bu güç gösterilerine karşın imparatorluğun uzak köşelerindeki ve genişleyen sınırlarındaki yerel nüfus denetlenemiyor. Özellikle kırsal kesimdeki aşiretler doğrudan savaşmak yerine sınırlara saldırmayı sürdürüyorlar. Tukulti-Ninurta kuzeydekileri bastırmayı başarıyor ama güneyde sıkıntılar yaşıyor. En tartışmalı zaferi Babil'e karşı kazanıyor. Babil'in Kassit hükümdarı V. Kastiliaş'ı yenerek saray erkânıyla birlikte esir alıp Asur'a getiriyor. Sonra da Babil'i kendi topraklarına katıyor ve geleneksel Babil krallık unvanlarını benimsiyor. Asur'un güneydeki komşusu üzerindeki egemenliği otuz iki yıl sürüyor ve Asur elitleri üzerinde güçlü ve kalıcı bir biçimde Babil etkisinin oluşmasına yol açıyor. Öte yandan, uluslararası güç dengesi açısından Babil'in işgali ve doğu-batı arasındaki ticaretin kaybı İran'ın batısında yer alan Elam devletinin yıllar içinde Asur'un baş düşmanı olmasına ve toprak taleplerinin artmasına sebep oluyor.[56]

On üçüncü yüzyıla gelindiğinde Asur çok kalabalıklaşmış ve dünya gücünün başkentine dönüşmüş durumda. Kentin eski bölümü hâlâ dinsel, törensel ve yönetsel faaliyetlerin merkezi olmayı sürdürüyor ama güneyde "Yeni Kent" (*alu essu*) diye bilinen yeni bir yerleşim merkezi gelişiyor. Kent merkezinde üç anıtsal yapıyla –saray ve üç tapınakla– çevrelenmiş düzensiz ama çok geniş bir meydan var. Güneyde I. Asur-nirari'nın y. 1500 yılında yaptırdığı tümüyle simetrik ve iki yanında kült odaları bulunan bir avluya sahip ay ve güneş tanrılarının (Şamaş ve Sin) çifte tapınağı yer alıyor.

Tukulti-Ninurta İştar Tapınağı'nı da yeniden yaptırıyor. Önce eski duvarları yıkmaya başlıyor ama sonra fikrini değiştiriyor. Eski tapınağı olduğu gibi bırakıp yanına yeni ama

daha büyük boyutta bir tapınak yaptırıyor. Yeni tapınağın kült odası "Asurlu", *assuritu* olarak anılan İştar'a adanıyor.[57] Tapınak 32,5 x 8,7 metre boyutunda. Ön cephede dışa doğru çıkıntı yapan kare planlı kuleler var. Geniş bir avlu doğrudan doğruya kocaman ve dikdörtgen bir iç mekâna açılıyor; burada dar kenara yakın yerde birkaç basamakla ulaşılan, bir sayvan altında tanrıçanın heykeli yer alıyor. Bu tapınakta Tukulti Ninurta'nın standart bir ifade ile yazılmış en az dokuz temel belgesine ve plandaki değişikliği anlatan bir başkasına ulaşılmış. Büyük kireçtaşı levhalardan mermere, kurşuna ve altına kadar[58] çeşitli malzemeler kullanmış ve bunları inci ve deniz kabuklarından, taş parçalarından ve bala ve yağa batırılmış yapraklardan oluşan yastıkların üzerine yerleştirmiş.

Tukulti-Ninurta çok enerjik bir inşaatçı. İştar Tapınağı'nın yanı sıra kent surlarını güçlendirmiş ve büyük çapta yeniden yaptırmış, yaklaşık yirmi metre genişliğinde bir hendek kazdırmış ve büyük bir sarayın inşaatını başlatıp bunun için bir platform oluşturmak üzere muazzam miktarda toprak aktartmış. Bu saray hakkında çok az bilgi var zira daha sonraki katmanlarda üstünde yeni yapılar yükselmiş. Ama en büyük projesi Asur'un üç kilometre kuzeyinde yeni bir kent kurmak. Kar-Tukulti-Ninurta adını verdiği bu kentte kısa bir süre yaşamış. Sonraki Asur krallarınca da tekrarlanan böyle bir girişim kısmen kralın sarsılmaz gücünü muazzam binalar yaptırarak sergilemek gibi bir büyüklük hastalığından, kısmen de paranoyadan kaynaklanıyor olabilir. Kral yeni sarayında Asur üzerinde daha fazla egemenlik kurmayı umarken bir yandan da entrikaların kol gezdiği eski kentten uzaklaşmak istemiş olmalı.

Babil'in yıkımı ve tanrıların kaçırılması, imparatorluğun ücra köşelerindeki barbar halkların acımasızca bastırılmasına oranla, meşrulaştırılması çok daha güç bir olay. Babil Asur'dan daha eski bir kültürel geleneğe sahip olarak tanınır ve kutsal

bir kenttir. Bu nedenle kralın davranışları Asur'da yüksek makamlarda bulunan eğitimli kişilerce olumsuz karşılanmış olabilir. Kral, Kar-Tukulti-Ninurta gibi bakir bir mekânda krallığını güvenceye alıyor. Kendisine sadık kişilerin yaşayacağı bu yeni kenti güzelleştirmek için hiçbir masraftan kaçınmıyor. Saraylar ve tapınaklar parlak renkli, sırlanmış çinilerle ve duvar resimleriyle süsleniyor. Kentin kendi sulama kanalı ve kralın kendine ait bahçeleri var. Yeni kentin giderleri haraç ve ganimetlerden karşılanıyor ve işgücü için imparatorluğun başka yerlerinden sürülmüş kişilerden yararlanılıyor. Oysa tüm bu çabaları boşuna. Bir Asur kaynağına göre sarayda bir ayaklanma çıkıyor ve kral bir odaya kilitlenip oğullarından biri tarafından öldürülüyor.[59] Akabindeki iktidar kavgaları sırasında I. Tukulti-Ninurta'nın Suriye'nin kuzeydoğusundan Mezopotamya'nın güneyine kadar uzanan geniş imparatorluğu zaman içinde küçülerek Mezopotamya'nın kuzeyindeki sınırlarına geriliyor.

On ikinci yüzyılda I. Tiglat-Pileser'in (1114–1076) otuz sekiz yıl süren yönetimi sırasında gerçekleştirilen askeri seferler ve büyük çaplı sürgünler ile Asur yeniden genişlemeye başlıyor. En fazla sorun, Babil'in kuzeyine saldıran ve bir tehdit oluşturan Arami aşiretleri ile yaşanıyor. Kralın savaş dışında da birtakım girişimlerde bulunması onun güçlü ve gayretli bir kişi olduğunu gösteriyor. Uzun kraliyet yıllıklarında Akdeniz'deki serüvenleri, denize açılıp bir "deniz atını" (muhtemelen bir yunusu) öldürüşü ve diğer avcılık faaliyetleri anlatılıyor. Aynı zamanda egzotik bitki ve ağaçları topluyor ve ya kendisine armağan edilen (Mısır kralı ona bir maymun ve timsah yollamıştır) ya da kendi yakaladığı (Habur bölgesinden dört canlı fil) hayvanlardan oluşan bir hayvanat bahçesi kuruyor.

Birçok kentte tapınaklar ve anıtlar yaptırıyor. Asur'da son derece özgün bir bina inşa ettiriyor. Bu, gökyüzü tanrısı Anu

ile hava tanrısı Adad'a adanan kocaman bir ikiz tapınak. Surlarla çevrili avlusuna payandalarla desteklenen bir kapıdan giriliyor ve avlu her ikisinin de yanında birer ziggurat (36,6 x 35,1 metre) bulunan iki tapınağa açılıyor. Zigguratlara muhtemelen iç mekânın tavanından giriliyor. Son derece yalın olan bu anıtsal yapı çok etkileyici olmalı.

Tiglat-Pileser'in oğlu Asur-bel-kala (1073–1056) da o sırada Büyük Mezopotamya'nın bütün bölgelerine sızmış olan Arami aşiretleri ile uğraşmak zorunda kalıyor. Asur egemenliğini sürdürmeyi ve Babillilerle bir barış antlaşması imzalamayı başarıyor ama ölümünden sonra Asur İmparatorluğu çöküyor ve Babil'inkine benzer, çok az yazılı kaynak bulunan bir "karanlık çağ" yaşanıyor. Birinci bin yılın başında Asur yeniden canlanıyor ve her zamankinden daha güçlü hale geliyor ama bu kez öncelikle batıya ve kuzeye doğru genişliyor. Dolayısıyla Asur'un önemi azalıyor.[60] Asur aynı zamanda Babil'in kırılgan sınırına oldukça yakın; muhtemelen bu nedenle II. Asurnasirpal MÖ 879'da sarayı daha kuzeyde bulunan Kalhu'ya taşımaya karar veriyor. Asur artık başkent değil, Eski Saray'ın altındaki galerilerde kocaman mermer lahitler içinde Asur krallarının yattığı kutsal bir kenttir. Aynı zamanda kent surlarının güneyinde yer alan dikilitaşlar ile Asur krallarının ve yüksek mevkilerdeki görevlilerin tarihsel kayıtlarını sergilemektedir.

On dördüncü yüzyıldan itibaren *limmu*'lar ve diğer soylular isimlerini ve unvanlarını kaydettikleri bu tür taşlar dikmeye başlıyorlar. I. Adad-ninari ve onu izleyen kralların benzer dikilitaşları bunların karşısına yerleştiriliyor. Bu anıtların işlevi hâlâ tartışma konusu ama görevlilerinin dikilitaşlarının krallarınkilerin karşısında yer almasının bir rastlantı olmadığı düşünülüyor. Bu, Asur'daki aristokratların gücünü temsil ederken aynı zamanda Asur kültürünün krallıktan daha eski bir kurum tarafından korunmakta olduğunu ortaya koyuyor.

Kentteki çok sayıda tapınak (toplam olarak yaklaşık otuz altı adet) ve özellikle kuzeydeki tepede yer alan Asur'un görkemli tapınağı Asur'un resmi din merkezi, taç giyme merasimi ve mevsimlik festivaller gibi krallığın önemli törenlerinin düzenlendiği yer olmasına yol açıyor.

ASUR TABLET KOLEKSİYONLARI

Babil'deki gibi burada da tapınaklar sadece ibadet yerleri değil öğrenim merkezleridir.

I. Tukulti-Ninurta Babilli yetkilileri başkentine getirirken tablet koleksiyonlarını da büyük çapta zenginleştiriyor. On dördüncü yüzyılda tanık olunan güçlü Babil etkisi Asur edebiyatının gelişmesine büyük katkı yapmış, Asur'da birçok arşiv koleksiyonu bulunmuştur.[61] Orta Asur dönemine (I. Tukulti-Ninurta ve I. Tiglat-Pileser dönemine) ait metinlerin çoğu Asur Tapınağı'nın güneydoğu köşesinde gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunlar başvuru kaynakları (işaret listeleri, sözcük listeleri, terimler), kehanet listeleri, ilahiler, duaların yanı sıra parfüm tarifleri (kadın parfümü üreticilerinin tarifleri), at eğitimi el kitabı, şifalı bitkiler ve bazıları Sümerce ("Ninurta'nın Dönüşü"),[62] bazıları da iki dilde (yaratılış söylenceleri) kaleme alınmış metinler ve şarkı kataloglarıdır. Bu eserler yazıcıları son derece etkilemiş, onların edebi bir dil ve ustalıkla Tukulti-Ninurta'yı öven 700 satırlık bir destan yazmasına yol açmıştır.[63]

Birinci binyıla ait arşivlerin çoğu Asur toplumunun önde gelenlerinin yaşadığı yeni kentteki evlerde bulunuyor. Bunlardan bazıları yazıcı aileleri ve onların ilgi alanlarını ve eğitim düzeylerini yansıtıyor. Örneğin şarkıcı başı Asur-şuma-işbu'nun evinde aralarında birçok kraliyet ilahisinin de yer aldığı[64] çok sayıda ilahinin yanı sıra Anzu söylencesi, Etana'nın öyküsü, Marduk ile İştar'ın ilişkisi ve Marduk'un ka-

rısı Zarpanitum'un kıskançlık nöbetleri hakkında son derece erotik "kutsal aşk şiirleri" bulunmuş.[65]

Cin kovucu bir aile cin kovma el kitapları, kehanetler, dualar, tanısal metinler ve çeşitli şikâyetlere ve kötülüklere karşı büyü yapma usullerini içeren zengin bir kitaplığa sahip. Burada kem göze karşı yapılan büyülerde kullanılan küçük heykelciklere de rastlanmış. Eğitimli rahiplerin evlerinde ayrıca edebi metinler, kentteki tapınakları, zigguratları, burçları ve kapıları tanımlayan çok ilginç bir Asur kenti haritası bulunmuş.[66]

Bu arşivlerde toplam olarak yaklaşık 4300 tablet bulundu. Bu da bize kentteki edebiyat faaliyetlerinin yoğunluğu ve mevcut kaynakların zenginliği konusunda bir fikir veriyor. Asur'un *el nemeki* yani irfan kenti unvanıyla anılması bu şehrin eğitim merkezi olarak ün yapmış olduğu teşhisini doğruluyor.[67]

DİN VE TÖRENLER

Babil'in Asur üzerindeki etkisi kentin III. Ur devletinin bir parçası olduğu üçüncü binyılın sonuna kadar uzanmaktadır. I. Şamşi-Addu güneyle bağlantısının altını çizmiş ve Asur yerine Enlil kültünü yeğlemişti. Güney Mezopotamya'nın fikirlerine ve uygulamalarına özellikle din ve ideoloji açısından açık olmak belli izler bırakmış olmalı ama o döneme ait teolojik metinlerin azlığı yüzünden Babil düşüncelerinin doğrudan benimsendiğini ileri sürmek olanaksızdır.[68] Kesin olan şudur ki, I. Tukulti-Ninurta ve Sanherib'in ardılları dönemlerinde Babil'deki profesyonellerin ve onların arşivlerinin buraya akın etmesi sonucu zamanın bilginleri yerel tanrı Asur'u en az güneydeki Marduk kadar önplana çıkarmıştır. Bu da Asur'un Marduk rolünü üstlendiği Asur yaradılış destanının ve benzer metinlerin yazılmasına yol açmıştır. Eski kült geleneklerini

pek de etkilemeyen bu entelektüel egzersizlerin ne boyutlara ulaştığı başka bir mesele; eski gelenekler hakkında çok az bilgimiz olduğu için bu konuda bir yorum yapamıyoruz.[69]

Asur törenlerinin bir özelliği kralın ve hanedanın bunlarla olan yakın bağlantısıdır. Hatta tanrılar sarayı ziyaret etmektedirler. I. Adad-nirari sarayındaki bir odadan söz ederken, "bu odanın içinde efendim tanrı Asur için bir kürsü var ve efendim tanrı Asur her yıl bu kürsüye çıkıyor" demektedir.[70] Tukulti-Ninurta daha sonraki hükümdarlardan "kentte [Asur] [yaşayan tanrıların] [şenlikler sırasında] sarayına [girmesini] engelleyecek olanları" lanetlemekte,[71] I. Tiglat-Pileser de tanrılara sarayı ziyaretleri sırasında koyun verildiğini belirtmektedir. Daha sık olarak kralın Marduk adına hareket ettiği törenler düzenleniyor ama bu törenlerle ilgili olarak elimizde yalnızca metin parçaları bulunuyor:

> ... kral ... yaptı ... ayağa kalktı ... Anu Tapınağı'na Şerua ve Kippat-mati'yi (tanrıçaların heykellerini) getirdi...
> (...)
> Anu Tapınağı'na gittiler. Asur'u kendi tahtına oturttu. Kurban olarak adadığı koyunları kestirdi, önüne yiyecek dolu bir tabak koydu, *hammurtu* birası sundu, sonra saygı duruşunda bulundu. Kral onun önüne *kuersu* tapınağında pişirdiği tuzlanıp kurutulmuş koyun eti, parlatılmış *busu* kapları bıraktı, sonra doğru sarayına gitti. Altıncı gün kral saraydan ayrıldı...
> (...)
> Kraliçe ayağa kalktı, (gerekli her şeyi) topladı, üç defa "Şerua (tanrıçanın heykeli) harekete geçti," dedi.[72]

Kraliyet yazıtlarında tekrar tekrar kralın Asur'un başyardımcısı ve başrahibi olduğu, yetkilerini efendisi Asur'dan ve diğer ulu tanrılardan aldığı belirtiliyor. Bu, yöneticinin insanlık ile tanrılar arasında aracılık yaptığı çok eski bir Mezopotamya geleneğine dayanıyor.

Tanrılar aynı zamanda birbirlerinin tapınaklarını da ziyaret ediyorlar; bir metin parçasında Asur'un hava tanrısı Dagan'ın mabedinde kaldığı belirtiliyor. Bir başka özel tören de Akitu şenliğiydi, bu yalnızca yılbaşında düzenlenmez, yıl içinde çeşitli dönemlerde kutlanırdı.[73] Bu şenliğin en önemli yönü burada tanrıların açık havaya çıkmalarıydı; genellikle kent içinde bahçe gibi bir yere giderlerdi. Sanherib yeni ve özel bir Akitu Evi yaptırırken Festival Evi'ni sur dışına taşıyan Babil âdetinden esinlendi. Evi, Tabira Kapısı'nın kuzeyindeki bir düzlüğe yaptırdı. Evin planına bahçesinde küçüklü büyüklü ağaçların çevrelediği bir park ekledi. Bunun için özel bir sulama kanalı gerekiyordu; Andrae kayalara oyulmuş bir kuyunun ve su kanallarının izlerine rastladı.[74] Tanrıların heykelleri özel kaplanmış sokaklardan bronz raylar üzerinde hareket eden vagonlarla buraya taşınıyordu. Ana kült odasında her bir tanrı için birer niş bulunuyordu. Kutlamaların ardından tanrılar, akıntıdan yararlanılarak tekne ile kente geri getiriliyordu.

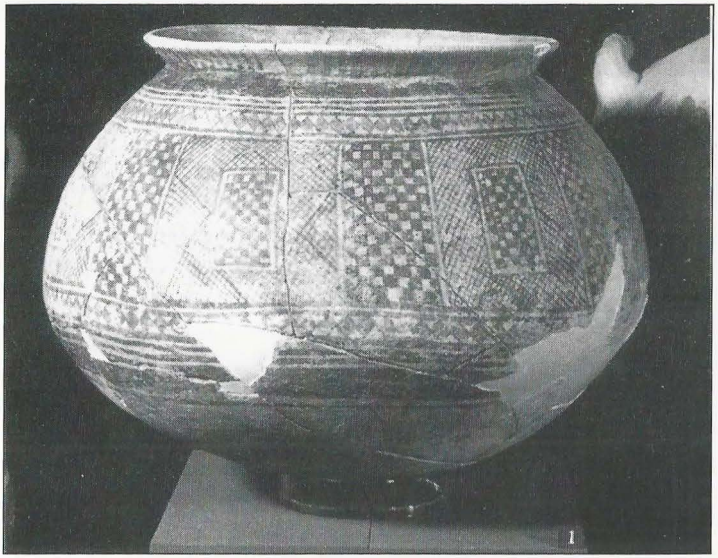
Tanrı Asur

Asur'un yıkılmasından sonra kent Part döneminde canlanınca Asur kültü de dirildi. Bu tanrının kişiliği hakkında çok az bilgi var. Asur'la ilgili hiçbir söylence ya da öykü yok, hatta simgesi bile açıkça belirtilmemiş. Bazı Asur kabartmalarında kanatlı bir güneş diski içinde ok ve yay taşıyan sakallı bir erkek figürü yer alıyor; bunun Asur'u temsil ettiği düşünüldü ama bu düşünceyi kanıtlayan bir yazılı kaynak yok. Başka bir tanrıya da ait olabilir. Asur'un kökeni de kesin değil. Batı Sami ya da Hurri tanrısı olabilir. Muhtemelen hava tanrısının birçok simgesinden biri olabilir, özellikle Ebih Dağı'ndakinin, zira III. Ur dönemine ait metinlerde "Ebih'in efendisi" olarak anılıyor. Zaman içinde onun başka birçok güce sahip olduğu-

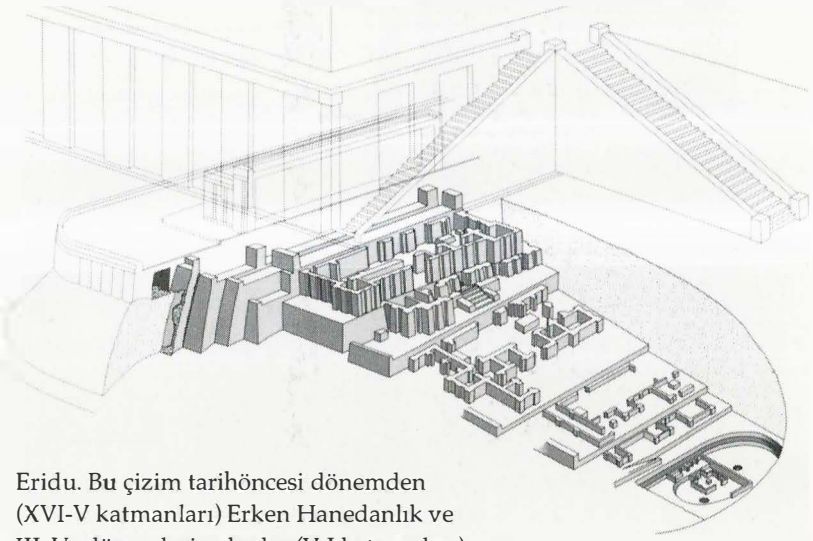
na inanılmış. Muhtemelen Sümerlerin Enlil'inden esinlenilerek Asur panteonunun baştanrısı olmuş. Öte yandan, kozmik güçleri teolojik sistemin bir parçası olan ve aile bağları karmaşık bir panteondan kaynaklanan Babil tanrılarının aksine Asur tanımlanmamış.

Sanherib'in Babil'in yıkılmasına ve Marduk ile diğer Mezopotamya tanrılarının kaçırılmasına yol açan Babil karşıtı politikasının sonucunda Asur için Marduk'un örnek alınmasına karşın kutsal kişiliği daha da karmaşık bir durum almış. Yaratılış destanı Marduk'un yerini Asur alacak biçimde yeniden yazılmış ve, daha önce gördüğümüz gibi, Sanherib Babil stili bir yılbaşı kutlaması için bir şenlik evi yaptırmış.[75]

Sanherib'in Marduk'u silme çabaları ardılları tarafından benimsenmiyor. Esarhaddon Marduk heykelini yeniden Babil'e getirmiş ve babasının yıktırdığı tapınağı yeniden yaptırmış. Asur bir kez daha eski konumunu kazanmış, yalnızca Asur kentinin değil tüm imparatorluğun yerel tanrısı olmuş. En önemli işlevi Asur kimliği üzerine odaklanmak. Bu, kral, devlet ve tanrı arasındaki yakın bağlar üzerinde duran resmi yazıtlardan değil, Asur sözcüğünün sık sık özel isimlerde kullanılmasından anlaşılıyor. Bu kültün merkezi ve kaynağı Asur kentiydi. Asur büyük imparatorluklar döneminde adı uzak ülkelere korku salan "ulusal" tanrı olabilir ama önünde sonunda o Asur kentinin tanrısıydı. Tarihin başlangıcında vardı ve güçlü Mezopotamya devletlerinin yıkılmasından sonra da varlığını sürdürdü. Bugün bile Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'ta, hatta sürgünde yaşayan az sayıda Nasturi Hıristiyan, kendine "Asurlu" der ve Nasturilerin resmi sembolü, Asur olduğuna inandıkları, güneş diski içindeki tanrıdır, ama onlar Asur'u bir ilahtan ziyade, benimsedikleri kimliğin koruyucusu olarak görürler.

Halaf stili, elle yapılmış ve boyanmış pişmiş toprak kap. y. MÖ 4500 (Louvre, Paris).

Eridu. Bu çizim tarihöncesi dönemden (XVI-V katmanları) Erken Hanedanlık ve III. Ur dönemlerine kadar (V-I katmanları) üst üste yapılmış Eridu "tapınakları"nın mimari kalıntılarını gösteriyor.

(*solda*) Eanne bölgesinde III. katmanda bulunan, kaymaktaşı vazo, 92 cm. (Irak Müzesi, Bağdat.)

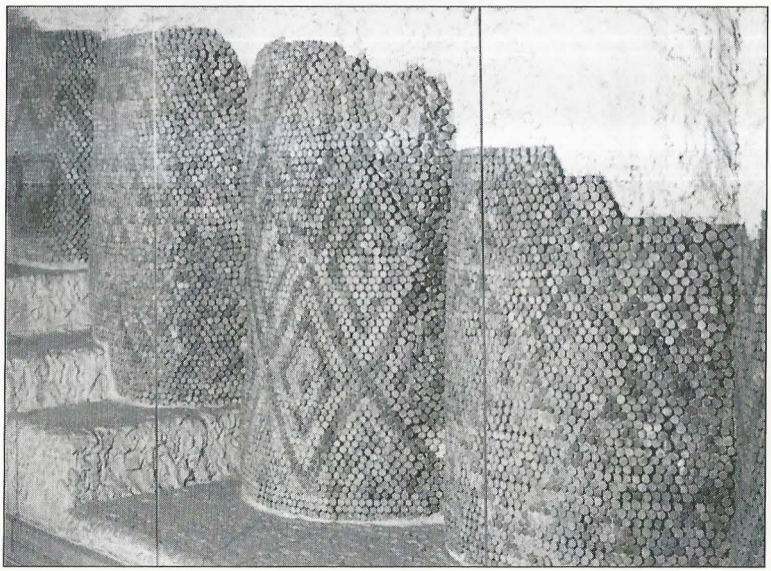
(*aşağıda*) Vazonun üst kısmından, bir sepet dolusu adağı kabul eden kadın detayı. Kadının arkasında geçmişte tanrıça İnanna ile bağlantılı olduğu düşünülen kamışlar bulunuyor. (Irak Müzesi, Bağdat.)

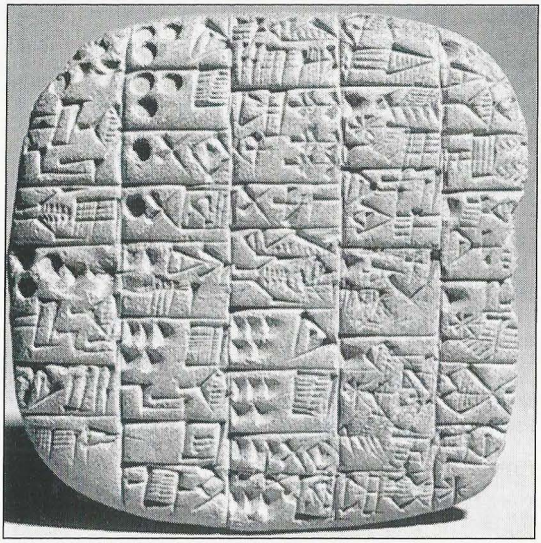

(*solda*) Üzerinde av ve kır manzarası oymaları bulunan kireçtaşından silindir. (*sağda*) Yönetimle ilgili kil tablet. Sayılar kalemle yuvarlak ya da hilal şeklinde çizilmiş; (sol köşedeki) kabın üstünde balık ve sıvı gibi malzemeleri temsil eden resimler yer alıyor. Her ikisi de Uruk'ta bulundu. (Bergama Müzesi, Berlin.)

Uruk'ta Eanna bölgesindeki bir resmi yapının ön cephesinde, üzeri koni şeklinde kilden mozaiklerle kaplanmış yuvarlak sütunlar. Desenler hasır yer örtülerini ya da duvara asılan dokumaları anımsatıyor. (Bergama Müzesi, Berlin.)

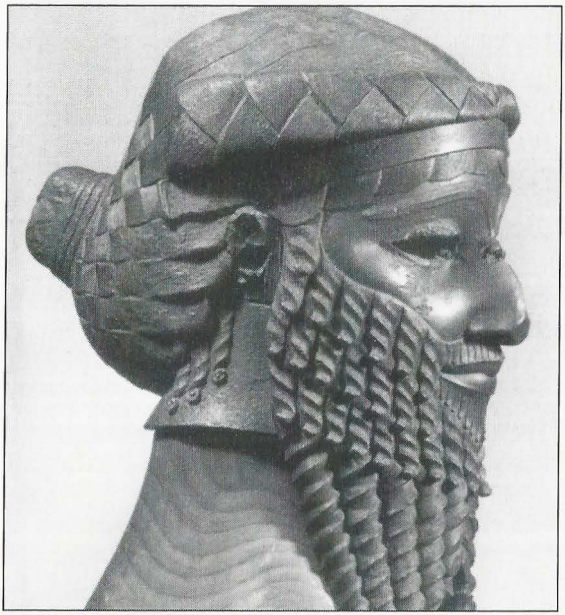

Şuruppak'tan bir arazi ve ev satışıyla ilgili hesapları gösteren kil tablet. Fara tabletlerinin özelliği olan düzenli ve özlü yazı tarzının güzel bir örneği. 8,5 cm x 2 cm. (Louvre, Paris.)

Şuruppak'tan bir başka satış sözleşmesi. Bu tabletteki yazı stili yukarıdakinden çok daha eski. 10,8 cm x 10,4 cm. (Louvre, Paris.)

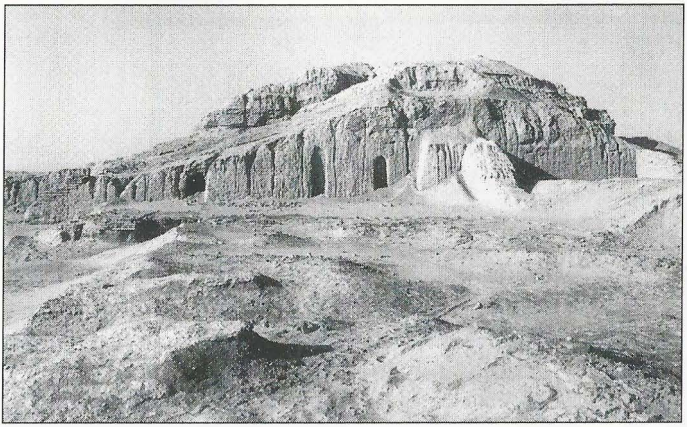

Bir Akad kralının bakırdan yapılmış başı. Başındaki törensel peruk bir taç ile tutturulmuş ve sakal özenle örülmüş. Ninova'da bulundu. 30 cm. (Irak Müzesi, Bağdat.)

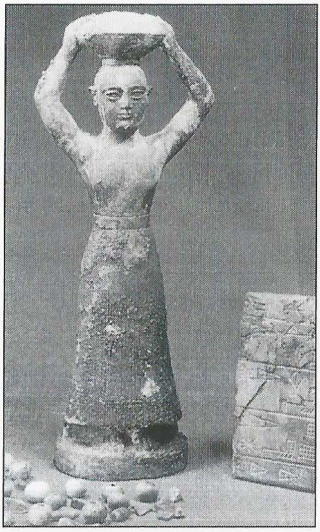

Akad silindir mühür izi. Panelin solunda yer alan yazı bunun "yazıcı Adda"ya ait olduğunu gösteriyor. Bu kişi bu kadar ince oyulmuş bir sanat eserine sahip olacak kadar zengin olmalı. Ortadaki iki dağın arasından yükselen güneş tanrısı Şamaş gibi Mezopotamya tanrıları resmedilmiş. Tanrının sağında omuzlarından balıklar akan su tanrısı Ea, onun karşısında muhtemelen İnanna/İştar'ı temsil eden kanatlı ve silahlı bir tanrıça var. Onun yanında elinde güçlü bir yay tutan sakallı bir savaşçı yer alıyor. Sahne sağdaki iki yüzü olan bir tanrı ve bir aslanla tamamlanıyor. (British Museum, Londra.)

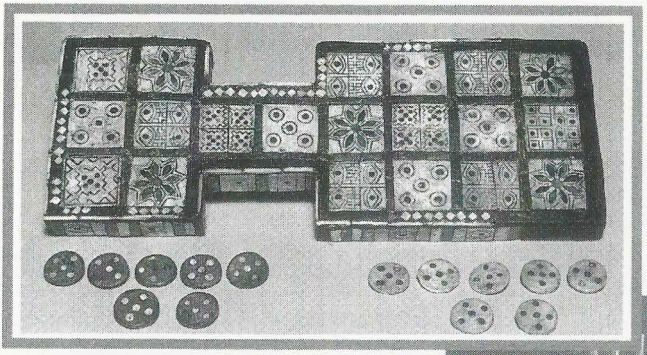

Ur'daki Ur-Nammu zigguratı. Yenilenmeden önce.

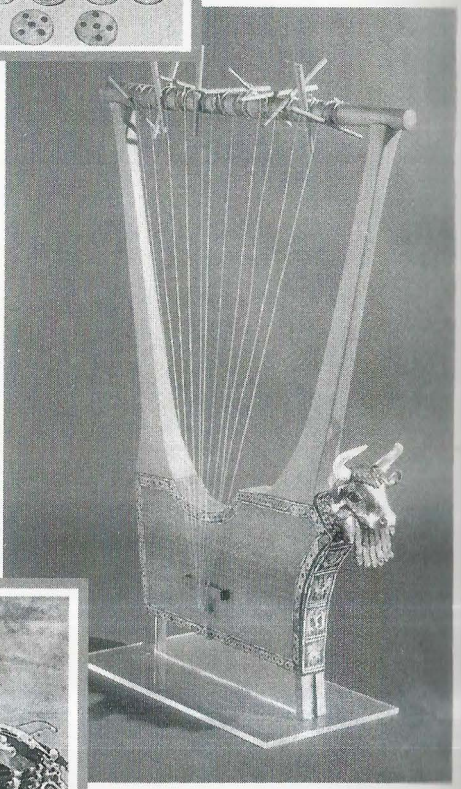
Ur-Nammu'nun yapımı anısına temele yerleştirilenler. Yontulmuş figür ilk tuğlanın yapımıyla ilgili tören için bir sepet taşıyan kralı temsil ediyor. Temele değerli taşlardan yapılmış tabletler, çeşitli boncuklar, inciler ve daha geçici adaklar yerleştiriliyordu. Ur'dan. (Oriental Institute, Chicago.)

(*karşı sayfada*) Bu kitabeli dikilitaş Akad Kralı Naram-Sin'in Lullubi karşısındaki zaferi anısına kumtaşından yapılmış. Asalet simgesi boynuzlu bir tacı olan kral düşmanı teslim alıyor. Sanatçı son derece ustalıkla Akadlı askerlerin düşmanın elindeki dağlık araziye tırmanışını, uçurumdan aşağıya yuvarlanan ya da askerlerin ayakları altında ezilen düşmanı resmetmiş. Kral insanüstü bir görkemle, tek başına ayakta durmakta ve dikilitaşın tepesindeki sembollerle temsil edilen semavi tanrılar tarafından korunmakta. Sus'ta bulunmuş. 200 cm x 105 cm. (Louvre, Paris.)

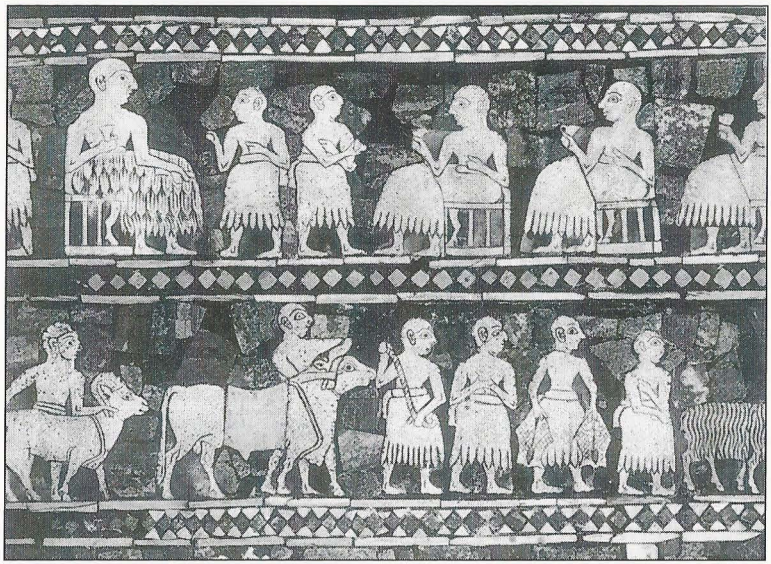
(*yukarıda*) Ur "Kral Mezarlarında" bulunan Sümer oyun tahtası. Ahşaptan yapılmış; sedef ve lapis lazuli kakmalı. (British Museum, Londra.)

(*sağda*) Manzara kakmalarının bulunduğu altın boğa başlı, yenilenmiş lir. Ur'daki "Kral Mezarlarında" bulundu. (British Museum, Londra.)

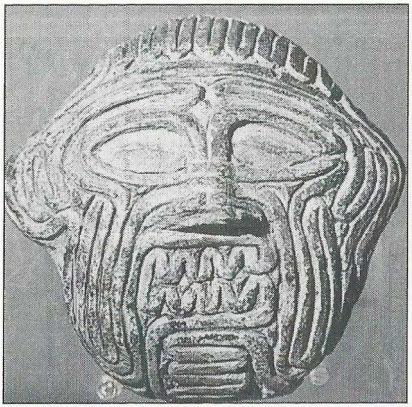
(*solda*) Kraliçe Pu-abi'nin mücevherlerle bezenmiş altın taçlı başı. Mezarda bulunan bir kadına ait kafatası Bayan L. Wooley tarafından orijinaline uygun olarak tasarlandı. (British Museum, Londra.)

Ur Sancağı diye bilinen, aslında telli bir çalgının gövdesi üzerinde bulunan, yukarıda kralın düzenlediği bir ziyafetin, altta da hayvanların adak olarak sunulmasını temsil eden ayrıntı. Ur'daki "Kral Mezarları"ndan. Deniz kabukları ve lapis lazuli kakmalı. (British Museum, Londra.)

Nippur'daki İnanna tapınağında bulunan, alçıtaşından sevecen bir çift heykelciği. (Irak Müzesi, Bağdat.)

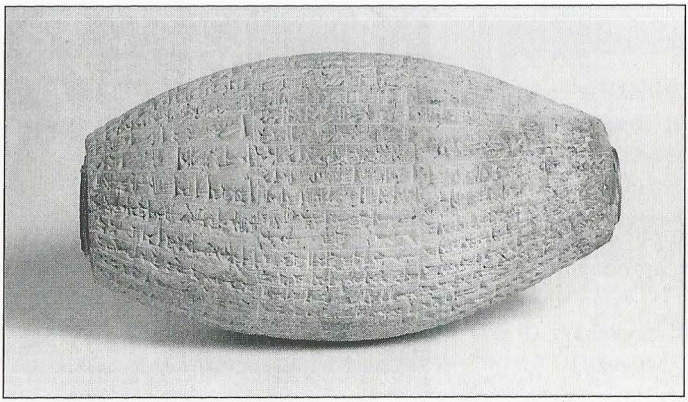

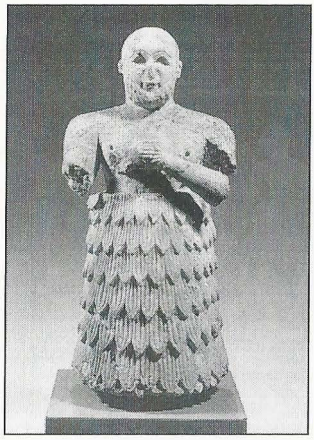
(*solda*) İlahların bağırsaklarından yapılmış toprak bir iblis başı. Eski Babil döneminden. Sippar'da bulundu. (British Museum, Londra.)

(*sağda*) Yeni Babil (yedinci yüzyıl) dönemine ait ortada Fırat kıyısındaki Babil'i, Asur'u ve kuzeyde onun dağlık sınırları ile Güney Babil'deki bataklıkları gösteren bir haritanın yer aldığı tablet. Sippar'dan. (British Museum, Londra.)

(*aşağıda*) Sippar'daki güneş tanrısı tapınağının II. Nabukadnezar (605–562) tarafından yenilenmesiyle ilgili fıçı şeklindeki kil tablet. (Oriental Museum, Durham Üniversitesi).

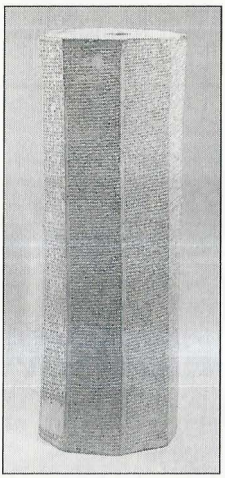

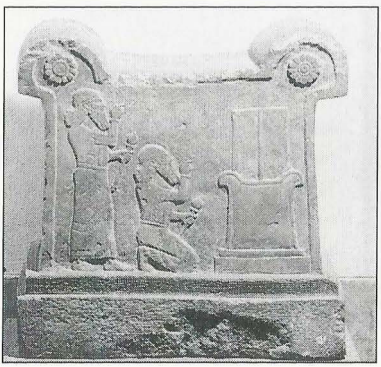
(*yukarıda*) Erken Hanedanlık döneminden kaymaktaşından yapılmış ibadet eden birinin heykeli, Asur'daki İştar tapınağının alt katmanlarında bulundu. 46 cm, y. MÖ 2400. (Bergama Müzesi, Berlin.)

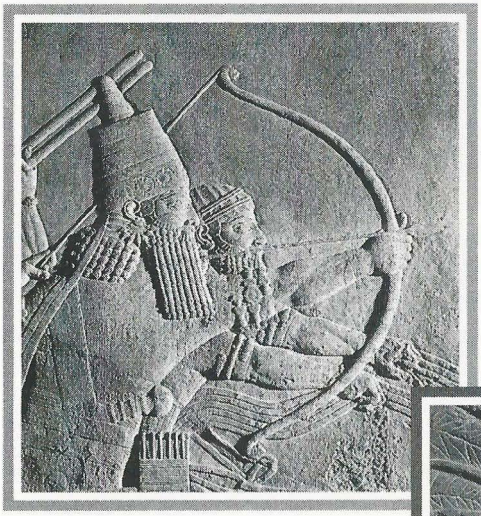
(*yukarıda*) Nimrud'da kuzeybatıdaki sarayda bulunan II. Asurnasirpal freskinden detay. Stilize edilmiş hayat ağacının üstünde bir disk içinde kanatlı, sakallı bir tanrı görünüyor; bunun tanrı Asur'u temsil ettiğine inanılıyor. MÖ 883–859. (British Museum, Londra.)

(*sağda*) Üzerinde Asur kralı I. Tiglat-Pileser'in adağıyla ilgili yazıt bulunan pişmiş kilden altıgen prizma. Bu şekil uzun bir yazıtın tek bir taş üzerinde yazılmasına olanak veriyordu. 56 cm yüksekliğinde, 17,5 cm genişliğinde. Asur'dan. (Bergama Müzesi, Berlin.)

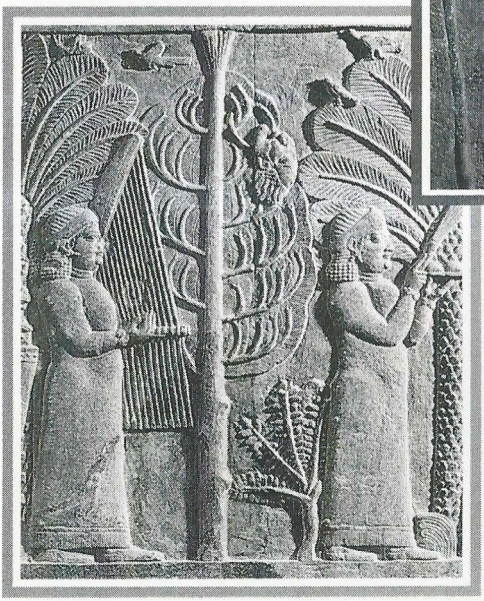
(*solda*) Asur'daki İştar tapınağından kaymaktaşından yapılmış bir kaide. Burada Asur kralı I. Tukulti-Ninurta önce ayakta, sonra kutsal simge önünde diz çökmüş olarak görünüyor. 60 cm x 57 cm, y. MÖ 1220. (Bergama Müzesi, Berlin.)

(*aşağıda*) Ninova'daki güneybatı sarayından bir rölyef. Bu detayda iki yazıcı var. Önde giden sakalsız, muhtemelen bir haremağası ve elinde bir kil tablet tutuyor; arkadaki meslektaşı ise kâğıt tomarına büyük bir olasılıkta o dönemde en fazla kullanılan dil olan Aramice ile not almaya hazırlanıyor. y. MÖ 640. (British Museum, Londra.)

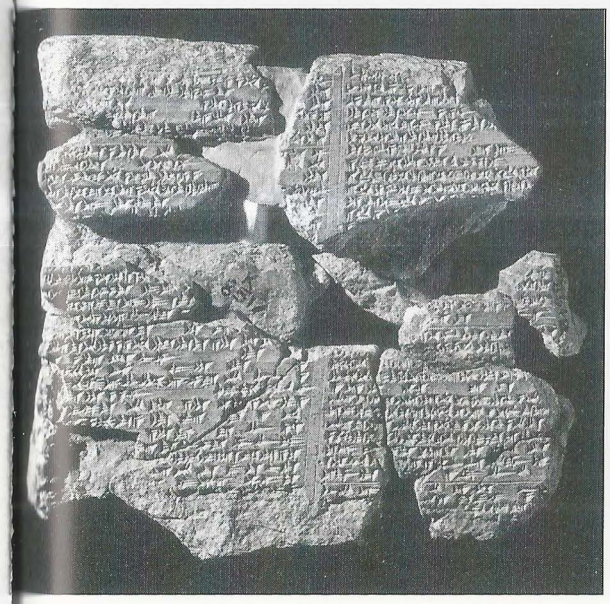
(*yukarıda*) Ninova'da kuzeydeki sarayda bulunan rölyefte Kral I. Asurbanibal savaş arabasından aslan avlarken görülüyor. y. MÖ 640. (British Museum, Londra.)

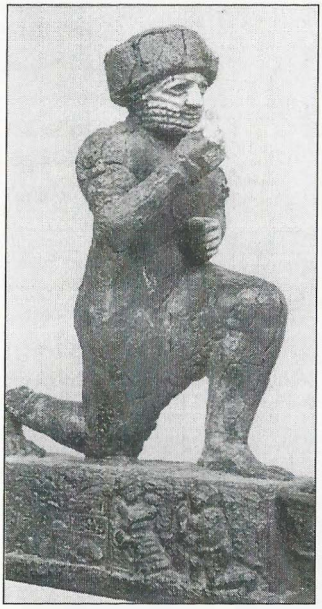
(*solda*) Ninova'daki Sanherib sarayından bir rölyef. Bir arpçı ve bir kadın müzisyen egzotik ağaçlarla dolu bir bahçede dolaşıyorlar. Ortadaki ağacın dalından sarkan kesik kafa dikkat çekiyor. Yedinci yüzyıl. (British Museum, Londra.)

(*sağda)* Ninova'daki Sanherib'in sarayından Yahudi kenti Lakiş'in kuşatılmasını gösteren bir rölyef. Burada bir Asur koçbaşı kalenin surlarını yıkarken kentte yaşayanlar esir alınıyor ya da sürgüne gönderiliyor. y. MÖ 701. (British Museum, Londra.)

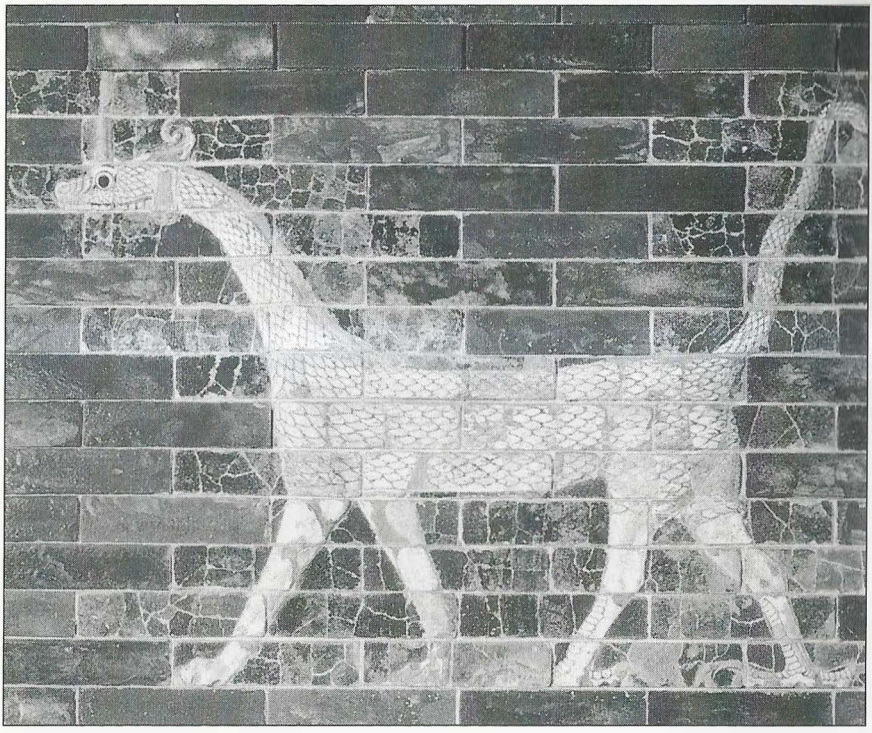

(*solda)* Ninova'daki Asurbanipal kütüphanesinden alınan kil tablet. Burada Gılgamış destanının bir kısmı ile su baskını olayı anlatılıyor. Yedinci yüzyıl. (British Museum, Londra.)

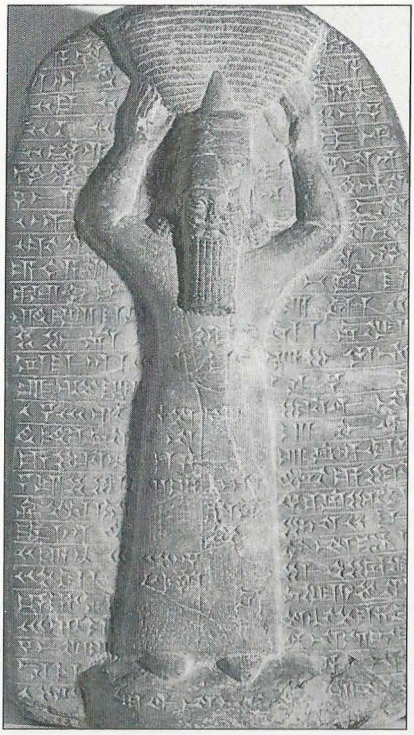

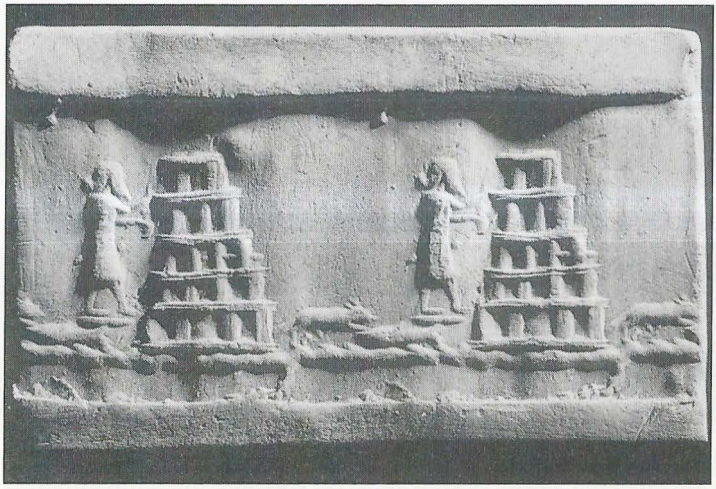
(*solda*) Babil kralı Hammurabi'yi dua ederken gösteren bronz ve altından yapılmış heykel. y. MÖ 1750. (Louvre, Paris.)

(*aşağıda*) Babil'deki İştar Kapısı'nda, sırlı çinilerden yapılmış rölyef. Burada tanrı Marduk'un kutsal *muşussu*'su, canavarı andıran hayvan görülüyor. Canavarın başı yılana, ön ayakları aslana, arka ayakları kartala benziyor. (Bergama Müzesi, Berlin.)

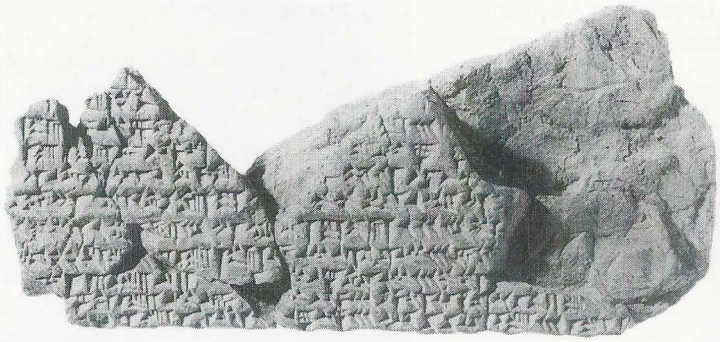

(*sağda*) Kral Asurbanipal'i babası Sanherib tarafından y. MÖ 660'ta yıkılan Marduk tapınağının restorasyonu için toprak dolu bir sepet taşırken gösteren bir tablet. (British Museum, Londra.)

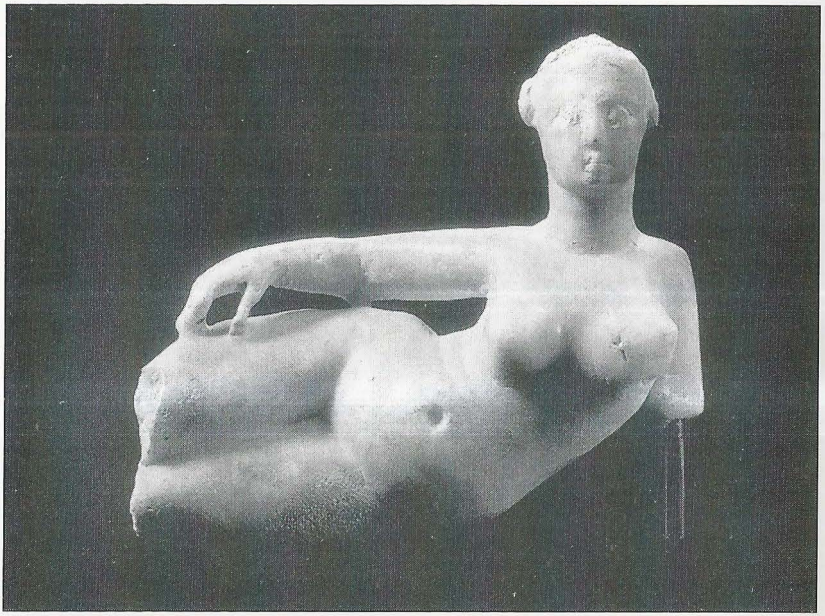

(*aşağıda*) Babil dönemine ait bir silindir mühürle basılan, birbiri üstüne yapılmış terasları bulunan bir ziggurat görüntüsü. y. MÖ 1000. (Bergama Müzesi, Berlin.)

Babil döneminden üzerinde astronomik gözlemler bulunan çiviyazılı bir tablet. İlk satırda "18 gecesi, gecenin son bölümü, ay Beta Geminorum'un arkasında" yazılı. Bu astronomik bilgiye dayanarak tablet Babil'in Part yönetimi altında bulunduğu MÖ 61 yılına tarihlenebilir. (British Museum, Londra.)

Part dönemine ait, bir çıplak kadın heykelciği. Buradaki figür Yunan ve Mezopotamya üsluplarının ilginç bir karışımı. Vücudun yumuşak ve kösnül kıvrımları kaskatı uzanan kol ve dik duran baş ile çelişkili. MÖ birinci yüzyıl ile MS ikinci yüzyıl arasına tarihleniyor. (Bergama Müzesi, Berlin.)

9 Ninova

Bugünkü Musul kenti Eski Ninova höyüğünü neredeyse tamamen yutmuştur. Çift yönlü yollar eski surların hemen yanından geçiyor ve modern evler eski kentin büyük bir kısmının üstünde yer alıyor. Bazı Iraklı Asurbilimcilerin çalıştığı üniversite binaları kısmen yenilenmiş surlara ve Asur başkentinin kapılarına tepeden bakıyor. Öte yandan Ninova'nın yaşayan bir kent ile iç içe oluşu onun çağımızın siyasal olaylarına karışmasına yol açıyor. Birleşmiş Milletler'in Irak'a uyguladığı yaptırımlarla ekonominin felce uğraması sonucu ortaya çıkan karaborsa yüzünden eski eser talanı iyice artmış. Sit alanlarının korunmasına yönelik kaynak ve malzeme yokluğu yüzünden buralardaki binalar yerle bir olmuş; bu bölgede çalışan Amerikalı bir arkeoloğun dediği gibi bir "dünya mirası felaketi" yaşanıyor.[1]

Geçmişle ilgili araştırmalar ve tarihçilerle yazı uzmanlarının çalışmaları Ninova'ya bir göz atmamızı sağladı. Bu nedenle bir dünya imparatorluğunun başkenti olduğu dönemin, yani 705'ten yıkıma uğradığı 612 yılına kadar olan tarihçesi hakkında yeterli bilgimiz var. Gene de birçok soru yanıtsız kalıyor. Mimari kanıtlar çok az, çünkü on dokuzuncu yüzyıldaki kazı yöntemleri ilkeldi ve kayıtlar da yetersizdi.

On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Ninova'nın boyutları hâlâ seçilebiliyordu; kent, 12 kilometre uzunluğunda masif surlarla çevrili yaklaşık dikdörtgen biçimli bir alanı kaplıyor-

du. En büyük höyük surların batısında yer alıyor ve, Türkçe olarak, Koyuncuk adıyla anılıyordu. Tell Nebi Yunus adıyla bilinen daha küçük bir höyükte eski bir Hıristiyan manastırı kalıntıları üzerine inşa edilmiş bir camide Yunus Peygamber'in gömülü olduğuna inanılıyordu. Bu küçük höyükte aynı zamanda bazı köylüler yaşıyordu; burası bugün de bir yerleşim yeridir. Bu yüzden bu höyükte çok az sondaj ve kazı yapılabilmiştir. Dolayısıyla yaklaşık 1,5 kilometre boyunda ve 400 metre eninde bir alana yayılan kalıntılar sayesinde düzlükten yaklaşık 30 metre yükselmiş olan Koyuncuk höyüğüne odaklanıldı.[2]

Kalıntılar bölge merkezi olan Musul'a yakın olduğu için ilk kazıbilimcilerinin ilgisini çekti On sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren buradaki yazılı tablet gibi çeşitli eserler yöreye gelenlerin eline geçti. Bölgeyle ciddi olarak ilgilenen ilk kişi Musul'daki Fransız konsolosu Emile Botta oldu.[3] 1842'de Koyuncuk'ta kazıya başladı ama kerpiç parçalarından başka bir şeye rastlamadı. Bunun üzerine yörede Horsabad adıyla bilinen bir başka höyük üzerinde çalışmaya başladı ve burada ilk Asur kabartmalarını buldu. Daha da görkemli yapıları keşfederken Koyuncuk'tan da umudunu kesmedi. Bu arada bölgeye macera peşinde ve diğer umut veren höyükler için ruhsat almayı uman Austen Layar adında bir İngiliz geldi. Koyuncuk'un güneyinde kazı yapmasına izin verilince 1845'te burada çalışmaya başladı. Botta'nın yerine kazı başkanı olan Rouet bu bölgede önce Fransızlara ruhsat verildiğini iddia ettiyse de Layard araştırmalarını sürdürdü ve 1847'de bir saray buldu:

> Burada sayıları en az yetmiş biri bulan salon, oda ve koridoru gün yüzüne çıkarttım. Hepsinin duvarları Asur krallarının zaferleri ve kahramanlıklarını anlatan işlenmiş mermerlerle kaplıydı. Yaptığım kazılar sonucu bu bölgede yaklaşık 3 kilo-

metre uzunluğunda yarı kabartma panoya ve üzerinde devasa kanatlı boğalar ve aslan başları bulunan cümle kapılarına ulaştım.[4]

İşlenmiş mermer panolar duvarların belirlenmesine kolaylık sağladı. Bunlar kerpiç duvarlarda zeminden yüksekte bulunan bir girintiye yerleştirilmişti. Panolar yerinden çıkarılınca duvarlar kısa sürede yıkıldı; elimizde sadece Layar'ın alelacele yaptığı çizimler bulunduğundan sarayların mimari planıyla ilgili kısıtlı bilgiye sahibiz. Asur'un en seçkin eserlerinden bir kısmını bulma başarısına karşın Layard bu işten sıkılarak 1851'de Ortadoğu'dan ayrılıp siyasete atılıyor. Onun ardılı olarak British Museum adına Musul'daki İngiliz konsolos yardımcısı Christian Rasim'in kardeşi Hürmüz Rasim geliyor.[5] Rasim kardeşler Musul'un yerlisi; Hıristiyan bir aileden geliyorlar ve İngiliz hayranılar. Özellikle Hürmüz İngilizlere hizmet etmek arzusunda ve bölgede hâlâ hak iddia eden Fransızları engellemeye kararlı.

Rasim gece karanlığından yararlanarak işçilerine höyüğün Fransızlara ait olan kısmında bazı hendekler açtırıyor. Burada daha çok sayıda işlenmiş pano bulunca da kendi koyduğu yasalara göre burasını araştırma hakkının kendisine ait olduğunu ileri sürüyor. Fransızlar yenilgiyi kabulleniyorlar ama Rasim'in kazı tahsisatı da bitmek üzere. Bu yüzden kral Asurbanipal'in aslanları, yabani eşekleri ve ceylanları avlayışını gösteren, doğal ve dokunaklı sahneleri ile hayranlık uyandıran panoları alelacele duvardan söküp Londra'ya gönderiyor. Bu arada daha sonra kraliyet sarayının kitaplığına ait olduğuna inanılan büyük bir çiviyazılı tablet koleksiyonunu da keşfediyor.

1854'te tanınmış bir bilimadamı ve çiviyazısı uzmanı Albay H. C. Rawlinson Asur Kazıları Fonu'nun desteğiyle bir yıl için Musul'a geliyor. Rasim'in Asurbanipal'in sarayında

başlattığı çalışmaya devam ediyor. 1873'te bir başka uzman, George Smith, Koyuncuk'taki "kitaplık tabletlerinden" birinde sözü edilen Asur dönemindeki su baskını öyküsünün devamını araştırmak üzere *Daily Telegraph* tarafından bölgeye gönderiliyor. Smith bu parçayı kolayca buluyor ama 1876'da Halep yakınında dizanteriye yakalanıp ölüyor. Bu tarihten sonra British Museum adına yapılan kazılarda tek hedef daha fazla tablete ulaşmak. British Museum yöneticilerinden Budge ve King tarafından görevlendirilen Rasim 1876'dan 1903'e kadar Ninova'da kalıyor.

1904'te Campbell Thompson'un gelişi ile durum değişiyor, zira o burada bilimsel bir kazı yapmak ve mimariye daha fazla eğilmek arzusunda. Nabu tapınağını keşfediyor ama çalışmalar maddi yetersizlik yüzünden yarım kalıyor ve ancak yirmi yıl sonra, 1927'de Campbell Thompson'un, yanında daha sonra Agatha Christie ile evlenen genç asistanı Max Mallowan olduğu halde Ninova'ya dönüp İştar Tapınağı'nın bulunduğu yörede yerleşimin arkeolojik dizilimini belirlemek amacıyla derin sondajlara başlamasıyla, kaldığı yerden devam ediyor.[6] Bulunan çömlek örnekleri incelenince, işlenmemiş toprağa dek inen en erken katmanlar altıncı binyıla tarihleniyor. Tapınağın birkaç yapım kademesi kısmen gün yüzüne çıkarılıyor ama eldeki fonlar birinci binyıldan daha önceki katmanlarda geniş çaplı araştırma yapılmasına olanak tanımıyor.

1960'larda Irak Antikalar Müdürlüğü çağdaş kentleşmenin hızla sit bölgesine yayılmasından ürkerek Ninova'daki çalışmaları yeniden başlatıyor. Hedefleri bu sit bölgesini geçmişi yansıtan bir müzeye dönüştürmek. Kenti koruma altına almak için çevresindeki surların bir kısmı ve kapılardan bazıları restore ediliyor. 1987 ile 1990 yılları arasında Berkeley'den gelen Amerikalı arkeologlar Irak ekibine katılıyor ve kentin bazı yerleşim bölgelerinde ve Medler ile Babillilere karşı son

direnişin korkunç izlerini taşıyan Halzi Kapısı'nda araştırmalar yapıyor.

Yaşananların özeti Ninova'nın uzun geçmişinin ne kadar az bölümünün gün ışığına çıktığını ortaya koyuyor. Görkemli Asur saraylarındaki sanat eserleri çok sayıda çiviyazılı tabletlerle birlikte Londra'ya gönderiliyor. Daha önceki dönemlerle ilgili kanıtlara başka yerlerde bulunan metinlerde, bazı çanak çömlek örneklerinde ve tapınaklardan çıkan birkaç sanat eserinde ulaşılabiliyor. Ninova, arkeolojinin oluşmasından çok önce keşfedilmiş. Onun keşfi Victoria döneminde yaşayanların Doğu'nun kültürüne ve siyasal gücüne ilgisini, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra göz ardı edilişini yansıtıyor ve Birleşmiş Milletler'in yaptırımları sırasında kalıntıların yağmalanması da sömürgecilik sonrası yirminci yüzyıldaki durumu gözler önüne seriyor. İncil'de yüzyıllar boyu öykülerin ana kaynağını bu kent oluşturuyor. Ninova lanetlenmiştir, Asurluların Musevilere yaptıkları yüzünden Musevilerin tanrısı kentin yıkılmasını, hatta belleklerden silinmesini istiyor. Batılı bir süper gücün intikam arzusu sonucu Ninova'nın son kalıntılarının yok olması çok zalimce bir şaka olacaktır.

YERLEŞİMİN TARİHÇESİ

Ninova, Asur ülkesinin merkezinde, Dicle'nin en işlek kollarından birinin kıyısındaki sulak ve verimli topraklar üzerinde yer almakta ve Yakındoğu'nun tüm yerleşim bölgelerine uzanan ticaret yolları güzergâhında bulunmaktadır.[7] Ninova'da hiçbir yüzey araştırması yapılmamıştır ve arkeolojik dizilim İştar Tapınağı'nın altındaki kademelerde Campbell Thompson'un yaptığı çalışmalara dayanmaktadır.[8] Daha sonra Mallowan tarafından gerçekleştirilen sondajlarda tapınak temellerinin dördüncü binyıl sonlarına tarihlenen tarihöncesi katmanlara atıldığı saptanmıştır.[9] Bu ilk katmanları oluşturan

kalıntılar son derece kalındır (20 metre), bu da Koyuncuk'un merkezinde ve çevresindeki kentte bulunan çeşitli katmanları açıklamaktadır. Oluşumlar Ninova'nın beşinci binyıldan üçüncü binyıla kadar sürekli yerleşim bölgesi olduğunu ortaya koymaktadır. En alttaki katmanlar Kalkolitik çağdaki boyalı çömleklerle temsil edilmekte,[10] bunları çok sayıda silindir mühür, "yamuk ağızlı kaplar" ve Geç Uruk dönemine tarihlenen el sanatlarının yer aldığı Uruk katmanları izlemektedir.

Burasının dördüncü binyılın ikinci yarısında çok önemli bir yer olduğu kuşkusuz ama arkeologlar zamanları ve kerpiç hakkındaki bilgileri kısıtlı olduğundan mimari yapıları tanımlayamamışlar. Kentin tarihöncesine uzanan katmanları Campbell Thompson tarafından V. Ninova olarak tanımlanan y. 3000–2800'e tarihleniyor. Burada gün yüzüne çıkarılan çömleklere kuzeyde sık sık rastlanıyor ama bunlar Mezopotamya'nın güney bölgelerinde görülmüyor. Koyuncuk'taki katman bu seviyede sona eriyor; yerleşim muhtemelen Nebi Yunus bölgesine taşınmış. Öte yandan Nebi Yunus'un zirvesinde bir Müslüman ibadet yeri ve mezarlık bulunduğundan bu bölgede herhangi bir araştırma yapılamamış.[11] Arkeologlar İştar Tapınağı'nın en alt katmanlarını Akad dönemine tarihliyorlar. Asur kralı I. Şamşi-Addu bu tapınağın temelinin Sargon'un torunu Maniştusu tarafından atıldığını belirtiyor.[12]

Ninova'nın Akad ve III. Ur dönemlerindeki konumu ve boyutu bilinmiyor. Daha sonraki Asur kaynaklarının hepsi İştar Tapınağı'nın kurucusunun I. Şamşi-Addu olduğunu iddia ediyorlar; kent onun döneminde Asur'un doğrudan denetimi altına girmiş olabilir. Tapınağın işlenmemiş kireçtaşından olan temeli yaklaşık 2,6 x 9 metre ebatlarında. Ninova tanrıçası kültü ikinci binyılda gelişmiş ve Mitanni kralı Tuşratta (on dördüncü yüzyıl ortaları) hastalanan bir Mısır firavununa sağaltıcı gücü bulunduğuna inanılan İştar Tapınağı'nın bir görüntüsü göndermeyi önermiş. Orta Asur'un ünlü kralı I.

Asur-uballit (1365–1330) tapınağı yeniden yaptırmış ama bu yapı hakkındaki yazıtların hiçbirine ulaşılamadı. Kent jeolojik bir fay üstünde yer alıyor ve birçok ciddi deprem yaşamış; I. Şalınanezer (y. 1280) tapınağın onarımını anlatırken bunların birinden söz ediyor. Kral kendine bir saray da yaptırmış. Sarayın temelinde kullanılan büyük fırınlanmış tuğlaların bazıları George Smith tarafından bulunmuş. I. Tiglat-Pileser de İştar Tapınağı'nı onartmış, aynı şekilde Asur'da da y. 1187'deki depremden sonra tapınağı yenilemiş.[13]

Halen British Museum'da bulunan kireçtaşından gerçek boyutta ve çok güzel bir çıplak kadın gövdesi Asur-bel-kala tarafından "halkın mutluluğuna" adanmış (y. 1080). Gerek o gerekse IV. Şamşi-addu (y. 1000) Ninova'da birer sarayları bulunduğunu belirtiyorlar. Görünüşe bakılırsa daha sonraki Asur krallarının Ninova'da en azından bir yazlıkları varmış.[14] Birinci binyılda Asur büyük bir siyasi güce kavuşunca krallar Ninova'ya tapınaklar yaptırmaya başlamışlar. İlk önce II. Asurnasirpal (883–859) İştar Tapınağı'nı önemli ölçüde genişletmiş. İki metre kalınlığında sağlam bir tuğla zemin ve yaklaşık 100 x 50 metrelik bir alan üzerinde yükselen yapı iki yüz yıl boyunca ayakta kalmış. Ninova'nın 612'de yağmalanması sırasında tapınaktan geriye çok az şey kalmış.

II. Sargon (721–705) yaptırdığı tapınağı Marduk'un oğlu, Asurluların zafer tanrısı olarak çok değerli buldukları Babil tanrısı Nabu'ya adamış. Sanherib Ninova'yı imparatorluğun son resmi başkenti olarak ilan edip burada büyük bir saray yaptırmış. Ardılı Esarhaddon da bu sarayı kullanmış ama aslında Nebi Yunus'ta Asur ordusunun karargâhı olan *ekal masarti* yani silah deposunda yaşamış olmalı.[15] Asurbanipal (668–627) Nebi Yunus'un kuzey bölümünde son Asur sarayını yaptırmış ama sonra sarayını Suriye'deki Harran'a taşımış. Ninova 612'de yaşadığı felaketten sonra yeniden kent konumuna gelememiş ama çömlek örneklerinden anlaşıldığına

göre bu bölgede Helenistik ve Part dönemlerinde yerleşim varmış.

SANHERİB'DEN ASURBANİPAL'A KADAR NİNOVA (705–612)

Yeni Asur İmparatorluğu'nun en güçlü döneminde Ninova'nın öyküsü Asur krallarının kaderiyle yakından bağlantılıdır. O döneme ait çok sayıda kaynaktan (yıllıklar, mektuplar, astrolojik raporlar ve dinsel yazılar) geçmişle ilgili bilgiler ediniyoruz. Hatta Asur krallarının kişilikleri, yurt içindeki ve dışındaki kentlerle ilgili tutumları kralların yaşadığı kentlerin, özellikle Ninova'nın gelişimini yansıtıyor. İktidar kavgaları ve orduların, insanların sürekli hareket halinde oluşu yüzünden bu dönemde hızlı bir değişim yaşanıyor. Başkentler sadece hükümet ve yönetim merkezi olmakla kalmıyor, aynı zamanda çok uluslu bir imparatorluğun sembolünü oluşturuyor. Aynı zamanda bunlar eski tapınakları ve tutucu, seçkin aristokratları ile tipik Asur kentleridir.

Eski kentlere yapılan yatırım ve yeni kraliyet kentlerinin kurulması otokratik yönetim ile geleneksel ayrıcalıklar arasında bir gerginliği yansıtıyor. O dönemde Ninova hem çok eski bir kent, hem de zaman zaman bir başkenttir. Aşağıdaki özet kentin güç merkezi ile direniş merkezi arasında gidip gelişini ortaya koyuyor.

Sanherib (705–681)

Sanherib muhtemelen hanedan soyundan gelmeyen ve kendisine karşı ayaklanmaları bastırmak zorunda kalan II. Sargon'un oğludur.[16] Sargon durmadan asilerle çatışma halindedir. Sargon'un selefleri ülkeyi on üçüncü yüzyılda kurulan ve II. Asurnasirpal döneminde (883–859) gelişen Kalhu (Nimrud) kentinden yönetiyorlardı. Sargon muhtemelen

Kalhu'daki sarayı güvenli bulmadığı için yönetim merkezini Sargon'un Kalesi (Dur-Şarrukin) denen yeni bir kente taşıyor ve burada Botta'nın kazı yaptırdığı kocaman bir saray inşa ettiriyor. Sargon Anadolu'daki bir savaş sırasında ölüyor ve cesedi bulunamadığı için gömülemiyor. Savaşmak kralın görevleri arasında yer almaktadır ama savaşta ölmek bir onur değil, işlenen bir suç yüzünden tanrıların verdiği bir ceza olarak görülmektedir. Bu olay daha sonraki Asur hükümdarları üzerine bir gölge düşürüyor.

Adının anlamı olan "Sin (ay tanrısı) onu kardeşlerinin yerine getirdi" tümcesinden anlaşılacağı üzere, Sanherib II. Sargon'un en büyük oğlu değil. Kardeşleri çocuk yaşta ölmüş olmalı, zira Sanherib'in veliaht prens olmasına hiç karşı çıkılmamış. Babası yerine tahta geçtiğinde, Sargon savaşmak için uzun süre başkentten ayrı kaldığında devletin önemli konularında söz sahibi olan bir delikanlı. Babasıyla birbirlerine yazdıkları mektupların çoğu günümüze ulaşmış bulunuyor.[17] Babasına kuzeyden gelen istihbaratlar, tahsil edilen haraçlar ve iç işleriyle ilgili başka konular hakkında bilgi veriyor. Ayrıca ağaçlara ve meyve bahçelerine olan ilgisini yansıtan metinler de var.[18] Muhtemelen o dönemde veliaht prensin geleneksel meskeni olan Ninova'nın kuzeyindeki sarayda yaşıyor.

705'te Sargon aniden ölünce Sanherib Asur tahtına geçiyor. Artık çok genç değil –muhtemelen kırk yaşlarında– ama deneyimli bir politikacı.[19] Baba-oğul arasındaki yazışmalar birbirlerine karşı saygılı davrandıklarını ortaya koyuyor ama Sargon'un yüz kızartıcı ölümünden sonra oğlu babasından uzak durmaya özen gösteriyor; yazıtlarının hiçbirinde adından söz etmiyor ve onun Dur-Şarrukin projesini yarım bırakıyor.[20] Sargon'un ölümü Asur düşmanı Marduk-apla-iddina'nın sürgünden dönmesine ve Babil'e egemen olmasına yol açıyor. Bu, Sanherib'in iktidarı boyunca süren güney Mezopotamya'daki uzun ve yıkıcı bir savaşın başlangıcı oluyor.

Sanherib bu durumu sonlandırmaya kararlı olarak güneye doğru harekete geçiyor ama Marduk-apla-iddina savaşmaktan kaçınarak doğum yeri olan Bit-Yakin yakınındaki sazlıklara sığınıyor. Gerilla savaşında son derece başarılı ve bu yöredeki fırsatçı aşiret reislerini o dönemdeki en güçlü devlete karşı direnişe geçmeleri için kışkırtıyor.

Asur kralları kendilerini güçsüz, hatta zaman zaman gülünç duruma düşüren Marduk-apla-iddina'dan nefret ediyorlar ama güneydeki asi lider Asur egemenliğinden tedirgin olan Babilliler için güvenilmez de olsa yararlı bir müttefik. Girişimleri sonuçsuz kalan Sanherib öfkesini Babil'den çıkarıyor; buradaki kraliyet hazinesini yağmalıyor ve ordularını güneyde başkaldıran kentleri talan etmeye yönlendiriyor. Aynı zamanda Asur'da eğitim görmüş bir soyluyu Babil'e yeni kral olarak atıyor; bu, Asur egemenliğini daha muteber kılacak bir adım. Bundan sonra yaşananlar çok iyi bilinmese de Sanherib sonunda güneyde kontrolü sağladığından emin olarak imparatorluğun diğer bölgelerindeki sorunlara yöneliyor. Suriye'de Zagros Dağları'nda ve batıda yer alan kentler haraç ödemeyi reddediyor. İncil'de onun Kudüs'ü almaya yönelik başarısız girişimlerinden söz edilirken Asur sarayındaki kabartmalarda ve kayıtlarda Lakis ve Azeka kalelerinin yağmalanması anlatılıyor. Bu savaşlar genellikle başarılı, zira bölgede imparatorluğun çöküşüne kadar Asur egemenliği yeniden kabulleniliyor.

Bu arada Babil'de durum kötüye gidiyor. Marduk-apla-iddina ve Muşezib-Marduk adındaki bir başka Kaldeli geri dönüyor, isyanları körüklüyor ve yakalanmamayı da başarıyorlar. Sanherib doğrudan müdahale zamanının geldiğine karar veriyor. Kukla yöneticiyi azledip veliahtı Asur-nadin-şumi'yi Babil kralı ilan ediyor.[21] Bit-Yakin'deki Elamlı sığınmacılara karşı harekete geçmeden önce oğlunu Babil'e çağırıyor ve onu Babil tahtına oturtuyor (700). Böylece sorun şimdilik çö-

zümlenmiş gibi görünüyor. Bundan sonraki altı yıl boyunca Sanherib Ninova'da imar ve sulama projelerine odaklanıyor. Babasının başkent olarak düşündüğü, yarım kalan Dur-Şarrukin projesiyle hiç ilgilenmiyor; Kalhu'daki Asurnasirpal'in başkentini yeniden canlandırmaya da kalkışmıyor. Sarayını o dönemde oldukça küçük ve bakımsız bir kent ve din merkezi olan Ninova'ya taşımayı tercih ediyor. Belki de çok önceden burasının bir askeri üs ve yönetim merkezi olarak içerdiği potansiyeli fark etmiş olabilir.[22] Kentin kesinlikle silahlı kuvvetlerle sembolik bir bağlantısı var. II. Asurnasirpal askeri harekâtlarını Ninova'dan başlatıyor ve haraçlar da bu kente ödeniyor.

Sanherib yönetiminin tümünü Ninova'ya nakledeken kent üzerinde çok daha fazla denetim sahibi olmayı da tasarlıyor. "Rakipsiz saray" diye anılan saray sadece bir kraliyet merkezi değil aynı zamanda hükümet merkezidir. Sargon'un sarayından iki kat daha büyük olması bunu kanıtlıyor. Sanherib'in tüm girişimleri üstlendiği görevlerle kraliyetin sembolik boyutlarını birleştiren bir tutum sergiliyor. Gerçekten görkemli bir başkent ve kalabalık bir nüfus için sürdürebilir bir ortam yaratma tutkusu, kent planlamasını oldukça iyi bildiğini ve gelişmenin tarımsal-teknik yönleriyle neredeyse çağdaş bir biçimde ilgilendiğini ortaya koyuyor. Yönetiminin bundan sonraki döneminde bu muazzam proje üzerinde çalışıyor; işgücü için çevredeki bölgelerden sürülenlerden yararlanıyor ve maddi kaynak olarak da savaş ganimetlerini kullanıyor. En ilginç girişimi, kentin çevresindeki işlenebilir toprakları genişletmesi ve aynı zamanda kendisinin özel ilgi duyduğu çok sayıdaki park ve bahçelere su sağlayan sulama kanalları açması. Çok iyi yapılmış tünellerden, barajlardan ve su kemerlerinden bazıları bugün bile kullanılıyor.[23] Bu inşaatlarda babasının 714'te Urartu ordusuna karşı kazandığı zaferden sonra Batı Anadolu'dan Mezopotamya'ya göç ettirdiği Urar-

tulu teknisyenlerin deneyimlerinden yararlanmış olmalıdır. Urartular su tesisleri kurma becerileriyle ün kazanmışlardı.

Sanherib'in "sancak yazıtı"nda Ninova'daki öncü girişimlerinin öneminin ayırtında olduğu görülüyor:

> O günlerde İştar'ın sevgilisi olan, tüm tanrı ve tanrıçaların törenlerinin düzenlendiği, sonsuza dek ayakta kalacak temellere sahip, tasarımı cennette son derece bilgece gerçekleştirilmiş, tüm el sanatlarının, törenlerin ve Lalgar'ın gizli derinliklerinin sergilendiği bu mağrur Ninova kentinde atalarım olan eski krallar Asur krallığında Enlil'in kullarını yönettiler ve her yıl tüm dünyadan haraç topladılar. (Bununla beraber) kralların hiçbiri kente ve kutsal ve kraliyet meskeni olan ve artık dar gelen saraya gerekli özeni göstermedi; kentte yeni yollar açmaya, meydanları genişletmeye, kanal açmaya ya da meyve bahçeleri tasarlamaya kalkışmadı. Sonra Asur kralı olan Ben Sanherib tanrılardan esinlenerek bir plan yaptım. Bu planı gerçekleştirmek için Kaldelileri, Aramileri ve Mannaya, Kue, Kilikya, Filistiya ve Şur'da boyunduruğum altına girmeyen halkları (Mezopotamya'ya) sürdüm, gönüllü olarak çalıştırıp tuğla imal ettirdim. Kalde'de yetişen sazları kestirdim ve bu güçlü bitkileri esirlerime taşıttım.
> (...)
> Amanus Dağı'nda yetişen her türlü baharatı, meyve ve kereste ağaçlarını, dağlarda ve Kalde'de yetişenleri toplattım ve (sarayımın yanındaki) parka diktim.
> Meyve bahçeleri için Ninova'da yaşayanlara 2 *panu* arazi verdim. Tarlaların bereketini artırmak için dağı ve vadiyi demir kazmalarla deldirdim ve bir kanal açtırdım. Hosr'dan 1,5 saat boyunca sürekli su akmasını sağladım.
> Başkentim Ninova'yı genişlettim, meydanları genişlettim, sürekli aydınlanan sokaklar ve caddeler yaptırdım. Kentin iç kısmındaki kapının önüne fırınlanmış tuğla ve beyaz kireçtaşından bir köprü yaptırdım.
> (...)[24]

Sanherib özellikle ekili araziyi genişletmek ve tutkusu olan botanik ve meyve bahçelerini gerçekleştirmek istiyor. Bu amaçla çevredeki küçük akarsuların yataklarını değiştiriyor, yeni su kanalları yaptırıyor ve dağlardaki su kaynaklarını bizzat inceliyor. Kentin güneybatısında bulunan saray olağanüstü boyutta ve kabartmalarla bezenmiş. Son derece gerçekçi olarak canlandırılmış sahnelerde sergilenen Asur savaş araçları ziyaretçilere Asur ordusunun gücünü göstermeyi ve kralın zaferlerinin görsel ve silinmez izlerini bırakmayı hedefliyor.[25] Krala saygılarını sunmak ya da sadakat yemini etmek için gelen yabancı yöneticiler, huzura kabul edilmek için koridorlarda ve girişlerde beklerken bu sahnelerden etkileniyorlar. Bunlar ayaklanma ve direnişlerin korkunç sonuçlarını gözler önüne sermekte. Aynı zamanda Sanherib'in kamu hizmetlerini de ölümsüz kılıyorlar. Böylece kentin kapıları önüne yerleştirilmek üzere buraya getirilen boğa figürlerine, ya da kralın taş ocaklarındaki çalışmaları denetlemesine tanık olunurken yazıtlarında da bronz sütunların dökümü için yeni bir mekanizma icat ettiğinden söz ediliyor.

Sanherib Ninova'daki tapınakları da restore ettirmiş ve on sekiz anıtsal girişi bulunan ünlü surları yaptırmış. İçkale ve sarayın kendi savunma sistemleri var. İmparatorluğun dört bir yanından buraya sürgün edilenlerle nüfusu artan kente son sulama sitemlerine sahip araziler veriliyor ve yerli olmayan ağaçların ve ürünlerin dikimi, bağların oluşturulması teşvik ediliyor. Ninova düzgün sokaklara, geniş yerleşim bölgelerine, görkemli saraylara[26] ve çevresinde yemyeşil tarlalar, meyve bahçeleri ve parklar bulunan tapınaklara sahip büyük bir kraliyet kenti olarak ünleniyor. Babil'in güneyindeki manzaradan esinlenen kral "gençlik aşısı görevini gören", içinde yaban domuzlarının, geyiklerin, kuşların ve balıkların beslendiği bir bataklık oluşturulmasını dahi istiyor.[27] Bataklık bir doğa koruma alanı olmanın yanı sıra kış aylarında kanallarda

artan suyun boşaltılmasını ve saray için değerli inşaat malzemesi sağlıyor. Bu arada pamuk ekimi de deneniyor ve "yün veren ağaçlar"dan söz ediliyor.

Kuzeyde sürüp giden ayaklanmalar onun kentten bir süre uzak kalmasını gerektiriyor ama yokluğunda görevlendirdiği ordunun yüksek kademelerindeki subaylar Anadolu'nun uzak köşelerindeki eyaletlere egemen oluyorlar. Babil'in güneyine bir sonraki seferine neyin yol açtığı bilinmiyor ama bu Asur saldırısı için tamamen yeni bir yöntem deniyor: deniz yolu. Gemiler yaptırıyor ve bunları karadan ve Dicle üzerinden Basra Körfezi'ne naklettirerek Babil'in güneyindeki eski düşmanlarına, özellikle Elamlıların (İranlıların) saflarında yer alan Kaldelilere ani bir baskın düzenliyor. Sonra da bazı kentleri yerle bir eden ve çok sayıda esir almayı başaran "donanmasının" sağ salim geri dönmesini bekliyor. Bu eşsiz olay Ninova'daki sarayın duvarlarında ölümsüzleştiriliyor ama aynı zamanda Elam kralı Halluşu-İnşuşinak'ın öç almak için Asur sınırlarını geçmesine neden olarak çok ciddi sonuçlar doğuruyor. Sanherib Ulay nehrinin ağzında zaferini kutlarken (kabartmalarda bu sahne de var) Halluşu-İnşuşinak Babil'in kuzeyine saldırıyor ve Sippar'ı ele geçiriyor. Babil'e giriyor, Sanherib'in oğlu ve kral olan Asur-nadin-şumi'yi esir alıp Elam'a götürüyor ve muhtemelen onu orada öldürüyor. Sonra da yerel bir aile ferdini Babil'in kralı olarak ilan ediyor.

Asurlular derhal karşılık veriyor. Ordu Babil'in güneyinde kontrolü ele geçiriyor. Uruk'u fethediyor ve kentin tanrılarını oradan çıkarıyor. Nippur yakınındaki savaşta Asurlular Babil kralını esir edip öldürüyorlar ama Kaldeli Muşezib-Marduk Babil'de krallığını ilan ediyor ve Elam'a değerli armağanlarla bir heyet göndererek Asurlulara karşı yardımcı olmasını istiyor. Hedef Asur'un tüm muhaliflerini birleştirmek ve Sanherib'in ordusunun karşısına çıkmak.

Savaş Halule'de yapılıyor ve Asurlular muzaffer olduklarını iddia ediyorlar ama bu sonuçtan hemen yararlanamıyorlar. Bu yüzden Sanherib güneybatıdaki sorunlara odaklanmaya karar veriyor ve bir kraliçe tarafından yönetilen Araplara karşı bir sefer düzenliyor. Binlerce deveye el koyuyor ve Arapların kraliçesini esir alıyor. Burada barışı sağladıktan sonra ve Elam kralının felç geçirerek saf dışı kalmasından yararlanarak Babil'i kuşatıyor. Kuşatma 689'a kadar on beş ay sürüyor.

Babil'in yerle bir edilmesi Ninova'nın planlanması kadar sistemli bir şekilde gerçekleştiriliyor.[29] Askerlere herkesi öldürmelerini, her yeri yağmalayıp ateşe vermelerini ve tanrı heykellerini yok etmelerini emrediyor. Nasıl kentinin verimli olması için nehir yataklarını değiştirdiyse burada da Fırat'ın bir kolunun yatağını değiştirerek yakılıp yıkılmış olan Babil'i sular altında bırakıyor. Yıkımı tamamlamak adına Bel (Marduk) ve diğer tanrıların heykelleri ile Babil tapınaklarındaki hazineleri Asur'a taşıyor. Güttüğü politika burada barışı sağlamaya yeterli oluyor. Saltanatının son yedi yılında Sanherib çok az muhalefetle karşılaşıyor. Öte yandan kutsal Babil kentinin yıkımına karşılık dengeyi sağlayacak bir şeyler yapması gerekiyor. Bu yüzden son yıllarda Ninova'dan ziyade Asur'daki tapınakların restorasyonu ve dinsel reformlar üzerinde çalışarak Asur'u Yeni Babil'e dönüştürmek istiyor. Daha önce gördüğümüz gibi, Babil'deki törenlerden esinlenerek yeni yılı kutlamak için burada bir "Festival Evi" dahi yaptırıyor.[30]

Babil'e kral olarak atadığı oğlu Asur-nadin-şumi'nin öldürülmesi daha başka tepkimelere yol açıyor. Sanherib bir nedenle ana kraliçe olan karısı Nakia Zakutu'nun oğlu Esarhaddon'u veliaht ilan etmeye karar veriyor. Bu, tahtta hak iddia eden diğer oğullarını, özellikle çocukluğundan beri veliaht prens olan oğlunu çok kızdırıyor. Sanherib kararını değiştirmiyor ama Esarhaddon'u da Ninova'dan uzaklaştırmayı uy-

gun buluyor. Bu tutumu sarayda bir komplo kurulmasına neden oluyor ve 681 yılının onuncu ayının yirmi sekizinci günü Sanherib "benzersiz saray"da öldürülüyor. Kayıtlara göre cinayet, "iki dev boğanın arasında", kent girişinde kötülüğe karşı bekçilik yapması gereken iri yarı, kıvırcık sakallı boğa figürlerinin ortasında işleniyor.

Sanherib sürekli denemelerde bulunması, teknik sorunları çözen yeniliklere büyük ilgisi ve esnek stratejileri ile benzersiz bir Asur hükümdarıdır. Kendi adına yarattığı anıtlar, özellikle saraydaki kabartmalar ve kraliyet yazıtları, oluşturduğu parklar ve sulama projeleri en az savaşçılığı kadar önemlidir. Yazıtlarında asilere ya da Asur yönetimine karşı çıkmaya kalkışanlara uygulanan cezalardan ve işkencelerden söz edilmekteyken bir yandan da "düşman topraklarının" topografyası ve ekolojisiyle yakından ilgilenmektedir. Girişimlerinin ve projelerinin bir hayal âleminde değil gerçek dünyada gerçekleştiğini ortaya koymaktan hoşlanır. Babası Sargon askeri harekât sahnelerinde topografya ayrıntılarına yer verme geleneğini başlatmıştı. Sanherib bunu daha da geliştirerek kayıtlarına askerlerinin fethettiği topraklarda bataklıklarda gizlen yerliler, onların giyimleri, saç şekilleri ve evlerinin tipi gibi etnografik ayrıntıları da eklemiştir. Hatta dev boğa figürlerinde bile eskisi gibi beş değil dört ayak bulunmaktadır.[31]

Sanherib aynı zamanda eşlerine ve oğullarına önceki kralardan çok daha fazla yetki vermiş.[32] Özellikle kraliçe Nakia-Zakuru birçok ayrıcalığa ve muazzam bir servete sahip. Oğlu Esarhaddon için Ninova'da bir saray yaptırmış, kendi adına "kraliyet yazıtları" hazırlatmış ve sadece şahsı için değil devlet ve ordu ile ilgili kehanetlerde bulunulmasını istemiş.[33] Sanherib karısına olan aşkını ölümsüzleştiren tek Asur kralı. Evlendiğinde çok genç olan son eşi Taşmetum-şarrat son yıllarında gözdesiymiş. Onun için güneydoğudaki sarayın

uzantısı olan, girişinde hemen tüm diğer kapılardaki gibi bir yazıtla kaplı iki taş aslan bulunan özel bir bölüm yaptırmış ve ona "aşk, mutluluk ve neşe sarayı" adını vermiş. Yazıtta "Tanrıça Bellet-lili'nin başka hiçbir kadına bahşetmediği zarafete sahip" sözcükleriyle Taşmetum-şarrat'ın güzelliği övülüyor ve sonunda kraliçenin "bu saraylarda sağlıklı, mutlu ve uzun yaşaması" dileniyor.[34]

Sanherib insanları yurtlarından sürgün etmiş olabilir ama aynı zamanda onları işlenebilir topraklara yerleştirmeye de özen göstermiş. Özellikle Ninova'nın değişik kökenlerden gelen halkının parklardan, ekili arazilerden ve sulama tesislerine sahip tarlalardan yararlanma hakkı var. Yaban hayatını geliştirmekten büyük keyif alıyormuş ki bu Asur krallarında rastlanmayan bir özellik. Ölümü bile olağandışı. Diğer oğulları yerine Esarhaddon'u veliaht olarak seçmesinin nedenini bilmiyoruz. Kenti kötülüklere karşı koruyan iki boğa arasında öldürülmesi babasının savaş sırasındaki ölümüne bir karşıtlık oluşturuyor. Öte yandan Sargon'un *Unheilsherrscher* yani "uğursuz bir hükümdar" olduğuna inanılırken oğlu tarafından katledilmiş olmasına karşın Sanherib hiçbir zaman ardılları tarafından yok sayılmamış.

Esarhaddon (691–669)

Sanherib'in ölüm haberini alan sürgündeki veliaht prens Esarhaddon iktidar mücadelesi vermesi gerektiğinin bilincinde. Seçilen veliahda sadakat yemini eden Asurlu soyluların desteğine güveniyor. Kayıtlarında yer alan aşağıdaki bölüm olayların gelişimini anlatıyor:

> Kardeşlerim deliye dönerek tanrıların kesinlikle onaylamayacağı işler yaptılar, Ninova'da şeytanca planlar tasarladılar, silahlara sarıldılar, iktidar kavgasına giriştiler ve tekeler gibi birbirlerine saldırdılar.

Tüm zorluklara karşın hemen Ninova'ya doğru harekete geçtim ama Hanigalbar'da (Yukarı Mezopotamya) deneyimli orduları silahlarını bileyip önümü kestiler.
Neyse ki ulu tanrılardan korkuları ağır bastı; benim büyük saldırım karşısında paniğe kapıldılar. Rahipliğimi onaylayan savaş tanrıçası İştar yanımda yer aldı, onların yaylarını kırdı ve savaş düzenlerini bozdu. Bunun üzerine ordudan "Bu bizim kralımız!" çığlıkları yükseldi.
(Tanrılarının) emri üzerine hepsi benim saflarıma katıldı, benim arkamda durdular, kuzular gibi çevremi sardılar ve benden af dilediler. Ulu tanrıların huzurunda bana sadakat yemini eden Asurlular yanıma yaklaşıp ayaklarımı öptüler.[35]

Burada ayrıntılar verilmiyor ama zafer kazanması üzerine Esarhaddon'un, düşmanları tarafından kabullenildiği görülüyor. Yazıtlarda babasının katilinin adı geçmiyor; bilim insanları Esarhaddon'un da komplonun içinde olduğuna inanıyorlar. "Cinayetin sırrı" sonunda Finli bilim insanı Simo Parpola tarafından çözülüyor: Kutsal Kitap'ta katilin Adrammelek (daha sonra Adramelos da deniyor) isminde biri olduğu belirtiliyor. Daha sonra Babil'de bulunan bir mektupta başka ipuçları var. Sanherib'e sadık biri onu suikast planı hakkında uyarıyor ve kendisiyle görüşürse hainin adını vereceğini bildiriliyor. Adam saraya kabul ediliyor, töreye göre yüzünde peçe bulunan kralın huzuruna çıkıp söz konusu adı açıklıyor ama karşısındakinin kral değil suikastı planlayan prens Arda-Ninlil olduğunu bilmiyor. Ninlil Asur dilinde Mulissu olduğundan prensin adı olan Arda-mulissu İbrani kaynaklarına Adramelos ya da Adrammelek olarak geçmiş olabilir, zira o dönemdeki yazıtlarda İbrani alfabesindeki "k" ve "s" harfleri birbirine çok benziyor.[36]

Esarhaddon'un yönetimi hakkındaki tarihi kaynaklar birbirinden çok farklı. Askeri harekât, inşaat projeleri ve dinsel etkinliklerle ilgili (ne yazık ki kronolojik olarak sıralanma-

yan) resmi yazıtların yanı sıra mektuplar, idari kayıtlar ve çok sayıda kehanet var. Babil Vakayinamesi resmi Asur tarihi kayıtlarına alınmayan olayları da içeriyor.

Esarhaddon'un en büyük askeri başarısı Mısır'a yaptığı saldırı.[37] Saldırının temel nedeni, Kuş Hanedanlığı sırasında Mısır'ın Asur'un denetimindeki Suriye kıyılarında hak iddia etmesi. Mısırla savaş uzun yıllar sürmüş ve zaman zaman sıkıntılar yaşanmış. 671'de Asurlular uzun bir hazırlık döneminden sonra ciddi bir saldırıya geçiyor. Orduya erzak ve atlara su sağlamaya zorlanan Arap develileriyle birlikte büyük bir kuvvet Sina çölünü geçiyor. Üç muharebeden sonra Memfis ele geçiriliyor ve firavun Taharka kaçıyor. Bunun üzerine Esarhaddon kendi adamlarını yönetici olarak atıyor ve Mısır'ın başkentinden zengin ganimetlerle evine geri dönüyor.

Maden ve at yönünden zengin kaynaklara sahip olan kuzey ve kuzeydoğu eyaletlerinde çoğunlukla Hint-Avrupa dili konuşan Kimmerler, Mannalar, Medler ve İskitler gibi birçok yeni ulusun kitlesel akınları yüzünden koşullar giderek daha zorlaşıyor. Asur'a bağlı devlet ve eyaletler bunların saldırılarına maruz kalıyor ve Asurlulardan yardım istiyorlar. Yeni gelenler her fırsatta Asur yönetiminden yararlanmayı ve onunla ittifaka girmeyi başarıyor ama her iki taraf da bu işbirliğinin kısa ömürlü ve güvenilmez olduğunun bilincinde.

Esarhaddon'un Babil'le ilgili tutumu babasından çok farklı ama güneydeki krallık üzerindeki Asur egemenliğinden vazgeçmek niyetinde değil. Bunun yerine yönetimini güçlendirmeye ve Asurluların iyi niyetine olan güveni artırmaya yöneliyor. En büyük oğlu Şamaş-şumu-ukin'i Babil'in gelecekteki kralı olarak atıyor ve ona buradaki Asur yönetiminin sorumluluğunu veriyor. Barış politikasının bir göstergesi olarak Babil kentlerinin, özellikle babası tarafından yağmalanan başkentin yenilenmesine odaklanıyor. Esagila Tapınağı'nı ve oradaki zigguratı, Resmigeçit Yolu'nu ve surları yeniden

yaptırıyor. İnşaatla ilgili yazıtlarında kutsal kentin yıkımına yol açanın Sanherib'in öfkesi değil, Elamlıların Asurlulara saldırmasını sağlamak için tapınak hazinesini yağmalayan Babil'deki "kötü insanlar" olduğunu belirtmeye özen gösteriyor. İddiasına göre bu olay Marduk'u o kadar öfkelendirmiş ki tanrı sadakatsiz kenti yetmiş yıl sürecek felaketlerle cezalandırmış. Sonra Babil'le ilgili olumlu kehanetlerin ışığında bu süreyi on bir yıla indirmiş.[38]

Esarhaddon bir yandan da kenti bazı vergiler ve askerlikten muaf tutarak ona özel bir statü sağlamış ve Asur tanrılarını Babil'inkilerden daha üstün tutmamaya özen göstermiş. Babil tanrılarının kaçırılan heykellerinin iadesi büyük önem taşıyor. Bu konuda doğru zaman ve yöntemi saptamak için bir sürü kehanet gerektiğinden bu hayli karmaşık bir sorun.[39] Kentte sıkı bir denetim sağlamak ve kentle halklarının (Babil'den sürülmüş olanların ülkelerine dönmelerine izin vererek mallarını kendilerine iade etmiş) kutsallığını korumak yolundaki çabaları sonuç vermiş görünüyor, zira yönetiminin bundan sonraki döneminde ülkede herhangi bir karmaşa yaşanmamış.

Babil'in yeniden yapılanmasına öncelik tanındığından Esarhaddon'un inşaat projeleri kendinden öncekilere kıyasla daha mütevazi görünüyor. Asur'un kutsal kenti Asur'daki ruhban sınıfını hoş tutmanın yararına inandığından Asur tapınağını yenilemeye başlamış. Ninova'da silah deposunu genişletmiş: "... atalarımın askeri teçhizatın, atların, katırların, savaş arabalarının, düşmandan elde edilen silah ve ganimetlerin korunması, atların koşturulması ve savaş arabalarının sürülmesi için yaptırdığı bu yapı (silah deposu) çok küçük gelmeye başlamıştı."[40]

Babil'de uyguladığı başarılı politikaya, Mısır'a karşı kazandığı zafere ve sınırlarında sağladığı istikrar rağmen Esarhaddon derin bir güvensizlik ve tedirginlik içindeydi. Bu onun yazıtlarında, hatta danışmanlarına, doktorlarına ve

kâhinlere yazdığı mektuplarda da açıkça görülüyor. İnsanlıkla tanrılar arasında nihai aracılığı üstlenen kralın ne kadar kaygan bir zemin üzerinde durduğunu ve tanrıların "iradesine" bir şekilde vakıf olması gerektiğini tüm Mezopotamya hükümdarlarından çok daha iyi biliyor. Üçüncü binyıldan itibaren belli sorunlara olumlu ya da olumsuz yanıtlar bulmak için kura çekmek gibi çeşitli kehanet yöntemleri denenmiş. Antropologların "gelişigüzel karar alma" olarak nitelendirdikleri bu tür kehanetler özellikle çok sayıda aday olduğunda önemli görevlere atanmada uygulanmış. Hükümetler giderek güçlendikçe iktidarda hak iddiasında bulunma gerekçelerinin kesinlik kazanmasına gayret edilmesi gerekiyordu. Kamusal düzenin tanrıların onayı ile sağlandığını kanıtlamak için başvurulan kehanetler daha da önemli hale geldi. Esarhaddon döneminde ilahi iradenin belirlenmesine yönelik uygulamalar gerçek bir bilime dönüşmüştü.

Kehanetin mantığı tanrıların hedeflerini ve seçimlerini sadece uzmanlar tarafından okunan ve anlaşılan gizli işaretler bırakarak iletmelerine dayanıyor.[41] Gezegenlerden "yeryüzünde dolaşan nesnelere" kadar tüm evren gelecekle ilgili iletiler taşıyacak şekilde kodlanmış olarak görülebilir. Bu, olağandışı herhangi bir gözlemin uğursuzluk olduğu ve dikkate alınması gerektiği anlamına geliyor. Yüzyıllar boyu olağanüstü sayıda veri toplanmış, zaman içinde bir sisteme sokularak yorumlar halinde çiviyazılı tabletlerde yer almış ve gözlemin kaynağına bağlı olarak kategorize edilmiş: örneğin *suma izbu* fiziksel bozukluklarla, *suma alu* insan ve hayvanların anormal davranışlarıyla ilgili. Öte yandan belirli bir yerde belli bir medyum aracılığı ile tanrılardan iletişime geçmeleri talep edilebiliyor. Yanıtlar için yağın su yüzünde aldığı şekiller ya da tütsünün dumanı inceleniyor. Öte yandan Mezopotamya'da tercih edilen yöntem hayvanların iç organlarının, özellikle bu amaçla seçilen kuzuların karaciğerinin incelen-

mesi. Tanrılardan iletilerini kurbanlık olarak seçilen hayvanın bedenine yazmaları isteniyor, sonra da kurban kesilerek yıllar boyu ilahi yazıları okumayı öğrenmiş olan uzmanlar tarafından inceleniyor.

Bu yöntem karar alırken "evet" ve "hayır" işaretlerine dayanan eski kodlamadan soyut olduğundan yorumlar da orijinal "ileti" kadar gizemli olabiliyor. Belli bir soruya esnek bir yanıt alındığında ise bağırsak yorumcusunun yeterince bilgili olmadığı ya da kurbanlık hayvandaki herhangi bir sakatlığın sonucu etkilediği düşünülüyor. Söylemeye gerek yok; kâhinler birbirlerinin uygulamalarına gölge düşürmeye meraklı olduklarından tatmin edici bir yanıt elde etmek çok uzun zaman alabiliyor ve bu sürede sorun başka bir şekilde çözüme ulaşabiliyor. Bu dolaylı ve "bilimsel" iletişim sisteminin yanı sıra tanrılar uyku ya da vecit halindeki biriyle doğrudan doğruya konuşabiliyor. Üçüncü binyılın sonunda Lagaş kralı Gudea, kentindeki bir tapınağın onarımı için bu yolla tanrıdan onay aldığını anlatıyor.

Mari'de bulunan mektuplardan anlaşıldığına göre, Kuzey Mezopotamya'da, muhtemelen daha batıdaki ülkelerin etkisiyle, kehanet sistemi daha ikinci binyılın başlarında oluşturulmuş. Burada, mevki ya da eğitim gözetilmeksizin, çoğunlukla kadınlar tanrının sözcüsü olabiliyor. Trans halindeyken söyledikleri genellikle krala hitaben ve gücün kötüye kullanılmasını engelleyen tarzda oluyor. Esarhaddon döneminde Yeni Asur'da bütün bu kehanet sistemleri ve son zamanlarda uygulanmaya başlayan astroloji "biliminin" bulguları dikkate alınıyor. Kral kişiliğinden kaynaklanan gücü dolayısıyla çeşitli sorgulamaların baş hedefi olurken aile bireyleri daha az oranda bu sorgulamalara tabi tutuluyor. Güçlü ve güvenli bir kral falcıları ve astrologları kendi iradesine göre yönlendirebiliyor ama Esarhaddon, kesinlikle zayıf karakterli olmamasına karşın, ya aşırı dürüst ya da kendi bildiği gibi

davranamayacak kadar tedirgin. Krallığı hakkında şunları söylüyor:

> İkiz tanrılar Sin ve Şamaş aylar boyu kendi yörüngelerinde döndüler ve 13. (?) ve 14. günlerde birlikte göründüler. Yıldızların en parlağı olan Venüs yeryüzünü güçlendirmek ve tanrıları teskin etmek için batıda, Ea'nın yıldızlarının yolu üzerinde belirdi; Hipsoma'ya ulaştı ve gözden kayboldu. Amurru'nun kaderini belirleyen Mars Ea'nın yıldızlarının yolu üzerinde parladı, kralları ve ülkelerini güçlendiren işaretini verdi. Vecit halinde olanların iletileri sürekli bana gönderildi. Destekleyici güçler kutsal tahtımın temellerinin atıldığını ilan ettiler. Rüyalarımda ve dualarımda tekrar tekrar benimle iletişim kurdular. Kocayıncaya kadar tahtımda ve iktidarda olacağımı bildirdiler. Bu olumlu işaretleri alınca kalbim güven kazandı ve aklım mutlandı.[43]

Bununla beraber huzuru fazla uzun sürmüyor ve sürekli olarak yeni güvenceler arıyor. İşte o dönemde kehanet merkezi olan Arbela'daki İştar'ın hizmetindeki bir kâhinin aktardığı ileti. Mari'deki kâhinlerin aksine buradaki erkek ve kadınlar, aşağıdaki iletinin ifadesinden de anlaşılacağı üzere, çok eğitimli, Babil edebiyatını çok iyi bilen kişiler:

> Ben Arbela Hanımefendisiyim; Arbela'nın sinesinde (İştar) kendisi hakkında çok olumlu düşünceler bulunan Esarhaddon'a sesleniyorum. Daha önce söylediklerime güvenmiyor musun? Artık buna güvenebilirsin.
> Bana şükranlarını sun! Günışığı azalınca meşaleler yaktır. Onların önünde bana şükranlarını sun!
> Sarayımdan ürkekleri kovacağım. Güvenli yiyecekleri yiyecek, güvenli suyu içeceksin ve sarayında güvende olacaksın.
> Oğlun ve torunun Ninova'nın kucağında kral olacaklar.
> Bunları Arbela'dan La-dagi-ili söylüyor.[44]

Kraliyet ailesinden herhangi birinin hastalanması büyük endişeye yol açar. Sadece doktorlara danışmakla yetinilmez, kâhinlere de uygulanan tedavinin uygun olup olmadığı sorulur. Bir kehanet talebinden bir bölüm şöyle:

> Veliaht Sarayı'ndaki (veliaht prens Asurbanipal) ulu tanrıya sunulan (önünde bulunan) ilacı içmeli mi ve (bu ilacı içerse) iyileşecek mi?
> (Yaşayacak ve iyi olacak mı? Kurtulacak mı?) (Bedenindeki) hastalık yok olacak mı? (Onu) terk edecek mi? Ulu tanrın bunu biliyor mu?
> (...)
> Sana soruyorum, ulu efendi Şamaş, senin önüne konan bu ilacı, Veliaht Sarayı'ndaki veliaht prens Asurbanipal içince iyileşecek mi (ve hastalıktan kurtulacak mı)? Bu koçun içinde yerini al ve (onun içinde) olumlu bir yanıt ver...[45]

Esarhaddon'un kendini güvende hissetmemesinin bir başka belirtisi, eski bir geleneği canlandırarak sıkıntılı dönemlerde tahta geçmesi için bir "yedek kral" (*sar puhri*) ataması. Yönetiminin son döneminde bu yola sık sık başvurmuş.[46] Yıldız ve ay tutulmalarının kralın ölümüne yol açabileceği için son derece tehlikeli olduğuna inanılıyor ama belki de kader yanlış krala yönlendirilerek bu felaket önlenebilir. Ele geçen bir yazıt parçasında talihsiz yedek kralın görev süresinin sonunda öldüğü belirtiliyor.[47] Bu dönemlerde (bu durum aylarca sürebiliyor) gerçek krala "köylü" olarak hitap ediliyor ve devletle ilgili hiçbir konu ona danışılmıyor. Anlaşılan bu durumda devletin kontrolü bakanların ve generallerin eline geçiyor, hatta belki de onlar Esarhaddon'un kuşkularından yararlanarak belli zamanlarda onu yönetimden uzaklaştırabiliyorlar.

Bununla beraber Esarhaddon herhangi bir müdahaleyi önleyecek kadar akıllı ve babasının hayatına mal olan bir ayaklanmaya meydan vermeyecek şekilde ardılını belirliyor. 672'de imparatorluğun her tarafından temsilcileri bir araya getiriyor ve onlara tüm ulu tanrıların huzurunda kendisine ve ardıllarına sadık olacaklarına dair yemin ettiriyor.[48] Güçlü kraliçe Nakia'nın torunu olan Asurbanipal Asur'un veliaht prensi ilan ediliyor ve Tarbisu'da Veliaht Sarayı'na (*bit reduti*) yerleşiyor. Ağabeyi ve Esarhaddon'un Babilli karısı Eşarra-hammat'tan olan oğlu Şamaş-şumu-ukin Babil kralı olacaktır.

669 yılında Mısır'da koşullar hiçbir direnişte bulunulamayacak kadar kötüleşmiş durumda. Esarhaddon yeni bir harekât düzenliyor ama yolda ölünce bu onun son seferi oluyor. Nakia hemen oğluna sadakat yemini etmiş olan vasalları topluyor, onlara yeminlerini tekrarlatıyor ve 668'de Asurbanipal Asur kralı olarak taç giyiyor. Öncelikle Asur'un Mısır'daki egemenliğini yeniden sağlamayı hedefliyor ve bu amaçla evvela Asur garnizonlarına karşı gerçekleştirilen ayaklanmaları bastırıyor, sonra da geniş çaplı bir saldırıya geçerek 663'te Thebes'i ele geçiriyor. Kentin düşmesiyle muazzam ganimetler elde ediliyor ve Kuş Hanedanlığı sona eriyor. Bundan böyle Suriye-Filistin bölgesine Mısır'ın herhangi bir müdahalesi olmayacaktır.

Kimmerler, Mannalar ve Medlerle sorunlar babasının dönemindeki gibi devam ediyor. Asurbanipal kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını korumak için diplomasi ile karışık saldırgan bir politika uyguluyor. Öte yandan en büyük sorunu, üvey kardeşiyle giderek artan bir uzlaşmazlık sonucu Babil'le savaşmak zorunda kalması.[49] Babası tarafından imparatorluğun veliahdı ilan edilmiş olan Şamaş-şumu-ukin küçük kardeşinin seçilmesini hazmedemiyor. Ayrıca Asurbanipal'in Babil'e yeterli ilgiyi göstermemesi de hoşnutsuzluğunu artırıyor.

Elamlılar ve birtakım aşiretler Babil topraklarına saldırdığında Asurbanipal yardım çağrılarını yanıtsız bırakıyor ve Esarhaddon'un başlattığı tarıların ve kült mallarının geri gönderilmesi girişimi de sürekli erteleniyor. Şamaş-şumu-ukin Babil'in bağımsızlık mücadelesini benimseyerek çeşitli politik gruplara çağrıda bulunuyor ve sağladığı destekle Elam, Kalde "adası", Aramiler ve Arap aşiretlerini kapsayan Asur karşıtı bir koalisyon oluşturuyor. Koalisyon ilk başta Babil'de başarılı olsa da birtakım zorluklar yaşamaya başlayarak dağılıyor. Babil kuşatılıyor ve halk büyük sıkıntılar çekiyor. İki yıl sonra kent 648'de teslim oluyor. Bundan sonra Şamaş-şumu-ukin ile ilgili herhangi bir kayıt yok; muhtemelen kentte ölmüş olmalı.

Asurbanipal'in bundan sonraki hedefi Asur'un bir diğer kadim düşmanı Elam. Ordularını Elam'a doğru harekete geçirerek eski başkent Sus'u ele geçiriyor ve yerle bir ediyor. Sonra, Babil'in öteki müttefikleri olan Araplara saldırmadan önce bu bölgede yeniden yerleşimi engellemek için tümünün tuzla kaplanmasını emrediyor. Bu, Elam'ın politik varlığının sonu oluyor ama onun yok olmasının yarattığı boşluğu Med saldırıları doldurduğundan Asurlular hedefledikleri barışa kavuşamıyorlar. Her cephede gerilim yaşanıyor ama Asurbanipal'in son yıllarıyla ilgili yazılı kayıt bulunmadığı için onun Asur ülkesinin merkezine yönelik tehditler karşısında Harran'a mı taşındığını yoksa ölünceye kadar Ninova'da mı kaldığını bilmiyoruz.

Ninova'da gençliğinde kaldığı *bit reduti*'nin üzerine son büyük Asur saraylarından birini yaptırıyor. On dokuzuncu yüzyıl araştırmacıları buraya Kuzey Sarayı adını veriyorlar. Sarayın duvarları kabartmalarla süslü. Asurbanipal buraya heykeller yerleştiriyor ve birçok egzotik ağaç dikiyor. Kabartmalardan birinde karısı ile, muhtemelen Asur'daki yazılı dikilitaşı ile ünlü olan Aşur-şarrat ile birlikte bir bağ-

da dinlenirken görülüyor. Asurbanipal dönemindeki sanat akımında klişeleşmiş insan figürlerinin yanı sıra son derece canlı ve gerçekçi olarak betimlenmiş hayvan ve bitki figürleri göze çarpıyor. Özellikle aslan avı sahneleri çok çarpıcı. Saray erkânının ava çıkması, özellikle aslanların avlanması soyluların basit bir eğlencesi olarak görülmemeli. Bu, kralın kamu önünde uyruklarını kötülüklerden korumak için üstlendiği eski bir görev. Bu simgesel bağlantı avın Yeni Yıl Festivali sırasında gerçekleşmesi ile vurgulanıyor. Festivalde kral birçok rol üstleniyor. Kabartmalarda açıkça görüldüğü gibi, kentin önündeki düzlükte yer alan etrafı çevrili arenaya on sekiz giriş kapısını simgeleyen on sekiz aslan salınıyor. Bu aslanların öldürülmesi "başkentten tüm çıkışların güvenceye alındığını" simgeliyor.[50]

Asurbanipal döneminin en kalıcı mirası Rasim tarafından keşfedilen tablet koleksiyonu ya da "kitaplığı" Bir iddiaya göre, Asurbanipal başlangıçta ardıl olarak seçilmemiş olduğundan yüksek bir makam ya da rahiplik için öngörülen eğitimden geçmiş:

> Ben kutsal Adapa'nın sanatını öğrendim; yazı sanatının sırlarını öğrendim. Gökyüzünün ve yeryüzünün işaretlerini biliyorum. Bilgelerin arasındaki tartışmalara katıldım, uzman kâhinlerle "Karaciğer Gökten Bir İşaret İse" (adlı eseri) inceledim. En karmaşık ve sonucu bilinmeyen bölmeleri ve çarpmaları yapabiliyorum. İsimleri bilinmeyen Sümerler ve Akadlar tarafından yazılmış, anlaşılması zor tabletleri okudum ve selden önceki dönemden kalmış mühürlü, zor seçilen ve karışık taş yazıtları inceledim.[51]

Asurbanipal Mezopotamya'daki eğitimin her alanıyla yakından ilgili, çeşitli Babil yazım merkezlerinden tabletler getirtmiş ve böylece en büyük ve kapsamlı çiviyazısı kitaplığı oluşturmuş. Ninova'daki kitaplıkla bulunan başvuru kay-

nakları 2500 yıl sonra "karmaşık Sümer ve Akad dillerini" çözmede Batılı bilim adamlarına çok yardımcı olmuştur.

Babası gibi Asurbanipal de kehanete ve rüya tabirlerine çok meraklı. Özellikle rüya tabirleri ile çok ilgileniyor. Oysa falcıların ve kâhinlerin verdikleri güvenceye ("Korkma Asurbanipal") karşın o büyük imparatorluk onun ölümünden birkaç yıl sonra yıkılacaktır. O dönemdeki olayların seyri ve Asur'u kimin yönettiği hâlâ belirsizliğini korumakta ama Babil'de Denizülkesi Hanedanlığından, mesleğine Asurluların hizmetinde başlamış, sonradan bağımsızlığına kavuşmuş ve son Asur valisini devirmiş Nabopolassar adında bir hükümdar olduğunu biliyoruz. O dönemde Asur'la ittifak içinde olan Mannaları yenilgiye uğratmış ve 614'de Med kralı Siyaksares ile bir antlaşma imzalamış. Birlikte Asur üzerine yürümüş ve önemli kentlere ciddi saldırılarda bulunmuşlar. Ninova ve Kalhu direnmiş ama Asur yerle bir olmuş. İskitler tarafından desteklenen Asur kralı Sin-şar-işkun'un karşı saldırısı da Babil-Med orduları tarafından püskürtülmüş. 612'de komutanları birçok aşiret mensubundan oluşan ordusu ile Ninova'ya beklenmedik bir saldırıda bulunmuş. Kuşatma sadece üç ay sürmüş ve Berkeley ekibinin kazılarından anlaşıldığı üzere, kenttekiler telaş içinde kentin kapılarını daraltmaya çalışmışlar.[52] Kapı girişlerinde vücutlarına oklar saplanmış nöbetçilerin çok sayıda iskeleti bulundu. Kentin boyutu ve belki de çok sağlam olmayan çok sayıda girişi bulunması etkili bir savunmayı engellemiş olmalı. Kuşatanların çok kalabalık oluşu ve birçok noktadan yapılan saldırılar Ninova'nın kaderini belirlemiş.

Babil Vakayinamesi'ne göre Nabopolassar uzun süre sarayda kalmış; muhtemelen kentin yıkımından önce değerli eşyaları kendi başkentine nakletmeye çalışmış. Babil'e Ninova'nın külleri ile birlikte dönmüş. Kent ateşe verilmiş, tapınaklar ve heykeller yıkılmış. Nabopolassar son bir intikam

jesti olarak, kenti sular altında bırakmış. Sanherib'in kendilerine davranışına karşılık olarak Babillilerin onun özenle yaptırdığı su kanallarını kullanması bu öykünün en ironik yanı olmalı.

Bu, Ninova'nın bir metropol olarak geçmişinin sonudur: daha sonraki yüzyıllarda kısmen yerleşimin gerçekleştiği, tümüyle yıkıma uğramış kocaman bir alan. İncil'de Yunus'un öyküsünde Ninova'dan "üç günde gezilebilen" kent olarak söz ediliyor ama Ninova'nın ve diğer Asur başkentlerinin özelliği sadece boyutlarından, hatta görkemli kamu binalarından ve bahçelerinden kaynaklanmıyor. Çok kalabalık ve kozmopolit nüfuslara sahipler. Ninova'da 120.000'e yakın insanın yaşadığı tahmin ediliyor.[53] Asurlular bir başkent oluşturmaya karar verdiklerinde başkalarının bin yılda yapacaklarını birkaç ay içinde gerçekleştirmişler. Son derece zengin kaynaklara ve pahalı malzemelere sahipler ama en önemli kaynakları inanılmaz bir işgücü oluşturma becerileri ve aynı zamanda yeni kurulan metropolde yaşayacak kişileri buraya yerleştirmeleri.

Sanherib "Ulu Ninova kentine Hilakku'dan (Kilikya), Manna'dan, Filistiya'dan, Babil'den, Arabistan'dan, Mısır'dan, Şubriya'dan ve başka yörelerden göçmen getirildi" diye yazıyor. İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki, özellikle yaşanan gerginliğin büyük çapta nüfus nakli ile azaltıldığı yörelerdeki insanlar buraları terk etmeye zorlanıyor ama Asurlular var olan toplumları bölmeye kalkışmıyorlar. Bu toplumlar gruplar halinde ve mevcut kraliyet yapılarına uygun olarak yerleştiriliyorlar.[55] Gerek Ninova'da gerekse diğer kentlerdeki yeni nüfus farklı etnik kökenlere ve kültürlere sahipler ama onlardan uyumlu bir toplum yaratmaya çalışılıyor. Sargon Asur yazıcılarının yardımıyla Dur-Şarrukin halkını "tek bir ağıza" dönüştürmeye çalıştığını söylüyor.[56] Doğal olarak, seçkinler Asurlu ama Aramilerin yönetimde

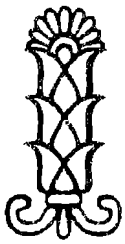
üst makamlara yükselmesi azınlıkların önünde herhangi bir engel bulunmadığını gösteriyor. Hükümetin resmi politikası gereği sığınmacılar "Asurlu sayılıyor", vergi mükellefi oluyor ve vatandaşlık haklarına sahip bulunuyorlar. Grayson'un işaret ettiği gibi, Asurlular tanıdıkları yabancı halkların çoğunu aynı zamanda yönettikleri için yabancılara karşı hoşgörülü davranabiliyorlar.[57]

Ninova için de dördüncü binyılda Uruk'ta tanık olunan toplumsal deneyim söz konusu; her ikisinde de bir kentin fiziki oluşumu ortak bir çaba ile gerçekleşiyor. Anıtsal yapı projeleri geçerli ideolojinin simgesi ve Ninova'nın Uruk'un yükselişinden önce de bir kent olduğunu unutmamak gerek. Kutsal Kitap'ta Ninova insani tutkuların geçiciliğini temsil ediyor. Bir dönem Museviler için geçerli olduğu gibi, uyrukların görüş aşçısından güçlünün yenik düşmesi ilahi adaleti temsil ediyor.

Henüz tamamlanmaktan çok uzak olan Ninova'nın uzun öyküsünde garip bir belirsizlik ve bölünmeleri engelleme arzusu ortaya çıkıyor. Ninova'nın tanrıçası İştar "Asur gibi sakallı" bir kadın figürüdür. Sekizinci ve yedinci yüzyılda Ninova Asur'un başkentidir ama buradaki nüfusun çoğunluğu yabancıdır; Kuzey Mezopotamya'da Basra Körfezi'ndeki sazlıkların ve Anadolu'daki ormanların yer aldığı bir kenttir. Aydınlanma geleneğinin kökeni Babil'dedir ve bilgeler eski Sümerceden yapılmış muhtelif çevirileri tartışırken sokaklarda konuşulan dil Aramicedir.

Yunan döneminde ve Helenistik dönemde Ninova'nın anıları çarpıtılmaya başlıyor. Babil'e ait olduğu ileri sürülen ayırıcı özellikler aslında Ninova'dan kaynaklanmaktadır: Semiramis aslında askeri harekâtta eşine refakat eden V. Şalmanezer'in karısı Şammu-ramat'tır.[58] "Babil'in Asma Bahçeleri" muhtemelen Sanherib'in Ninova'da oluşturduğu yapay parklara ve su kanallarına naziredir.[59] Ünlü bir tabloda kral

Asurbanipal bahçesinde uzanmış, kadın müzisyenleri dinler, karısı da onu yelpaze ile serinletirken baş düşmanın kesik kafası bir ağacın dalında asılıdır. Günümüzde Ninova, Kürt azınlıkların yaşadığı Musul kenti tarafından yok edilirken Asur krallarıyla akrabalık iddiasında bulunan ve Ninova'daki eski yöneticilerinkine benzer giysiler içinde poz vermekten hoşlanan çağdaş bir diktatörü küçük düşürmeye kalkışan ibadethanelere meydan okumak amacıyla Sanherib'in sarayının ayakta kalan kısımları yağmalanmıştır. Ninova'nın Sakallı Hanımefendisi kısmen komik kısmen de trajik olan bu tür uygunsuz davranış ve sapkınlıklara herhalde gülerdi.

10 Babil

İncil ve bazı klasik yazarlar bu kentin yüzlerce yıllık geçmişi hakkında en temel bilgi kaynağı. İncil'de yer alan Mezopotamya öyküleri Asur ya da Babil emperyalizmi tarafından sömürülen bir halktan söz ediyor. Bu nedenle İncil'deki Babil genel olarak çöküş, siyasal acımasızlık ve kent yaşamındaki aşırılıklarla eş anlamlı. Esaret altında geçen yıllar belleklere kazınmış ve bu kadim kentteki mimarlık harikaları heyecan uyandırmıyor. Aksine, –Babil Kulesi'nin taklidi olan– büyük ziggurat insanlığın aptallığının ve küstahlığının çok güçlü bir simgesi olarak görülüyor.

Öte yandan Yunan yazarlar, özellikle Herodot Oryantal medeniyetlere farklı bir tutum sergiliyor. Yapılar ve adetlerle ilgili anlatımları İncil'de kesinlikle rastlanmayan neredeyse etnografik bir ilgiyi yansıtıyor. Bu yazarlar aynı zamanda Semiramis ve Ninus'un öyküleri gibi anlatıları ve gelenekleri derlemişler ve çoğunun hemen hiç görmemiş olduğu "Babil'in Asma Bahçeleri"ni Dünyanın Yedi Harikası'ndan biri olarak belirlemişler.

Babil'deki yıkıntılar hakkında Babil adı altında Avrupa'da yayınlanan ilk kaynak MS on ikinci yüzyıla tarihleniyor. Tudela hahamı Benjamin Mezopotamya'ya oradaki Yahudi topluluklarını ziyaret etmek için gidiyor ve gördüklerini kayıt altına alıyor. Daha sonra 1583'te İngiliz John Eldred ve on sekizinci yüzyıl sonunda İtalyan Pietro della Valle ve Fransız

J. Beauchamp izlenimlerini aktarıyorlar.[1] Tüm bu gezginler ünlü Babil Kulesi'ni görmek istemişler ve yerliler de onları Babil'e yakın olmasına karşın bir başka zigguratın yıkıntılarının yer aldığı Birs Nimrud höyüğüne götürmüşler.

Claudius James Rick 1811 ve 1817 yılları arasında buradaki ilk kazı denemelerini yapıyor.[2] Austeen Layard ve Hürmüz Rasim de bazı yüzey araştırmaları yapıyorlar ama büyük enkaz yığınlarından başka bir şey keşfedemedikleri için vazgeçmek zorunda kalıyorlar. 1897'de Robert Koldewey ve E. Sachau, Almanya adına büyük çapta kazı yapmak için uygun bir yer bulmak amacıyla Ortadoğu'ya geliyor. Birçok ören yerini geziyorlar ama ancak ikinci ziyaretlerinden sonra Babil höyüğünü seçiyorlar. Koldewey burada bazı renkli cilalı çinilere rastlıyor ve bunların "güzelliği ve sanat değeri" Berlin'deki Kraliyet Müzesi müdürünün Babil'in başkentinde kazı yapılması için öneride bulunmasına yol açıyor.[3] 1898'de Alman Doğu Cemiyeti (Deutsche Orientgesellschaft) kuruluyor ve proje için 500.000 mark topluyor.

1899 Mart'ında yerlilerin "Kasr" dediği ören yerinde, burada daha önce renkli çinileri bulmuş olan Koldewey'in başkanlığında kazılara başlanıyor. Açılan ilk hendekte kent surları ve cilalı çinilerin birçoğunun yerli yerinde durduğu Resmigeçit Yolu gün yüzüne çıkıyor. Mühürlü kaldırım taşları burasının Babil Kralı II. Nabukadnezar (605–562) tarafından Marduk için yaptırıldığını ortaya koyuyor. Koldewey 1900'e kadar yolun Kuzey Kalesi'nin kuzeydoğu köşesine kadar olan bölümünü temizliyor veya yaklaşık 18 kilometrekare olan bu geniş alandaki tüm höyükleri (Babil, Kasr, Merkez, Amran ve Homera) inceliyor. Kazıda Nabukadnezar'ın sarayının bulunduğu Kasr ile kent dışındaki surlara odaklanılıyor. Berlin'deki müze yöneticileri özellikle tabletlerle ilgili; 1900'de Koldewey ören yerinin en yüksek noktası olan ve 24 metre kalınlığında toprakla örtülmüş bulunan Amran bin Ali

üzerinde çalışmaya başlıyor. Almanya'dan raylar ve bir makine getirtiyor ve 200 ila 250 kişilik bir ekiple höyükte kazıyı başlatıyor. Burada bir tapınak avlusunun kalıntıları ve Marduk'un mihrabı Esagila gün yüzüne çıkarılıyor ama hiçbir tablete rastlanmıyor. Öte yandan Borsippa yakınındaki kazıda bol miktarda bu çok arzu edilen sanat eserleri keşfediliyor.

J. Jordan, A. Unger ve H. Noeldecke gibi Alman mimarlar tarafından desteklenen Koldewey tüm enerjisiyle sistemli bir araştırma sürdürmeye kararlı. Burada kentin geniş bir araziye yayılmış olmasının yanı sıra birinci binyıl katmanının büyük toprak yığınları altında kalmış bulunmasından dolayı daha önce görülmemiş boyutta bir çalışma yürütülüyor. Koldewey her sezon için belli alanlar belirliyor ve Kasr gibi büyük ve karmaşık höyüklerin yanı sıra başka yerlerde de incelemelerde bulunuyor. Böylece kentin tüm önemli kısımları ve en üstteki Part katmanı, bunun altındaki Helenistik ve Neo-Babil katmanları dahil ikinci bin yılın sonuna kadar uzanan arkeolojik dönemler hakkında bilgi ediniyor. Kentin daha alt katmanlarındaki Hammurabi'nin başkenti Babil'e ulaşmayı umuyor ama su seviyesinin yüksekliği yüzünden bunu gerçekleştiremiyor.

Koldewey ömrünü Babil'deki kazıya adıyor ve on dört yıl boyunca yaz kış hemen her gün burada çalışıyor. Hatta 1914'te savaş çıktıktan sonra dahi kazılara devam ediyor ve kısa bir süre için Suriye'de askeri olmayan bazı görevlere atanıyor. İngilizler çekilir çekilmez geri dönüp 1917'ye kadar burada kalıyor.[4] Olağanüstü çabaları ve aklın bedenden üstün olduğunu kanıtlamaya çalışması yüzünden sağlığı bozuluyor. Örneğin yaz sıcağında kalın, kışları ise ince giysiler giyiyor ve hastalandığında son kerteye kadar tedavi olmayı reddediyor.[5] 1924'te ölümünden bir yıl önce, kazı raporlarının yayınlanması ile "bu büyük ve görkemli kentin en önemli noktalarının ele alınmış" olduğuna inanıyor.[6]

Koldewey'in gayretlerinin arısına en uygun çalışma hiç kuşkusuz İştar Kapısı ile Babil taht odasının cephesinin yeniden inşası. Her şey burada başlıyor. 1899 ile 1900 arasında sokak zemininden itibaren cilalı çinilerle kaplı, cilalanmamış zemininde kabartmalar bulunan Resmigeçit Yolu'nun ve İştar Kapısı'nın yerlerini belirliyor. Aynı zamanda ana kaledeki taht odasının cephesini gün yüzüne çıkarıyor. Çiniler toplanıyor, numaralanıyor, sandıklara yerleştiriliyor ve tamamen deniz yoluyla önce Fırat'tan Basra'ya, oradan Hamburg'a ve Elbe ile Spre üzerinden Bergama Müzesi'nin kapılarına kadar sevk ediliyor. Bunların temizlenmesi, restore edilmesi ve yeniden bir araya getirilmesi yıllar sürüyor. Ne yazık ki Koldewey restore edilmiş İştar Kapısı'nın 1930'daki görkemli açılışını göremiyor.

Kazılarının ana noktaları güneydeki kale ve Resmigeçit Yolu olmasına karşın, kuzeydeki kaleyi, Yunan Tiyatrosu'nu, Part Sarayı'nı, ziggurat höyüğü Esagila dışında çeşitli tapınakları, merkezdeki yerleşim bölgelerini ve özellikle kent surlarını gün yüzüne çıkarıyor. Koldewey'in buradan ayrılışından ve taşınabilir sanat eserlerinin Berlin'e gönderilmesinden sonra Babil yıkıntıları uzun süre kendi haline bırakılıyor. 1970'te Almanlar zigguratta ve Festival Evi'nin yer aldığı düşünülen Kasr'ın kuzeyinde incelemeler yapmak üzere geri dönüyorlar. Irak Devleti Eski Eserler Örgütü 1978'de kuruluyor ve 1989'a kadar faaliyetlerini sürdürüyor. Onların hedefi Yunan Tiyatrosu, Resmigeçit Yolu, Güney Sarayı ve İştar Tapınağı'nın güneyindeki bölge gibi belirli anıtların gün yüzüne çıkarılıp restore edilmesi. Bu arada tanrı Nabu'ya adanmış yeni bir tapınak ve tapınak arşivinin kalıntıları keşfediliyor.[7] Eski Babil dönemi ve sonrasına ait özel evler ve birçok mezar da bulunuyor İştar Tapınağı'ndaki kazılar Neo-Babil döneminden kalma birbirini izleyen üç yapılanma safhasını ortaya çıkarıyor. Irak ekibi Resmigeçit Yolu'nun yan duvarlarını, tiyatroyu ve Nabukadnezar'ın sarayının bazı bölümlerini restore ediyor.

Son yıllarda Babil, ören yerinin civarındaki kasabalarda yaşayan Iraklılar için popüler bir ziyaret yeri oldu. Nivona'daki gibi, devletin eski kenti yeniden yapılandırmaktan amacı Irak halkının miraslarının farkına varması ve bugünkü liderleri ile antik dönem kralları arasında bir bağlantı kurmasıydı. Saddam Hüseyin bu amaçla restorasyonun arkeolojik doğrulara aldırmadan sürdürülmesini emrettiğinden çoğu kez termalit tuğlalar kullanılarak MS yirminci yüzyıldaki kent sakinleri için Babil'de bir tema parkı oluşturuldu. Hatta Saddam bu yeni duvarlara "Lider Saddam Hüseyin döneminde yeniden inşa edildi" ibaresini taşıyan özel tuğlalar yerleştirilmesini istedi.[8]

BABİL'İN TARİHÇESİ

Babil Mezopotamya'daki en eski kentlerden biri değil. Dördüncü binyılda Fırat doğuya doğru akıyor ve nadiren batıya yöneliyordu. Ören yerindeki yüksek su seviyesi yüzünden birinci binyıldan önceki dönemlerle ilgili hemen hiç arkeolojik veri yok. Babil'in Eski Babil döneminden (1800–1600) önce küçük bir kasabanın ötesinde bir yer olduğunu gösteren çok az kanıt var. Babil Vakayinamesi gibi çok daha sonraki metinler ve birtakım tarihi bulgular Akadlı Sargon'un Babil'i yerle bir ettiğini ve buradan çıkan toprağı kendi kurduğu kentte kullandığını belirtiyorlar. Bu öyküler tutarsızdır ve Babil'e diğer antik kentlerinkine benzer daha kapsamlı bir geçmiş sağlamak için uydurulmuştur.[9]

Muhtemelen Babil on dokuzuncu yüzyılda, ancak III. Ur İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra bir kent konumuna geldi. Yakınlardaki Sippar gibi başka kentlerin kayıtlarında yer alan yıl isimlerinden Sumu-abum (y. 1894–1881) adında bir Amori aşiret reisinin surları ve istihkâmları inşa ettirdiğini ve Babil'i kendisine üs yaptığını öğreniyoruz. Sumu-abum

Babil'i 300 yıl yönetecek bir hanedanlık kurmuş. Başlangıçta hedefi yeni bir etki alanı oluşturmak ve zamanla çevredeki Sippar, Dilbat, Kiş ve Borsippa gibi gelişmekte olan kentlere egemen olmak. Dördüncü kuşaktan sonra Sin-muballit (1812–1793) ve onun oğlu Hammurabi (y. 1792–1750) dönemlerinde işler kızışmaya başlıyor. Hammurabi otuz yıl sabırla sürdürdüğü manevralardan sonra güçlü kral Rim-Sin tarafından yönetilen Larsa hegemonyasını kırmayı başarıyor ve böylece Mezopotamya'nın güneyine egemen oluyor. Eşnunna'yı ele geçirmesi ona doğu ile ticaret yollarını açıyor. Amori rakibi, Asur kralı I. Şamşi-Addu'yu yeniyor ve sınırlarını kuzeye doğru Asurluların merkezine kadar genişletiyor.[10] Kuşaklar boyu bir Babil kenti olmasına karşın Mari'yi de yerle bir ederek Orta Fırat'ın batı bölgelerini ele geçiriyor. Sonunda neredeyse III. Ur krallarınınki kadar geniş bir imparatorluğa sahip oluyor.

Hammurabi'nin yazıtlarında birçok Mezopotamya kenti ve özellikle Babil'deki inşaat faaliyetlerinden söz ediliyor. Bu dönemden kalma yerleşim bölgelerinin bazı kesimleri Merkez höyüğünde gün yüzüne çıkarıldı. Bununla beraber Babil'in egemenlik dönemi kısa ömürlü oluyor. Hammurabi'nin ardılının yönetimi sona ererken güneydeki kontrol yitirilmiş ve Babil hanedanlığın başlangıcındakine yakın bir boyuta inmiş durumda. Astronomik ve arkeolojik verileri dikkate alan son çalışmalar Babil'in çöküşünü 1499'a tarihliyorlar.[11] Bu tarihte Hitit kralı I. Murşili'nin düzenlediği bir saldırı kenti yerle bir ediyor ve Babil'deki Birinci Hanedanlığın sonunu getiriyor. Bu tarihleme I. Hanedanlık ile bir sonrakinin arasındaki uzun süreyi de azaltıyor. Anlaşıldığına göre, Babil'in çöküşü sonucu Kafkas dillerinden birini kullanan ve muhtemelen Kafkasya'dan gelen Kassitler kendisine tüm diğer Kassit liderleri gibi Babil kralı unvanını veren liderleri II. Agum-kakrime'nin yönetiminde Babil'e egemen oluyorlar. Daha sonraki kaynak-

lar onun Babil'deki kentin koruyucu tanrısı Marduk ve karısı Zarpanitum'un heykellerini ele geçirdiğini belirtiyorlar. Babil'e egemen olan Kassit kralları daha sonra sınırlarını Basra Körfezi'nden Aşağı Zap Suyu'na kadar uzanan Güney ve Orta Mezopotamya'ya kadar genişletiyorlar.[12]

On dördüncü yüzyıl başında Babil, Mitanni krallığı, Hititler ve Mısır'a denk bir dünya gücü durumunda. Gelişmekte olan Asur devletinin kralı I. Asur-uballit gibi Babil kralı da (artık Kassit dilindeki Karduniyaş olarak anılmaktadır) firavuna mektup yazarak gönderdiği armağanlara karşın altın ister.[13] Bu dönemle bölgeler arasındaki mesafeler kısalmaya başlamıştır. Sevkiyatta atların kullanımı ulaşımı hızlanmıştır ve atlarla çekilen savaş arabaları sayesinde ordular düşman topraklarına daha çabuk ulaşmaktadır. Egemen olunan bölgelerdeki güç kazanma yarışı daha da fazla hız kazanmış, sömürgecilik ağları birbirine girmiştir. Uzun ömürlü Kassit hanedanlığının ilk dönemlerine ait az sayıdaki kayıtlara göre Kassit Babil'i bu toprak taleplerinde doğrudan yer almıyor. On üçüncü yüzyılda Babil egemenlik sınırlarını genişletmek isteyen Asur ve Elam'ın hedefi haline geliyor.

Babil'in siyasi arenadaki bu pasif davranışı, daha önce Agum-kakrime tarafından Babil'e geri getirildiğini gördüğümüz kentin koruyucuları Marduk ve Zarpanitum'un heykellerinin kaderine de yansımakta. Bununla beraber bunlar onun iddia ettiği gibi Hititler tarafından alınmamış, daha önceki bir Kassit hükümdarı tarafından bir başka Babil kentine taşınmış olabilirler. Tanrılar kenti temsil ettiğinden onların kaçırılması siyasi bağımsızlığın yitirilmesi anlamına geliyor. Asur kralı I. Tukulti-Nitura 1250'de Babil'e egemen olup kendisini Babil kralı ilan ettikten sonra heykelleri Asur'a getirmiş ve orada bunlara adaklarda bulunulmuş.[14] Bazı Asur çevreleri tarafından Marduk heykelinin yerinden alınması Babil'e saldırıdan çok daha riskli, hatta saygısız bir strateji olarak görülüyor.

Heykeller altmış altı yıl sonra iade ediliyorlar. Öte yandan heykellerin Babil'in en önemli tapınağı Esagila'ya yerleştirilmesinden sadece sekiz yıl sonra Elam kralı Kutir-nahhunte onları alıp Susa'ya götürüyor (1176) ve yazıtlarında ülkeyi "seller gibi" bastıktan sonra Babil ve diğer kentleri "harabeye" dönüştürdüğünü belirtiyor. Elam'a yalnızca Marduk ve diğer tanrıların heykellerini değil Kassit hanedanlığının otuz altıncı ve son kralı olan Enlil-nadin-ahhe'yi de götürmüş.

Kassit krallığının sona ermesiyle oluşan boşluk kısa sürede on ikinci yüzyılda güney Mezopotamya'da kurulmuş olan İsin, İkinci Hanedanlığının bir kralı tarafından dolduruluyor. Babil'deki tahta oturan I. Nabukadnezar'ın (1126–1105) ilk işi Elam'a karşı bir sefere girişerek çalınan heykelleri ele geçirmek oluyor. Bu hem Babil'in moralini yükseltiyor, hem de kendi yönetimini yasallaştırıyor. Bu başarısından yararlanarak Marduk'un yalnızca Babil kentinin koruyucu tanrısı değil Babil panteonunun baştanrısı olduğunu ilan ediyor; daha önceleri Marduk Mezopotamya tanrılarının genel hiyerarşisi içinde nispeten ufak bir rol oynayan Ea'nın oğludur; Nippur'un tanrısı Enlil Kassit dönemindeki baştanrıdır.[15] Babil'in yıldızı yükseldikçe Marduk'un saygınlığı da artıyor. Simgesi; aslan gövdeli, yılan başlı ve kuyruklu bir melez yaratıktır.

Görüldüğü kadarıyla Nabukadnezar kamuoyunu kazanmakta oldukça hünerli ve Mezopotamya tarihinde kendisine yer edinmek için çok sayıda eser yazdırıyor; bunlarda Elam'a karşı başarısından ya da Marduk'un yüceliğinden söz ediliyor.[16] Geleneklere uymaya büyük özen gösteriyor, ("Sümer ve Akad kralı" gibi) eski kraliyet unvanlarını benimsiyor ve kızını *entu*, Ur'daki ay tanrısının rahibesi olarak atıyor.[17]

Böylece Babil bir kez daha başkent oluyor, zira on dördüncü yüzyıldaki Kurigalzi döneminden beri Kassit kralları ülkeyi daha kuzeyde, bugünkü Bağdat yakınlarındaki Kassit yerleşim merkezinde kurulan Dur-Kurigalzu'dan yönetmiş-

ler. Şiirsel Babil yaratılış mitinin (*Enuma eliş*) bu dönemde yazılıp yazılmadığı bilinmiyor ama bu metinde Marduk ve Babil kentinin konumu bu eserin en azından Babil'in yalnız siyasal değil, dinsel ve törensel bir merkeze dönüştüğü döneme uygulandığını gösteriyor. Yaradılış söylencesinde Marduk, Tiamat, Mummu ve Apsu tarafından temsil edilen doğa güçlerinin kadim, dingin ve yaratıcı potansiyelinin üstesinden gelen bir düzende önemli bir role sahip.[18] Tiamat'ın cesedinden düzenli bir evren oluşturan Marduk kil ile suçlu bir tanrının kanından ibaret bir karışımdan insanı yaratıyor. Bu, Mezopotamya'da evrenin yaratılışıyla ilgili geleneksel yaklaşımdır ama daha önceki söylencelerde insanı yaratan ya bir ana tanrıça ya da Ea'dır. Annunaki tanrılar topluluğu onları görevlerinden affeden Marduk'a minnettardırlar ve ona şu soruyu yöneltirler:

"Sana olan şükran borcumuzu nasıl ödeyebiliriz?
Gel, birlikte (bir şey) yapalım ve ona 'Tapınak' adını verelim."
(...)
Marduk bunu duyunca yüzü gündüz gibi aydınlandı (ve şöyle dedi:)
"Öyleyse Babil'i dilediğiniz gibi inşa edin,
Kiremitlerle örülsün ve (ona) tapınak adını verin."
Anunnaki çapalarına sarıldı.
Bir yıl boyunca kiremitleri yaptılar.
İkinci yıl geldiğinde
Esagila'nın başını Apsu'ya kadar yükselttiler.
Apsu'nun görkemli kulesini inşa ettikten sonra
Orada (?) Marduk, Enlil (ve Ea) için bir konut yaptılar.
O tüm azametiyle onların önünde oturdu.
(...)
Esagila'nın inşaatı bittikten sonra Anunnaki kendilerine ibadet yerleri hazırladılar.
... orada toplandılar.

Onun için yaptıkları yüksek ibadethanenin içine oturdular.
O ataları olan tanrıları bir şölene davet etti.
"İşte Babil, sizin en sevdiğiniz yer.
Burada müzik yapın (ve) onun meydanında yerinizi alın (?)"[19]

Esagila Tapınağı'nın zemini en az Babil'deki Birinci Hanedanlığa kadar uzanan bir geçmişe sahip olmalı. *Enuma eliş* her yıl Nisan ayında Babil'de düzenlenen Yeni Yıl Festivali'nde okunuyor. Bu törene kralın katılması yaşamsal önem taşıyor, çünkü burada Marduk heykelinin ellerini kavrayarak ondan güç aldığını simgeliyor. Bu tören aynı zamanda Babil'in törensel bir merkez olduğunu da vurguluyor; bu yüzden diğer kentlerin tanrıları ve tanrıçaları Babil'e getirilip festival boyunca burada sergileniyorlar. Festival bu tanrılar ya da Marduk'un heykeli olmadan düzenlenemiyor. Onuncu yüzyılda Arami saldırıları arttığında dokuz yıl boyunca tanrıların Babil'e taşınması riskli bulunuyor.

Nabukadnezar'ın saltanatının sonuna doğru ekonomik ve politik durum çok kötüleşiyor. Her yerde ayaklanmalar ve tarlalardaki ürünlerin ve sulama tesislerinin tahribi sonucu açlık yaşanıyor. *Erra Destanı* diye bilinen, kopyaları birinci binyıla tarihlenen ve Asur ve Ninova'daki koleksiyonlarda bulunan uzun edebi eserde bu durum anlatılıyor. Bir metinde Kabti-ili-Marduk adındaki yazarın eserin tamamını rüyasında gördüğü ve bu yapıtın Babil'deki "karanlık çağı" yansıtmak yerine bu tür olayların neden yaşandığı sorusuna verilen bilgece ve biraz mizahi bir yanıt oluşturduğu ileri sürülüyor. Burada hiçbir anlatım yok; olaylar doğrudan konuşmalarla aktarılıyor. Başlıca konuşmalar çabuk öfkelenen baş belası tanrı Erra, onun serinkanlı ve aklı başında "kaptanı" İşum, kavgacı ve tehlikeli "Yediler" ve tanrı Marduk arasında geçiyor.

Yediler, Erra'ya çatarak onun emekliye ayrılıp karısıyla birlikte huzurlu bir yaşam sürdüğünü söylüyor ve bir zaman-

lar savaştan aldığı keyfi anımsatıyorlar; Erra'nın silahları bile paslanmış. Eğer bir şeyler yapmazsa herkes ona gülecektir. Erra bu sözlerden etkilenerek kalkıp Marduk'u bulmak için Esagila'ya gidiyor ve orada tanrının heykelinin ne kadar donuk hale geldiğini görerek dehşete kapılıyor. Marduk ona bu durumun farkında olduğunu ama gerekli değerli taşları ve madenleri bulmak için tapınaktan ve kentten ayrılamadığını söylüyor, çünkü buradan her gittiğinde bir felaket yaşanmaktadır. Bunun üzerine Erra, Marduk'un yokluğunda onun işlevini üstlenmeyi öneriyor ve şaşılacak şey, Marduk bu öneriyi kabul ediyor. Metin burada sona eriyor ama anlaşıldığına göre Erra, Marduk'un gerekli malzemeleri toparlamasına engel olmaya ya da bunu geciktirmeye çalışıyor. Göklerde kötü emareler belirmeye başlıyor; özellikle Erra'nın yıldızının (Köpek Yıldızı) parlaklığı artıyor. Tanrıça İştar olağanüstü bir hiddete kapılan tanrıyı teskin etmeye çalışıyor. Tanrı lanetlemeyi andıran uzun bir konuşma yapıyor (benzer pasajlar Babil'deki büyülerde de yer almakta):

> Gece yarısı ayın yüzünü örteceğim (...)
> Ülkeyi yok edip harabeye çevireceğim (...)
> Dağları yerle bir edeceğim ve sürüleri yok edeceğim (...) insanları yok edeceğim, tek canlı bile bırakmayacağım (...)
> (Bir barbarın) hiçbir kötü niyetlinin girmemesi gereken tanrının tapınağına girmesine izin vereceğim (...) kenti yakıp yıkacağım (vb.).[21]

İnsanların acı çekmesini istemeyen İşum, Erra'nın daha fazla kötülük yapmasını engellemeye çalışıyor ama Erra bunun kaçınılmaz olduğunu söylüyor ve "tanrıların kralı Marduk oturduğu yerden kalkınca ülke nasıl sağlam kalabilir?" diyor. Buna karşılık olarak İşum onun Marduk'un yokluğunda tüm dünyayı ve toprakları yönettiğini anımsatarak "Sen olmadan kargaşa yaşanır mı, ya da sen olmadan savaş çıka-

bilir mi?" diye soruyor. Daha sonra Erra'nın yol açtığı kötülükleri ve kent tanrılarına çektirdiklerini bir tür "Ağıt" şeklinde,[22] aynı zamanda barış ve refah dönemindeki koşulları dile getirerek sıralıyor. Marduk bile bundan etkileniyor ve kendi kentini lanetliyor:

> Vah Babil'e; ben onu bir hurma ağacının tacı kadar görkemli yarattım
> ama rüzgâr onu pörsüttü.
> Vah Babil'e; ben onu bir kozalak gibi tohumlarla doldurdum
> ama meyve verdiğini göremedim.
> Vah Babil'e; ben orada muhteşem bir meyve bahçesi geliştirdim
> ama meyvelerinden birini bile tadamadım. (...)[23]

Erra kendini savunmaya geçerek, nasıl bir çoban koyunlarının ahırdan çıkmasını engelleyemezse kendisinin de karakterini değiştiremeyeceğini söylüyor ("bir meyve bahçesi yapan biri gibi ağaçları kesmekten geri duramam") ve İşum sonunda tatlı dille onu yatıştırmayı başarıyor; "Kimsenin onun karşısında direnemeyeceğini" söyleyerek artık biraz dinlenmesini istiyor. Bunu duyan Erra'nın yüzü aydınlanıyor ve kapsamlı bir hayır duasına başlayarak "zarar gören tapınaklarının başlarını doğan güneşe doğru kaldırmalarını" ve yiyeceklerin yeniden Esagila ve Babil'e getirilmesini diliyor.

Bu metin her yıl kenti ve tüm ülkeyi kötülüklerden korumak için söylenen yaratılış öyküsünün tam tersi. Burada ilahi iradenin anlaşılmazlığını ortaya koyan daha gerçekçi bir tablo çiziliyor. Yokluğunun her zaman kargaşaya yol açtığını çok iyi bilen Marduk sadece kendi korunumu korumak zorunda kalmıyor, aynı zamanda dünyanın gidişatını en güvenilmez adayın ellerine bırakıyor. Yazar sanki politik felaketlerin dinsel açıklamaları yönlendirebileceğini, bir kargaşanın bir tanrının bir kaprisinden kaynaklanabileceğini ileri sürüyor. Bura-

da Erra tatlı sözlere kanıyor, barışın yeniden sağlanması için Marduk'un geri dönmesine gerek yok. Bir "destan" ya da mit olmayan bu metin, resmi dinsel inançların manevi ahlaki ya da varoluşsal sorulara, Eyüp peygamberin sabrına ve çekilen sıkıntılara önerdiği çözümleri sorgulayan diğer çok kuşkucu eserlerle aynı entelektüel düzeyde.[24]

Erra Destanı'nın son derece akıcı bir şekilde dile getirdiği o dönemin sıkıntıları I. Nabukadnezar'ın yönetimi sırasında yaşanan şanssızlıklarda da yansımasını buluyor. Babil topraklarını genişletme çabaları Sippar ve Babil dahil birçok Mezopotamya kentinin yıkımına yol açan Asur karşı saldırıları ile engelleniyor. Zaman zaman (Asur-bel-kala dönemindeki gibi) işbirliği sağlansa da Asur'la ilişkilerde her zaman gerginlik yaşanıyor. Dokuzuncu yüzyılda kuzeydeki devletin genişlemesiyle Babil bağımsızlığını yitirerek her an direniş ve ayaklanmalardan yararlanan daha güçlü komşusunun egemenliği altına giriyor. En dramatik bağımsızlık savaşı Sanherib'in II. Marduk-apla-iddina'ya karşı giriştiği direniş ki bu da Babil'in 689'da yağmalanmasıyla son buluyor. Kuzeydeki Aramiler ve güneydeki Kaldeliler gibi batı Sami aşiretlerinin akınları da etkin oluyor.

Daha önce Mezopotamya'ya yapılan göçlerde yaşandığı gibi, bu kez de farklı sosyal yapıdaki yeni gelenler yerleşik halkın sahip oldukları toprak ve otlaklara göz dikince kırsal kesimlerde yaşayanlar yerlerinden olduğu için başlangıçta büyük sıkıntılar yaşanıyor. Zamanla yeni gelenler uyum sağlamayı öğreniyorlar ve bir oranda denge kuruluyor. İklim ve coğrafi koşulların kırsal yaşama daha uygun olduğu kuzeyde Aramiler yerli halkla fazla ilişki kurmuyorlar; Asur ülkesinde ise daha çabuk kaynaşıyorlar. Fırat'ın güneyinde, Ur çevresinde ve Basra Körfezi'nin bataklık kesimine yerleşen Kaldeliler buradaki kırsal yaşam koşulları daha elverişsiz olduğundan yerleşik düzene daha çabuk ayak uyduruyorlar. Bu aşiretlerin

ortak ataları ve başlarında reisleri var. Özellikle Kaldeli reisler zamanla çok güçleniyor ve Babil'in bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynuyorlar.[25] Bunların arasında en ünlü olanı, Babil dilinde II. Marduk-apla-iddina olarak bilinen, Sargon ve Sanherib'in baş düşmanı olan Bit-Yakin'in reisi.

Köylere ve küçük (tahkim edilmemiş) kasabalara olan eğilimin yanı sıra asıl yerleşim bölgeleri, o dönemde kozmopolit ve toplumsal açıdan heterojen bir yapıya sahip kentler oluyor. Yeni gelen aşiretler göçerliklerini sürdürürken kentlere yerleşen ya da kendi kentlerini kuran üyeleri aracılığı ile mevcut kent merkezleriyle bağlantı içindeler.[26] Güçlü surları ve kalabalık nüfusu ile kentler sosyal, ekonomik ve dinsel yaşamın odak noktasını oluşturmakta. Özellikle Nippur, Sippar ve Babil gibi eski kültür merkezleri geleneksel saygınlıkları ile etkin olmayı sürdürüyor ve kendi konumlarını korumayı başarıyorlar.

Asurlular 900 ila 612 yılları arasındaki dönemin büyük bir bölümünde politik açıdan ağır basmalarına karşı genellikle Babil'e sıradan bir vasal devlet ya da uyruk eyaletmiş gibi davranmaktan kaçınıyorlar. Ülkede birkaç garnizon mevcut ve Asurlular egemenliklerini sürdürmek için ajanlarının raporlarına ve sadakat yeminlerine güveniyorlar. Uygulanan bir başka taktik ise eski kentlerde yaşayanların gözüne girmek. Asur kralları tapınakları onarıyor, tanrılara armağanlar sunuyor ve Ur, Uruk ve Eridu gibi kentlere o zamana kadar sadece belli kentlerin sahip olduğu özel ayrıcalıklar tanıyorlar. Amaçları kırsal kesimde ve güneydeki bataklıklarda yaşayan ve sorun çıkaran aşiretlere karşı kent seçkinlerinin Asurluların yanında yer almasını sağlamak.[27]

Öte yandan, tüm bu çabalara karşın Babilliler hiçbir zaman Asurluların egemenliğini kabul etmiyorlar. Dış kaynaklı güçler dahildeki sosyal sisteme ve etnik kökene dayalı bölünmelere yol açıyor. Asurluların kentler arasındaki rekabetten

yararlanmak, aşiretlerle kent merkezleri arasında gerginlik yaratmak ve aşiretleri birbirine düşürmek çabaları başarısız olmuyor ama zamanla ortaya çıkan ortak bir hedef yeni bir Babil kimliği oluşturuyor. Ayaklanmalar, vergilerin protesto edilmesi ve iklim koşullarından yararlanılan gerilla savaşları gibi çeşitli direnişler yaşanıyor. Sazlıklarla örtülü bataklık alanlar geri çekilmek için çok elverişli ve su yolları, kanallar ve nehirler stratejik manevralar için çok uygun. Direnişin en başarılı taktiği ise Asur karşıtı mücadelede müttefikler kazanarak harekâtın kapsamını genişletmek. Doğuda önce Elam ve sonra Med, batıda ise çöldeki Arap aşiretlerinin desteğini kazanan isyancılar Asurlulara karşı çok daha güçlü karşı saldırıda bulunuyorlar. Babil'in mücadelesine en fazla destek olanlar Elamlılar, ama oradaki hanedan kargaşası (örneğin kralların birbiri ardına tahta geçmesi) ve dahili huzursuzluk kimi zaman onların etkinliğini azaltıyor.

Tüm isyanlara ve Asurluların hızla ve acımasızca bastırdığı şiddete dayalı ayaklanmalara karşın Asur egemenliği iki yüz yıl kadar devam ediyor. "Asur boyunduruğundan" kurtulmak için yapılan son girişim 652–648 yılları arasında ne tuhaftır ki Asur kralı I. Asurbanipal'in üvey ağabeyi Şamaş-şumu-ukin'in önderliğindeki Büyük Ayaklanma.[28] Asur krallığına mensup bir kişinin Asur egemenliğini sona erdirme girişimi Asur'un Babil ile olan ilişkisindeki çelişkiyi ortaya koyuyor. Sonunda Asurbanipal duruma hâkim oluyor, ayaklanma bastırılıyor ve kral olarak atanan Kandalanu Asurbanipal'in ölüm yılı olan 627'ye kadar yönetimde kalıyor. Bu, Asur egemenliğinin gücünü yitirmesinin başlangıcı oluyor.[29]

Asur İmparatorluğu'na bağlı eyaletler gibi Babil de haraç ödemekle yükümlü. Ayaklanma bastırılırken kentler ve kırsal kesim yerle bir ediliyor, hazine yağmalanıyor ve halkın büyük bir kesimi, özellikle aşiret mensupları sürülüyor. Öte yandan, özellikle daha sonraki dönemde yerel yönetim istik-

rara kavuştuğunda elde edilen bazı kazanımlar var. Ülkenin bir dünya imparatorluğuna dönüşmesi ekonomiyi tetikliyor, Babil tanrıları için çok daha geniş bir piyasa oluşturuyor[30] ve uluslararası ticaret yollarının kullanımını sağlıyor. Babil ekonomisinin temeli hâlâ tarıma (arpa ve hurma) ve hayvancılığa dayanıyor. Yün ve ketenden yapılan kaliteli dokumalar, el sanatları ve lüks maddeler eskiden olduğu gibi gene çok değerli ve başkentlerde ve eyalet merkezlerinde bunlar için giderek artan bir pazar var. Pamuk gibi yeni ürünler yetiştirilmeye başlanıyor ve hatta belli türdeki kereste ve üzüm ticari değer kazanıyor. Asur'un içinde yer almak yeni malzeme ve teknoloji ithalatını da mümkün kılıyor: yedinci yüzyılda Babil demir çağının bir parçasını oluşturuyor.

Asurluların uyguladıkları sürgün politikası birçok yabancı grubun ülkeye gelmesine yol açarken nüfusun kültürel ve etnik yapısını da genişletiyor. Bunun yanı sıra uluslararası ticaretin öngördüğü bağlantılar kültürel ufku genişletiyor. Bir başka olumlu faktör de artık tüm Yakındoğu'da konuşulmaya başlayan Aramicenin birleştirici gücü. Her ne kadar arşiv kaynaklarında ve edebiyatta hâlâ çiviyazısı kullanılıyorsa da Arami alfabesi okuryazarlığı kolaylaştırıyor. Arami dilinde yazılı malzemenin azlığı yüzünden bu gerçek çoğu kez göz ardı edilmektedir. Asur İmparatorluğu'nun yapısının ve yönetsel gereksinimlerinin Yakındoğu'nun Aramileştirilmesinde önemli bir rol oynadığı kuşkusuz. Kolayca öğrenilen bir yazı dili çok kültürlü ve çok dilli bir dünyada karmaşık çiviyazısından çok daha yararlı oluyor. Doğal olarak birçok kişi ticaret ortamında ve günlük yaşamda Aramice kullanıyor. Aslında, imparatorluğun çöküşü sırasında Suriye ve Mezopotamya'da konuşulan dil Asurca değil Aramicedir.

Bu sosyal gelişmeye karşın, Babil kültürünün Asur üzerindeki çok tartışılan etkisi sadece eğitimlileri kapsıyor. Asur kralları Babil eğitimi almış olmalarıyla övünüyor ve kitaplık-

larını çiviyazılı edebi ve bilimsel eserlerle doldurmaya çalışıyorlar. Aynı zamanda, özellikle Babil tanrılarının "rehin alınıp" Asur'a götürüldükleri dönemlerde Babillilerin kamusal törelerini ve kütlerini izlemeye gayret ediyorlar. Öte yandan bu kültür aktarımının Asur toplumunun diğer kesinlerine yansıyıp yansımadığı belli değil. Bu konudaki tek istisna, Babil'de yazıcıların koruyucusu olan ve nispeten daha az önem taşıyan tanrı Nabu'nun Asur'da daha askeri bir kimlik edinerek popülerlik kazanması.

YENİ BABİL İMPARATORLUĞU (626–539)

Asur tarafından atanan kral Kandalanu'nun ölümü ile Babil otomatik olarak birlik ve beraberliğe, bağımsızlığına kavuşamıyor. Asurlular hâlâ egemen ve Asurbanipal'in ardılları en azından Babil kralları gibi davranıyor. Babil Vakayinameleri bu dönemde hiçbir kral atanmadığını doğruluyor. Bu, siyasi egemenlik için yalnız Asurluların değil, ülkedeki çeşitli kliklerin hırsla ve acımasızca mücadele verdiği altı ila sekiz yıl süren bir kargaşa dönemi. Daha 626'da Babil tahtına resmi olarak oturan ilk Yeni Babil kralı Nabopolassar kendisine "hiç kimsenin oğlu" adını vermiş; daha sonraki kaynaklar ondan Kaldeli olarak söz ediyor ama Kalde kabilesinden gelip gelmediği bilinmiyor. Geçmişi belli değil ama bağımsız bir Babil'i yöneten son hanedanlığı kurduğu kesin. 616 yılına gelindiğinde Mezopotamya'nın güneyinde konumunu güçlendirerek daha önce Elamlıların elinde olan topraklara yerleşmiş bulunan Medlerle bir ittifak kurmuş.[31]

Medlerin elinde yetenekli ve donanımlı bir ordu var ve onların desteği ile Nabopolassar Asur'a saldırıp hükümetin sinir merkezi olan Asur kentini yerle bir ediyor: Törensel başkent Asur, yönetim ve yerleşim merkezi Ninova, Tarbisu, Kalhu ve imparatorluğun son başkenti Harran. Böylece Babil Asurlula-

ra karşı bir zafer kazanıyor ve Yakındoğu'da yeni bir güç haline geliyor. Asur'un yenilgisi Mısır'ı harekete geçiriyor; önce eski düşmanları Asur'u savunuyor, sonra da Babil'in Suriye ile Filistin üstündeki denetimine karşı koyuyorlar.

Nabopolassar'ın oğlu ve veliaht prens Nabukadnezar 605'te Karkamış ve Hama'da Mısırlıları yenilgiye uğratıyor.[32] Aynı yıl babası ölünce Nabukadnezar herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan tahta geçiyor. Suriye'nin güneyinde güçlü bir ordu bulunması gerektiğinin bilincinde olarak kısa süre sonra oraya gidiyor. Bunu izleyen yıllarda en büyük çabası Mısırlıların inatçı direnişi karşısında Babil'deki egemenliğini sürdürmek oluyor. Mısır'a karşı mücadelesi Yahudiye ve Ürdün krallıkları dahil çeşitli küçük devlet ve aşiret konfederasyonları tarafından desteklenip istismar ediliyor. 601'de Nabukadnezar duruma hâkim oluyor, bahtsız Yahudiye kralı Yehoyakim'in Mısır'ın desteğine güvenerek Babil'e isyan ettiğinde acı bir şekilde gördüğü gibi, Mısır artık araya girmekten vazgeçmiş durumda. Kral sürgünle cezalandırılıyor ve yeni atanan yönetici Zedekya da ayaklanınca Nabukadnezar buna "Asur" usulü bir karşılık vererek Kudüs'ü yerle bir ediyor (587). Sahildeki Sur ve Sidon da bağımsızlıklarına kavuşmak için savaşıyorlar ve uzun kuşatmalardan sonra teslim oluyorlar.[33]

Nabukadnezar'ın doğu seferleri yalnızca Babil'e zengin ganimetler kazandırmakla kalmıyor, aynı zamanda Akdeniz ve ötesine ulaşan belli başlı ticaret yollarını kontrol altına almasıu sağlıyor. Demir ve diğer madenlere sahip olduğu için aynı oranda önem taşıyan Güney Anadolu eyaletlerini ele geçirmek daha kolay oluyor, zira Kilikya, Pirindu ve Lydia'nın diplomatik yollarla Babil'in egemenliğini kabul etmesi sağlanıyor. Yıllar süren çabaları sonucunda Nabukadnezar Asurbanipal'in yitirdiğinden daha büyük bir imparatorluk kuruyor. Yetenekli ve kurnaz bir yönetici olarak diplomasi ile acıma-

sızlığı dengelemek suretiyle sömürgelerinde düzeni sağlıyor. Ülkesinde halkın desteğini almak amacıyla kamusal ve dinsel törenler düzenlemeye özen gösteriyor. Asur krallarının izinden giderek elde edilen ganimetin büyük kısmını tüm ülkede ve özellikle başkent Babil'deki kentleşme faaliyetlerine yatırması tarihçilerin bu iki kenti kıyaslamasına yol açıyor.

Nabukadnezar'ın Babil'i

Babil kentinin iç düzeni, ana semtler ve sokaklar Yeni Babil İmparatorluğu'ndan çok önce oluşturulmuştur.[34] Merkez höyüğündeki yerleşim merkezinde daha önceki katmanlara erişilememiş olmasına karşın sokak tasarımlarının Kassit işgalinden sonraki yüzyıllarda çok az değiştiği görülüyor. Asur kralları, bilhassa Esarhaddon, kentin –özellikle Marduk'un baştapınağı Esagila'nın– güzelleştirilmesine katkıda bulunmuş, sokakları ve surları onarmışlar. Öte yandan Babil'i bir imparatorluğun simgesini oluşturacak görkemde bir metropole dönüştürmek projesi babası Nabopolassar tarafından başlatılıyor. İşe kendi oturduğu Güney Sarayından başlıyor, Ninurta'ya adanan bir tapınak yaptırıyor, Arahtu'nun (o dönemde Fırat böyle anılıyordu) rıhtım duvarlarını inşa ettiriyor ve en iddialı mimari tasarım olarak Etemenanki, "Cennetin ve Yeryüzünün Temeli" olarak anılan "Babil Kulesi" ya da zigguratın restorasyonunu gerçekleştiriyor.

Tamamlanması kırk üç yıl süren bu muazzam girişim Yeni Babil'in simgesi haline geliyor. Asurlular krallar ve kamu hizmetleri için büyük saraylar yatırırken zigguratlar girişleri çatıda olan, tapınaklara bitişik mütevazı, kutu gibi yapılar idi. Ur'da Urnammu tarafından yaptırılan tipte bağımsız zigguratlara güneyde çok rastlanıyor. Babil'de saraylar çok büyük olmakla birlikte, en büyük bina tamamen törensel ve dinsel amaçlar için yaptırılmış olup kent merkezinde çok geniş bir

arazi üstünde tek başına yer alıyor. Bu yapı dördüncü binyılda gözlemlediğimiz anıtsal mimariye Güney Mezopotamya'daki yaklaşımı ortaya koyuyor. Zigguratın olağanüstü boyutu bunun Mezopotamya'da inşa edilmiş en büyük ziggurat olduğunu ve Babil'in düşmanlarına karşı zaferini temsil ettiğini kanıtlıyor.

Temel belgesinde Nabopolassar Asurlulara karşı kazandığı zaferden sonra tanrıların ondan uzun zamandır ihmal edilen bu tapınağı onarmasını istediğini anlatıyor. Ebatlar tanrıdan gelen ileti doğrultusunda belirlenmiş: "Şamaş, Adad ve Marduk kâhinlerini topladım ve ulu tanrıların kararlaştırdığı boyutları kehanetten öğrenerek yüreğime işledim." "Apsu'nun yüreğinde" sağlam temeller üzerine oturmalı, tepesi cennete ulaşmalı, başka bir deyişle, yüksekliği temele eşit olmalıydı. Böylece bina tüm kenti kozmik parametrelere bağlamış oluyordu.

Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından zigguratın temelinde gerçekleştirilen yeni sondajlar ve çiviyazılı malzemelerin dikkatle incelenmesi zigguratın orijinal konumu için yeni ipuçları verdi.[35] En önemli belge George Smith'in 1876'da bazı bölümlerini yayınladığı çiviyazılı bir tablet. Bu Seleukos dönemine tarihleniyor ve Anu-bel-şunu tarafından daha önce yazılmış olanın bir kopyası. Etemenanki'nin mimari planı olabilir. Tablette temel için boyutlar üç farklı sistemde belirleniyor ama buradaki en önemli husus temelin yan duvarlarının boyutlarının binanın toplam yüksekliğine eşit olması (yaklaşık 92 x 92 x 92 metre). British Museum'daki bir başka tablette rampanın yüksekliği gene orantılı olarak belirtiliyor.[37] Yapının yüksekliği ve boyutu bir oranda Hammurabi dönemine tarihlenebilen ve kuşkusuz sürekli onarılmış olan eski kerpiç zigguratın kalıntılarına göre hesaplanmış. Sanherib 689'da bu ziggurattan geri kalanını yerle bir etmiş ve ardılları Esarhaddon ile Asurbanipal temele ahşap direklerle bağlı

yeni bir kerpiç cephe ekleyerek burasını restore etmeye çalışmışlar. Oysa bu dış kaplama yerinden oynamış ve tüm yapı harabeye dönmüş.

Nabopolassar'ın mimarları eski zigguratın kalıntılarını bir araya getirirken aynı zamanda onu daha değerli kılacak bir yol buluyorlar. Nabopolassar yapının selden etkilenmemesi için zemini temizletiyor. Sonra nehrin yan duvarlarını yeniletiyor ve eski ziguratın temelinden ve su seviyesinden 3,5 metre yüksekte kocaman bir platform yaptırıyor. Temel atma töreninde kralın kendisi, oğulları ve bazı görevliler şarap ve bal karıştırılmış kille dolu ilk kovaları taşıyorlar. Eski yapının kerpiç temeli çevresindeki kaplamanın tamamlanması iki buçuk yıl sürüyor. Yeni cepte için ziftle kaplanmış fırınlanmış tuğlalar kullanılıyor. Eski zigguratın yüksekliği birinci kattan yükselen anıtsal kolonla görsel olarak temsil ediliyor. Güney cephesindeki basamaklı rampa doğrudan eski tapınağın yerini alacak olan ikinci kata çıkıyor. Yandaki merdivenler yüksekteki ilk terasın eski düzeyini belirleyecek şekilde birinci kata ulaşıyor. İkinci katın üstünde geniş bir platform yer alıyor: üst üste iki zigurat. Burada içinde bir merdiven olan birbiri üstüne sıralanmış dört teras var. En üstteki platformda yer alan tapınak açık bir avlu çevresine sıralanmış odalardan oluşuyor. Burada ulu tanrıların mabetleri ve Marduk'un tahtının karşısından yer alan görkemli yatağı bulunuyor.

Nabopolassar'ın yönetimi sırasından hazırlanan plan böyle. Temel oranlar ve boyutlar tanrıların istekleri doğrultusunda hesaplanmış ve inşaatın çok zaman alması bekleniyor. Nabukadnezar babasının çalışmasını devam ettiriyor ve inşaat yaklaşık kırk üç yılda bitiriliyor. En az 17 milyon tuğlanın yapılıp fırınlandığı hesap ediliyor. Daha tamamlanmadan yapının görünümü sürgündeki Yahudileri o kadar etkiliyor ki Babil Kulesi'nin öyküsü asla zihinlerden silinmiyor.

Öte yandan Nabukadnezar'ın sorumluluğunu üstlendiği tek proje bu değil. Kırk üç yıllık saltanatı sırasında sonsuz servet ve malzeme kaynaklarını, yeni yerleşim bölgelerinden getirilen usta ve acemi işgücünü yönetiyor. Onun döneminde Babil dünyanın yeni metropolü haline geliyor. Birinci binyıla ait bir metinden Babil'in daha o dönemde birçok kutsal yapıya sahip büyük bir kent olduğu anlaşılıyor. Beş tablet üzerinde yer alan bu metinde Babil ile ilgili birçok isim ve lakap dua eder gibi sıralanıyor:

Babil, Enlil'in yaratısı
Babil, toprağa hayat veren
Babil, bereket kenti
Babil, yurttaşları aşırı varlıklı kent
Babil, şenlikler, mutluluk ve dans kenti
Babil, yurttaşları durmadan kutlamalar yapan kent
Babil, esirleri azat eden ayrıcalıklı kent
Babil, tertemiz kent.[38]

Diğer üç tablette mahallelerdeki tüm birincil ve ikincil ibadethanelerin listesi yer alıyor. Bu liste sayesinde kazı yapılan tapınaklar tanımlanabilmiş.[39] Son tablette ise kent girişleri, surlar, su yolları, kanallar, sokaklar ve kent merkezleri hakkında bilgiler var. Babil'deki eski kent yaklaşık çeyrek millik bir alan kaplıyormuş. On ikinci yüzyılda surlar genişletilmiş ve kentin yüzölçümü yaklaşık 7,5 kilometrekare olmuş. Herodot surların özellikle çok görkemli olduğunu belirtiyor. Bunlar iç içe sıralanıyor. İçerdeki 6,5 metre kalınlığında ve 3,7 metre kalınlığındaki dış surdan daha yüksek. Her ikisi de kerpiçten yapılmış ve belirli aralıklarla yükselen kulelere sahip. İki sur arasında askeri bir yol olarak kullanılabilecek bir boşluk var.[40]

Kuzeyde Fırat'ın kente girdiği noktada Nabukadnezar ziftle kaplanmış fırınlanmış tuğladan çok güçlü bir duvar

yaptırmış; Kuzey Kalesi burada yer alıyor. Fırınlanmış tuğlalarla tahkim edilmiş bir hendek bir başka savunma hattı oluşturuyor. Fırat ulaşım için en önemli yol olduğundan tüm sokaklar nehre açılıyor. Nabukadnezar nehrin doğu yakasında gemilerin demirlemesi için geniş bir rıhtımı bulunan yeni bir duvar yaptırmış. Kuzeyden güneye doğru akan Fırat'ın üstünde birçok köprü var, bunlardan biri taştan yapılmış.

Kent merkezi dinsel alan; Etemenanki'nin geniş avlusu, ziggurat, Marduk'un tapınağı burada güneyde yer alıyor. Esagila'nın kendine ait avlusu ve mahzenleri var. Marduk'un heykeli genellikle Esagila'da saklanıyor ve tapınak kraliyet sarayı, yerleşim yeri ve ziyarete gelen tanrıların kabul alanı gibi işlevleri üstlenmiş; kurban kesim ve adak yerleri, depoları ve idari bölümleri var. Etemenanki'nin üstündeki yüksek tapınak ise tanrı heykellerinin yer aldığı, törenlerin yapıldığı simgesel bir yer. Binanın içindeki, yukarıdaki tapınağın ikinci katına çıkan merdiven tanrıların hizmetkârlarının kimseye görünmeden buraya gelmelerini sağlıyor. Ziggurat kentin ve tüm imparatorluğun dinsel tören merkezi. Cennet ile yeryüzünün birleştiği bu merkezde tanrılar kentin üzerinde güven içinde dolaşabiliyor, sürekliliği ve yenilenmeyi simgeleyen bu kozmik anıttan ülkede olup bitenleri gözlemleyebiliyorlar.

Zemini güzelce kaplanmış bir sokak zigguratın merkezinden kuzeye doğru uzanıyor, doğudaki İştar ve Belet-ili tapınaklarını ve batıdaki Nabu Tapınağı'nı geride bırakarak Güney Sarayı'nın önünden geçip İştar Kapısı'na ulaşıyor. Bu, surların dışındaki Festival Evi'ne ulaşan Resmigeçit Yolu. Yapımı sırasında zemin kireçtaşı karolarla kaplanmış. Sokağın zaman içinde yükselmesi sonucu kuzey ucundaki yan duvarlar ile İştar Kapısı'nın büyük kısmı çok (15 metre) aşağıda kalmış. Koldewey burada kazı yaparken yolun yalnızca bu kesiminin ayakta kalabildiğini görmüş; temel çok sağlam olduğundan kapı yüksek kuleleri ve içindeki yüksek tonozlu

odaları ile birlikte yenilenebilmiş. Babil'de daha önce toprak altında olan yapı şimdi gün yüzüne çıkarılmış durumda. Hatta üzerleri ustaca sıva ile kaplanmış ünlü hayvan kabartmaları dahi çok iyi durumda bulunmuş. Altıncı yüzyılda kısmen seçilebilen üst yapı koyu mavi bir fon üzerinde kutsal hayvan figürleri bulunan renkli cilalı çinilerle kaplanmış. Yapının tamamı araziye yayılmış olan binlerce orijinal çini parçası toplanarak yeniden restore edilmiş ve bugün Berlin Müzesi'ni gezenler Adad'ın boğalarını ve Marduk'un ejderlerini hayranlıkla izliyorlar. Resmigeçit Yolu kralın komutasındaki ordunun gidiş ve gelişlerindeki törenler için kullanılmış. Yolun Babil dilindeki adı "Kendini beğenen böbürlenmesin" anlamına gelen *ai-ibur-sabu*. Bu, iki yanında sarayların ve tapınakların yer aldığı kentteki en geniş cadde ve Etemenanki'deki tapınakta son buluyor. Hem kralın hem de Marduk heykelinin katıldığı Yeni Yıl kutlamalarında ulu tanrıların heykelleri buradan geçirilerek İştar Kapısı'ndan çıkarılıp surların dışındaki Festival Evi'ne götürülüyor. Sokağın iki yanındaki duvarlarda ve kapıda yer alan yoğun bezemeler buranın kutsallığını simgeliyor.

Yeni Babil krallarının bir başka önemli girişimi yeterince görkemli bir kral sarayı ve idari merkez yaptırmak, "kraliyet yetkimi simgeleyen bir saray, halkımın hayranlık duyacağı ve ülkemin bütünlüğünü temsil eden bir yapı". Bu, Mezopotamya'daki sarayların hem ideolojisinin hem de temsili işlevinin özeti. Asur saraylarında kralla tanrılar arasındaki bağlantıyı vurgulayan tapınaklar ve mihraplar yer alıyor. Geçmişte, özellikle Asur hegemonyasında Babil kralları "diledikleri yere saraylar yaptırabiliyor, dayayıp döşeyerek buraya yerleşebiliyor ve sadece Yeni Yıl festivaline katılıp Marduk'u hoşnut etmek için Babil'e geliyorlardı".[42]

Nabopolassar kendi sarayını kuzeydeki iki sıra sura bitişik olarak İştar Kapısı'nın hemen güneybatısına yaslamıştı. Na-

bukadnezar Fırat'ın, yakınındaki büyük bir yapı için her zaman sorun olabileceğinin farkındaydı. Merkezdeki tapınaklar ve sarayları toprak kaymasından ve su baskınından korumak için yaklaşık 25 metre kalınlığında çok büyük bir duvar yaptırarak nehrin yatağını daha batıya çevirmişti. Saraylar fırınlanmış tuğlandan yapılmış geniş bir platform üzerine inşa ediliyor ve büyük avlularla çevrili, sağlam duvarlarla korunan çeşitli birimlerden oluşuyordu. Koldewey'in Güney Kalesi (Südburg) adını verdiği yapının inşasını Nabopolassar başlatmıştı. Nabukadnezar yapıya bazı eklemeler yapmış ve daha sonra çifte surların hemen dışına ikinci bir saray (Hauptburg) inşa ettirmiş. Her iki bina da Resmigeçit Yolu'nun ve İştar Kapısı'nın batısına bitişik. Bu sarayların duvarları tamamen yıkılmış ama Koldewey onların kare şeklinde büyük tuğlalardan yapılmış temellerinin izlerine rastlıyor.

Yeraltındaki tonozlu odalar depolama için kullanılmış ve "Asma Bahçeleri'nin" alt yapısı olarak yorumlanıyor.[43] Sarayların iç cepheleri fildişi ve lapis lazuli kakmalı göz alıcı ahşap panellerle kaplı. Taht odasının duvarları İştar Kapısı'ndaki gibi şahlanmış aslanlar ve palmiye ağaçlarıyla bezeli mavi çinilerle kaplı. Öte yandan Babil kralları Asurluların kahramanlıklarını saray duvarlarında sergileme geleneğini benimsememiş. Asur saraylarının odalarını ve koridorlarını süsleyen figüratif sahneler yerine imparatorluklarının gücünü mimari unsurlarla yansıtmayı yeğlemişler. Çoğunlukla olağanüstü kalınlıkta duvarları bulunan binalarının boyutları, geleneksel kerpiç yerine fırınlanmış tuğla kullanımı ve mimari dekorasyonlar yalnız devletin sahip olduğu sınırsız işgücünü ve servetini ortaya koymakla kalmıyor aynı zamanda daha önce görülmemiş bir görkem sergiliyor; her şey eskisinden çok daha büyük ve yüksek.

Bu yöntem saray kapılarında açıkça görülüyor. Kalın duvarların derinliklerinde neredeyse oda boyutunda geçitler

var. Duvarlar ve tavanlar gümüş, altın, fildişi ve lapis lazuli kakmalı değerli ahşap panellerle kaplı; lentolar ve eşikler ise tunç döküm. Odalara açılan ya da odaları birleştiren bu kapıların ardında önemli sorunlar ele alınıyor ve ilişkiler kuruluyor ama bunların yanı sıra bu kapılar Babillilerin siyasal güçle ilgili dolaylı ama etkin görüşlerini de ortaya koyuyor. Bu, ustaca iletilen bir mesaj, zira kalın duvarlar, fırınlanmış tuğla ve anıtsal kamu binalar çoğu kez gerçekçi ve makul bir nedenle kullanılmakta: savunma, rutubetten korunma ve yeni binalarda eskiden var olan yapılardan yararlanma. Daha yakından bakıldığında ise çözümlerin gerekenden fazla abartıldığı görülüyor.[44] Aynı zamanda krallar saraylarda muhtemelen Hammurabi'nin ikinci binyıl başında Babil'e getirdiği ganimetler arasında yer alan, Mari'de III. Ur döneminden kalma heykellere; II. Adad-nirari'ye ait çiviyazılı bir kaplama taşına; Kuzey Suriye'nin son dönemlerinden kabartmalı dikilitaş ve benzeri antika ve ilginç eserlere de yer veriyor.[45] Geçmişe ait bu andaçların sergilenmesi halihazırdaki kraliyetin itibarına katkıda bulunuyor. Böylece görkemli bir geçmişin varisleri ve yabancı ülkelerin fatihi olduklarını ortaya koymaktalar.

Saraylar, tapınaklar, istihkâmlar, rıhtımlar, sokaklar, kapılar, köprüler ve hendekler en pahalı malzemelerle (altın, gümüş, lapis lazuli ve değerli kereste) inanılmaz bir görkemle bezenirken mimari açıdan dayanıklı olma konusundaki yeni bir yaklaşıma da işaret ediyorlar. Nabukadnezar binalarının kendi dönemini sonsuza dek temsil etmesini istiyor. Daha önce hiç kimse bu kadar çok fırınlanmış tuğla, kireçtaşı sıva ve zift kullanmamış. Aynı şekilde daha önce hiç kimse binaları ve kenti Fırat'ın taşkınlıklarına karşı korumak için böylesine geniş önlemler almamış. Eski Mezopotamya kentlerinin çoğu harabe halinde, zira sıva ve çatı yalıtımı ihmal edilince kerpiç çabucak dökülmeye başlıyor. Öte yandan bu yıkım aynı zamanda yıkıntılar üzerine yeni binalar inşa edildiğin-

den kentin hacminin korunmasını sağlıyor. Yıkım ve yenilenme büyüme ve gelişme sürecinin bir parçası oluyor.

Öte yandan Nabukadnezar'ın Babil'i sonsuza kadar var etme arzusunu simgeliyor. Bu kez sadece temele yerleştirilen belgelerle yetinmemiş. Kimliği yazılı olan binlerce tuğlayı oraya koymuş, duvarlara yüzlerce anı plaketi gömdürmüş ve daha ileri giderek bozulmayan malzeme kullanmış. Sonunda istediği olmuş. Ölümünden binlerce yıl sonra bölgedeki köylüler onun üstün kaliteli tuğlaları üzerine evlerini kurmuşlar ve bugün de Yeni Babil'in kireç ve zift karışımı sıvası ayakta kalan taş ve tuğla işçiliğine destek olmayı sürdürüyor.

Mezopotamya'da son hanedanlık kendi kent kavramını geleceğe taşımayı başarmış. Nabukadnezar Babil'in yeni bir uluslararası güç, Asur ve Mısır'ın fatihi ve dünyadaki tek metropol, aynı zamanda da saygın, eski kültürel geleneklere sahip, bilim ve sanatta en gelişmiş kent olduğunu kanıtlayan bir eser ortaya koymak istemiş. Servetini sergilemek için hiçbir fırsat kaçırılmamış, en değerli malzemeler kullanılmış ama bunu yaparken dünyadaki en eski uygarlığın sembolü olarak Babil'in askeri değil kültürel üstünlüğünün vurgulanmasına özen gösterilmiş.

Öte yandan fiziksel dayanıklılık arzusu her şeyin geçici olduğu hakkındaki kuşkuları ve büyük değişimlerin oluşturduğu tehlikelerin giderek daha fazla farkına varıldığı gerçeğini de içerebilir. Hummalı inşaat faaliyetleri, tapınaklara yapılan muazzam bağışlar ve düzenlenen kamusal törenler, daha da önemlisi Sippar bölgesinde Fırat ile Dicle arasında yer alan Orta Duvar gibi savunmaya yönelik geniş önlemler; bunların hepsi Asur'un başına gelenden kaçınma arzusuna işaret etmektedir: güçlü bir imparatorluğun çöküşü.

Nabukadnezar'ın 562'deki ölümünden sonra İncil'de Uğursuz-Merodak olarak anılan oğlu Amel-Marduk başa geçiyor ama daha bir yıla varmadan tahttan indiriliyor ve

muhtemelen kız kardeşi Kaşşiya'nın Nergal-şarra-usur ya da Neriglissar (559–556) isimli kocası tarafından öldürülüyor.[46] Neriglissar Nabukadnezar'ın damadı olmadan önce üst düzey kamu görevlisi ve zengin bir işadamıdır. Eylemleri hakkında fazla bir bilgi yok ama Anadolu'daki bir eyalete sefer düzenliyor ve kısa süre sonra ölüyor. Veliahdı yerine gene yüksek makamda bir görevli olan Nabonidus krallığı devralıyor ve bu davranışı genel olarak onaylanıyor. Bu arada krallıktaki istikrarsızlık Suriye'deki eyaletlerde ayaklanmaları tetikliyor ve Nabonidus ordusu ile gidip Babil'in üstünlüğünü sağlıyor. Savaştan çok sayıda esir ve ganimetle dönüyor ve bunun büyük bir kısmını önemli Babil kentlerindeki inşaat işlerinde kullanıyor. Daha önce belirtildiği gibi, Nabonidus arkeolojiye meraklı; eski belge ve heykelleri keşfetmekten keyif alıyor. Hatta yüzyıllardır terk edilmiş olan bir töreyi içeren eski bir yazıt bulunca kızını Ur'a *entu* rahibesi olarak atıyor.

Suriye ve Doğu Akdeniz'in diğer bölgelerinde barış sağlanamıyor. Kral yeni seferler düzenliyor ve aynı zamanda batıdaki çölde yaşayan Arap aşiretleri ile ilişki kuruyor. Genel olarak Nabonidus'u pek onaylamayan Babil Vakayinamesi'ne göre kral on yıl boyunca Teima adındaki bir vahada kalmış ve devlet işleri için oğlu Bel-şar-usur'u (Belshazzar) görevlendirmiş. Bel (Marduk) rahipleriyle kralın arası açılınca Nabonidus son resmi Asur başkenti olan eski Harran kentini restore etmeye girişmiş. Muhtemelen asıl amacı doğuya yapacağı seferler için güvenli bir üs kurmak ve develerin ehlileştirilmesi (y. MÖ 1000) sonucu oluşan baharat ve tütsü piyasasına girmek için Arabistan çölünde yeni açılan uluslararası ticaret yollarından yararlanmak.

Nabonidus muhtemelen son Asur kraliyet sarayı mensubu olan annesi Addu-Gupi'nin önemli bir kült görevlisi olduğu Harran'daki ay tapınağını da yeniletmiş.[47] Kadın 547'de öldü-

günde büyük bir törenle gömülmüş ve Nabonidus Harran'da onun olağanüstü yaşamını dile getiren iki dikilitaş yaptırmış:

> Tüm tanrıların kralı Sin, kendisine inanan ve giysisinin eteğine sarılan bana duyduğu sevgi yüzünden daha önce hiç yapmadığı, hiç kimseye bağışlamadığı bir ayrıcalık tanıyarak benim gibi bir kadına yüksek bir mevki ve ülkede tanınmış bir isim verdi. (Yaşamıma) mutluluk dolu birçok gün (ve) yıl ekledi, Asur kralı Asurbanipal döneminden doğurduğum Babil kralı Nabonidus'un hükümranlığının dokuzuncu yılına kadar, (yani yüz dört mutlu yılımı tüm tanrıların kralı Sin'e karşı tüm kalbimle bağlı olarak yaşamamı sağladı. (Hayatımın sonuna kadar) görme ve işitme yeteneğim mükemmeldi, ellerim ve ayaklarım sağlamdı, konuşmam kolayca anlaşılıyordu, yediğim içtiğim her şey bana yarıyordu, sağlığım yerindeydi ve zihnim huzurluydu. Dördüncü kuşağa kadar torunlarımın ve torun çocuklarının sağlıklı olduklarını gördüm ve (böylece) bu yaşıma kadar yaşadım.
> (...)
> Babil kralı Nabopolassar'ın (kulu olarak) 21 yıl, Nebopolassar'ın oğlu Nabukadnezar'ın hizmetinde 42 yıl ve Babil Kralı Neriglissar'ın hizmetinde dört yıl, (toplam) 68 yıl sadakatle ve bütün kalbimle görevlerimi yerine getirdim. Doğurduğum oğlum Nabonidus'u Nabopolassar'ın oğlu Nabukadnezar ve Babil kralı Neriglissar'ın emrine verdim ve o da gece gündüz çalışarak onların isteklerini gerçekleştirdi. Ayrıca benim onların indinde iyi bir isme sahip olmamı sağladı ve onlar da bana kendi kızlarıymışım gibi yüksek bir mevki verdiler.[48]

Bu metin yalnızca torun çocuklarını bile gören ve sağlıklı olarak çok ileri yaşlara kadar yaşayan bir kadından değil, aynı zamanda Asur ve Babil krallıkları arasında doğrudan ve çok önemli bir bağlantı sağlayan bir kişiden söz ediyor. Birincisinin çöküşüne tanık olurken yeni bir devletin doğuşunu ve oğlunun en yüksek makama gelişini izliyor. Muhtemelen

tüm yetişkin yaşamını Harran'da sürdürdüğü için Asur kral-larının son başkentinin hamisi olan ay tanrısı Sin'e tapınmayı seçmiş ve Harran'da gömülmüş. Addu-Guppi babalarının siyaset oyunlarında piyon olmak yerine tarihi şekillendiren çok az saray mensubu kadından biri. Son derece gelişmiş diplomatik yetenekleri ve azmiyle birbirini izleyen dört rejim süresince etkisini sürdürmeyi başarmış, tahttaki iddiası sallantıda olan oğlunun Babil kralı olduğunu görmüş. Oğlu da buna karşılık onun anısını ölümsüzleştirmiş.

Nabonidus'un batıdaki eylemleri ve Babil'den uzun süre uzak kalışı, özellikle o Arabistan'da yaşadığı sürece çok önemsenen Yeni Yıl festivalinin iptal edilmesi, huzursuzluğa yol açıyor. Oğlu Bel-şar-usur'u tam yetki vererek naip tayin etmiş ama Marduk ruhban sınıfı onun törene katılmasını onaylamıyor. Sonunda Nabonidus tanrıların önerisine uyarak (534 ya da 542'de) festivale katılmak üzere başkente dönüyor. Bu, kralın Marduk heykeliyle son tokalaşması olacaktır. Nabonidus'un Arabistan'a odaklanması asıl sorunu görmesini engelliyor. Bu sorun, eski Elam bölgesinde ortaya çıkan ve adını kurucusundan alan Ahameniş Hanedanlığı tarafından yönetilen yeni bir siyasal güçtür. 539 yılında kral II. Kiros Diyala vadisine inerek Opis'teki savaşı kazanıyor. Sippar teslim oluyor. Babil ordusuna komuta eden Nabonidus kaçıyor. Persler birkaç gün içinde hiçbir direniş göstermeyen Babil'e giriyorlar. Berossus'a göre Nabonidus teslim oluyor ve geri kalan ömrünü sürgünde geçiriyor. Oğlu Bel-şar-usur muhtemelen öldürülüyor.

Bu Babil'in bağımsızlığının sonu oluyor ama Ahameniş Hanedanının başa geçmesi Babil'deki yaşamda önemli değişikliklere yol açmıyor. Altıncı yüzyıl boyunca Babil'in tarımsal üretime, imalata ve ticarete dayanan ekonomisi sürekli gelişiyor. Bu refah ve üretkenlik daha sonraki yüzyıllarda Babil'in yabancı hanedanlar tarafından yönetildiği dönemler-

de de devam ediyor.[49] Kiros Babil'i ele geçirdiğinde herhangi bir kargaşaya ve vergi kaybına yol açmamak için mevcut statükoya fazla müdahalede bulunmuyor. Ahameniş kralı Babil'deki seçkinlerin Nabonidus'un "kutsal kenti" ihmali karşısında duydukları hoşnutsuzluktan yararlanmayı biliyor ve geleneksel bir Babil hükümdarı kisvesine bürünüyor. Yeni Yıl festivalini düzenliyor ve böylece Marduk'un yüceliğini kabulleniyor. Aynı zamanda o dönemde Babilli tarihçilerin eşsiz bir evrensel yönetici olarak gördüğü Asurbanipal'in üslubunda bir kraliyet yazıtı ısmarlıyor.[50] Bir yandan da Mezopotamya krallarının izinden giderek tapınakları ve kamu binalarını restore ettiriyor ve yerinden alınmış olan kült statülerini tapınaklara iade ediyor.

Yerel Babil yetkilileri eski görevlerini sürdürüyorlar. Babil kenti özel bir ayrıcalığa sahip. Klasik kaynaklara göre, imparatorluk başkenti gibi değerlendiriliyor. Saray hazinesi ve arşivi burada saklanıyor. Kentin serveti ve ekonomik faaliyetleri dönemin iş hayatıyla ilgili arşivlerinde yansıtılıyor. Koldewey geniş tablet koleksiyonlarına ulaşamamış, bunun nedenlerinden biri 1870–1900 yılları arasında bu tabletlerden binlercesinin yerli halk tarafından yapılan kazılarda ele geçmesi. Bunlar Bağdat'ta satılıyor ve Avrupa ve Birleşik Devletler'deki özel koleksiyonlar ve müzelerde yerlerini alıyorlar. Daha sonra anlaşıldığı üzere, bu ekonomiyle ilgili tabletler özel sektöre, özellikle tarımsal ürün, canlı hayvan ve bankacılık alanlarında çalışan zengin girişimcilerin ailelerine ait.[51] Bununla beraber, Babil'e uygulanan yüksek vergiler ve kaynaklarının sömürülmesi ekonomik gerginliklere ve faiz oranlarında artışa yol açıyor. Beşinci yüzyılın ikinci yarısında Nabukadnezar döneminde yüzde 10 olan faiz oranları yüzde 50'ye yükseliyor.[52]

I. Darius döneminde (522–486) Pers İmparatorluğu'nun genişleme dönemi sona eriyor ve kral emperyalist gücünü

İran kültürü ve politikası etkisinin egemen olduğu Persepolis gibi törensel Pers merkezlerine yatırım yaparak sergiliyor. Bu politika ardılları tarafından da benimseniyor. Eski Babil İmparatorluğu'nun toprakları daha küçük bölümlere ayrılıyor ve Mezopotamya'daki kısmı Perslere haraç ödeyen bir uydu devletten ziyade imparatorluğun bir parçası durumuna geliyor. Babil asıllı yöneticilerin yerini zamanla Pers soyluları alıyor ve tapınaklar arazilerinden sağladıkları ürünleri devlete teslim etmek zorunda kalıyorlar; tuttukları kayıtlar da devlet tarafından denetleniyor.

Darius tahta geçtiğinde Babil'de Nabonidus'un oğlu olduğunu iddia eden ve kendisine III. Nabukadnezar adını veren birinin önderliğinde bir ayaklanma yaşanıyor. Babil'in yasal hükümdarı olarak tanınıyor ama altı ay sonra bir savaşta yenik düşüp Dairus tarafından öldürülüyor.[53] Aynı şekilde, Darius'un oğlu Serhas 486'da tahtı devraldığında da Babil'deki iki ayaklanmayı bastırmak zorunda kalıyor. Klasik kaynaklara göre Serhas tapınakları yerle bir ediyor ve Marduk heykelini geçici olarak buradan götürüyor ama ibadethanelerin yıkıma uğradığına dair çok az kanıt var.[54] Öte yandan Serhas "Babil kralı" unvanını ortadan kaldırıyor.

Ahameniş döneminde kentin durumunda çok az değişiklik yaşanıyor; tapınakların ve sarayların kullanılması devam ediyor; sadece Darius Güney İçkalesi'nin batısındaki Kasr'a Pers stilinde biraz daha küçük bir saray ekliyor. Kentin beşinci yüzyıldaki durumunu en iyi Herodot anlatıyor. Yazdığına göre Babil halkı çok güzel kokuyor çünkü vücutlarına parfümlü kremler sürüyorlar. Uzun saçlarının üstüne yüksek başlıklar takıyor, keten ve yünden dokunmuş kat kat giysiler giyiyorlar. Omuzlarından aşağı sarkan kısa pelerinleri var. Bu tarif Persepolis'teki Apanada freskinde görülen Babillilere uyuyor. Soylular baston kullanıyor ve herkesin kendine ait silindir mührü var.[55]

Herodot kentte üç ya da daha çok katlı birçok ev olduğunu, sokakların nehre paralel ya da dik olarak uzandığını anlatıyor. Nüfus son derece heterojen. Kentte Yahudiler, Suriyeliler, Persler, Mısırlılar ve Yunanlar yaşıyor. İmparatorluğun bütün kesimlerinde kullanılan dil birinci binyıldaki gibi Aramice. Eski Mezopotamya edebiyat geleneği büyük yazım merkezinde kehanet, astronomi ve astroloji dallarında ve edebi eserler ve dinsel metinlerle gelişimini sürdürüyor.

Aynı durum Büyük İskender'in III. Darius'u yenilgiye uğratıp Pers İmparatorluğu'nu devralmasından sonra da devam ediyor (331). Persepolis'i yerle bir edip yaktıktan sonra yeni imparatorluğunun başkentinin Babil olmasını istiyor ve harap durumdaki Etemenanki zigguratını restore etmeyi planlıyor. Ama Babil'le ilgili tasarılarını gerçekleştiremeden ölüyor. Ölümünden sonra fethettiği topraklar bölünüyor ve Babil İskender'in Makedonya asıllı generallerinden Seleukos (305–272) ve ardıllarının yönetimi altına giriyor. Seleukos döneminde kentte büyük bir değişim ya da Helenleşme yaşandığını gösteren çok az kanıt var.[56] Başka kentler, özellikle Fırat üzerinde Seleukia'nın kurulmasına karşın Babil bölgedeki idari, törensel, dinsel ve ekonomik merkez olmayı sürdürüyor.

Babil'de bir Yunan-Makedonya varlığı göze çarpıyor. Koldewey Homera[57] adıyla bilinen bölgedeki küçük ve iyi korunmuş bir tiyatroda, ayrıca Diodorus'un sözünü ettiği bir spor alanı ile agorada kazı yapıyor. Dışarıdan "Babilli" olarak anılan bu toplum çok uluslu ama özellikle Babillilerin ağırlıkta olduğu bir kent. Babil'in idari bakımdan ya da kentleşme açısından bir Yunan *polis*'ine dönüştüğü veya yerel nüfusta geniş çapta bir Helenleşme yaşandığı iddiasını doğrulayan hiçbir kanıt yok.

Metinlerde Babil toplumunun ve kültürünün tüm canlılığı ile devam ettiği görülüyor. Geleneksel çiviyazısının öğ-

retilmesi sürdürülüyor ve Yunanlar Yunanca yazılmış kamu belgeleri için kil tabletleri kullanmayı benimsiyorlar.[58] Öte yandan Babil yazıcıları Akad ve Arami dilindeki metinleri Yunan alfabesini kullanarak tercüme ediyorlar. Bir yüzünde çiviyazısı, öbür yüzünde Yunanca metinler yer alan birkaç tablet var. Yağ ve arpa gibi standart malların günlük piyasa değerlerini, Fırat'taki su seviyesini ve gezegenlerin konumunu belirten astronomik günlük kayıtlar y. MS 75'e kadar tutulmaya devam ediliyor.[59]

Babil törenlerinin en tipik örneği olan Yeni Yıl festivali Seleukos döneminde de kutlanıyor. Öte yandan ikinci ve birinci yüzyılda Partlara karşı mücadele devam ederken ve Yeni Pers iktidarı İran'a egemen olduktan sonra Babil kayıtları giderek azalıyor. Babil ülkesinin orta kesimlerinin ilk kez I. Mithridates tarafından işgalinden sonra 141–126 yılları arasında durum daha da kötüleşiyor. Kent ve bölge egemenliği için sürüp giden savaşlarda Babil birkaç kez yıkıma uğruyor. Roma ile Part krallığı arasındaki mücadelede Babil güneyde Fırat'ın ortasından geçen Dura-Europos sınırına uzak olduğundan sadece dolaylı olarak etkileniyor. Ama bu durum, nehirdeki ticaretin önemini yitirmesi anlamına geliyor ve nüfusu giderek azalan, yıkılan, terk edilen Babil bir taşra kasabasına dönüşüyor.

Kentin küçülmesi Sasanilerin işgali sırasında (MS 226–636) daha da hız kazanıyor ve sonunda eski yerleşim yerinin yalnızca ufak bölümlerinde yaşam sürüyor ve tapınaklar terk ediliyor. Gerçek Babil kumlarla örtülürken Yahudilerin çözümlenen kutsal yazıtları Latinceye ve Yunancaya çevriliyor. Böylece eski Mezopotamya kentleri yeni bir çağa ve uygarlığa miras olarak kalıyor.

Sözlük

(Sonlarında "*" işareti bulunan sözcüklerin açıklamalarını yine bu sözlükte bulabilirsiniz.)

Ahamenişler: Kurucusu Ahameniş'in adıyla anılan Pers hanedanı. İran'da Medleri yendikten sonra (MÖ sekizinci yüzyıl ortalarında) İran'da Hindistan sınırlarına kadar uzanan ve bütün Mezopotamya'yı ve Anadolu'nun büyük bir kısmını, Suriye-Filistin ve Mısır'ı içine alan bir imparatorluk kurdular. Son kral III. Darius 333'te Büyük İskender tarafından yenilgiye uğratıldı.

Akadca: 2000 yıl boyunca Mezopotamya'da konuşulan (Eski Akadca, Babilce,* Asurca* gibi) çeşitli Sami dilleri için kullanılan tanım. İsmini o bölgeden ve Akad adındaki kentten almıştır.

Amoriler: Sami dilini konuşan aşiretleri belirten bir terim; Akadcada *amurru* olarak geçer. Üçüncü binyılın sonlarına doğru giderek daha fazla Kuzey ve Orta Babil'e yerleştiler. Amori akınları III. Ur* hanedanının çökmesine yol açtı.

Aramiler: Batı Sami dili (Aramice) konuşan, başlangıçta kırsalda yaşayan bir aşiret. İkinci binyılın ortalarında Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da küçük devletler kuruyorlar. MÖ birinci yüzyılda Aramice Batı Asya'da en çok konuşulan dil

haline geliyor. Farklı alfabe türleri kullanan yazılı Aramice ilk önce MÖ y. 800 yılında ortaya çıkıyor.

Asurca: Asur'da konuşulan, doğu Sami lehçesindeki Akadca.* Farklı tarihsel dönemler göz önünde tutularak Eski, Orta ve Yeni-Asurca olarak sınıflandırılıyor.

Babilce: MÖ iki bin yılının başından itibaren Mezopotamya'da konuşulan Akadca* lehçesi. Eski, Orta ve Yeni Babilce'nin arasında bazı farklar var.

Babil Vakayinamesi: MÖ iki bin yılının ortalarından itibaren Babil'de birçok tarihsel kayıt tutulmuş. P Vakayinamesi Asur ve Elam'a komşu olan Kassit Hanedanlığının yaptıklarını anlatıyor; bir başkası 744–688 dönemini kapsıyor ve y. 500/499'a tarihleniyor. Olayları Babil'in bakış açısından ele alıyor ve çoğu kez Asur yıllıkları ve kraliyet yazıtları ile çelişiyor ve/veya onları destekliyorlar.

Cemdet-Nasr: Adını buradaki arkeolojik ören yerinden alan bir dönem. Güney Mezopotamya'da Uruk döneminin sonundan Erken Hanedanlık dönemine geçişi temsil ediyor (y. 3200–3000).

Çiviyazısı: (Latince *cuneius*) Ucu kesilmiş bir bambu kamışının yumuşak kile bastırılınca iz bırakması sonucu ortaya çıkan bir yazı yöntemi, y. 1000 yılında Mezopotamya'da icat edilmiş. Yakındoğu'da çeşitli dillerde farklı çiviyazıları kullanılmış: Sümerce, Akadca, Eblaca, Elamca, Ugaritçe, Hititçe ve Hurrice. Birinci binyılın ortasından sonra alfabetik metinlere geçilmiş.

Denizülkesi: Babil'in güneyindeki sazlıklar için Akadların* kullandığı bir terimin çevirisi. Krallar Listesi'nde ikinci binyılın ortalarında Körfez'deki ticaretten faydalanan bir Denizülkesi Hanedanlığı yer alıyor. MÖ on birinci yüzyılda İkinci

Denizülkesi Hanedanlığı kuruluyor. Yeni Babil döneminde* Denizülkesi, Elamlılarla birlik olarak Asurlulara karşı savaşan Kalde* aşiretlerinin egemenliğindeydi.

Ebla (bugünkü Tell Mardih): Suriye'deki Asi Vadisi'nde yer alan kent. Üçüncü binyılın ortalarında dokuma üretimi ile ünlenmiş zengin bir krallığın başkenti. Ebla'da bulunan arşivler geniş ticari ilişkiler ve bölgenin zengin tarımsal potansiyeli ile ilgili bilgiler içeriyor. Kent y. 2250'de yıkılmış, Eski Babil döneminde yeniden canlanmış fakat y. 1600'de yine yerle bir olmuş. Metinler Eblaca denilen bir Sami dilinde yazılmış.

Elam: Güney Mezopotamya'nın doğusunda, tarihöncesi dönemlerden beri Mezopotamya ile güçlü kültürel bağlantıları bulunan, İran'ın güneybatısındaki bölge. Halkı başka hiçbir dile benzemeyen bir dil (Elamca) ve çiviyazısı kullanıyordu. MÖ ikinci binyılın son çeyreğinde Elam güçlü bir devlet oldu. Altıncı yüzyıla kadar Babil ve Asur tarihinde önemli bir rol oynadı.

***en*:** Sümerlerde resmi bir unvan. Yer ve zamana göre değişen anlamını tam olarak belirtmek zor ama en azından bazı durumlarda tapınak hiyerarşisi içinde yüksek bir makama işaret ettiği kuşkusuz.

ensi: Bir kentin "yöneticisi" gibi bir anlam taşıyan bir Sümer unvanı. Akad egemenliği altında Elam'daki gibi tüm ülkenin yöneticisi tarafından atanan kişiye ya da bağımsız bir yöneticiye ait olabilir.

entum: Sümerce *en* sözcüğünden türetilmiş bir Babil deyimi. Tapınakta yüksek bir makamda bulunan, genellikle hanedan mensubu olan bir kadına verilen unvan. Bu gelenek en azından Akad döneminde ortaya çıkmış. III. Ur döneminde ve altıncı yüzyılda, bu gelenek Babil kralı Nabonidus tarafından

yeniden hayata geçirildiğinde, *Entus* tapınak mensuplarıyla birlikte Gipar'da yaşamış olmalı.

Erken Hanedanlık dönemi: Üçüncü binyılda Güney Mezopotamya'da bir dönem (Cemdet-Nasr ile Akad Hanedanlığının başlangıcına kadar olan dönem: y. 3000–2350). Üç bölümden oluşuyor: ED I, ED II ve ED III. dönemler bağımsız kent devletlerin gelişimi ve kentleşmenin artması ile belirleniyor. Eldeki tarihi kayıtlar genellikle Fara dönemi olarak da bilinen ED III A (üçüncü binyıl ortaları) dönemine ait.

Eski Asur: "Eski Babil" gibi bu tanım da o döneme ait yazılı kaynaklarda, özellikle Kapadokya'da bulunan, Asur kentinin ticari faaliyetleriyle ilgili olanlarda kullanılan dil ile bağlantılıdır (y. 2000–1800).

Eski Babil dönemi: III. Ur'un sonundan en iyi tanınmış kralı Hammurabi olan Birinci Babil Hanedanlığının sonuna kadar uzanan dönem. Eski Babilce terimi de, o zamanın dokümanlarında kullanılan Akad lehçesine* işaret etmek için kullanılır.

Eşnunna (bugünkü Tell Asmar): Dicle'nin doğusundaki bir Mezopotamya kenti. Eski Babil dönemi* sırasında ve sonrasında, Hammurabi tarafından fethedilinceye kadar bağımsız bir krallığın başkentiydi.

Fara **dönemi:** *bkz.* Erken Hanedanlık dönemi.

Göçebe çobanlar: Geçimlerini koyun ve keçi güderek ve yetiştirerek sağlayan, göçebe ya da yarı göçebe bir yaşam süren insanlar. Göçebe çobanlar Yakındoğu'da neredeyse bin yıl varlık göstermişlerdir, çünkü buradaki topraklar onların ekip biçmesine olanak tanımayacak kadar kısıtlıydı. Göçebe çobanlar genellikle aşiretler halinde yaşayan, akrabalık ilişkilerini son derece önemseyen ve çoğunlukla iyi savaşan insanlardı.

Gutiler: Güney Mezopotamya'nın doğusunda Zagros Dağları'nda yaşayan bir halk. Yirmi ikinci yüzyılın başlarında Diyala bölgesindeki küçük ama güçlü üslerinden gelip Akad krallığını işgal ederek kendi hanedanlıklarını kurdular.

Halaf: Kuzey Mezopotamya'da Kalkolitik çağda, adını (beşinci binyılda) Suriye'deki Tel Halaf kentinden alan arkeolojik bir dönem. Özellikle parlak renklerle oluşturulmuş ayrıntılı desenlerle süslenmiş ince çömlekleri ile tanınıyor. Bu çağ aynı zamanda sürekli yerleşim ve çiftçiliğin de başladığı dönem.

Harran: Yukarı Mezopotamya'nın kuzeyinde, MÖ sekizinci yüzyılda Asurlular tarafından fethedilen bir kent. Burası Asur krallarının en son yaşadığı yer. Daha sonra Babillilerin egemenliği altına giriyor. Ay tanrısı Sin'in önemli bir kült merkezi.

Hassuna: Kuzey Mezopotamya'da, adını Neolitik çağdan Kalkolitik çağın sonuna dek sürmüş kültürel gelişimden alan, Musul yakınındaki bir höyük. Kazılarda göçebe kamplarından tarımla uğraşan köylere kadar (altıncı binyıldan beşinci binyıl ortalarına kadar) altı yerleşim katmanı gün yüzüne çıkarıldı.

Hititler: MÖ on sekizinci yüzyılda Anadolu'ya yerleşen, Hint-Avrupa soyundan gelen bir halk. Halys (Kızılırmak) nehrinin bir kıvrımında bulunan Hatti adlı kenti fethedip oradaki yerli halkın adını aldılar. İkinci binyılın ortalarında Mısır, Asur ve Mitanni'ye* denk bir askeri güç haline geldiler. Hitit İmparatorluğu MÖ on üçüncü yüzyılda yıkıldı.

Hurriler: Bir Kafkas dili konuşan, üçüncü binyılın son çeyreğinden itibaren Mezopotamya'nın kuzeydoğu sınırlarına yerleşen bir halk. Kişisel isimlerine bakılacak olursa Hurriler ikinci binyılın büyük bir bölümünde Yakındoğu'nun her

yanında ama özellikle Güneydoğu Anadolu'da, Kuzey Mezopotamya'da ve İran'ın doğusunda yaşadılar. Siyasal güçlerinin doruğuna 1500 ve 1200 yılları arasında Mitanni* krallığı çerçevesinde ulaştılar. Hurriler çiviyazısı* kullanıyorlardı.

İkinci İsin Hanedanlığı: Merkezi İsin* olan bir Babil Hanedanlığı (1158–1027). En güçlü ve başarılı kralı I. Nabukadnezar'dır.

İsim babası (Asurca *limmu*): Asur'da her yıl seçilen ve adını o yıla veren yüksek makam sahibi. Bu, Orta Asur döneminde* uygulanan bir tarih düşme yöntemiydi.

İsin: Aşağı Mezopotamya'nın merkezinde bir kent. III. Ur devletinin çöküşünden sonra İşbi-Erra, Birinci İsin Hanedanlığını kurdu (y. 2017–1794). Larsa kralı Rin-Sin tarafından fethedildi.

Kaldeliler: Güney Mezopotamya'da Sami ırkından gelen aşiret halkı. Babil'i 625'ten 539'a kadar yöneten bir hanedanlık kurdular. O dönemden sonra Kaldeli deyimi Roma dönemine kadar olan Babil için de kullanıldı.

Kalhu (bugünkü Nimrud): On üçüncü yüzyılda I. Şalmanezer tarafından Dicle üzerinde kurulan Asur kenti. Dokuzuncu yüzyılda II. Asurnasirpal tarafından iyice genişletilip başkent yapılmış. Kent MÖ 612'de Medler* ve Babilliler tarafından yıkılıyor.

Kalkolitik: Neolitik çağın ardından gelen, "bakır çağı adı" verilen, bakırın arıtılıp işlenmeye başlandığı dönem. Mezopotamya'da bu dönem birçok alt dönemlere bölünüyor ve hiçbiri tüm ülkeyi kapsamıyor. Bu nedenle bu isim Mezopotamya ile ilgili arkeolojik metinlerde ender kullanılıyor.

Kaneş (bugünkü Kültepe): Kapadokya'da bir kent. İkinci binyılın başında yerel Hatti halkı burada yaşıyordu. Ören yeri

yakındaki Asur ticaret sömürgesinde (*karum* Kaneş) yapılan kazılarda gün yüzüne çıkan, madenlerin ve dokumaların ithalat ve ihracatıyla ilgili bilgiler içeren çok sayıdaki Eski Asur* metinleriyle ünlüdür.

Kassitler: Çok az bilinen bir dil konuşan, MÖ ikinci binyılın başında Kafkasya'dan Mezopotamya'ya göç eden bir halk. Eski Babil Hanedanlığından sonra Babil'i çoğunlukla Kassit isimlerine sahip krallar yönettiğinden bu sürece Kassit dönemi adı verilir (on altıncı yüzyıldan on ikinci yüzyıla kadar).

Kehanetler: Eskiden Yakındoğu'da çeşitli kehanet yöntemleri vardı ve bu kehanetlerin derlenmesi ve yorumu Mezopotamya'daki çok iyi eğitim görmüş yazıcıların sorumluluğundaydı.

Kimmerler: MÖ birinci binyılın ilk çeyreğinde Anadolu'yu istila eden göçebe bir aşiret. Ülkeye baskın düzenleyen cesur atlı savaşçıları çevreye korku salmıştır.

Kiş (bugünkü Tell el-Ohemir): Babil yakınlarında bir Mezopotamya kenti. Üçüncü binyılda birçok hanedanlığın başkenti ve önemli bir kent idi.

Lagaş (bugünkü Tello): Girsu'yu da içine alan bir Sümer kent devleti. Erken Hanedanlık döneminde* ve üçüncü binyılın ikinci yarısında oldukça büyük önem taşımaktaydı.

Larsa (bugünkü Senkere): Güney Mezopotamya'da bir kent. İkinci binyılın ilk çeyreğinde Amori* hanedanlığının başkenti idi ve Babil kralı Hammurabi tarafından fethedildi.

Mannalar: Birinci bin yılda Asurlular tarafından Mannaya diye anılan, Zagros dağlık bölgelerinde yaşayan bir halk. III. Tiglat-Pileser döneminde Asurluların egemenliğini tanıdılar.

Mari (bugünkü Tell Hariri): Fırat'ın orta kesimindeki bir Mezopotamya kenti. Erken Hanedanlık döneminde bağımsız bir kent devleti idi ve ikinci binyılın ilk çeyreğinde Amori* krallığının başkenti iken çok gelişti. Babilli Hammurabi tarafından y. 1759'da yerle bir edildi. Ele geçen zengin arşiv on sekizinci yüzyıla tarihleniyor.

Medler: Perslerle* yakın akraba olan, birinci binyılın ilk yarısında Hamadan bölgesinde yerleşen İranlı bir halk. Gerçek anlamda bir devlet oluşturmadılar ama Siyarakses gibi bazı hükümdarlar Doğu Anadolu'da egemen oldu. Ayrıca Babillilerin müttefiki olarak Asurluların son yenilgisine katkıda bulundular. Altıncı yüzyılda II. Kiros komutasındaki Persler tarafından yenildiler.

Mitanni: Kuzey Mezopotamya ve Suriye'deki bir krallık. On altıncı yüzyıldan on dördüncü yüzyıla dek Yakındoğu'daki en büyük güçlerden biri oldular. Hititlerle* çatıştıktan sonra onların vasalı durumuna düştüler. Mitanni krallığında Hurri* unsuru da oldukça etkindi ve yöneticilerin çoğu Hint-Avrupa dilinde isimler taşıyordu.

mütekabiliyet: Malların birbirlerine karşı sosyal sorumlulukları bulunan bireyler ya da gruplar arasında merkezi bir otoritenin müdahalesi olmadan değiş tokuşu. Dengeli mütekabiliyette eşdeğer malların (genellikle aile ya da toplum içinde) değiş tokuşu söz konusudur.

naditum: Akadların* Eski Babil döneminde* bir ayine katılan ya da rahibe olan kadınlara verdiği isim. Bunlar genellikle güneş tanrısının hizmetinde, inzivada yaşayan ve çocuk doğurmalarına izin verilmeyen kadınlardı. Doğum yapmadıklarından o dönemdeki kadınlardan çok daha uzun yaşayabiliyorlardı.

Orta Asur dönemi: Uzun bir aradan sonra Asurluların yeniden siyasal bir güç olarak ortaya çıktığı y. 1400–1050 arasındaki dönem. Bu dönemdeki en önemli krallardan bazıları I. Asur-uballit ve I. Tiglat-Pileser'dir.

Partlar: Asıl vatanları Hazar Denizi çevresi olan İranlı halk. Seleukoslara* karşı ayaklandılar ve MÖ 140'dan MS 224'e kadar devam eden, zamanla Mezopotamya'yı da içine alan bir imparatorluk kurdular.

Persler: Eskiden Yakındoğu'da iki imparatorluk kurmuş olan İranlı halk. Birincisi II. Kiros yönetiminde y. 550'de kurulan ve Büyük İskender tarafından 334 ve 323'te yıkılan Ahameniş Hanedanlığı. İkincisi ise Part İmparatorluğu (MÖ 140 – MS 224).

Seleukoslar: Seleukos Nikator (Büyük İskender'in generallerinden biri) tarafından kurulan bir Yunan hanedanlığı (MÖ 305–64). Part* fethine kadar Mezopotamya topraklarına egemen oldu.

statü: Bir bireyin diğer bireylerle ilişkili toplumsal konumu. Bu konum, bir rol, bir makam ya da bir sosyal örgütteki işlevle ilgili olabilir. Daha genel kapsamda statü (servet ve gücün yanı sıra) tabakalaşmayla tanımlanabilir. Bu açıdan statü siyasal güç ya da zenginlik anlamına gelmemektedir.

Sümer: Üçüncü binyıldan ikinci binyılın ortalarına kadar Mezopotamya'nın güneyine verilen isim. Burada söz konusu olan siyasal bir birlik değil, kent-devlet benzeri birimlerdir.

Sümerler: Üçüncü binyılda Mezopotamya'nın güneyinde yaşayan, başka hiçbir dil grubuna girmeyen Sümerce konuşan halk. Sümercede çiviyazısı* kullanılıyordu ve Ortaçağ Avrupa'sındaki Latince gibi, konuşma dili olmasının sona ermesinden sonra uzun süre bazı metinlerin yazılmasında kullanıldı.

Şeflikler: Bir şef ve onun akrabalarından oluşan bir hiyerarşi tarafından yönetilen bir sosyal örgütlenme türüdür. Şeflikler genellikle belli mesleklerde görev dağılımı yaparlar. Büyük çaptaki mimarlık ya da sulama projeleri merkezi otorite tarafından yürütülür. Şeflik ya seçimle kazanılır ya da babadan oğula geçer. "Basit" ve "kompleks" şeflikler mevcuttur. Kompleks olanlar devletlere benzer. Aralarındaki en önemli fark, basit şefliklerde iktidarın tekel altında olmamasıdır.

tarım: Gıdayı yaban hayattan (avlanma ve toplama yoluyla) temin etmek yerine üretmek. Tarım bahçecilikten (küçük, bahçeye benzer arazilerin işlenmesi) farklı olarak daha fazla işgücü gerektirir ve ileri teknolojiye sahip, sosyal açıdan daha karmaşık toplumlar tarafından gerçekleştirilir. Antik Yakındoğu'daki Neolitik kültürler daha sonra yoğunlaşan üretimden farklı olarak ya bahçecilik yapıyor ya da tamamen tarımla uğraşıyorlardı.

Ubeyd dönemi: Tarihöncesinde Güney Mezopotamya'ya Uruk döneminden önce Ur yakınındaki Tell el-Ubeyd'e izafeten verilen isim. En erken Ubeyd katmanları altıncı binyıla tarihleniyor. Ubeyd katmanları ören yerlerinde farklı dönemlerden oluşuyor (MÖ 4000 ile 3500 arası). Aynı dönemde kuzeydeki (geç) Halaf* ve Hassuna'da* olduğu gibi Ubeyd kültürünün özelliği boyalı çömlekler ve ilk yerleşik çiftçi toplumu ve sosyal sınıfların ortaya çıkması.

Umma: Güney Mezopotamya'daki bir Sümer kenti. Girsu'da Erken Hanedanlık döneminde Lagaş'la* uzun süren bir savaştan söz eden tabletler bulundu.

III. Ur (Üçüncü Ur Hanedanlığı): y. 2112–2004 yılları arasında Mezopotamya'nın büyük bir kesimine ve Elam'ın* bir bölümüne egemen olan, Ur-Nammu tarafından kurulan bir hanedanlık. Merkezi ve son derece bürokratik bir yönetim uygulanıyor ve yazı dili olarak Sümerce kullanılıyordu.

Uruk dönemi: Mezopotamya'da MÖ y. 4000–3200 yıllarını kapsayan bir zaman dilimi. Bu dönem Warka (eski Uruk) ören yerinde tarihöncesine ait arkeolojik bulgular ışığında belirlendi. Bu döneme ait çanak çömlekler ve daha sonraki dönemlere ait silindir mühürler ile arkeolojik bulgular Kuzey Suriye ve Güney Anadolu'dan İran'ın batısına kadar Yakındoğu'nun her yanına yayılmış durumda. Bu dönem bürokratik yönetim, malların uluslararası takası ve kentleşmenin başlangıcı olarak değerlendiriliyor.

yapı yazıtları: Kanal, sur, rıhtım gibi kamu yapılarının ve saraylarla tapınakların inşaatı kralların ve yöneticilerin sorumluluğundaydı. Üçüncü binyıl Mezopotamya'sındaki tabletlerde ya da (yapıtaşı) konilerde inşaatın ya da restorasyonun amacı, sorumlusunun adı ve genellikle bir de tarih yer alıyor.

Yeni Asur dönemi: Asur'un İran'dan Mısır'a kadar uzanan bölgeye hızla egemen olduğu ve Babillilerle Medler* tarafından yenilgiye uğratıldığı y. 934–610 arasındaki dönem.

Yeni Babil dönemi: Babillilerin Asurluların egemenliğinden kurtularak Nabopolassar ve II. Nabukadezar gibi kralların yönetiminde Batı Asya'da güçlü bir devlet haline geldiği y. 900–539 arasındaki dönem.

yeniden dağıtım: Malların gruplar içinde veya arasında merkezi otoritenin düzenlediği esaslar dahilinde değiştokuşu. Bu yöntem yerel ürünlerin toplanmasını ve paylaşılmasını öngördüğünden depolama yerleri ve muhasebe kayıtlarının tutulması zorunludur. Merkezi otoritenin temel ihtiyaçları karşılaması ve hammadde sağlaması özel el sanatlarının gelişmesine destek olur. Değiştokuş kimi zaman uzak mesafelerde yer alan dış toplumlarla da yapılabilir. Bu şekilde dışarıdan temin edilen mallar çok değerli görülmekte ve toplumda yüksek statü sahibi kişilere sunulmaktadır. Yeniden dağıtım

çoğunlukla farklı sosyal katmanları barındıran toplumlarda, çoğunlukla şefliklerde gerçekleşir.

yıllıklar: Öncelikle askeri harekât ve inşaat faaliyetleri hakkında Asur kralları adına düzenlenen yıllık raporlar. Anlaşıldığına göre bu uygulama MÖ on üçüncü yüzyılın başında I. Adad-nirari tarafından başlatılmış.

ziggurat: Birbirleri üstüne inşa edilmiş, bir ya da daha fazla rampa ile ulaşılan platformlardan oluşan dinsel yapılar için kullanılan Babil dilinde bir isim. Birçoğunda kazı yapılmış (örneğin Ur'daki ziguratta) ve buralarda üzerlerinde tanımlamalar ve mimari çizimler olan çiviyazılı* tabletler bulunmuştur. Bazı ziguratlarda, Babil'deki ünlü Etemenanki'deki gibi, en üstteki platformda bir türbe bulunmaktadır.

Notlar ve Referanslar

1 ERİDU

1. Heidel (1951), s. 62.
2. Tanımlar için *bkz.* Thesiger (1964); Salim (1952); Maxwell (1957).
3. Green (1975), s.4.
4. *Bkz.* Bölüm 7, s. 216.
5. Büyü yapma ile ilgili metinlere daha etkin kılmak için sık sık söylenceler ekleniyor. Bu kozmik öykünün daha eski benzerleri var.
6. İsin-Larsa döneminde (ikinci binyıl başlarında) yazılmış ama daha eski kayıtlardan yararlanılmış. *bkz.* Michalowski (1983).
7. Kramer'den alıntı (1963), s. 328.
8. *Bkz.* Bölüm 8, s. 247; Bölüm 9, s. 274.
9. Safar'da Mustafa, Mustafa ve Lloyd (1981).
10. *Bkz. age.*
11. *Age.*, s. 36-7.
12. *Bkz.* Bölüm 5, s. 126.
13. *Bkz.* Huot (1989).
14. *Bkz.* Wooley (1929), s. 21.
15. Charvat'nın görüşü (1993), s. 70.
16. *Bkz.* Oates (1960), s. 45.
17. *Bkz.* Earle (1991). Eski Yakındoğu için *bkz.* Charvat (1993), s. 105; Berman (1994).
18. *Bkz.* Bölüm 2, s. 62.
19. *Bkz.* Safar, Mustafa ve Lloyd (1981), s. 160. fig. 74 ve s. 171, fig. 81.
20. Hole (1983).
21. C. S. Coon, Üniversite Müzesi, Pensilvanya Üniversitesi, Safar, Mustafa ve Lloyd'dan alıntı (1981), s. 308.

22. *Bkz.* Charvat (1993), s. 7
23. *Bkz.* Vértesalji (1989).
24. Eridu'da iki yaşından küçük çocuklara ender olarak rastlandı. Belki Tell es-Savvan'daki gibi başka bir yerde çocuk mezarlığı vardı. Eridu'da kazılan küçük örnek evlerde duvarların içinde mezarlara rastlanmadı. *Bkz.* Safar, Mustafa ve Lloyd (1981), s. 125.
25. *Bkz.* Charvat (1993), s. 105 ve sonrası.
26. *Age.*
27. *Bkz.* Pollock (1999), s. 5.
28. *Bkz. age.*, s. 81-2.
29. Charvat'a göre (1993), s. 177.
30. *Bkz.* Bölüm 2, s. 84.
31. Safar, Mustafa ve Lloyd (1981), s. 45.
32. Unger (1933), *Reallexikon der Assyriologie und Archaeologie 2*, s. 464.
33. Uruk'taki benzer durumlar için *bkz.* Bölüm 2, s. 84-85.
34. *Bkz.* Bölüm 5, s. 160.
35. Klein (1981).
36. *Krş.* Sallaberger (1993).
37. Charpin (1986), s. 343-86.
38. Benito (1969); Alster (1987); Farber-Flügger (1973); Reiner (1961).
39. Green (1975), s. 154-85.
40. *Bkz.* Leick (1994), Böl. I, s. 12 ve sonrası.
41. Ya da başka bir metinde başka bir çift, Lahmu ve Lahamu.
42. Aslında ismi Apsu'da da kullanılan *engur* sembolü ile yazılmış.
43. *Bkz.* Steinkeller (1999).
44. Benito (1969).
45. Galter (1981).
46. Galter (1981), s. 98-9.
47. Örneğin söylencede İnanna'nın yeraltına gidişi, Enki'nin yeraltına gidecek ve yaslı Stigyalı kraliçenin üzüntüsünü paylaşır gibi görünerek ölü tanrıçanın bedenini alacak cinsiyetsiz varlıklar yaratması gibi.
48. İnanna hakkında daha fazla bilgi için *bkz.* Bölüm 2, s. 88-92.
49. Farber-Flügger (1973).
50. Burası Eridu gibi öncelikle simgesel öneme sahip ama orası kadar mükemmel bir yaşam ortamı değil.
51. *Bkz.* Jacobsen (1987), s. 181-204.

52. Yayınlanmış metinler için *bkz.* Picchioni (1981). Ayrıca *bkz.* Dalley (1989) s. 182-8.
53. *Bkz. age.*, s. 292.
54. III. Erken Hanedanlık dönemine tarihlenen Ebu Salabih'te daha önceki metinler mevcut. Bu eski metinde yer almasına karşın o dönemde Enki tapınağının anıldığı adıyla E-unir ilahisi en erken bestelenmiş olan değil.
55. Sjöberg ve Bergmann (1969), No. I.
56. "ki" yer isimlerine eklenerek onları tanımlıyor. Eridu adının anlamı, kökeni Sümerce olmadığından bilinmiyor. Daha eski bir dilden "Ön-Fırat" gibi bir sözcük olabilir. Sümer dilinde bir ağacı, hatta bir kamışı temsil eden NUN sembolü ile yazılıyordu. Bunun bu eski sözcüğün anlamı olup olmadığı belli değil.
57. Safar, Mustafa ve Lloyd (1981), s. 36.
58. *Bkz.* Bölüm 5, s. 149.
59. Steinkeller'e göre (1999).

2 URUK

1. Loftus (1872), s. 159'dan alıntı. "Uruk" adı Sümerce'deki *Unug* sözcüğünün Babil dilindeki şeklidir. Kökeni ve tanımı bilinmemektedir.
2. Yalnız 1998'de üç uluslararası konferans düzenlendi ve Uruk olayını inceleyen yayınların sayısı giderek arttı.
3. Loftus (1857), s. 124.
4. Finkbeiner (1991).
5. Adams (1981); Adams ve Nissen (1972).
6. Bu, arkeologların şimdi sadece Irak'ın güneyinde "merkezin çevresi" olarak bilinen bölgelerde çalıştığı anlamına geliyor. Bunun sonucunda farklı bir bakış açısı oluştu ve arkeologların daha önce merkez olarak kabul edilen yöreleri küçümsemesine hatta yadsımasına yol açtı.
7. *Bkz.* Finkbeiner (1991).
8. XVIII. katman 5300-4574'e tarihleniyor.
9. *Bkz.* Charvat (1993), böl. 5; Pollock (1999).
10. Erken Hanedanlık döneminde inşaatı hızlandırmak ve işgücünden tasarruf sağlamak için bir yüzü düz, öbür yüzü dışbükey tuğlaların yapımı ile çok farklı durum ortaya çıktı.

11. Charvat (1993).
12. Niseen, Dameroz ve Eglund (1993).
13. *Bkz.* Charvet (1997).
14. Nissen (1988).
15. Wittvogel (1977).
16. Bu kesim özellikle çok iyi belgelenmiş ama Habuba-Kabira artık Assad barajının suları altında kalmış durumda. *Bkz.* Strommenger (1980).
17. Fırat'ın kolu olan Habur'da Tell Brak; Fırat üstünde Habuba-Kabira ve Samsat ve Karkamış; Dicle üzerinde Ninova.
18. Algaze (1993) ilk "dünya sistemi" teorilerini oluşturan Wallerstein'dan (1974) esinlenmiş.
19. *Bkz.* Kuhrt (1995), s. 26.
20. Charvat (1993).
21. Charvat (1998).
22. Eğik ağızlı çanakların, diğer arkeologların iddia ettiği gibi tahıl ölçmek için değil, her yerde herkesle paylaşılan ekmek ya da peynir şekeri için kullanıldığını düşünüyor. Antropolojide insanların aynı gıdayı paylaşmasının sembolik bir sosyal değeri var ve özellikle bu tür ekmek paylaşımı ve "kahvaltı alışkanlıkları" ulusal ya da bölgesel kimliğin tanımlanmasını sağlıyor.
23. *Bkz.* Wright (1994); Stein ve Rothman (1994), s. 67-84.
24. Pollock (1999), s. 93.
25. Adams ve Nissen (1972).
26. Nissen (1988), s.71.
27. Daha sonraki dönemde Uruk'ta iki tanrıya tapılıyor, Eanna'da yaşayan tanrıça İnanna (daha sonra İştar adıyla anılacaktır) ve Kullab'da bulunun gökyüzü tanrısı An.
28. Duvar satıhlarında bu çelişkili uygulama başka mimari stillerde de görülmekte; örneğin Mısır'daki Eski Hanedanlık dönemi Sakkara'sındaki kamış taklidi duvarlar, ilk Emevi saray ve camilerindeki (MS sekizinci yüzyıl) yoğun bitki desenleri ya da Selçukluların anıtsal yapılarındaki kilim motifleri ile süslü kapı girişleri gibi.
29. Charvat (1993), s. 126.
30. Sosyal yapıların ve dekorasyon yöntemlerinin (dokuma, çömlekçilik, duvar resimleri) mukayesesi için *bkz.* örneğin Lévi-Strauss (1966, 1995):

31. *Bkz.* Lenzen (1949).
32. Boehmer (19901), s. 468.
33. *Bkz.* Pollock (1999), s. 194.
34. "Adak" sunum törenleri için *bkz.* Warka Vazosu resminin altındaki yazı, s. 52-3.
35. Açık alan kullanımı paketlemenin çeşitli evrelerine açıklık getirebilir: konteynerler ve depolar yetkililer tarafından sürekli mühürlenip açılıyordu.
36. Charvat (1003) bu anıtların belli amaçlara adanmış değerli malzemelerin korunmasına yaradığına ama bir kişi ya da gruba değil topluma ait olduğuna inanıyor. İlk camilerdeki hazine odaları gibi bunlar da ileride kullanılacak değerli metaların korunması işlevini görüyor olabilirler. Öte yandan burada değerli eşyaların "çerçöp" ile birlikte bulunması bu varsayımı çürütüyor.
37. Onu koyunları beslerken, yağmacılara ateş ederken ya da esirlerin öldürülmesini izlerken betimleyen diğer görüntülerde burada görülmeyen etekli figür yer almakta.
38. Ayrıca *bkz.* Selz'in makalesi (1998), s. 292; burada yazar *en*'in mutlak otoritesini kuşkuyla karşılıyor ve Uruk'un "oligarşik bir otokrasi" ile yönetildiğini, *en*'in öncelikle gıda maddelerinin yönetimi ve dağıtımından sorumlu olduğunu iddia ediyor.
39. Bu süreç daha sonraki birçok tarih dönemlerinde gözlemlenebilir: Yunanlarda *polis*, Romalılarda *urbs*, İngilizlerde sömürge merkezleri. Bunların tümü taş ve tuğla ile verilmiş özgün mimarlık dersleri olup Yunan, Roma ya da Batı Avrupa "uygarlığının" bir parçası olmanın ne anlama geldiğini ortaya koymaktadır.
40. Gılgamış Destanı'nın I. ve XI. tabletleri için *bkz.* Dallay (1989), s. 15 ve 120.
41. *Bkz.* Nissen (1972).
42. Dalley (1989), tablet I, s. 50.
43. *Bkz.* Bölüm 5, s. 174.
44. *Bkz.* Bölüm 1, s. 46.
45. Dalley (1989), s. 158.
46. *Age.*, s. 305.
47. *Bkz.* Frymer-Kensksy (1992); Leick (1994); Lambert (1992) ve Asante (1998).
48. *Age.*, s. 543.

3 ŞURUPPAK

1. Martin (1998).
2. *Bkz.* Bölüm 5, s. 136.
3. Nissen (1988), s. 129 ve sonrası.
4. Martin (1988), s. 125.
5. *Bkz.* Nissen, Damerow ve Englund (1993).
6. *Bkz.* çok yakınlarda Römer (1999), s. 3. Sümerlerin "göçünü" 3000 yıllarına ya da geç Uruk dönemine tarihliyor. Dahası, şöyle yazıyor: "dient mit Sicherheit zur Wiedergrabe des Sumerischen" (kesinlikle Sümercenin oluşmasına yol açtı).
7. *Bkz.* Bölüm 6, s. 164-5'teki "Nippur'daki Yoksul Adam" öyküsü.
8. Üstelik hâlâ genel olarak kabul görmüş bir gramer mevcut değil ve Sümerce Sözlüğün sadece ilk birkaç cildi basılmış durumda. Bu nedenle Sümerce hâlâ "ustalarının dizinin dibinde" öğreniliyor ve bu alanda Akadcadan çok daha yetkin öğretmenler var.
9. *Bkz.* Walker (1987); Nissen, Damerow ve Englund (1993).
10. Genel eğilim bunu İngilizcedeki "glass" sözcüğünde yer alan "a" ile okumak.
11. Mısır hiyeroglifinde de aynı ilke uygulanıyor.
12. Bu değişimin ne zaman yaşandığı belli değil ama muhtemelen Erken Hanedanlık döneminin sonunda gerçekleşmiş olmalı.
13. Pettinato (1980).
14. Biggs (1974), s. 8.
15. Michalowski'de (1990) s. 51'de yer alan Buttéro'dan alıntı.
16. Alster (1974), s. 11-18.
17. Krebernik (1984).
18. Pomponio ve Visicato (1994), s. 9,
19. Biggs ve Postgate (1978).
20. *Bkz.* Leick (1983).
21. *Bkz.* Green (1984).
22. Krebernik (1986).
23. *Bkz.* örneğin Lévi-Strauss (1966), s. 35 ve sonrası.
24. Ebla ve Ebu Salabih'te de durum aynıydı.
25. Pomponio ve Visicato (1994), s. 8-9.
26. Martin (1988), s. 128, Schmidt'in keşfettiği muazzam tahıl silolarının *guru*'ların beslenmesi için kullanıldığına inanıyor.
27. Jacobsen (1957), s. 121-2.
28. *Bkz.* Bölüm 5, s. 152.

29. Charvat (1993).
30. Pomponio ve Visicato (1994).
31. Martin (1988), s.107.
32. Charvat (1986), s. 47.
33. *Bkz.* Matthews (1991), s. 13.
34. *Bkz.* Pollock (1999), s. 117.
35. Gelb (1979), s. 11.
36. Charvat (1993), s. 279-81.
37. Katz (1993).
38. Gibson (1976).
39. Pomponio ve Visicato (1994), s. 16.
40. *Bkz.* Bölüm 4, s. 90.
41. Martin (1988), s. 126.

4 AKAD

1. "Agade" ya da "Akkade" diye de yazılıyor.
2. *Bkz.* Horowitz (1998), s. 67-95.
3. Michalowski (1991), s. 89.
4. *Bkz.* Bölüm 6, s. 143.
5. Frayne (1993), s. 2.
6. Hallo (1998), s. 119: "... hatta orijinaline bilimsel bir ilgi gösterdiler."
7. Sollberger ve Kupper (1971), metin no. 1A2a.
8. *Age.*, metin no. 1B5c.
9. Franke (1995).
10. Charvat (1971), s. 69.
11. Sollberger ve Kupper (1971), metin no. 1H2b
12. Charvat (1997), s. 69.
13. *Bkz.* Heimpel (1992), s. 13-14.
14. Ayrıca *bkz.* Bölüm 5, s.
15. *Bkz.* Bölüm 3, s. 104.
16. Heimpel (1992), s. 12.
17. *Age.*, s. 18.
18. Postgate (1992), s. 31.
19. Ayrıca *bkz.* Bölüm 7. s. 215.
20. Mann (1986), s. 133.
21. Ortaçağda da "sınır bölgesi" olarak bilinen Wales ile İngiltere arasındaki sınırla kıyaslanabilir.

22. Frayne (1993), s. 6.
23. Örneğin Lagash'lı Eannatum kendisine "Kish kralı" adını veriyor; Nissen (1988), s. 145.
24. *Bkz.* Liverani (1993).
25. Üçüncü binyılla ilgili tüm tarihler tahminidir. Glassner'in önerdiği daha özet bir sıralamada Sargon dönemi 2296-2240 olarak belirtilmektedir.
26. *Bkz.*, s. 138.
27. Kramer (1983), s. 330.
28. Nissen (1988), s. 166.
29. krş. "Şarru-dan" gibi diğer isimler; *bkz.* Frayne (1993), s. 7.
30. Cooper ve Heimpel (1983).
31. Westenholz (1997), s. 36-7.
32. Düşüklere yol açan özellikleri ile tanınmışlardır: Joan Westenholz, *age.*, s. 39 n. 4'te söylediği gibi, burada kuşkusuz bir kelime oyunu var.
33. McEwan (1980); Wall-Romema (1990).
34. *Age.*, s. 208
35. Horowitz (1998), s. 67-95.
36. Westenholz (1997), s. 102.
37. *Bkz.* Bölüm 8, s. 204.
38. Liverani (1999), s. 54-5; ayrıca *bkz.* Bölüm 8, s. 258.
39. Wall-Romema (1990).
40. Nissen (1988), s. 161.
41. Bugün doğu Sami dillerinden söz ediyoruz. Eski metinlerde bunlara "Eski Akadca" denirken "Akadca" çiviyazılarında karşımıza çıkan tüm farklı Sami lehçeleri (Asurca, Babilce) için kullanılıyordu.
42. "Kraliyet unvanı bir yandan belli bir bölgede gücün merkezi bir otoritede toplanmasını temsil ederken bir yandan da Sargon ve ardıllarının evrene egemen olma arzularının sembolü idi." Michalowski (1991), s. 88.
43. *Bkz.* Bölüm 6, s. 189-190.
44. "Sümer ile Akad'ın ve kuzey, doğu ve batıdaki bölgelerin yazılı yazısız kamusal anıtlarla dolup taştığını rahatlıkla varsayabiliriz." Michalowski (1993), s. 97.
45. Amiet (1976).
46. Örneğin *bkz.* Lloyd (1985), s. 143.

47. *Bkz.* Bölüm 5, s. 155.
48. Postgate (1991) s. 41, 94-5.
49. Foster (1982), s. 31-2.
50. *Age.*, s. 116.
51. Liverani (1993), s. 59; Westenholz (1997) s. 221'deki metin.
52. Kuhrt (1995), s. 51'den alıntı.
53. Liverani (1993), s. 62; Westenholz (1997), s. 263.
54. Foster (1982), s. 111.
55. *Bkz.* Michalowski (1993).
56. *Age.*, s. 73-4.
57. El-Khalifa ve Rice (1986).
58. Cooper ve Heimpel (1983); Cooper (1993) s. 16-17.
59. *Bkz.* Bölüm 6, s. 141-142.
60. *Bkz.* Bölüm 6, s. 192.
61. Cooper ve Heimpel (1983), s. 52-3, II. 13-54.
62. Jacobsen (1987), s. 386-444; Edzard (1997).
63. *Bkz.* Bölüm 10.

5 UR

1. *Bkz.* Bölüm 10.
2. Woolley (1915, 1929, 1939, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935).
3. Woolley (1952), s. 25.
4. Diğer su baskını öyküleri ve onların yorumları için *bkz.* Bölüm 3, s. 82-4.
5. Charvat (1993) 228.
6. *Bkz.* Pollock (1985), s. 129-59. Çömleklere ve mühürlere dayanarak Kraliyet Mezarlığının (RC) I. ve II. katmanını Erken Hanedanlığın (ED) IIIa dönemine, RCIII'ü EDIIIb dönemine, RCIV'ü Erken Akad dönemine, RCV'i Akladların olgunluk çağından son zamanlarına ve RCVI'yı Akadlardan sonraki döneme tarihliyor. Bu da mezarlığın Ur'daki III. Hanedanlık döneminden az öncesine kadar yaklaşık 600 yıl kullanılmış olduğunu gösteriyor.
7. Pollock (1991).
8. Bu isim "Şub-ad" olarak okunuyordu.
9. Müzedeki sergide yüz hatları görülmüyor.
10. Woolley (19512), s. 46.
11. *Age.*, s. 47.

12. *Age.*, s. 50.
13. *Bkz.* Carvat (1993), s. 306-7.
14. *Age.*, s. 30.
15. Pollock (1991).
16. *Bkz.* Charvat (1998), s. 87-8.
17. Charvat (1993), s. 309.
18. *Bkz.* Alster (1980).
19. Moorey (1984).
20. Nissen (1988), s. 92-3.
21. Ebu Salabih için *bkz.* Matthews ve Postgate (1987), s. 107.
22. Guru'larla ilgili bilgi için *bkz.* Bölüm 3, s. 77-8.
23. Pollock (1999), s. 180.
24. Paynter (1989), s. 384.
25. Haface'de tapınaklar arasında ve çevresinde yer alan evler sahiplerinin zenginliğine göre farklı boyuttalar; *bkz.* Delougaz, Hill ve Lloyd (1967).
26. *Bkz.* Jagersma (1990).
27. Pollock "Kral Mezarlarının" üstünde Erken Hanedanlık mühürlerinin bulunmasını aynı bölgede çeşitli tarihlerde kazılan mezarlardan kaynaklanan katmanlardaki bozulmalara bağlıyor. Bu nedenle Meskalamdug ve Messannepada'nın I-II. dönemlerde hüküm sürmüş olması mümkün.
28. *Bkz.* Solberger ve Kupper (1971), metin no. B6a.
29. Zgoll (1997).
30. *Bkz.* Bölüm 1, s. 51.
31. *Bkz.* Durand (1987).
32. Yazının başlığı Kramer'in (1969) çevirisinden alınmış olup "bütün *ben*'in kraliçesi, parlak ışık" anlamına geliyor.
33. Zgoll (1997). Daha önceki çeviriler için *bkz.* Hallo ve van Dijk (1966); Prichard'daki Kramer (1969), s. 579-82.
34. Onun biyolojik kızı olduğu kesin değil. Bu unvan daha genç bir aile ferdi, hatta sembolik bir bağlantı için kullanılmış olabilir.
35. *Bkz.* Bölüm 4, s. 137.
36. *Bkz.* Mooret (1984).
37. Utu-hegal'in zaferiyle ilgili yazıtı için *bkz.* Sollberg ve Kupper (1971), metin no. 11K3a.
38. Garelli'deki Wilcke (197k4), s. 180, n. 67.

39. Anımsanacağı üzere (s. 119) Mesannepada "Kish kralı" unvanını kullanmış. Ama "ülkeye" kısa bir süreden daha fazla egemen olduğuna dair çok az bulgu var.
40. *Bkz.* Jones (1975).
41. *Bkz.* Wright (1998), s.79-110.
42. *Bkz.* Steinkeller (1987).
43. Woolley (1952), s. 96.
44. *Age.*, s. 92.
45. *Age.*, s. 97. Ur-Nammu'daki dikilitaşta 10 metre yüksekliğinde bir merdiven göze çarpıyor (halen Pensilvanya Üniversitesi Müzesindedir). Beşe bölünmüş basamaklarda Ur-Nammu inşaat faaliyetleri için tanrının onayını alırken görülüyor. Önce tahtta oturan tanrıya dilekçesini sunuyor. Sonra kendisine Nannar ve Ningal tarafından bir mezura ve çubuk veriliyor. Bir başka görüntüde kral bir rahibin yardımıyla inşaat aletlerini omuzluyor. Kaydın bundan sonrası kırılmış; sadece bir merdiven ve bunun yanında bir çift ayak seçiliyor. Bu anıt parçası kralın yapım işlerini dinsel bir çerçeveye oturtmakta: tanrının emri ve yardımı ile başlatılıp sonlandırıyor. *Bkz.* Frankfort (1970), s. 109-11, fig. 110-11.
46. Mısır'daki piramitler de farklı bir kavramla yapılmış olmalarına karşın benzer çağrışımlar sergiliyor.
47. *Bkz.* Weadcock (1975).
48. *Age.*, s. 166.
49. *Age.*, s. 104.
50. *Age.*, s. 112
51. *Bkz.* en yakın zamanlardaki Steinkeller (1991), s. 106, özellikle 126.
52. *Bkz.* Kuher (1995), s. 68-9.
53. Michalowski (1987).
54. *Bkz.* Hallo (1975), s. 181-204, 205-316.
55. Klein (1981), s. 74-5'te yer alan "Üç Şulgi İlahisi"nden.
56. Wilcke'nin Almanca eserinden (1975) s. 241-42'nin İngilizce çevirisi.
57. Castellino (1972), s. 196 ve sonrasında yer alan "İki Şulgi İlahisi"nden.
58. Karaciğerle kehanette bulunma uygulaması için *bkz.* Bölüm 9, s. 236.
59. *Bkz.* Leick (1994), s. 111-29.

60. *Bkz.* Bölüm 2, s. 88 ve Bölüm 4, s. 142.
61. *Bkz.* Leick (1994), böl. 7.
62. Klein (1981), s. 135-66.
63. *Bkz.* Leick (1994), böl. 9.
64. *Bkz.* Bölüm 2, s. 89.
65. Berlin (1979), II. 62-3, 87-90.
66. *Bkz.* Steinkeller (1987), s. 20-21.
67. Maekawa (1999), s. 93.
68. Klein (1981), s. 135-66.
69. Michalowski (1989).
70. *Age.*, s. 6 ve sonrası.
71. *Krş.* Gurney (1983).

6 NİPPUR

1. *Bkz.* Postgate (1002), s. 15.
2. McGuire Gibson Şatt el-Nil'in Fırat'ın en eski yatağı olabileceğini ileri sürüyor. Gibson (1992), s. 37.
3. *Bkz.* Geere (1904), s. 170
4. *Bkz.* Kuklick (1996).
5. Karar 1884'te alınıyor: "İngiltere ve Fransa Asur ve Babil'de çok önemli kazılar yaptılar. Artık Amerika'nın da üstüne düşeni yapma zamanı geldi. Oraya bir Amerikan keşif heyeti gönderelim." *Bkz.* Zettler (1992), s. 327.
6. Geere (1904), s. 173; ayrıca *bkz.* Lloyd (1980), s. 165.
7. Arkeolog Haynes'in Shakespeare'in kahramanlarını çağrıştıran ilginç öyküsü için *bkz.* Westenholz (1992), s. 291-6.
8. Kuklick (1996), s. 88. 1970'lerdeki çalışmaları yöneten McGuire Gibson Peters, Meyer ve Fisher'in kazı günlüklerini yer tespiti açısından yararlı ve güvenilir buldu ama Hilprecht'inkilerden pek etkilenmedi; krş. Gibson (1992), s. 37.
9. Kucklick (1996), s. 135'te yer alan Jastrow'dan alıntı.
10. Hilprecht (1906, 1910).
11. İlk üç sezon için. Daha sonraki iki sezonda çalışmalar Chicago Oriental Institute ve Baghdad School of Oriental Research ile birlikte yürütüldü.
12. İlk on sezonda çalışmalar 1948'den başlayarak her yıl sürdürüldü; sonrakiler 1973-6, 1981-2, 1985, 1987, 1988-9 ve 1990'da gerçekleştirildi.

13. Stone (1987).
14. *Bkz.* McCown ve Haines (1967); Zettler (1992).
15. Gibson (1980).
16. Gibson (1975), s. 7.
17. Gibson (1992), s. 39.
18. Pollock (1999), s. 65.
19. Zettler (1992).
20. Gibson (1992), n. 41.
21. Stone (1987).
22. Gibson (1992), s. 44.
23. Gibson (1978), s. 118-19.
24. *Bkz.* Bölüm 9, s. 214.
25. Gibson (1992), s. 48.
26. Oded (1979).
27. Zadog (1978a, 1978b).
28. Wiseman (1985). Bu bir yenilik değil: Orta Babil döneminde (ikinci bin yılın sonu) savaş esirleri zaten buraya yerleştirilmişti. *Bkz.* Walker (1980).
29. Stolper (1985).
30. Nippur Ağıtı için *bkz.* Tinney (1996).
31. krş. Eridu. Bölüm 1, s. 1
32. *Bkz.* Bölüm 1, s. 43.
33. *Bkz.* Bölüm 5, s. 177.
34. *Bkz.* Bölüm 4, s. 142, Cooper (1983).
35. Tanrı buyruğunu kabullenmek ve yerine getirmek Müslümanlığın da bir özelliğidir.
36. Özellikle *bkz.* Enannatum'un zafer takında Lagaş tanrısı Ningirsu'nun Enannatum'un düşlerine girerek ondan Lagaş'la sürdürülen toprak kavgasına karışan Umma'daki yağmalara son vermesini isteyen giriş bölümü. *Bkz.* Cooper (1986), s. 34; ve Enannatum'un kabartma figürünün yanında yer alan "Ningirsu adına yabancı ülkelere boyun eğdiren Enannatum" yazısı, *age.*, s. 370.
37. *Topos*'a ilk kez Uruk Kralı Lugal-kigine-dudu'nun Uruk'taki egemenliğini ve Ur'daki krallığını yasallaştırmak amacıyla yazdırdığı kraliyet yazıtlarında rastlanıyor. Burada daha akla yakın olan Uruk tanrıçası İnanna yerine Enlil'in adının geçmesi ilginç: *bkz.* Solberger ve Kupper (1971), s. 85, metin no. IEIC ve d. Tüm

ülkeye egemen olma açısından Umma yöneticisi Lugalzagesi Enlil'in rolünü önplana çıkarıyor.

38. Jacobsen (1957) yeni basım Moran (1970).
39. *Age.*, s. 105.
40. "Kengi" Sümerlerin kendi dillerinde "Sümer" için kullandığı terim.
41. Sigrist (1984), s.14.
42. *Bkz.* Michalowski (1983).
43. *Bkz.* Sollberger (1962).
44. Bu, Mezopotamya'da hükümranlıkla ilgili su götürür iddialarda bulunan hanedanlar, özellikle geleneksel kutsal yerlerin onarımı için büyük yatırımlarda bulunan Kassitler gibi yabancı hanedanlıklar için büyük önem taşıyordu. Asurbanipal döneminde Asurluların Nippur'a gösterdikleri ilgi de bu kapsamda algılanabilir.
45. Örnekler için *bkz.* Sigrist (1984), s. 16.
46. *Bkz.* Selz (1992), s. 190-92; Charvat (1993), s. 283; Lieberman (10992).
47. Krallar Listesi için *bkz.* Selz (1992), s. 196-200; ayrıca *bkz.* Bölüm 3, s. 73.
48. Umma'ya karşı kazandığı zaferin anısına yaptırdığı "akbabalar dikilitaşı"nda. *Bkz.* Cooper (1986), s. 34-7.
49. *Krş.* Oysa Uruk kralı Lugal-kigine-dudu yazıtının daha sonraki kopyasında kendisine liderlik bahşeden İnanna'yı övüyor! *Bkz. age.*, s. 101. Uk 1.1.
50. *Bkz.* Sigrist (1984), s. 13; krş. Gudea silindiri.
51. Selz (1992) s. 203.
52. "Reform" yazıtları varlığını sürdürüyor; krş. Cooper (1986), s. 70-83.
53. *Bkz.* Cooper (1986), s. 94, Um 7.1.
54. *Bkz.* Bölüm 4, s. 124.
55. Frayne (1993).
56. Lieberman (1992), s. 133.
57. Bu, Sigrist tarafından tamamen belgelenmiş (1984), s. 24-40.
58. *Bkz.* Lambert (1991), s. 119-26.
59. *Bkz.* Michalowski (1998), s. 242.
60. *Age.*, ismi eski şekliyle yazarken geleneksel olarak Enki ile bağlantılı olan NUN işaretini kullanıyor.
61. *Bkz.* Leick (1999), s. 164.

62. *Bkz.* Dalley (1989), Atra-hasi, Gılgamış tableti xı.
63. *Bkz.* Leick (1999), s. 80; ayrıca *bkz.* Michalowski (1998), s. 243.
64. Behrens (1978).
65. Michalowski (1998); ayrıca *bkz.* Civil (1983).
66. Michalowski (1998), s. 244.
67. *Bkz.* Bölüm 5, s. 177.
68. Römer (1989).
69. Sjöberg (1976), s. 411-26.
70. Cooper (1978).
71. van Dijk (1983).
72. *Bkz.* Behrens (1989).
73. Römer (1969).
74. Ferrara (1973).
75. *Bkz.* Zettler (1992b) ve Steinkeller (1999).
76. Bernhardt ve Kramer (1975).
77. *Bkz.* Bölüm 4, s. 142.
78. *Bkz.* Sigrist (1984), s. 19.
79. *Bkz.* Goodnick-Westenholz (1992).
80. Stone ve Owen (1991).
81. Sigrist (1984); Robertson (1992).
82. Stone (1987).
83. *Age.*, s. 127.
84. *Bkz.* Sjöberg (1975).
85. *Age.*, s. 161.
86. Bunlar Sümer dilinde yazılmış metinlerdir ve *é-dub-ba* ortamında sürdürülen diyaloglardır. Örnekler için *bkz.* Kramer (1963b), s. 22-48.
87. Yazıcı olarak çoğunlukla oğlanlar eğitilmekteydi ama kadın yazıcılar da vardı ve genellikle *Gipar* gibi kurumlarda görevlendiriliyorlardı. *Bkz.* Waetzoldt (1988).
88. *Bkz.* Çığ ve Kızılyay (1959).
89. Sjöberg (1975), s. 163.
90. Ayrıca *bkz.* Bölüm 3, s. 73.
91. *Bkz.* Landsberger (1937).
92. Mezopotamya'da çoğunlukla okuryazar olmayan bir nüfus yaşadığı için mektuplar her zaman "falancaya de ki" diye başlıyordu.
93. Sjöbgerg (1975), s. 167.

94. Urlu İgmil-Sin'deki gibi. Woolley'e göre (1931), s. 365, onun Geniş Sokak No. 1 adresindeki evinde yaklaşık 2000 tablet bulunmuş.
95. Sjöberg (1975), s. 176.
96. *Bkz.* Foster (1993), s. 23, IV.
97. Foster (1995), s. 363.
98. Joannes (1992).
99. *Bkz.* Beaulieu ve Rochberg (1996).

7 SİPPAR

1. *Bkz.* de Meyer, Gasche ve Paepe (1971), s. 25-6.
2. Rasim (1897), s. 402.
3. Musevi ismin iki ayrı anlama gelecek şekilde kullanılması ilginç.
4. Rasim (1897) s. 407.
5. Özet için *bkz.* de Meyer'deki (1980), s. 93-111, Walker, C. B. ve Collon, D.
6. Budge (1920).
7. Scheil (1902).
8. Andrae ve Jordan (1934).
9. Baqir ve Mustafa (945).
10. *Bkz.* de Meyer (1978, 1980).
11. Harris'e göre (1975), s. 14.
12. *Bkz.* Charpin (1988).
13. *Age.*, s. 26.
14. *Bkz.* s. 224.
15. Bu konuda ve Sippar'ın Eski Babil'deki tarihçesi için *bkz.* Harris (1975), s. 5-9.
16. Yasalar hakkındaki dikilitaşın girişi için *bkz.* Driver ve Miles (1955), s. 32, sütun 11.
17. Kuhrt (1995), s. 379. Bu gergin ve kanunsuzluklarla korkunç dönem Erra Destanı'nda anlatılmakta. *Bkz.* Bölüm 10, s. 253.
18. Andrae ve Jordan (1934), s. 53. Yapının boyutu 320 x 240 metre.
19. MacGinnis (1995); Bongenaar (1997); Jursa (1995).
20. Harris (1975)
21. *Bkz.* Gallery (1978), kentleşmeyi "başarısızlıkla gizlenmeye çalışılan dosya kartları" diye eleştiriyor; ve Jeyes, (1983), s. 61.
22. *Bkz.* s. 234.

23. *Bkz.* Harris (1975), s. 77-142.
24. Annunitu'nun tapınağı E-ulmaş daha küçük olmayabilir ama ed-Der dönemine ait çok az tablet bulunabildiği için bu konuda bilgiler yeterli değil. *Bkz. age.*, s. 178.
25. "Şamaş bir mirasçı verdi" ya da "Şamaş'ın Işığı" gibi.
26. *Bkz.* Bölüm 10, s. 306.
27. *Bkz.* Harris (1975) s. 158-88.
28. *Bkz.* Harris (1962, 1964) ve (1975), s. 188-98, 303-5; Jeyes (1983). Ayrıca krş. Stone (1982).
29. *Bkz.* Jeyes (1983), s. 262.
30. *Bkz.* Bölüm 5, s. 171.
31. Hammurabi yasası bu konuyla ilgili maddeler içeriyor: evli *naditu*'nun çocuk doğurması yasak ama kocası için ikinci bir eş seçebilir ve onu varisi olarak ilan edebilir.
32. *Bkz.* Postage (1992), s. 131.
33. Harris (1962).
34. Bunlara güneş tanrısının eşi Aya ya da Şamaş'a izafeten isimler veriliyor. Bazı *naditu* isimlerinin başka kadınlara verilmesi yasak. Haris bunların manastıra gelmeden önce kendilerini adadıklarını belirtmek için bu isimleri aldıklarını ileri sürüyor. Harris (1964), s. 114.
35. Mari kralı Zimri-Lim'in kızlarından bazıları saldırgan bir tutum sergileyen ülkelerinin yöneticilerine eş olarak gönderilmelerinden çok şikâyetçiler. Mari prenseslerinden Ereşti-Aya Sippar'daki *gagum*'a gönderildiğinden bu yana ailesinin kendisine karşı ilgisiz kalmasına isyan ediyor. *Bkz.* Batto (1974), s. 93-102.
36. *Age.*, s. 99.
37. *Bkz.* Jeyes (1983), s. 263-4.
38. Driver ve Miles (1952), paragraf 178-80.
39. Jeyes (1983), s. 263.
40. Harris (1962), s. 2, 3.
41. Harris (1975), s. 214.
42. *Age.*, s. 6.
43. Batto (1974); ayrıca *bkz.* yukarıdaki 35. Madde.
44. Harris (1964), s. 121, 128-30.
45. Harris (1975), s. 199-200.
46. *Age.*, s. 306.
47. Bu yüzden iffetli kalmak zorunda. *Bkz.* Finkelstein (1970), s. 264.

48. Harris (1975), s. 307.
49. Zimri-Lim'e gönderilen bir kehanette güneş tanrısının ona yalnızca bir taht değil, aynı zamanda "daha önce senden istediğim kız evladı" da bahşettiğinden söz ediliyor; *bkz.* Batto (1974), s. 95.
50. *Bkz.* Bölüm 3, s. 117.
51. *Bkz.* Dalley (1989), s. 36.
52. *Bkz.* Harris (1975), s. 270-302.
53. *Bkz.* Bölüm 7, s. 221.
54. Harris (1975), s. 289-302.
55. Leemans (1960).
56. *Age.*, s. 93-4, no. 8.
57. *Bkz.* Bölüm 8, s. 252.
58. Walker (1980).
59. Leemans (1960), s. 108-9.
60. Postgate (1992), s. 239.
61. Harris (1975), s. 334.
62. Harris (1976), s. 145.
63. Harris (1975), s. 8-9.
64. Kraus (1958), ayrıca *bkz.* Postgate (1992), s. 196-8.
65. *Bkz.* Bölüm 5, s. 173-174.
66. Jursa (1995), s. 191-2.
67. *Age.*, s. 196.
68. Ayrıca *bkz.* Kuhrt (1995), s. 618-21.
69. Leick (1994), s. 80-89.
70. Kramer (1985).
71. Lambert (1960), s. 121-38.
72. Lambert tüccarlarla ilgili bölümlerin ya yeniden kullanıldığına ya da bir Eski Babil metniyle birleştirildiğine inanıyor, zira buradaki ifade asıl metinle çelişmekte, *age.*, s. 122.
73. Bu aynı zamanda *naditu* kadınlarının *pikittu*'larını sundukları gün!
74. Lambert (1960), s. 121.
75. Böylece evlilik bağı sembolik olarak kesilmiş oluyor.
76. Veenhof (1976).

8 ASUR

1. *Bkz.* önsöz, s. 9.

2. *Bkz.* Unger (1982), s. 170-95; Lloyd (1978), s. 10, 108, 179.
3. Rich (1831).
4. Rasim (1897).
5. Andrae (1977).
6. Andrae (1909, 1913a, 1913b, 1922, 1931); Andrae ve Lenzen (1933).
7. *Bkz.* s....
8. Andrae (1922).
9. Andrae (1977), s. 303-4, n. 63'te Hrouda.
10. Oppenheim (1964), s. 131.
11. Andrae (1977), s. 112.
12. Kuhrt (1995), s. 82.
13. *Bkz.* Larsen (1967, 1976, 1987); Veenhof (1972); Dercksen (1996).
14. *Bkz.* İçhisar (1981); Larsen (1982); Michel (1991).
15. Larsen (1976), s. 34-40.
16. *Bkz.* s. 270.
17. Grayson (1987), no. AO 32.2.
18. Andrae (1977), s. 121.
19. Larsen (1976).
20. Kuhrt (1995), s. 87.
21. Dercksen (1996), s. 2.
22. Larsen (1967), s. 4; bir örnek için de krş. *age.*, s. 168.
23. Dercksen (1996), s. 64.
24. Charpin (1997), s. 377.
25. Veenhof (1972), s. 123.
26. *Age.*, s 104-5, bir giysinin satış fiyatı yarım gümüş mina.
27. *Age.*, s. 119.
28. Dercksen (1996).
29. Rosen (1977).
30. Veenhof (1987).
31. Charpin (1997), s. 377.
32. Larsen (1976).
33. Larsen (1974), s. 288.
34. Larsen (1976).
35. Larsen (1974), s. 293.
36. Birot (1985), s. 223. İla-Kabkabu'nun kökeni hâlâ bilinmiyor.
37. Bu dönemdeki Asur için *bkz.* Charpin (1997).
38. Larsen (1974), s. 288; Charpin (1997).

39. Grayson (1974), s. 19, n. 58.
40. Charpin (1997), s. 373.
41. Andrae (1977), s. 122.
42. Günümüzdeki bir örnek Tell el-Rimah'taki tapınaktır; *bkz.* Dalley (1984).
43. Haller (1955).
44. Preusser (1955).
45. Charpin (1997), s. 382.
46. Dossin (1950, 1952).
47. Charpin (1997), s. 373.
48. Grayson (1972), s. 29-30.
49. Yani Mitanni.
50. Grayson (1972), s. 48-9.
51. Kuhrt (1995), s. 352.
52. *Age.*, s. 354.
53. Grayson (1972), s. 80-81.
54. Pedersen (1985), cilt I, s. 34 ve sonrası.
55. Grayson (1972), s. 123-4.
56. Kuhrt (1995), s. 356.
57. Daha eski tapınak Akadlı İştar'a adanacaktı ama daha sonra metin "Dinitu" olarak değiştirildi. *Bkz.* Grayson (1972), s. 113.
58. *Bkz.* Andrae (1977), s. 160-61.
59. Grayson (1972), s. 134.
60. *Bkz.* Reade (1981), s. 144.
61. Pedersen (1985).
62. *Bkz.* Bölüm 6, s. 155-6
63. Lambert (1957-8).
64. Pedersen (1984), s. 34.
65. *Bkz.* Leick (1994), s. 234-46.
66. George (1989), s. 92-3.
67. Thureau-Dangin (1912), s. 113, 201.
68. Sargon'un Anadolu seferleriyle ilgili öykünün Kapadokya ile bozulan ticari faaliyetleri yeniden canlandırmak isteyen Şamşi-Addu'nun emriyle yazıldığı ileri sürülüyor. *Bkz.* Liverani (1993), s. 55.
69. van Deriel (1969).
70. Grayson (1972), s. 69-70.
71. *Age.*, s. 105.

72. van Driel (1969), s. 130-31.
73. van Driel(1969), s. 162.
74. Andrae (1977), s. 210.
75. Frahm (1997), s. 282-8.

9 NİNOVA

1. Russell (1998).
2. *Bkz.* Campbell Thompson (1934).
3. Ayrıca *bkz.* Curtis ve Reade (1995), s. 10 ve sonrası; Larsen (1994), s. 202 ve sonrası, 228-35.
4. Layared (1853), s. 589.
5. Ayrıca *bkz.* Bölüm 6, s. 141.
6. *Murder in Mesopotamia* isimli cinayet romanında bir arkeolog eşi olarak edindiği deneyimlerden yararlanıyor.
7. Oates (1968), s. 23.
8. Campbell Thompson ve Hamilton (1932).
9. Mallowan (1933). Çömlekçiliğin gelişimi hakkında bir değerlendirme için *bkz.* Gut (1995).
10. Mallowan'ın Ninova yakınındaki bir ören yeri olan Tell Arpakiye'de yaptığı kazılar o dönemi çok daha iyi sergiliyor. *Bkz.* Mallowan ve Rose (1932).
11. *Bkz.* Oates (1968), s. 30.
12. Grayson (1970); ayrıca *bkz.* Bölüm 4, s. 98-9
13. Campbell Thompson (1934), s. 99.
14. *Age.*, s. 100.
15. Turner (1970).
16. Frahm (1997), s. 1.
17. Parpola (1987); Lanfranchi ve Parpola (1990).
18. Frahm (1997), s. 3.
19. *Age.*, s. 8.
20. Daha sonraki döneme ait bir edebi metinde Sanherib kehanetler vasıtasıyla babasının ne günah işlediğini öğrenmeye çalışıyor; onun "Asur tanrılarına çok fazla değer vererek onları Babil tanrılarından üstün tuttuğuna" inanıyor; Sanherib böyle bir açıklamayı herhalde doğru bulmazdı! *Bkz.* Livingstone (1989), s. 77.
21. Olayları Babil açısından değerlendirmek için *bkz.* Brinkman (1984), s. 39-65.

22. *Bkz.* Reade (1981), s. 145.
23. Jacobsen ve Lloyd (1935).
24. Sanherib'in sancak yazıtından, Frahm'dan alıntı (1997), s. 59-61.
25. "Kendi ellerimle sahiplendiğim düşmanlarının vatanını breş, mermer ve büyük kireçtaşı levhalara kazıdım ve bunları (sarayımın) duvarlarında sergiledim." *Age.*, s. 82.
26. Sanherib aynı zamanda Nebi-Yunus'taki *Ekal masarti*'yi ve kentin doğusunda üçüncü bir sarayı yaptırdı.
27. Jacobsen ve Lloyd (1935), s. 35.
28. Kaldeliler MÖ 1000 ile 900 yılları arasında Güney Mezopotamya'da yerleşen Sami aşiret mensuplarıydı.
29. Brinkman (1984), s. 67 ve sonrası.
30. *Bkz.* Pongratz-Leisten (1997).
31. Burada amaç hayvanın ön ve yan görünüşlerini belli bir açıdan tam olarak görünecek biçimde tasarlamaktı. Dolayısıyla yandan bakınca iki ön ve iki arka ayak görülebiliyordu.
32. Reade (1987).
33. Grayson (1991), Cambridge Ancient History III/2 (CAH), s. 138.
34. Frahm (1997), s. 121.
35. Borger (1956), s. 42.
36. Parpola (1980).
37. Grayson (1991), CAH III/2, s. 123-5.
38. Çivi yazısında işaretler kolayca yapılabiliyor. *Bkz. age.*, CAH III/2, s. 134.
39. Aslında en önemli olan Marduk heykeli ancak Esarhaddon'un ölümünden sonra iade edildi; bu gecikmenin olumsuz kehanetlerden kaynaklandığı sanılıyor. *Bkz.* Lambert (1988).
40. Borger (1965), s. 65.
41. Bu konuda sağlam bir görüş için *bkz.* Oppenheim (1964), s. 206-27.
42. Ayrıca *bkz.* Parpola (1970), s. 112.
43. Borger (1956), s. 31.
44. Parpola (1997), s. 9.
45. Starr (1990), no. 187.
46. Grayson (1991), CAH III/2, s. 137.
47. Lambert (1957-8, 1959-60).
48. Wiseman (1958).
49. *Bkz.* Grayson (1991), CAH III/2i s. 147-51; Brinkman (1984), s. 93-104; Grayson (1991), CAH III/2, s. 47-57.

50. Weissert (1997), s. 355.
51. Streck (1916), cilt II, s. 252-3.
52. Stronach (1997), s. 307-24.
53. *Bkz.* Grayson (1991) CAH III/2, s. 209.
54. Luckerbill (1924), s. 60, 73.
55. Oded (1979), s. 22 ve sonrası.
56. *Age.*, s. 31.
57. *Age.*
58. Schramm (1972).
59. Dalley (1997).

10 BABİL

1. Unger (1928).
2. Rich (1839).
3. Koldewey (1990), s. 7.
4. *Bkz.* Andrae (1952).
5. *Bkz. age.*, s. 219.
6. Koldewey (1990), s. 11.
7. Koldewey'de Hrouda (1990), s. 303.
8. al-Khalil (1991), s. 71.
9. *Bkz.* Cooper (1980).
10. *Bkz.* Bölüm 8, s. 256.
11. Gasche, Armstrong ve Cole (1998).
12. *Age.*, s. 88.
13. *Bkz.* Bölüm 8, s. 260.
14. *Bkz.* Bölüm 8, s. 261 ve sonrası.
15. Lambert (1971).
16. *Bkz.* Kuhrt (1995), s. 378-9.
17. Nabonidus kızının evliliğinden söz ederken bu törenle ilgili I. Nabukadnezar'ın bir yazıtını bulduğunu söylüyor. *Bkz.* Kuhrt (1995), s. 381.
18. *Bkz.* Bölüm 1, s. 20.
19. Heidel (1951), s. 148-9.
20. Cagni (1977); Dalley (1989), s. 282-316.
21. *Age.*, s. 297.
22. *Bkz.* Bölüm 5, s. 181.
23. Dalley (1989), s. 304.

24. Özellikle *bkz.* Lambert (1960), s. 21-91, "Namuslu Mağdurun Şiiri" ve "Babil'in felsefi teolojisi" başlıklı bölümler.
25. Brinkman (1984), s. 12-15.
26. *Age.*, s. 18.
27. *Age.*, s. 21-3.
28. *Bkz.* Bölüm 9, s. 297.
29. Brinkman (1984), s. 105-11.
30. *Age.*, s. 35.
31. Zawadzki (1988).
32. Oates (1991), böl. 25.
33. Wiseman (1985), s. 236-9.
34. Koldewey (1990), s. 300.
35. Schmid (1995).
36. Powell (1982).
37. *Bkz.* Wiseman (1985), fig. 12.
38. George (1992).
39. "Toplam olarak, ulu tanrılara adanmış 43 tapınak, Marduk'a adanmış 55 ibadethane, İgigi"deki 300 kaide, Annunaki'de 600 kaide, İştar için 180 küçük tapınak, Lugalgirra ve Meslamtaea'da 180 kaide, Yediler için 12 kaide, gökkuşağı için 4 kaide, Kötülük Tanrısı için 2 kaide ve kentin koruyucusu için 2 kaide."
40. Ama muhtemelen Herodot ve Curtis'in iddia ettiği gibi iki savaş arabası söz konusu değildi; krş. Wetzel (1930).
41. Babil'in sular altında kalmasına yol açanın Fırat mı yoksa sadece Aranthu kolu mu olduğu hâlâ tartışılıyor. Her ikisi de o dönemdeki yazıtlarda yer alıyor.
42. Wiseman (1985), s. 55
43. *Bkz.* Bölüm 9, s. 302.
44. Ölçülerle ilgili yorumlar için *bkz.* Heinrich ve Seidl, 1968.
45. Koldewey (1990), s. 163-70.
46. Sack (1994).
47. Mayer (1998).
48. Pritchard'da (1969), s. 560-62'de yer alan A. L. Oppenheim.
49. Stolper (1985), s. 2.
50. Kuhrt (1983). Çiviyazılı silindir mühür 1879'da Rasim tarafından bulundu.
51. van Driel (1985-6); Wunsch (1993).
52. Koldewey (1990), s. 373'de yer alan Haerinck.

53. Cuyle-Young (1988), s. 58.
54. Kuhrt ve Sherwin-White (1990), s. 381.
55. Koldewey (1990), s. 382'de Haenrinck.
56. Sherwin-White ve Kuhrt (1993), s. 149-61. Ayrıca *bkz.* van der Speck (1987) ve Sherwin-White (1987).
57. Burası Yeni Babil dönemindeki bazı yapıların zaman içinde yıkılmasından arta kalan tuğlalarla inşa edilmiş. *Bkz.* Koldewey (1990), s. 290-99.
58. *Age.*, s. 160
59. Sachs ve Hunger (1988, 1989).

Kaynaklar

1 ERİDU

Adams, R. McC. (1970), 'The Study of Ancient Mesopotamian Settlement Patterns and the Problem of Urban Origins', *Sumer* 25, s. 111-23.

——(1981), Heartland of Cities, Chicago.

Alster, B. (1987), 'Enki and Ninhursag', *Ugarit Forschungen* 10, s. 15-27.

Benito, C. A. (1969), 'Enki and Ninmah' ve 'Enki and the World Order' (doktora tezi, University of Pennsylvania), Ann Arbor, Mich.

Berman, J. (1994), 'The Ceramic Evidence for Sociopolitical Organization in Ubaid Southwestern Iran', G. Stein ve M. Rothmann (edl.), *Cbiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity*, Madison, Wis. içinde, s. 23-33.

Bernbeck, R. (1995), 'Die Obed-Zeit: religiose Gerontokratien oder Hauptlingstumer?', K. Bartl, R. Bernbeck ve M. Heinz (edl.), *Zwischen Euphrat und Indus: aktuelle Forschungsprobleme in der vorderasiatischen Archaologie*, Hildesheim içinde, s. 44-56.

Charles, M. (1988), 'Irrigation in Lowland Mesopotamia', Irrigation and Cultivation in Mesopotamia, Part 1, Bulletin on Sumerian Agriculture, 4 içinde, s. 1-39.

Charpin, D. (1986), Le Clerge d'Ur au siecle d'Hammurabi (XIX'-XVlll siecles av.J. C.), Cenevre.

Charvat, P. (1993), Ancient Mesopotamia: Humankind's Long Journey into Civilization, Prague.

Dalley, S. (1989), *Myths from Mesopotamia*, Oxford, New York.

Earle, T. (ed.) (1991), Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology, Cambridge.

Farber-Flügge, G. (1973), Der Mythos 'Enanna und Enki' in der Berücksichtigung der Liste der me, Roma.
Forest, J. D. (1983), Les pratiques funeraires en Mesopotamie du cinquième millénaire au début du troisième: étude de cas, Paris.
Galter, H. D. (1981), Der Gott En/Enki in der akkadischen Überlieferung, Graz.
Garfinkel, Y. (1994), 'Ritual Burial of Cultic Objects: The Earliest Evidence', *Cambridge Archaeological Journal* 4, s. 159-88.
Green, M. (1975), *Eridu in Sumerian Literature*, Chicago.
Hallo, W. W. (1970), 'Antediluvian Cities', *Journal of Cuneiform Studies* 23, s. 57-67.
Heidel, A. (19 51), *A Babylonian Genesis*, Chicago.
Hendrickson, E. ve I. Thuessen (edl.) (1989), *Upon this Foundation: The Ubaid Reconsidered*, Carsten Niebuhr Institute Publications 10, Copenhagen.
Hole, F. (1983), 'Symbols of Religion and Social Organisation at Susa', T. C. Young, P. E. L. Smith ve P. Mortensen (edl.) (1983), *The Hilly Flanks and Beyond: Essays on the Prehistory of Southwestern Asia Presented to Robert J. Braidwood, November* 15, *1982* (Studies in Ancient Oriental Civilization 36), Chicago içinde.
Huot, J. (1989), 'Ubaidian Villages of lower Mesopotamia: permanence and evolution from "Ubaid O" to "Ubaid 4" as seen from Tell el 'Oueili', E. Hendrickson ve I. Thuessen (edl.) (1989), *Upon this Foundation: The Ubaid Reconsidered*, Copenhagen içinde, s. 19-42.
Jacobsen, Th. (1987), The Harps That Once... Sumerian Poetry in Translation, New Haven ve Londra.
Klein, J. (1981), The Royal Hymns of Shulgi, King of Ur, Ramat-Gan.
Kramer, S. N. (1963), 'The Sumerian Sacred Marriage Texts', *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 107, s. 485-525.
Kushner, D. (1977), *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, Guildford, Londra ve Worcester.
Leick, G. (1994), Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature, Londra, New York.
Maxwell, G. (1957), *People of the Reeds*, New York.
Michalowski, P. (1983), 'History as charter: some observations on the Sumerian king list', *Journal of the American Oriental Society* 103, s. 237-48.

Nissen, H. (1988), The Early History of the Ancient Near East, 9000-2000 B.C., Chicago, Londra.
Oates, J. (1960), 'Ur and Eridu, the prehistory', M. E. L. Mallowan ve D. J. Wiseman (edl.), *Ur in Retrospect, Iraq 22 içinde*, s. 32-50.
Pariselle, C. (1985), Le cimetiere d'Eridu: essai d'interpretation', *Akkadica* 44, s. 1-13.
Picchioni, S. A. (1981), *Il poemetto di Adapa*, Budapeşte.
Pollock, S. (1999), Ancient Mesopotamia: The Eden that Never Was, Cambridge.
Postgate, J. N. (1992), Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History, Londra.
Reiner, E. (1961), 'The Etiological Myth of the "Seven Sages"', *Orientalia* N. S. 30.
Safar, F., M. A. Mustafa ve S. Lloyd (1981), *Eridu*, Bağdat.
Salim, S. M. (1962), Marsh Dwellers of the Euphrates Delta, Londra.
Sallaberger, W. (1993), *Der kultische Kalendar der Ur III Zeit*, Berlin, New York.
Sjoberg, A. W. ve S. J. Bergmann (1969), *The Collection of Sumerian Temple Hymns*, Locust Valley, NY.
Stein, G. ve M. Rothmann (edl.) (1994), Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity, Madison, Wis.
Steinkeller, P. (1999), 'On Rulers, Priests and Sacred Marriage: Tracing the Evolution of Early Sumerian Kingships', K. Watanabe (ed.), *Priests and Officials in the Ancient Near East*, Heidelberg içinde, s. 103-38.
Thesiger, W. (1964), *The Marsh Arabs*, Londra.
Vertesalji, P. P. (1989), 'Were there supralocal cemeteries in southern Mesopotamia of late Chalcolithic times?', E. Hendrikson ve I. Thuessen (edl.), *Upon this Foundation: The Ubaid Reconsidered*, Copenhagen içinde, s. 181-98.
Woolley, Sir L. (1929), *Ur of the Chaldees*, Londra.

2 URUK

Adams, R. McC. (1965), *Land Behind Baghdad*, Chicago.
——(1966), The Evolution of Urban Society, Chicago.
——(1981), Heartland of Cities, Chicago.

Adams, R. McC. ve H. Nissen (1972), The Uruk Countryside, Chicago. Algaze, G. (1993), The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization, Chicago.

Asante, J. (1998), 'The kar.kid *(harimtu)*: Prostitute or Single Woman?' *Ugarit Forschungen* 30, s. 5-97.

Boehmer, R. M. (1991), 'Lugalzagesi, der Bauherr des Stampflehmgebaudes in Uruk', *Baghdader Mitteilungen* 22, s. 165-74.

Charvat, P. (1993), Ancient Mesopotamia: Humankind's Long Journey into Civilization, Prague.

——(1998), On Peoples, Signs and States: Spotlights on Sumerian Society c. *3500-2500* B.C., *Prague.*

Dalley, S. (1989), *Myths from Mesopotamia*, Oxford, New York.

Finkbeiner, U. (1991), *Uruk Kampagne* 35-37 *1982-84: die archäologische Oberflächenuntersuchung (Survey)*, Ausgrabungen in Uruk-Warka Endberichte 4, Mainz.

Frymer-Kensy, T. (1992), In the Wake of the Goddesses: Women, Culture and the Biblical Transformation of Pagan Myth, New York, Oxford.

Johnson, G. (1975), 'Locational Analysis and the Investigation of Uruk Local Exchange Systems', J. Sabloff ve C. C. Lamberg-Karlovsky (edl.), *Ancient Civilization and Trade*, Albuquerque içinde, s. 285-339.

Kuhrt, A. (1995), *The Ancient Near East c.* 3000-330 *B.C.* (2 cilt), Londra.

Lambert, W. G. (1992), 'Prostitution', V. Haas (ed.), *Aussenseiter und Randgruppe: Beitrage zu einer Sozialgeschichte des Alten Orients*, Konstanz içinde, s. 127-57.

Leick, G. (1994), Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature, Londra, New York.

Lenzen, H. J. (1974), 'Die Architektur in Eanna in der Uruk IV Period', *Iraq* 36, s. 111 ve sonrası.

Levi-Strauss, C. (1966), *The Savage Mind*, Londra.

——(1995), *Tristes tropiques*, Paris.

Loftus, W. K. (1857), Travels and Researches in Chaldea and the Susiana, with an account of excavations at Warka, the 'Erech' of Nimrud, and Shush, 'Shush a', the Palace of Esther, Londra.

Millard, A. (1988), 'The Bevelled Rim Bowls: Their Purpose and Significance' *Iraq* 50, s. 49-57.

Nissen, H. (1972), 'The City Wall of Uruk', P. J. Ucko, R. Tringham ve G. Dimbleby (edl.) *Man, Settlement and Urbanism*, Londra.
——(1986), 'The Archaic Texts from Uruk', *World Archaeology* 17, s. 317-34.
——(1988), The Early History of the Ancient Near East, 9000-2000 B.C., Chicago, Londra.
Nissen, H., P. Damerow ve R. Englund (1993), Archaic Bookkeeping: Early Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East (çeviren P. Larsen), Chicago.
Pollock, S. (1999), Ancient Mesopotamia: The Eden that Never Was, Cambridge.
Postgate, J. N. (1992), Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History, Londra.
Powell, M. (1994), 'Elusive Eden: Private Property at the Dawn of History', *Journal of Cuneiform Studies* 46, s. 99-104.
Schmandt-Besserat, D. (1992), *Before Writing: from Counting to Cuneiform* (2 cilt), Austin.
Selz, G. J. (1998), 'Über mesopotamische Herrschaftskonzepte', M. Dietrich ve O. Loretz, *Dubsar anta-men. Festschrift fur Willem H. Ph. Romerzur Vollendung seines jo. Lebensjahres*, Münster içinde, s. 189-226.
Strommenger, E. (1980), Habuba-Kabira: eine Stadt vor 5000 Jahren, Mainz.
Wallerstein, I. (1974), *The Modern World System*, cilt I, New York.
Wittvogel, A. (1977), Die altorientalische Despotie, eine vergleichende Untersuchung totaler Macht, Berlin.
Wright, H. T. (1994), 'Prestate Political Formulations', G. Stein ve M. Rothmann, *Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organization of Complexity*, Madison, Wis. içinde.
Wright, H. T. ve S. Pollock (1987), 'Regional Socio-Economic organization in Southern Mesopotamia: the Middle and Later 4th Millennium B.C.', J. L. Huot (ed.), *Prehistoire de la Mesopotamie*, Paris içinde.

3 ŞURUPPAK

Alster, B. (1974), *The Inscriptions of Suruppak*, Copenhagen.
——(1997), *Proverbs of Ancient Sumer* (2 cilt), Bethesda, Md.

Biggs, R. D. (1974), *Inscriptions from Tell Abu Salabikh*, Chicago, Londra.

Biggs, R. D. ve J. N. Postgate (1978), 'Inscriptions from Abu Salabikh', *Iraq* 42/1.

Charvat, P. (1986), 'The Name Anzu ^{d}Sud in the Texts from Fara', K. Hecker ve W. Sommerfeld (edl.), *Keilschriftliche Literatur en. Ausgewählte Vorträge der* 32 *Rencontre Assyriologique Internationale*, Berlin içinde, s. 45-53.

——(1993), Ancient Mesopotamia: Human Kind's Long Journey into Civilisation, Prague.

Edzard, D. O. (1979), 'Die Archive von Suruppak (Fara): Umfang und Grenzen der Aufwertbarkeit', E. Lipinski (ed.), *State and Temple Economy in the Ancient Near East*, Leuven içinde.

Frayne, D. R. (1989), 'The Early Dynastic List of Geographical Names', *Journal of the American Oriental Society* 74.

Gelb, I. J. (1979), 'Household and Family in Early Mesopotamia', E. Lipinski (ed.), *State and Temple Economy in the Ancient Near East*, Leuven içinde, s. 1-99.

Gibson, McG. (1976), 'By state and cycle to Sumer', D. Schmandt-Besserat (ed.), *The Legacy of Sumer*, Malibu, Ca. içinde.

Green, M. H. W. (1984), 'Early Sumerian Tax Collectors', *Journal of Cuneiform Studies* 36, s. 93-5.

Heimpel, W. (1992), 'Herrentum und Königtum im vor- und frühgeschichtlichen Alten Orient', *Zeitschrift für Assyriologie* 82, s. 4-21.

Jacobsen, Th. (1957), 'Early Political Development in Mesopotamia', *Zeitschrift für Assyriologie* 52, s. 91-140.

Katz, D. (1993), *Gilgamesh and Akkad*, Groningen.

Krebernik, M. (1984), Die Beschwörungen aus Tara und Ebla: Untersuchungen zur ältesten Beschwörungsliteratur, Hildesheim, Zurich, New York.

-——(1986), 'Die Gotterlisten aus Fara', *Zeitschrift für Assyriologie* 76, s. 161-204.

Leick, G. (1983), 'Über Tradition und Bedeutung thematischer Listenwerke', I. Seybold (ed.), *Meqor Hajjim: Festschrift für Georg Molin zu seinem* 75. *Geburtstag*, Graz içinde, s. 221-40.

Levi-Strauss, C. (1966), *The Savage Mind*, Londra.

Martin, H. P. (1988), Fara: A Reconstruction of the Ancient Mesopotamian City of Shuruppak, Birmingham.

Matthews, R. J. (1991), 'Fragments of Officialdom from Fara', *Iraq* 53, s. 1-15.
Michalowski, P. (1990), 'Early Mesopotamian Communicative Systems: Art, Literature and Writing', A. C. Gunter (ed.), *Investigating Artistic Environments in the Ancient Near East*, Washington.
Nissen, H. (1988), *The Early History of the Ancient Near East* 9000-2000 *B.C.*, Chicago, Londra.
Nissen, H., P. Damerow ve R. Englund (1993), Archaic Bookkeeping: Early Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East (çeviren Paul Larsen), Chicago.
Pettinato, G. (1980), *The Archives of Ebla*, New York.
Pollock, S. (1999), Ancient Mesopotamia: The Eden that Never Was, Cambridge.
Pomponio, F. ve G. Visicato (1994), 'Early Dynastic Administrative Tablets of Suruppak', *Istituto Universitario Orientate di Napoli, Dipartimento di Studi Asiatici, Series maior* VI.
Romer, W. H. Ph. (1999), Die Sumerologie: Einfuhrung in die Forschung und Bibliographie in Auswahl (genişletilmiş ikinci basım), Münster.
Selz, G. J. (1998), 'Über mesopotamische Herrschaftskonzepte', M. Dietrich ve O. Loretz, *Dubsar anta-men. Festschrift für Willem H. Ph. Romer zur Vollendung seines* 70. *Lebensjahres*, Munster içinde, s. 189-226.
Steible, H. ve F. Yildiz (1993), 'Kiengi aus der Sicht von Suruppak', *Istanbuler Mitteilungen* 43, s. 17-26.
Visicato, G. (1995), 'The Beaurocracy of Suruppak', Abhandlungen zur Liter- atur Alt-Syriens-Paldstinas und Mesopotamiens 10, Münster.
Walker, C. B. F. (1987), *Reading the Past: Cuneiform*, Londra.

4 AKAD

Al-Khalifa, Sh. H. A. ve M. Rice (edl.) (1986), *Bahrein Through the Ages: The Archaeology*, Londra.
Amiet, P. (1976), Art d'Agade du Musee du Louvre, Paris.
Charvat, P. (1997), On People, Signs and States: Spotlights on Sumerian Society c. 3500-2500 B.C., Prag.
Cooper, J. S. (1983), *The Curse of Agade*, Baltimore.

——(1986), Presargonic Inscriptions, New Haven.
——(1993), 'Paradigm and Propaganda. The Dynasty of Akkade in the 21st Century', M. Liverani (ed.), *Akkad: The First World Empire. Structure, Ideology, Traditions*, Padova içinde, s. 11-23.
Cooper, J. S. ve W. Heimpel (1983), 'The Sumerian Sargon Legend', *Journal of the American Oriental Society* 103, s. 67-82.
Edzard, D. O. (1997), *Gudea and his Dynasty*, Toronto.
Foster, B. R. (1982), Administration and Use of Institutional Land in Sargonic Sumer, Copenhagen.
Franke, S. (1995), Königsinschriften und Königsideologie. Der Könige von Akkade zwischen Tradition und Erneuerung, Münster.
Frayne, D. (1993), Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 B.C.), Toronto.
Glassner, J. J. (1986), La chute d'Akkade: Vevenement et sa memoire, Berlin.
Hallo, W. W. (1998), 'New directions in historiography', M. Dietrich ve O. Loretz (edl.), *Dubsar anta-men. Festschrift für Wilhelm H. Ph. Römer zur Vollendung seines 70. Lebensjahres*, Münster içinde, s. 122 ve sonrası.
Heimpel, W. (1992), 'Herrentum und Königtum im vor- und frühgeschichtlichen Alten Orient', *Zeitschrift für Assyriologie* 82, s. 4-21.
Horowitz, W. (1998), *Mesopotamian Cosmic Geography*, Winona Lake, Ind.
Kramer, S. N. (1963), The Sumerians: Their History, Culture, and Character, Chicago.
Kuhrt, A. (1995), The Ancient Near East, c. 3000-330 B.C. (2 cilt), Londra.
Jacobsen, Th. (1987), The Harps That Once... Sumerian Poetry in Translation, New Haven ve Londra.
Liverani, M. (ed.) (1993), Akkad: The First World Empire: Structure, Ideology, Traditions, Padova.
Lloyd, S. (1985), The Archaeology of Mesopotamia: From the Old Stone Age to the Persian Conquest, göz. geç. bas., Londra.
Mann, M. (1986), The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760 (cilt 1), Cambridge.
McEwan, J. G. P. (1980), 'Agade after the Gutian Destruction: The Afterlife of a Mesopotamian City', *Archiv für Orientforschung* 19, s. 8-15.

Michalowski, P. (1993), 'Memory and Deed: The Historiography of the Political Expansion of the Akkad State', M. Liverani (ed.), *Akkad: The First World Empire: Structure, Ideology, Traditions*, Padova içinde, s. 69-90.

Nissen, H. (1988), The Early History of the Ancient Near East, 9000-2000 B.C., Chicago, Londra.

Pettinato, G. (1978), *The Early Dynastic List of Geographical Names*, American Oriental Series 74.

Pollock, S. (1999), Ancient Mesopotamia: The Eden that Never Was, Cambridge.

Postgate, J. N. (1992), Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History, Londra.

Sollberger, E. ve J. R. Kupper (1971), *Inscriptions royales sumeriennes et akkadiennes*, Paris.

Wall-Romema, C. (1990), 'An Areal Location of Agade', *Journal of Near Eastern Studies* 49, s. 205-45.

Westenholz, J. G. (1997), *Legends of the Kings of Akkade: The Texts*, Winona Lake, Ind.

5 UR

Alster, B. (1980), *Death in Mesopotamia*, 26e Rencontre Assyriologique Internationale (Copenhagen, 1979), Copenhagen.

Berlin, A. (1979), *Enmerkar and Ensuhkesdanna*, Philadelphia.

Castellino, G. R. (1972), *Two Sulgi Hymns*, Roma.

Charvat, P. (1993), Ancient Mesopotamia: Humankind's Long Journey into Civilization.

——(1998), On People, Signs and States: Spotlights on Sumerian Society c. 3500-2000 B.C., Prague.

Cooper, J. (1993), 'Sacred Marriage and Popular Cult in Early Mesopotamia', *E. Matsushima (ed.), Official Cult and Popular Religion in the Ancient Near East*, Heidelberg içinde.

Delougaz, P., H. Hill ve S. Lloyd (1967), *Private Houses and Graves in the Diyala Region*, Chicago.

Durand, J. M. (ed.) (1987), *La femme dans le proche-Orient antique*, 33e Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 1980), Paris.

Dyson, R. H. (1960), 'A Note on Queen Shub-Ad's "Onagers"', *Iraq* 22, s. 102-4.

Frankfort, H. (1970), The Art and Architecture of the Ancient Near East (4. basım), Harmondsworth.

Garelli, P. (ed.) (1974), *Le palais et la royauté*, Paris.

Gibson, McG., H. Nissen, vdl. (edl.) (1980) *Uarcheologie de l'Iraq du debut de Vepoque neolithique a* 332 *avant notre ere*, Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.

Gurney, O. (1983), The Middle Babylonian Legal and Economic Texts from Ur, Oxford.

Hallo, W. W. (1975), 'Toward a History of Sumerian Literature', S. J. Lieberman, *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen on his Seventieth Birthday, June 7 1974*, Chicago, Londra içinde.

Hallo, W. W. ve J. J. van Dijk (1966), *The Exaltation of Inanna*, New Haven, Londra.

Jagersma, B. (1990), A. Albert ve F. Pomponio, *Pre-Sargonic and Sargonic Texts from Ur Edited in UET (2), Bibliotheca Orientalis* 47, no. 5/6, s. 671-4.

Jones, T. B. (1975), 'Sumerian Administrative Documents: An Essay', S. J. Lieberman (ed.), *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen on his Seventieth Birthday, June 7, 1974*, Chicago, Londra içinde.

Klein, J. (1981), *Three Shulgi Hymns*, Ramat-Gan.

Kuhrt, A. (1995), *The Ancient Near East c.* 3000-333 *B.C.* (2 cilt), Londra.

Leick, G. (1994), Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature, Londra.

Matthews, R. ve J. N. Postgate (1987), 'Excavations at Abu Salabik', *Iraq* 49, s. 91-119.

Michalowski, P. (1987), 'Charisma and Control: On Continuity and Change in Early Mesopotamian Bureaucratic Systems', McG. Gibson ve R. D. Biggs (edl.), *The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*, Chicago içinde.

——(1989), The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur, Winona Lake, Ind.

Moorey, P. R. S. (1984), 'Where Did They Bury the Kings of the Third Dynasty of Ur?' *Iraq* 46, s. 1 ve sonrası.

Nissen, H. (1988), The Early History of the Ancient Near East, 9000-2000 B.C., Chicago, Londra.

Paynter, R. (1989), 'The Archaeology of Equality and Inequality', *Annual Review of Anthropology* 18, s. 369-99.
Pollock, S. (1985), 'Chronology of the Royal Cemetery of Ur', *Iraq* 47, s. 129-59.
——(1991), 'Women in a Man's World: Images of Sumerian Women', J. Gero ve M. Conkey (edl.), *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*, Oxford içinde, s. 366-87.
——(1999), Ancient Mesopotamia: The Eden that Never Was, Cambridge.
Pritchard, J. B. (ed.) (1969), The Ancient Near East: Supplementary Texts and Pictures Relating to the Old Testament, Princeton.
Romer, W. H. Ph. (1965), Sumerische Konigshymnen der Isin Zeit, Leiden.
Sollberger, E. ve J. R. Kupper (1971), *Inscriptions royales sumeriennes et akkadiennes*, Paris.
Steinkeller, P. (19 87), 'The Administrative and Economic Organization of the Ur III State: The Core and the Periphery', McG. Gibson ve R. D. Biggs (edl.), *The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*, Chicago içinde.
——(1999), 'On Rulers, Priests and Sacred Marriage: Tracing the Evolution of Early Sumerian Kingship', K. Watanabe (ed.), *Priests and Officials in the Ancient Near East*, Heidelberg içinde, s. 124-7.
Weadcock, P. N. (1975), 'The Giparu at Ur', *Iraq* 37, s. 103.
Wilcke, C. (1975), 'Formale Gesichtspunkte in der sumerischen Literatur', S. J. Lieberman (1975), *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen on his Seventieth Birthday, June 7 1974*, Chicago, Londra içinde.
Woolley, Sir L. (1925), *The Antiquaries Journal* 5.
——(1929), The Antiquaries Journal 9.
——(1930), The Antiquaries Journal 10.
——(1931)5 The Antiquaries Journal 11.
——(1932), The Antiquaries Journal 12.
——(1933)5 The Antiquaries Journal 13.
——(1934), The Antiquaries Journal 14.
——(1934), Ur Excavations II: The Royal Cemetery, Londra.
——(1952), *Ur of the Chaldees*, Harmondsworth.
——(1955), Ur Excavations IV: The Early Periods, Philadelphia.

Wright, R. P. (1996), 'Technology, Gender, and Class: Worlds of Difference in Ur III Mesopotamia', R. P. Wright (ed.), *Gender and Archaeology*, Philadelphia içinde, s. 79-110.
Zgoll, A. (1997), Der Rechtsfall der En-hedu-Ana im Lied nin-mesara, Münster.

6 NİPPUR

Beaulieu, P. A. ve F. Rochberg (1996), 'The Horoscope of Bel-sunu', *Journal of Cuneiform Studies* 48, s. 89-96.
Behrens, H. (1978), *Enlil and Ninlil*, Rome.
——(1989), Die Ninegalla Hymne: die Wohnungsnahme Inanna's in Nippur in altbabylonischer Zeit, Stuttgart.
Bernhardt, I. ve S. N. Kramer (1975), 'Die Tempel und Gotterschreine von Nippur', *Orientalia* 44, s. 96-102.
Charvat, P. (1993), Ancient Mesopotamia: Humankind's Long Journey into Civilization, Prague.
Çig, M. ve H. Kizilyay (1959), Zwei altbabylonische Schulbucher aus Nippur, Ankara.
Civil, M. (1983), 'The Marriage of Sud', *Journal of the American Oriental Society* 103, s. 64-6.
Cooper, J. S. (1978), The Return ofNinurta to Nippur, Roma.
——(1983), *The Curse of Agade*, Baltimore.
——(1986), Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions, vol. 1: Pre-Sargonic Inscriptions, *Winona Lake, Ind.*
Dalley, S. (1989), *Myths from Mesopotamia*, Oxford, New York.
Ferrara, A. J. (1973), Nanna-Suen's Journey to Nippur, Roma.
Foster, B. R. (1993), *Before the Muses*, Bethesda, Md.
——(1995), From Distant Days: Myths, Tales and Poetry of Ancient Mesopotamia, Bethesda, Md.
Frayne, D. R. (1993), Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 B.C.), Toronto.
Geere, H. V. (1904), By Nile and Euphrates: A Record of Discovery and Adventure, Edinburgh.
Gibson, McG. (1975), 'Excavations at Nippur: Eleventh Season', *Oriental Institute Communications* 22., Chicago.
——(1978), 'Nippur 1975', *Sumer* 34, s. 114-21.

——(1980), 'Current Research at Nippur: Ecological, Anthropological, and Documentary Interplay', *L'Archeologie de Iraq*, Paris içinde, s. 193-205.

——(1992.), 'Patterns of Occupation at Nippur', M. dejong Ellis (ed.), *Nippur at the Centennial*, 35c Rencontre Assyriologique Internationale (Philadelphia, 1988), Philadelphia kapsamında okunan metin, s. 38-54.

Goetze, A. (1970), 'Early Dynastic Dedication Inscriptions from Nippur', *Journal of Cuneiform Studies* 23, s. 39-56.

Goodnick-Westenholz, J. (1992), 'The Clergy of Nippur', M. dejong Ellis (ed.), *Nippur at the Centennial*, 35e Rencontre Assyriologique Internationale (Philadelphia, 1988), Philadelphia kapsamında okunan metin, s. 297-310.

Hansen, D. P. ve G. F. Dales (1962), 'The Temple of Inanna, Queen of Heaven', *Archaeology* 15, s. 75-84.

Hilprecht, H. V. (1903), Exploration in Bible Lands during the Nineteenth Century, Philadelphia.

——(1906), Mathematical, Meteorological, and Chronological Texts from the Temple Library of Nippur, Philadelphia.

——(1910), The Earliest Version of the Babylonian Deluge Story and the Temple Library of Nippur, Philadelphia.

Jacobsen, Th. (1957), 'Early Political Development in Mesopotamia', *Zeitschrift für Assyriologie* 18, s. 91-140.

Joannes, F. (1992), 'Les archives de Ninurta-ahhe-bullit', M. dejong Ellis (ed.), *Nippur at the Centennial*, 35e Rencontre Assyriologique Internationale (Philadelphia, 1988), Philadelphia kapsamında okunan metin içinde, s. 87-100.

Kramer, S. N. (1963a), 'The Sumerian Marriage Texts', *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 107, s. 485-525.

——(1963b), The Sumerians: Their History, Culture and Character, Chicago.

Kuklick, B. (1996), Puritans in Babylon: The Ancient Near East and American Intellectual Life 1880-1930, Princeton.

Lambert, W. G. (1992), 'Nippur in Ancient Ideology', M. dejong Ellis (ed.), *Nippur at the Centennial*, 35c Rencontre Assyriologique Internationale (Philadelphia, 1988), Philadelphia kapsamında okunan metin içinde, s. 119-260.

Landsberger, B. (1937), *Materialien zum sumerischen Lexikon* (cilt 1), Rome.
Leick, G. (1996), A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology (2. bas.), Londra.
——(1999), 'The Erotication of Landscape in Mesopotamian Literature', L. Milano, S. Martino, F. M. Fales ve G. B. Lanfranchi (edl.), *Landscapes: Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East*, papers presented to the 44e Rencontre Assyriologique Internationale (Venice, 1997), Padova içinde, s. 79-82.
Lieberman, S. J. (1992), 'Nippur: City of Decisions', M. dejong Ellis (ed.), *Nippur at the Centennial*, 35c Rencontre Assyriologique Internationale (Philadelphia, 1988), Philadelphia kapsamında okunan metin içinde, s. 127-36.
Lloyd, S. (1980), Foundations in the Dust: A Story of Mesopotamian Exploration (göz. geç. bas.), Londra.
McCown, D. E. ve R. C. Haines (1967), Nippur I: Temple of Enlil, Scribal Quarter, and Soundings, Chicago.
McCown, D. E., R. C. Haines ve R. D. Biggs (1978), *Nippur II: The North Temple and Soundings*, Chicago.
Michalowski, P. (1983), 'History as Charter: Some Observations on the Sumerian King List', *Journal of the American Oriental Society* 103, s. 237-48.
——(1998), 'The Unbearable Lightness of Enlil', J. Prosecky, *Intellectual Life of the Ancient Near East*, 43c Rencontre Assyriologique Internationale (Prague, 1996) kapsamında okunan metin içinde, s. 237-48.
Moran, W. L. (ed.) (1970), Towards the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture, Cambridge, Mass.
Oded, B. (1979), Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, Wiesbaden.
——(1984), 'Ninurta's Pride and Punishment', *Orientalia* 54, s. 231-7.
Pollock, S. (1999), Ancient Mesopotamia: The Eden that Never Was, Cambridge.
Postgate, J. N. (1992), Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History, Londra.
Robertson, J. F. (1992), 'The Temple Economy of Old Babylonian Nippur: The Evidence for Centralized Management', M. dejong Ellis (ed.), *Nippur at the Centennial*, 35c Rencontre Assyriologique

Internationale (Philadelphia, 1988), Philadelphia kapsamında okunan metin içinde, s. 177-89.

Römer, W. H. Ph. (1969), 'Eine Hymne mit Selbstlob Inannas', *Orientalia* 38, s. 161-253.

——(1989), 'Die Heirat des Gottes Mardu', *Ugarit Forschungen* 21.

Selz, G. J. (1992), 'Enlil und Nippur nach prasargonischen Quellen', M. dejong Ellis (ed.), *Nippur at the Centennial*, 35e Rencontre Assyriologique Internationale (Philadelphia, 1988), Philadelphia kapsamında okunan metin içinde, s. 189-226.

Sigrist, M. (1984), Les Sattuku dans VEsumesa durant la periode d'Isin et Larsa, Malibu, Ca.

Sjoberg, A. W. (1975), 'The Old Babylonian Eduba', S. T. Lieberman (ed.), *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen on his Seventieth Birthday, June 7,1974*, Chicago içinde, s. 159-80.

——(1976), 'Hymns to Ninurta with Prayers for Susin and Bursin of Isin', *Kramer Anniversary Volume*, Neukirchen-Vluyn, s. 411-26.

Sollberger, E. (1962), 'The Tummal Inscription', *Journal of Cuneiform Studies* 16, s. 4-47.

Sollberger, E. ve J. R. Kuppur (1971), *Inscriptions royales sumeriennes et akkadiennes*, Paris.

Steinkeller, P. (1999), 'On Rulers, Priests and Sacred Marriage: Tracing the Evolution of Early Sumerian Kingship', K. Watanabe, *Priests and Officials in the Ancient Near East*, Heidelberg içinde, s. 124-7.

Stolper, M. W. (1985), Entrepreneurs and Empire: The Murasu Archive, the Murasu Firm and Persian Rule in Babylonia, Istanbul.

Stone, E. C. (1987), *Nippur Neighborhood*, Chicago.

Stone, E. ve D. I. Owen (1991), Adoption in Old Babylonian Nippur and the Archive of Mannum-mesu-lissir, Winona Lake, Ind.

Tinney, S. (1996), The Nippur Lament: Royal Rhethoric and Divine Legitimation in the Reign of Isme-Dagan of Isin (1953-1935 B.C.), Philadelphia.

van Dijk, J. (1983), Lugal ud me-lam-bi Nir-gal: Le recit epique et didactique des Travaux de Ninurta, du Deluge et de la Nouvelle Creation, Leiden.

Waetzoldt, H. (1988), 'Die Situation der Frauen und Kinder anhand ihrer Einkommensverhältnisse zur Zeit der III. Dynastie von Ur', *Archiv für Orientforschung* 15, s. 30-44.

Walker, C. B. F. (1980), 'Some Assyrians at Sippar in the Old Babylonian Period', *Anatolian Studies* 30, s. 15-22.
Westenholz, A. (1992), 'The Early Excavators of Nippur', M. dejong Ellis (ed.), *Nippur at the Centennial*, 35c Rencontre Assyriologique Internationale (Philadelphia, 1988) kapsamında okunan metin içinde, s. 291-6.
Wiseman, D. J. (1985), Nebuchadrezzar and Babylon: The Schweich Lectures of the British Academy, Oxford.
Woolley, L. (1931), *Antiquaries Journal* 11, s. 365.
Zadog, R. (1978), 'The Nippur Region during the Late Assyrian, Chaldean and Achaemenid Periods Chiefly from Written Sources', *Israel Oriental Studies* 8, s. 266-332.
——(1978) 'Phoenicians, Philistines and Mobabites in Mesopotamia', *Bulletin of the American Society of Oriental Research* 230, s. 57-65.
Zettler, R. L. (1992), 'Excavations at Nippur, the University of Pennsylvania, and the University's Museum', M. dejong Ellis (ed.), *Nippur at the Centennial*, 35e Rencontre Assyriologique Internationale (Philadelphia, 1988) kapsamında okunan metin içinde, s. 325-35.
——(1992), The Ur III: Inanna Temple at Nippur, Berlin.

7 SİPPAR

Andrae, W. ve J. Jordan (1934), 'Abu Habbah-Sippar', *Iraq* 1, s. 59.
Baqir, T. ve M. Ali Mustafa (1945), 'Iraq Government Soundings at Der', *Sumer* 1, s. 37-45.
Batto, B. F. (1974), *Studies on Women at Mari*, Baltimore, Md.
Bongenaar, A. C. (1997), The Neo-Babylonian Ebabbar Temple at Sippar: Its Administration and Its Prosopography, Istanbul.
Budge, W. (1920), *By Nile and Tigris*, Londra.
Charpin, D. (1988), 'Sippar: deux villes jumelles', *Revue d'Assyriologie* 82, s. 13-32.
Dalley, S. (1989), *Myths from Mesopotamia*, Oxford.
de Meyer, L. (ed.) (1978), Tell ed-Der: Progress Reports (First Series), Leuven.
de Meyer, L., H. Gasche ve R. Paepe (1971), Tell ed-Der I. Rapport preliminaire sur la premiere compagne, fevrier 1970, Leuven.

——(ed.) (1980), Tell ed-Der: Sounding at Abu Habbah (Sippar), Leuven.
Driver, G. R. ve J. C. Miles (1955), *The Babylonian Laws* (cilt 2), Oxford.
Finkelstein, J. J. (1970), 'On Recent Studies in Cuneiform Law: A Review Article', *Journal of the American Oriental Society* 90/2, s. 243-56.
Frayne, D. R. (1997), *Ur III Period (2212-2004 B.C.)*, Toronto.
Fuller, C. J. (1984), *Servants of the Goddess*, Cambridge.
Gallery, M. (1975), review of Harris in *Journal of the American Oriental Society* 99, s. 73-80.
Harris, R. (1962), 'Biographical Notes on the *Naditu* Women of Sippar', *Journal of Cuneiform Studies 16*, s. 117-20.
——(1964), 'The Naditu Women', E. Reiner (ed.), *Studies Presented to Leo A. Oppenheim*, Chicago içinde, s. 106-35.
——(1967), 'The Journey of the Divine Weapon', H. G. Guterbock ve Th. Jacobsen (edl.), *Studies in Honor of Benno Landsberger*, Chicago içinde.
——(1975), Ancient Sippar: A Demographic Study of an Old Babylonian City (1994-1595), İstanbul.
——(1976), 'On Foreigners in Old Babylonian Sippar', *Revue d'Assyriologie* 70, s. 145-52.
Jeyes, U. (1983), 'The *Naditu* Women of Sippar', A. Cameron ve A. Kuhrt (edl.), *Images of Women in Antiquity*, Londra içinde, s. 260-72.
Jursa, M. (1995), Die Landwirtschaft in Sippar in Neubabylonischer Zeit, Vienna.
Kramer, S.N. (1985), 'BreadforEnlil, Sexforlnanna', *Orientalia* 54, s. 117-32.
Kraus, F. R. (195 8), Ein Ediktdes Konigs Ammi-Saduqa von Babylon, Leiden.
Kuhrt, A. (1995), *The Ancient Near East c.* 3000-330 *B.C.* (2 cilt), Londra.
Lambert, W. G. (1960), *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford.
Leemans, W. F. (1960), Foreign Trade in the Old Babylonian Period, Leiden.
Leick, G. (1994), Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature, Londra, New York.

MacGinnis, J. (1995), Letter Orders from Sippar and the Administration of the Ebabbara in the Late-Babylonian Period, Poznan.
Postgate, J. N. (1992), Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History, Londra.
Rassam, H. (1897), Asshur and the Land of Nimrod, New York.
Scheil, V. (1902), 'Une saison de fouilles a Sippar', Memoirs publiees par les membres de l'Academie Française d'Archeologie Orientate du Caire (cilt 1), Paris.
Stone, E. C. (1981), 'Texts, Architecture and Ethnographic Analogy: Patterns of Residence in Old Babylonian Nippur', *Iraq* 43, s. 19-33.
——(1982), 'The social role of the *Naditu* women in Old Babylonian Nippur', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25/1, s. 50-70.
Veenhof, K. R. (1976), 'The Dissolution of an Old Babylonian Marriage According to CT 45-86', *Revue d'Assyriologie* 70, s. 153-64.
Walker, C. B. F. (1980), 'Some Assyrians at Sippar in the Old Babylonian Period', *Anatolian Studies* 30, s. 15-22.

8 ASUR

Andrae, W. (1909), *Der Amt-Adad Tempel*, Berlin.
——(1913), Die Festungswerke von Assur, Berlin.
——(1913), Die Stelenreihe von Assur, Berlin.
——(1922), Die Archaischen Ischtartempel in Assur, Berlin.
——(1923), Farbige Keramik aus Assur, Berlin (çevirisi Coloured Ceramics from Ashur [1925], Londra).
——(1931), Kultrelief aus dem Brunnen des Assur-Tempels zu Assur, Berlin.
——(1935), Die jüngeren Ischtar Tempel, Berlin.
——(193 8), *Das wiedererstandene Assur*, Munich (göz. geç. 2. bas. B. Hrouda [1977], Münih).
Andrae, W. ve H. Lenzen (1933), *Die Fartherstadt Assur*, Berlin.
Birot, M. (1985), 'Les chroniques "Assyriennes de Mari"', *Mari: Annales de Recherches Interdisciplinaires* 4 içinde, s. 219-43.
Braidwood, R. J. (1974), 'The Iraq Jarmo Project', G. R. Willey (ed.), *Archaeological Researches in Retrospect*, Cambridge, Mass. içinde.

Charpin, D. (1997), 'Assur avant l'Assyrie', *Mari: Annales de Recherches Interdisciplinaires* 8 içinde, s. 307-91.
Dalley, S. (1984), Mari and Karana: Two Old Babylonian Cities, Londra.
Dercksen, J. G. (1996), The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia, Istanbul.
Dossin, G. (1950), Archives royales deMariI: Correspondance de Samsi-Addu et des ses fils, transcrite et traduite, Paris.
——(1952), Archives royales de Mari V: Correspondance de Iasmah-Addu, transcrite et traduite, Paris.
Earle, T. (1991), 'The Evolution of Chiefdoms', T. Earle (ed.), *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology*, Cambridge içinde, s. 1-15.
Frahm, E. (1997), Einleitung in die Sanherib-Inschriften, Vienna.
George, A. (1985), B. Menzel'in *Assyrische Tempel Band I* adlı eserine ilişkin değerlendirme, *Archiv für Orientforschung* 32 içinde, s. 89-93.
Grayson, A. K. (1972/1976), *Assyrian Royal Inscriptions* (2 cilt), Weisbaden.
——(1987), Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia, Toronto.
Haller, A. (1955), Die Heiligtümer des Gottes Assur und der Sin-Samas-Temple in Assur, Berlin.
Ichisar, M. (1981), Les Archives cappadociennes du march and Indilum, Paris.
Kuhrt, A. (1995), *The Ancient Near East c.* 3000-330 *B.C.*, (2 cilt), Londra.
Lambert, W. G. (1957-8), 'A Part of the Ritual for the Substitute King', kısım 1, *Archiv für Orientforschung* 18, s. 109-12.
Larsen, M. T. (1967), *Old Assyrian Caravan Procedures*, İstanbul.
——(1974), 'The City and the King: On the Old Assyrian Notion of Kingship', P. Garelli (ed.), *Le palais et la royaute*, 19e Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 1971), Paris içinde, s. 285-300.
——(1976), The Old Assyrian City-state and its Colonies, Copenhagen.
——(1982), 'Your Money or Your Life! A Portrait of an Assyrian Businessman', J. N. Postgate (ed.), *Societies and Languages of the Ancient Near East: Studies in Honour of I. M. Diakonoff*, Warminster içinde, s. 214-45.

——(1987), 'Commercial networks in the Ancient Near East', M. Rowlands, M. Larsen ve K. Kristiansen (edl.), *Centre and Periphery in the Ancient World* içinde, s. 47-56.
Leick, G. (1994), Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature, Londra, New York.
Liverani, M. (1993), 'Model and Actualization: The Kings of Akkad in the Historical Tradition', M. Liverani (ed.), *Akkad: The First World Empire: Structure, Ideology, Traditions*, Padova içinde, s. 41-67.
Lloyd, S. (1978), The Archaeology of Mesopotamia from the Old Stone Age to the Persian Conquest, Londra.
Michel, C. (1991), Innaya dans les tablettes paleo-assyriennes, Paris.
Oppenheim, A. L. (1964), Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization, Chicago, Londra.
Pedersen, O. (1985), Archives and Libraries in the City of Assur: A Survey of the Material from the German Excavations, Uppsala.
Preusser, C. (1955), *Die Palaste von Assur*, Berlin.
Rassam, H. (1897), Asshur and the Land of Nimrod, New York.
Reade, J. (1981), 'Neo-Assyrian Monuments in Their Historical Context', F. M. Fales (ed.), *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological, and Historical Analysis*, Rome içinde, s. 144-67.
Rich, C. J. (1831), Narratives of a Residence in Koordistan and on the Site of Ancient Nineveh, Londra.
Rosen, B. L. (1977), *Studies in Old Assyrian Loan Contracts*, Ann Arbor, Mich.
Scott, J. (1985), *Weapons of the Weak*, New Haven, Conn.
Stein, G. ve M. Rothmann (1994), Chiefdoms and early states in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity, Madison, Wis.
Thureau-Dangin, F. (1912), Une relation de la huitieme campagne de Sargon, Paris.
Unger, H. (1928), 'Assur' Reallaxikon der Assyriologie und Archaologie 1 içinde, *s. 170-95.*
van Driel, G. (1969), *The Cult of Assur*, Leiden.
Veenhof, K. R. (1972), Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology, Leiden.
——(1987), '"Dying Tablets" and "Hungry Silver": Elements of Figurative Language in Akkadian Commercial Terminology', M.

Mindlin, M. J. Geller ve J. E. Wansbrough (edl.), *Figurative Language in the Ancient Near East*, Londra içinde, s. 41-75.

9 NİNOVA

Borger, R. (1956), Die Inschriften Asahrhaddons, Königs von Assyrien, Graz. Brinkman, J. A. (1984), Prelude to Empire: Babylonian Society and Politics, *747-626* B.C., Philadelphia.

Campbell Thompson, R. (1934), 'The Buildings on Quyunjik, the Larger Mound of Nineveh', *Iraq* 1, s. 95-104.

Campbell Thompson, R. ve R. W. Hamilton (1932), 'The Temple of Ishtar at Nineveh 1930-31', *Annals of Archaeology and Anthropology* 19, s. 55 ve sonrası. Curtis, J. E. ve J. E. Reade (1995), *Art and Empire: Treasures from Assyria in the British Museum*, Londra.

Dalley, S. (1997), 'The Hanging Gardens of Babylon at Nineveh', H. Waetzold ve H. Hauptmann (edl.), *Assyrien im Wandel der Zeiten*, 39e Rencontre Assyriologique Internationale (Heidelberg, 1992) içinde, s. 19-24.

Frahm, E. (1997), Einleitung in de Sanherib-Inschriften, Vienna.

Grayson, A. K. (1972), *Assyrian Royal Inscriptions* (2 cilt), Wiesbaden.

——(1991), Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia, Toronto.

Gut, R. (1995), Das prähistorische Ninive: zur relativen Chronologie der frühen Perioden Nordmesopotamiens, Mainz.

Jacobsen, Th. ve S. Lloyd (1935), *Sennacherib's Aqueduct at Jertvan*, Chicago.

Lambert, W. G. (1957-8), 'A Part of the Ritual for the Substitute King', kısım 1, *Archiv für Orientforschung* 18, s. 109-12.

——(1959-60), 'A Part of the Ritual for the Substitute King', kısım 2, *Archiv für Orientforschung 19*, s. *119 ve sonrası.*

——(1988), 'Esarhaddon's Attempts to return Marduk to Babylon', G. Mauer ve V. Magen (edl.), *Ad bene et fideliter seminandum: Festgabe fiir Karlheins Deller zum 21 Februar 1987*, Neukirchen-Vluyn içinde, s. 158-74.

Lanfranchi, G. B. ve S. Parpola (1990), The Correspondence of Sargon Part II: Letters from the Northern and North-Eastern Provinces, Helsinki.

Larsen, M. T. (1994), The Conquest of Assyria: Excavations in an Antique Land 1840-1860, Londra, New York.
Layard, A. (1853), Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert, Londra.
Livingstone, A. (1989), Court Poetry and Literary Miscellanea, Helsinki.
Luckenbill, D. D. (1924), *The Annals of Sennacherib*, Chicago.
Mallowan, M. E. L. (1933), 'The Prehistoric Soundage of Nineveh', *Annals of Archaeology and Anthropology* 20, s. 127 ve sonrası.
Mallowan, M. E. L. ve J. C. Rose (1935), 'The Excavations of Tell Arpachiyah', *Iraq* 2.
Oates, D. (1968), Studies in the Ancient History of Northern Iraq, Londra.
Oded, B. (1979), Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, Wiesbaden.
Oppenheim, A. L. (1964), Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization, Chicago, Londra.
Parpola, S. (1970), Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Ashurbanipal, vol. 1, Neukirchen-Vluyn.
——(1972), 'A Letter from Samas-sumu-ukin to Esarhaddon', *Iraq* 34, s. 21-34.
——(1980), 'The Murder of Sennacherib', B. Alster (ed.), *Death in Mesopotamia, 26e* Rencontre Assyriologique Internationale (Copenhagen, 1979), Copenhagen içinde, s. 171-82.
——(1987), The Correspondence of Sargon II, Part 1: Letters from Assyria and the West, Helsinki.
——(1997), *Assyrian Prophecies*, Helsinki.
Pongratz-Leister, B. (1997), 'The Interplay of Military Strategy and Cultic Practice', S. Parpola ve E. M. Whiting (edl.), *Assyria 1995: Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7-11,199s*, Helsinki içinde, s. 245-52.
Reade, J. (1981), 'Neo-Assyrian monuments in Their Historical Context', F. M. Fales (ed.), *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological, and Historical Analysis*, Roma, s. 144-67.
——(1987), 'Was Sennacherib a feminist?', J. M. Durand, *La femme dans le proche-Orient antique*, 33e Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 1986), Paris içinde, s. 139-46.

Russell, J. M. (1998), The Final Sack of Nineveh: The Discovery, Documentation, and Destruction of King Sennacherib's Throne Room at Nineveh, Baghdad (New Haven, Conn, ve Londra).
Schramm, P. (1972), 'War Semiramis assyrische Regentin?', *Historia* 21, s. 513-21.
Starr, I. (1990), Queries to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria, Helsinki.
Streck, M. (1916), *Assurbanipal*, I ve II, Leipzig.
Stronach, D. (1997), 'Notes on the Fall of Nineveh', S. Parpola ve R. M. Whiting (edl.), Assyria 1995: Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7- 11, 199s, Helsinki içinde, s. 307-24.
Turner, G. (1970), 'Tell Nebi Yunus: The *Ekal masarti* of Nineveh', *Iraq* 32, s. 68-85.
Weissert, E. (1997), 'Royal Hunt and Royal Triumph in a Prism Fragment of Ashurbanipal (82-5-22,2)', S. Parpola ve R. M. Whiting (edl.), *Assyria 1995: Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo- Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7-11,1995*, Helsinki içinde, s. 339-58.
Wiseman, D. J. (1958), The Vassal Treaties of Esarhaddon, Londra.

10 BABİL

al-Khalil, S. (1991), The Monument: Art, Vulgarity and Responsibility in Iraq, Londra.
Ali, S. M. (1979), 'The Southern Palace', *Sumer* 35, s. 92-3.
Andrae, W. (1952), Die versunkene Weltstadt und ihr Ausgräber Robert Koldewey, Berlin.
Brinkman, J. A. (1984), Prelude to Empire: Babylonian Society and Politics, 747-626 B.C., Philadelphia.
Cagni, L. (1977), *The Poem of Erra*, Malibu, Ca.
Cooper, J. (1980), 'Apodictic Death and the Historicity of "Historical" Omens', B. Alster (ed.), *Death in Mesopotamia*, 26e Recontre Assyriologique Internationale (Copenhagen, 1979), Copenhagen içinde, s. 99-105.
Cuyler Young, T. (1988), *Cambridge Ancient History*, vol. IV içinde.
Dalley, S. (1989), *Myths from Mesopotamia*, Oxford, New York.
Gasche, H., J. A. Armstrong ve S. W. Cole (1998), *The Fall of Babylon*, Ghent.

George, A. (1992), Babylonian Topographical Texts, Leuven.
Heinrich, E. ve U. Seidle (1968), 'Mass und Übermass in der Dimensionierung von Bauwerken im alten Zweistromland', *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft in Berlin 99* içinde, s. 5-54.
Koldewey, R. (1990), *Das wiedererstehende Babylon* (göz. geç. 5. bas.), Munich.
Kuhrt, A. (1983), 'The Cyrus Cylinder and Achaemenid Imperial Policy', *Journal for the Study of the Old Testament* 25, s. 83-97.
——*(1995), The Ancient Near East c.* 3000-330 B.C. (2 cilt), Londra.
Kuhrt, A. ve Sherwin-White, S. (1987), '"Xerxes" Destruction of Babylonian Temples', H. Sancisi-Weerdenburg ve A. Kuhrt (edl.), *Achaemenid History 2: The Greek Sources içinde*, Leiden, s. 69-78.
Lambert, W. G. (1960), *Babylonian Wisdom Literature*, Londra.
——(1971), 'The Reign of Nebuchadnezzar I: A Turning Point in the History of Mesopotamian History', W. S. McCullogh (ed.), *The Seed of Wisdom*, Toronto içinde, s. 3-13.
Mayer, W. R. (1998), 'Nabonids Herkunft', M. Dietrich ve O. Loretz (edl.), *Dubsar anta-men. Festschrift fiir Willem H. Ph. Romer*, Munster içinde, s. 245-62.
Oates, D. (1991), *Cambridge Ancient History*, cilt II, kısım 2.
Powell, M. A. (1982), 'Metrological Notes on the Esagila Tablet and Related Matters', *Zeitschrift für Assyriologie* 73, s. 92 ve sonrası.
Pritchard, J. B. (1969), The Ancient Near East: Supplementary Texts and Pictures Relating to the Old Testament, Princeton.
Rich, C. (1839), Narrative of a Journey to the Site of Babylon in 1811, Londra.
Sachs, A. J. ve H. Hunger (1988), Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia: vol. 1, Diaries from 652 B.C. to 262 B.C., Vienna.
——(1989), Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia: vol. 2, Diaries from 261 B.C. to 165 B.C., Vienna.
Sack, R. H. (1994), *Neriglissar: King of Babylon*, Neukirchen-Vluyn.
Schmid, H. (1995), Der Tempelturm Etemenanki in Babylon, Berlin.
Sherwin-White, S. (1987), 'Seleucid Babylonia', S. Sherwin-White ve A. Kuhrt (edl.), Hellenism in the East: The Interaction of Greek and non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia after Alexander, Londra içinde, s. 1-32.

Stolper, M. W. (1985), Entrepreneurs and Empire: The Murasu Archive, The Murasu Firm, and Persian Rule in Babylonia, İstanbul.
Unger, E. (1928), 'Babylon', *Reallexikon der Assyriologie and Archäologie* 1, s. 330-69.
van der Speck (1987), 'The Babylonian City', S. Sherwin-White ve A. Kuhrt (edl.), Hellenism in the East: The Interaction of Greek and non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia after Alexander, Londra içinde, s. 57-75.
van Driel, J. (1985-6), 'The rise of the House of Egibi: Nabu-nadin-ahhe', *Jaarsbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap 'ex Oriente Lux'* 29 içinde, s. 50-67.
Wetzel, F. (1930), Die Stadtmauern von Babylon, Berlin.
Wiseman, D. J. (198 5), Nebukhadrezzar and Babylon: The Schweich Lectures of the British Academy, Oxford.
Wunsch, C. (1993), Die Urkunden des babylonischen Geschäftsmannes Iddin-Marduk. Zum Handel mit Naturalien im 6. Jahrhundert v. Chr., Gröningen.
Zawadzki, S. (1988), The Fall of Assyria and Median-Babylonian relations in the light of the Nabopolassar Chronicle, Poznan.

Dizin

Ahameniş Hanedanlığı 20, 149, 334, 347
Akadca 122, 339, 340
Akad dönemi 61, 125, 130, 131, 135, 136, 140, 141, 162, 164, 168, 172, 177, 188, 196, 250, 258, 278, 341
Akhenaton (Mısır firavunu) 48, 260
altın 48, 75, 137, 143, 154, 155, 156, 212, 213, 223, 235, 251, 252, 253, 260, 261, 311, 330
Amoriler 134, 139, 143, 180, 181, 221, 227, 256, 309, 310, 339, 345, 346
Anadolu 9, 32, 49, 62, 76, 95, 109, 134, 140, 189, 197, 199, 235, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 259, 261, 281, 283, 286, 302, 322, 332, 339, 343, 344, 345, 346, 349
An (Sümer gök tanrısı) 45, 78, 88, 106, 163, 164, 175, 182, 197, 204
Apsu 21, 30, 35, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 55, 191, 197, 199, 203, 313, 324
Aramice 302, 320, 337, 339, 340
Aramiler 189, 222, 265, 266, 284, 298, 301, 314, 317, 320, 338, 339
Artaserhas, II. (Pers kralı) 213
astroloji 14, 214, 294, 337
astronomi 88, 208, 214, 337
Asur İmparatorluğu 259, 262, 266, 280, 319, 320

Babil edebiyatı 295
Babil'in Asma Bahçeleri 302, 305
Babil'in Karanlık Çağı 314
Babil Kulesi 305, 306, 323, 325
Babil Vakayinamesi 291, 300, 309, 321, 332, 340
bakır 29, 40, 66, 75, 87, 134, 136, 143, 153, 154, 156, 235, 250, 251, 252, 253, 254, 344
Bereketli Hilal 9, 197
bronz 270, 285
Büyük İskender 15, 337, 339, 347

cenaze törenleri 36, 37, 159
Champollion, Jean-François 12

çiniler 265, 306, 308, 328, 329
çömlekçilik 30, 31, 32, 37, 95, 152

Darius, III. (Pers kralı) 337, 339
Doğu Akdeniz 332

Ea 43, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 90, 118, 191, 199, 211, 227, 233, 295, 312, 313
Ebu Salabih 101, 102, 103, 107, 185
ekonomi 45, 82, 84, 96, 98, 109, 114, 128, 141, 144, 167, 184, 206, 213, 224, 226, 227, 228, 233, 237, 244, 256, 273, 320, 334, 335
Elam 37, 59, 109, 122, 137, 141, 144, 165, 181, 223, 263, 286, 287, 298, 311, 312, 319, 334, 340, 341, 348
el sanatları 47, 62, 74, 126, 159, 206, 234, 278, 284, 320, 349
Enkidu 240
Enuma eliş 43, 197, 313, 314
Esagila 21, 22, 291, 307, 308, 312, 313, 314, 315, 316, 323, 327
Eski Asur 20, 248, 250, 257, 342, 345
Eski Babil 19, 51, 116, 122, 124, 126, 130, 134, 138, 139, 142, 148, 174, 184, 187, 188, 194, 201, 204, 207, 208, 209, 211, 213, 214, 216, 220, 221, 224, 227, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 244, 308, 309, 336, 341, 342, 345, 346

Fara metinleri 97, 113, 194
festivaller 91, 124, 144, 267, 299, 314, 328, 334, 335, 338

göçebe çobanlar 342
Gutiler (Zagros halkı) 139, 140, 146, 148, 164, 165, 235, 250, 343

Halep 235, 259, 276
haritalar 186, 189, 268
Herodot 305, 326, 336, 337
Hititler 222, 259, 260, 261, 310, 311, 343, 346
Hurriler 249, 270, 343, 344

iklim 9, 45, 68, 73, 86, 96, 167, 185, 191, 197, 243, 317, 319
İncil 12, 22, 57, 107, 151, 185, 217, 277, 282, 301, 305, 331
işgücü 42, 77, 78, 85, 111, 113, 147, 160, 189, 194, 224, 239, 244, 265, 283, 301, 326, 329, 348

Kadeş savaşı 260
kalay 143, 154, 231, 251, 252, 253
Kalkolitik 19, 26, 30, 32, 37, 62, 73, 278, 343, 344
Kaneş 250, 251, 253, 254, 255, 256, 344, 345
Kassitler 19, 184, 189, 205, 218, 222, 238, 259, 261, 263, 310, 311, 312, 323, 340, 345
kentleşme 14, 57, 69, 75, 80, 86, 95, 147, 170, 184, 190, 245, 276, 323, 337, 342, 349
kent yaşamı 86, 91, 305

keten 167, 320, 336
Kilikya 284, 301, 322
Kimmerler 291, 297, 345
Kiros, II. (Pers kralı) 224, 334, 335, 346, 347
Koldewey, Robert (Alman arkeolog) 60, 93, 186, 247, 306, 307, 308, 327, 329, 335, 337
Kültepe (*bkz.* Kaneş)

lapis lazuli 87, 143, 153, 154, 155, 159, 240, 250, 260, 329, 330
Layard, Austen (arkeolog) 12, 185, 216, 246, 274, 275, 306
Lloyd, Seton, (Arkeolog) 25
Loftus, Sir William 57, 59, 93

Mari 133, 136, 181, 184, 218, 231, 249, 255, 256, 257, 259, 294, 295, 310, 330, 346
matematik 14, 101, 109, 210
Medler 248, 276, 291, 297, 298, 300, 319, 321, 339, 344, 346, 349
Memfis 291
Mısır 11, 12, 13, 48, 49, 71, 186, 218, 241, 260, 261, 265, 278, 291, 292, 297, 301, 311, 322, 331, 339, 343, 349
Mitanni krallığı 260, 311, 346
Musul 246, 247, 273, 274, 275, 303, 343
mühürler 11, 13, 37, 50, 62, 64, 69, 70, 71, 72, 75, 77, 83, 85, 86, 93, 94, 107, 114, 115, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 163, 250, 260, 278, 349
müzik aletleri 183

Nasturiler 271

obsidyen 34, 35, 63, 75
okuryazarlık 39, 209, 213, 320
Orta Asur dönemi 20, 248, 267, 344, 347
Osmanlı İmparatorluğu 12, 246

Partlar 20, 187, 190, 248, 270, 280, 307, 308, 338, 347

Romalılar 12
Rosetta Taşı 12

Saddam Hüseyin 151, 309
sanat 12, 13, 24, 25, 32, 47, 62, 69, 72, 96, 135, 136, 175, 210, 245, 277, 299, 306, 307, 308, 331
Sanherib'in sarayı 303
Sasaniler 20, 61, 190, 218, 220, 224, 248, 338
Seleukoslar 20, 51, 61, 88, 190, 224, 324, 337, 338, 347
Serhas (Pers kralı) 336
Siyaksares (Med kralı) 300
sulama 10, 46, 47, 75, 104, 129, 132, 167, 169, 206, 239, 265, 270, 283, 285, 288, 289, 314, 348
Sümerce 97, 98, 99, 109, 122, 135, 197, 208, 209, 210, 211, 267, 302, 340, 347, 348

Tablet Evi 111, 209
takvim 168
tapınak arazi 174, 239
tarım 9, 32, 37, 40, 72, 73, 75, 86, 96, 111, 112, 128, 137, 144,

179, 180, 201, 206, 226, 231, 239, 320, 343, 348
tekstil 167, 234, 237, 256
tıp 208
topografya 236, 288

ulaşım 60, 77, 82, 113, 150, 170, 215, 235, 311, 327
uygarlık 11, 12, 13, 14, 26, 50, 54, 72, 74, 88, 111, 119, 140, 149, 152, 200, 243, 331, 338

vergiler 108, 143, 148, 167, 168, 179, 194, 226, 227, 234, 235, 237, 238, 251, 252, 253, 254, 255, 292, 302, 319, 335

yaratılış mitleri 313
Yeni Asur 20, 241, 248, 280, 294, 349
Yeni Babil 20, 190, 191, 218, 220, 239, 241, 321, 323, 328, 331, 341, 349
Yunanlar 9, 11, 12, 80, 111, 189, 193, 248, 302, 308, 337, 338, 347

Zagros Dağları 9, 140, 250, 257, 282, 343
Zap (ırmakları) 246, 311

Sümer yaratılış mitolojisi ilginçtir: Başlangıçta tüm dünya sudan oluşmaktadır; sonra, toprak bile yaratılmadan, Eridu kurulur. (Biz onu bugün Mezopotamya'nın en eski kenti olarak biliyoruz.) Sonra suyun içine ilk tapınağın temelleri atılır. Ardından tanrılar yaratılır. Tanrı Marduk sazdan bir çerçeve oluşturur ve içini toprakla doldurur. Böylece ilk kentin ve sakinlerinin egemen olacağı yeryüzü de yaratılmış olur...

Sadece antropoloji, tarih ve arkeoloji değil mitoloji çalışmaları da kentin Mezopotamya kültürünün oluşumunda başköşeye yerleştiğini gösteriyor. Antropolog ve Asurbilimci Gwendolyn Leick bu benzersiz olgunun ardında yatan nedenleri ve Sümer, Akad, Asur, Babil gibi unsurlardan oluşan Mezopotamya uygarlığının biçimlenmesi üzerindeki etkisini büyük bir titizlikle inceliyor.

Mısır ve Anadolu uygarlıklarına da değinmeyi ihmal etmeyen *Kentin Mucidi Mezopotamya* mitoloji, arkeoloji, antropoloji ve tarih okuruna yeni bir perspektif ve keyifli bir okuma deneyimi vaat ediyor.

"Leick'in inandırıcı bir biçimde ortaya koyduğu gibi, antikçağda Mezopotamya çok ilginç ve Mısır'dan çok daha önemli bir konuma sahip; yazarın bu güzel yapıtı bütün yanılgılarımızı düzeltiyor.„

— *Independent on Sunday*

internet satış
saykitap.com
40 TL
ISBN 978-605-02-0752-1
9 786050 207521
SAY YAYINLARI

THG 0930626 PZG
2019 Temmuz Baskı
THG 0930626PZG

sayyayincilik.com
facebook.com/sayyayinlari
twitter.com/sayyayinlari
instagram.com/sayyayincilik